

FELFÖLDI SZABOLCS

Élet a késő ókori, kora középkori Selyemúton

**A 3–4. századi Nija
a régészeti leletek és az írott források tükrében**

PhD Disszertáció

I.

SZÖVEGKÖTET

Szeged

2012

Tartalomjegyzék

Előszó.....	4
1. A Selyemút általános vonásai (Kísérlet egy új típusú megközelítésre).....	11
2. A mikrotörténet elmélete, módszertana és felhasználási lehetőségei a Selyemút kutatásában.....	22
3. A Shanshan Királyság és Nija földrajzi környezetének geológiai és geográfiai viszonyai.....	28
4. Nija történelmi, kultúrtörténeti „koordinátái”.....	38
5. A nijai lelőhely kutatásának története.....	52
6. A nijai telep és temetők régészeti jelenségei és leletanyaga.....	63
6.1. A lelőhely általános képe.....	63
6.2. A nijai telepjelenségek.....	69
6.2.1. A sztúpa.....	69
6.2.2. A lakó-, a hivatali, vallási és gazdasági komplexumok.....	73
N. I.	73
N. II.	78
N. III.	80
N. IV.	89
N. V.	95
N. VI.	101
N. VII.	102
N. VIII.	104
N. IX.	109
N. X.	111
N. XI.	112
N. XII.	112
N. XIII.	114
N. XIV.	117

N. XV.	121
N. XVI.	122
N. XVII.	123
N. XVIII.	124
N. XIX.	125
N. XX.	127
N. XXI.	129
N. XXII.	130
N. XXIII.	131
N. XXIV.	133
N. XXV.	138
N. XXVI.	138
N. XXVII.	142
N. XXVIII.	142
N. XXIX.	143
N. XXX.	144
N. XXXI.	145
N. XXXII.	145
N. XXXIII.	145
N. XXXIV.	145
N. XXXV.	146
N. XXXVI.	146
N. XXXVII.	147
N. XXXVIII.	147
N. XXXIX.	148
N. XL.	149
N. XLI.	149
N. XLII.	150

N. XLIII.	152
N. XLIV.	153
N. XLV.	154
6.2.3. A gyaloghíd.....	155
6.2.4. A szórványleletek	156
6.2.5. A nijai telepjelenségek értékelése.....	159
6.3. A nijai temetőjelenségek.....	174
6.3.1. A Stein Aurél által feltárt temetkezések.....	174
6.3.2. A kínai–japán expedíció által feltárt temető.....	176
M1–8.	179
6.3.3. A temetők értékelése.....	190
6.4. A régészeti leletanyagból levonható következtetések, Nija kronológiája.....	193
7. Az írott források.....	206
7.1. A kharoṣṭhī dokumentumok.....	206
7.1.1. A kharoṣṭhī dokumentumok előkerülésének és kiadásának körülményei.....	207
7.1.2. A kharoṣṭhī dokumentumok nyelve és írása.....	222
7.1.3. A kharoṣṭhī dokumentumok nyersanyagai.....	229
A fa, mint nyersanyag.....	229
A papír, mint nyersanyag.....	234
A selyem, mint nyersanyag	236
Az állatbőr, mint nyersanyag.....	237
7.1.4. A kharoṣṭhī dokumentumok formavilága, hitelesítési eljárásai.....	240
7.1.5. Pecsétnyomatok a kharoṣṭhī dokumentumokon.....	252
7.2. A kínai dokumentumok.....	259
8. Egy nijai hivatalnok, Somjaka <i>cojhbo</i> életvilága (Egy mikrotörténeti esettanulmány).....	266
9. Összefoglalás (Élet a késő ókori, kora középkori Selyemúton).....	291
10. Bibliográfia.....	296

Előszó

Jelen dolgozat alapötlete Wojtilla Gyula professzor úrral folytatott beszélgetések, konzultációk során 2002–2003 telén született meg. Miután 1993 óta elsődlegesen Belső-Ázsia és a Selyemút korai története és régészete állt érdeklődésem homlokterében, jó választásnak tűnt a magyar Stein Aurél belső-ázsiai expedícióinak egyik jelentős, egészében feldolgozatlan, ugyanakkor mindmáig fontos anyagát doktori disszertáció formájában közzétenni.

A kínai késő ókor és a korai középkor határán virágzó belső-ázsiai Shanshan Királyság egyik fontos települése a Stein Aurél által felfedezett és feltárt Nija (Cađota) városa és közvetlen környéke a 3–4. századi Belső-Ázsia izgalmas vidéke.¹ A klasszikus nyugati területeket, Rómát (később Bizáncot) Kínával összekötő Selyemút egyik vonalán, a Taklamakán sivatag déli peremén létrejött település írott forrásokból (jelentős mennyiségű kharoṣṭhī és jóval kisebb számú kínai dokumentumból) és érdekes régészeti leletanyagból álló hagyatéka interdiszciplináris megközelítést kívánt. Maga Stein és nyomában mások is foglalkoztak ugyan az elmúlt száz évben számos részkérdéssel, de a teljes anyag együttes földrajzi, epigráfiai, nyelvi és főképpen történeti elemzése, értékelése, valamint a régészeti leletanyaggal való összevetése váratott magára. Emblematikus például, hogy Stein Nijára vonatkozó ásatási eredményei három hosszabb lélegzetvételű tudományos munkájában szétszórva jelentek meg. Az egyetlen, Stein által készített összefoglalás pedig mindössze egy ismeretterjesztő munka néhány oldalára terjedt ki. Több mint száz év után talán tényleg adósságot törleszthetünk e lelőhely anyagának modern, egységes, az elérhető források feldolgozására törekvő elemzésével. Célom ezért egy komplex vizsgálat, illetve értékelés alapjainak elkészítése volt. Történész és régész képzettségemnek megfelelően a munkát

¹ Stein Aurél 1901 januárjában Khotantól kelet felé vezető első kutatóútján egy ismert régi városba, Nijába (mai nevén Minfengbe) érkezett. Itt értesült arról, hogy a várostól északra a sivatagban egy ősi romváros maradványai fekszenek. A Nija városától mintegy százötven kilométernyire (93 mérföldre) északra fekvő rommező sikeres felfedezését követően Stein a lelőhelyet a legközelebbi város után „nijai lelőhelynek”, illetve az itt kanyargó folyó neve után „Nija-folyón túli ősi lelőhelynek” nevezte el. A területen előkerült kharoṣṭhī dokumentumok elsődleges átnézését követően hamar világossá vált, hogy a Stein által felfedezett ősi város eredeti neve *Cađota* volt (a kínai forrásokban: *Jingjue*), a szakirodalomban Stein első belső-ázsiai expedícióját követően a városra – Steinnek köszönhetően – mégis a *Nija* név ragadt rá. (Olyannyira így van ez, hogy a kharoṣṭhī dokumentumok helyi prákrit dialektusát is hivatalosan nem *cađotai*, hanem *nijai* prákritnak nevezik.) Ez azért is gondot okozhat, mivel a *Cađotában* előkerült dokumentumokban megjelenik a délre fekvő Nija városának (azaz a mai *Minfengnek*) a neve is, *Nina* alakban. Tehát *Nija* (*Minfeng*) és a Stein által feltárt város (*Cađota–Jingjue*) valójában két teljesen különálló település. A fent említett okok miatt azonban az említett két név használatában jelen dolgozatban sem lehetett maradéktalanul következetes maradni, így egyaránt használok az említett ősi városra a *Nija*, a *Cađota* és a *Jingjue* nevet is. Természetesen azokban az esetekben, amikor szóba kerül a „névadó” délebbi település is (azaz a mai Minfeng), világosan és pontosan meghatározom, hogy az adott esetben melyikről írok.

alapvetően történeti és régészeti szempontok alapján kívántam elvégezni; ugyanakkor nem mehettem el fontos geográfiai, paleográfiai, nyelvi vagy vallástörténeti kérdések mellett sem. Ez a megközelítés végigkíséri disszertációmat.

*

Dolgozatom hosszabb terjedelmű, általános és módszertani részében elsőként a Selyemút legfőbb jellemzőit tárgyalom; egyik részcelom ugyanis, hogy szélesebb kontextusba helyezem Nija (Cađota) városának a Selyemút történetében betöltött szerepét, ehhez azonban szükségesnek láttam a munkám legelején a Selyemút legfontosabb vonásainak áttekintését, és az új megközelítési lehetőségek számbavételét is. Ezt követően a jelen disszertáció (és remélhetőleg jövőbeli kutatásaim) módszertani hátterének jobb megértéséhez próbáltam hozzájárulni azzal, hogy röviden a mikrotörténeti kutatások elméletével és módszertanával foglalkozom. A mostani dolgozat ugyanis alapvetően egy egykor élt kis közösség mikrotörténeti vizsgálatának alapvető feltételeit kívánja megteremteni, ezért úgy véltem e modern, Magyarországon csak mostanság teret hódító történeti elemző módszer rövid bemutatása és értékelése talán helyet kaphat itt.

Egy mikrotörténeti vizsgálat alapjait csak a (térbeli és időbeli) kontextusok mind szélesebb körben történő kiterjesztésével lehet azonban megteremteni. Ezért a munkám fő célkitűzésének megfelelően szükségesnek láttam Nija (Cađota) földrajzi, geográfiai környezetének minél alaposabb bemutatását, és történeti, kultúrtörténeti „koordinátáinak” meghatározását is. Mindezt a terület felfedezésének, valamint feltárásának története, a korábbi vizsgálatok áttekintése, azaz a tulajdonképpeni kutatástörténet követi.

A régészeti jelenségek és a lelőhelyen előkerült leletek részletes áttekintését és elemzését ugyancsak egy későbbi monografikus mikrotörténeti elemzés irányába mutató lépésnek tekintettem.² A fejezet azonban talán több egyszerű összefoglalásnál. Sikerként kibogoznom a Stein-ásatások pontatlan és hibás dokumentálásaiból fakadó problémákat,

² A szó hagyományos értelmében vett teljes körű régészeti anyagközlésre számos ok miatt nem vállalkozhattam. Többek között azért sem, mert a Stein-ásatások anyaga, valamint az újabb kínai–japán feltárások anyagai a világ különböző pontjain legalább nyolc ismert múzeumban kaptak helyet: így vannak leletek a londoni British Museumban, a British Libraryben, a Victoria and Albert Museumban, a harvardi Fogg Museumban, a delhi Indiai Nemzeti Múzeumban, a Pekingi Nemzeti Múzeumban, az Urumqi Tartományi Múzeumban és a Khotan Megyei Múzeumban (ráadásul a fentebb felsoroltakon kívül további múzeumok is gyanúsíthatóak azzal, hogy nijai anyagot őriznek). Ezen helyszínek közül Londonban jártam (az ott készült fotóim egy részét beszerkesztettem a képkötetbe is), nem véletlen ugyanakkor, hogy egy teljes leletkataszter elkészítése és a leletek teljes körű leírása – sajnálatos módon – szinte teljességgel lehetetlen.

ráadásul több helyen kísérletet tettem új értelmezések felvázolására is a régészeti leletanyag kapcsán.

Ezek után olvasható a lelőhelyről előkerült írott források főbb jellegzetességeinek bemutatása. E fejezet terjedelmessége okán, de a benne tárgyalt számos probléma okán is a fő fejezetek sorában kapott helyet. Szó esik itt a kharoṣṭhī dokumentumok nyersanyagairól, hitelesítésükről, nyelvezetükről, azaz számos paleográfiai, epigráfiai és diplomatikai kérdésről is.

Mindezek után kerül sor egy a jelenlegi dolgozat terjedelmi kereteit meghaladó teljes mikrotörténeti elemzés irányainak felvázolására egy esettanulmány révén. E fejezet számos részkérdést érint: így a nijai társadalom struktúráját, a földhasználat kérdését, a közigazgatást vagy a családok működését. Egyszóval – az említett régészeti, paleográfiai stb. fejezetek mellett – e rövid esettanulmányon keresztül teszek kísérletet egy egykor ott élő emberek hétköznapijainak bemutatására. A dolgozatot konklúzió és a felhasznált irodalom jegyzéke zárja.

A nijai lelőhellyel kapcsolatos régészeti, történeti, művelődéstörténeti problémák sora hosszú, ezért minden egyes kérdésre jelen munka keretei között – legyen bármily terjedelmes is ez a disszertáció – sajnos nem térhettem ki. Egy ilyen típusú, mindent felölelő vizsgálat többszörösen szétfeszítette volna e dolgozat kereteit. A rendelkezésre álló adatok összegyűjtése és elemzése mellett ezért csak néhány, mindezidáig meg nem oldott problémára, valamint új szempontok bevonására koncentráltam. Arra törekedtem, hogy az említett problémák tárgyalása és az új eredmények szintézise mellett egy olyan több lábon álló adatbázist hozhassak létre, amely nemcsak elméleti és módszertani, de talán gyakorlati értelemben is alapot biztosíthat a további kutatás számára.

*

2003 elején láttam hozzá a már közzétett forráskiadványok és a még meg nem jelent írott és régészeti források másolatainak, fotóinak beszerzéséhez, illetve a másodlagos szakirodalom összegyűjtéséhez, voltaképpen az 1993 óta gyűjtött, Belső-Ázsiára vonatkozó anyagom célirányosabb kiegészítéséhez. Ezzel egy időben kezdtük el témavezetőmmel a dolgozat egyik alapját képező kharoṣṭhī dokumentumok szisztematikus feldolgozását. A közel 800 dokumentum közös átolvasása, megbeszélése három és fél évet vett igénybe. Az e hatalmas korpussszal folytatott munka körülményessége (csak a kharoṣṭhī dokumentumok transliterációja három külön kötetben és további önálló cikkek sorában jelent meg; a

dokumentumok eredeti fotókópiái pedig teljességgel szétszórva az említett szövegkiadásokban, Stein tudományos közleményeiben és másutt voltak csak elérhetők) rávilágított arra, hogy a disszertáció elkészítése mellett nagy szükség lenne egy olyan adatbázis létrehozására is, melyben a teljes szövegkorpusz, valamint a Nijában készült fotók, és a lelőhelyen előkerült tárgyakról készített képek egy helyen elérhetőek lennének. Mindez nemcsak a jelen dolgozat szerzője számára könnyítené meg a leletanyaggal, illetve a dokumentumokkal folytatott munkát (hiszen így akár szavakra, egy-egy névre, de akár egyetlen hangra is rá lehetne keresni a korpuszban), de internetre feltéve bárki számára elérhetővé és kutathatóvá válna az anyag.

Így az utóbbi években voltaképpen két munkafolyamatot csináltam párhuzamosan: egyrészt a dokumentumok és a kapcsolódó régészeti anyag tudományos feldolgozását, ugyanakkor folyamatosan gépeltem az átírt dokumentumokat (a számtalan diakritikus jel miatt a szkennelés és a *Recognita* program használata szóba sem jöhetett), illetve szkenneltem, letöltöttem az idevonható fotókópiákat. Ebben rendkívül nagy segítségemre volt az a kezdeményezés, melynek fő célja a világ nagy múzeumaiban található, Selyemúthoz köthető írásos és tárgyi anyag feldolgozása és digitalizálása. Ez a jól működő, nagyszabású vállalkozás, az *International Dunhuang Project (IDP)* lehetővé tette a dokumentumok jelentős részéről készített jó minőségű fotók letöltését. Ezt egészítette ki szinte az összes elérhető és felhasználható könyvből történő szkennelés, digitalizálás, a fotók letisztítása, rendbetétele.

Az így elkészült munka egyik végeredménye tehát egyrészt egy több mint 700 ezer *n*-ből (leütésből) álló digitális korpusz lett. Ez az említett szövegkiadásokra épít, természetesen magyarra ültetve a korábbi angol részleteket, magyarázatokat, kiegészítéseket. Az utóbbiakhoz képest azonban munkám valamivel többet nyújt, hiszen a szövegeket a szövegkiadásokat követően megjelent eredményeknek megfelelően helyenként módosítottam, de a táblák eredeti formai meghatározásán is több ízben változtatnom kellett. Annak érdekében, hogy ezzel a nagy terjedelmű korpuszsal kiegészített munkát egyszerűbb legyen használni, a dolgozathoz DVD mellékletben, digitális formában is csatoltam az anyagot, amely egy Microsoft Windows 2000 vagy újabb operációs rendszerrel ellátott számítógépen olvasható, szerkeszthető. A *file* megnyitásához *Gandhari Unicode Proposal* betűtípus telepítése szükséges, amelyet minden mellékelt DVD-re felmásoltam.

A dolgozathoz az említett korpuszkötet mellett további két képkötet is járul. Céлом az volt, hogy egy minden korábbinál teljesebb fotó- és képadatbázist hozzak létre, lehetőleg minden olyan képet felgyűjtve, amely a lelőhelyet, az ott előkerült leleteket, vagy az ott

készült rajzokat, alaprajzokat stb. örökítik meg. A munka során az *IDP* sok tízezres fotóarchívumát átnézve válogattam ki a Nijáról vagy nijai tárgyakról, dokumentumokról készült képeket. Stein szintén gazdag fotógyűjteményében és más gyűjteményekben elmélyedve időről-időre felül kellett bírálnom a fotókhoz kapcsolódó leírásokat, sokszor a fotókat tükröznöm, fordítanom kellett, hogy hiteles képet nyújtsanak. Ehhez járult számos kiadvány fotóinak, alaprajzainak szkennelése, feldolgozása. Két, egyenként több mint 300 oldalas képadatbázis gyűlt össze közel kétezer fotóval, rajzzal, ábrával. Míg a III/1. számú képkötetben a térképek, a lelőhelyet és a rommező egyes objektumait, valamint az itt előkerült tárgyakat ábrázoló fotók és rajzok kaptak helyet, addig a III/2. számú képkötetben a lelőhelyen előkerült kharoŧhī és kínai dokumentumok összes elérhető képének fotóját foglaltam bele. S bár az összes manapság elérhető dokumentumkép szerepel ebben az adatbázisban, még így is a dokumentumok közel feléről sajnos semmilyen kép nem kerülhetett a kötetbe. Ezt a problémát egyszer nagyon jó lenne megoldani.

Miután a négyjegyű képszámok használatát próbáltam minimálisra csökkenteni, ezért a két kötetben a képek sorszámozása újraindul (így meghatározásuk pl.: III/1: 23. kép lesz).³ Természetesen a mellékelt DVD-re a képadatbázis is felkerült.⁴ A lehetőségeim szerint tehát megpróbáltam e rendhagyó – négy kötetesre sikeredett (I. kötet: Szövegkötet; II. kötet: Korpuszkötet; III/1. és III/2. kötetek: Képkötet) – dolgot a legjobban kezelhetővé tenni.

*

Volt azonban még egy további eredménye is az utóbbi évek munkájának. A nijai lelőhelyet felfedező Stein Aurél munkásságának feldolgozása során világossá vált, hogy bár Stein magyar nyelven megjelent munkái tudományos szempontból mindmáig jól használhatók, s megállapításaik kevés kivételtől eltekintve máig megállják a helyüket, az utoljára a 20. század első évtizedeiben megjelent magyar nyelvű kötetek elavultak és feltétlenül új, modern kiadásukra lenne szükség. Így született meg a Stein Aurél életműsorozat ötlete, melynek célja

³ A dolgozatban a négyjegyű jegyzetszámok használatát is el szerettem volna kerülni, ezért a szakirodalmi hivatkozásokat a főszövegben, zárójelben helyeztem el. Ha ezt nem így tettem volna, akkor a dolgozatban sokezeres nagyságrendű lábjegyzet jelent volna meg.

⁴ A szövegkorpusz és a képgyűjtemény mellé a DVD-re felkerült egy dokumentumfilm is. 1980-ban indult el Hajime Suzuki rendezésében egy 30 részes japán dokumentumfilm sorozat, „A Selyemút” (*The Silk Road*). A sorozat egy japán expedíciót követ, amely öt évig tartó útja során végigjárta a teljes Selyemutat. A 6. epizód („Keresztül a Takla-makán sivatagon”) Nija romjainak felkutatásáról szól. Ez került fel a dolgozathoz csatolt lemezre. Bár a VHS-ről átvett, Windows Media Playerrel lejátszható felvétel nem túl jó minőségű, mégis érdemes végignézni (ráadásul az adatbázis is csak az összes „forrás”, így a mozgóképek bevonásával válhat teljessé).

a magyar nyelven megjelent művek egységes koncepcióban történő, felfrissített kiadása volt. Eddig összesen négy kötet jelent meg, az utolsó kötet pedig már megjelenés előtt áll. Így Stein Aurél születésének 2012 őszén esedékes 150. évfordulójára teljes – magyar nyelven napvilágot látott – életműve újra kiadásra kerülhet. Talán ezzel a vállalkozással – és reményeim szerint a disszertációval is – sikerült valamit tennem Stein Aurél személyének és munkásságának mind szélesebb körben történő újra megismertetésével, hiszen egy olyan magyar tudósról van szó, akinek a pályája, eredményei bár mindmáig világhírűvé teszik, csak éppen Magyarországon nem élvez olyan népszerűséget, amelyet valójában megérdemelne. Köszönet illeti a Palatinus Kiadó gárdáját, akik nagy lelkesedéssel karolták fel Stein Aurél magyar nyelvű életművének újrakiadására vonatkozó elképzelésemet.

A sorozat kiadásának én magam is sokat köszönhetek, hiszen az életmű köteteinek szerkesztése során szerzett tapasztalataim nagyban hozzájárultak jelen disszertáció elkészítéséhez is.

*

A Stein-kötetekhez hasonlóan dolgozatomban számos idegen (többnyire keleti: prákrit, szanszkrit, török, kínai) nyelvből származó kifejezést tartalmaz, ezek következetes átírására természetesen külön figyelmet kellett fordítanom. Végül úgy véltem, hogy szerencsés lenne dolgozatomban a Stein-könyvsorozat átírási rendszerét alkalmaznom, néhány apróbb változtatással. A kínai neveket – csakúgy mint a kötetekben – *pinyin*-ben írtam át (*Tun-huang* helyett tehát *Dunhuang* szerepel), a török, perzsa stb. helyneveket és más neveket – a könyvsorozathoz igazodva – fonetikusán írtam át (tehát *Míránt* írok *Mīrān* helyett vagy *Niját* *Niya* helyett), a görög neveket az ún. magyaros (vagy népszerű) átírás szabályai segítségével írtam át (tehát *Pallaszt* írok *Pallas* helyet). Kivételt a gandhári eredetű szavak és szövegek esetében tettem, ahol a tudományos átírás szabályait követve megtartottam a diakritikus jeleket is (ezért is írok végig *kharoṣṭhī* *kharosthī* helyett).

A dolgozat megírása lehetetlen lett volna számos könyvtár és közgyűjtemény nélkül. A Szegedi Tudományegyetem József Attila Tanulmányi és Információs Központjának Keleti Gyűjteménye (mely többek között Németh Gyula és Ligeti Lajos könyvtárát is őrzi), a Szegedi Tudományegyetem Altajisztika Tanszékének könyvtára, a szegedi Móra Ferenc Múzeum régészeti szakkönyvtára, a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye, a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum könyvtára, az ELTE Központi Könyvtára, az ELTE

Kelet-Ázsiai Tanszék könyvtára, a British Library stb. biztosította számomra az elengedhetetlen könyveket, ugyanakkor könyvtárközi kölcsönzés útján további számos nagy nyugati könyvtár könyveihez is hozzájuthattam. A Susan Whitfield által kitalált és ma már rendkívül eredményesen működő Nemzetközi Dunhuang Projekt (*IDP*) nélkül az én munkám is rendkívüli módon megnehezült volna, ezért az *IDP* nevét itt mindenképpen meg kell említenem. A dolgozat megírását nagyban segítette a 2005 decemberében tett angliai, londoni tanulmányút, mely a Szegedi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének támogatása nélkül nem valósulhatott volna meg. Köszönet érte.

Amúgy pedig oly sok tanáromnak, barátomnak, kollégámnak, tanítványomnak és könyvtárosnak tartozom köszönettel, hogy egyszerű felsorolásuk is hosszú-hosszú sorokat töltene meg. Meleg és őszinte hálával tartozom nekik. Nagyon bántana, ha itt és most bárkit kifelejténék véletlenül közülük, ezért írásban hadd köszönjem meg most csak a családomnak a támogatást: Barbarának, Marcinak és Bercinek.

1. A Selyemút általános vonásai

(Kísérlet egy új típusú megközelítésre)

A tudománytörténet egyik érdekes mozzanata, hogy a mindenki által jól ismert, ősi és már-már klasszikusnak tűnő fogalom, a „Selyemút” kifejezés valójában nem is olyan régen született meg. Ferdinand Freiherr von Richthofen báró, a német geográfia egyik legjelentősebb alakja írta le először 1877-ben a *Seidenstrasse* fogalmát (RICHTHOFEN 1877, 96–122).⁵

Richthofen egy olyan útvonalhálózatnak (valójában egy gazdasági, földrajzi, történelmi és kulturális komplexumnak) adott nevet, amely műve megjelenését megelőzően már több mint 2000 éve is létezett, s amelyen követek, katonák, kereskedők, szerzetesek ezrei közlekedtek, harcoltak, kereskedtek, zárandokoltak hosszú-hosszú időn keresztül anélkül, hogy kellő földrajzi és történelmi távolságból ítélték volna meg életük színterét. Így persze többnyire nem is ismerhették fel a számukra gyakran csak két szomszédos várost összekötő útvonalakban azt a kiterjedt, Európát (azon belül is elsősorban a Mediterráneumot) Ázsia legtávolabbi részeivel összekötő, bonyolult rendszert alkotó hálózatot, mely bár számtalan, egymástól gyökeresen eltérő kultúrájú térséget érint, mégis egy hatalmas, összefüggő, organikus egységet képez [III/1: 1. kép]. Ezért ezek a hajdanvolt emberek nem is adhattak egy egységes, mindenki által érthető nevet az általuk használt útvonalnak; erre tehát egészen a 19. század végéig, a modern geográfia tudományának megszületéséig kellett várni.⁶ Ugyanakkor amennyire találó Richthofen elnevezése, annyira félrevezető is,⁷ hiszen bár valóban ez az értékes kelme volt e kereskedelmi hálózat egyik fő cikke és valódi értékmérőként egyben mozgatórugója, a selyem mellett számos más termék is gazdát cserélt a Kínától a Mediterráneumig terjedő, több ezer kilométeres szárazföldi és tengeri úton: így porcelán, tea, fűszerek, drága- és féldrágakövek, üvegárúk, színes- és nemesfémek, fegyverek, további

⁵ A nagy világnyelvekben Richthofen munkájának megjelenését követően nyomban elterjedt a szó tükröfordítása: az angol *Silk Road* (*Silk Route*), a francia *La route de la soie*, az orosz *Шёлковый пут'*. Lásd még: WAUGH 2007, 1–10.

⁶ Az évezredek folyamán itt élő vagy itt megfordult emberek döntő többsége tehát csak egy-egy hosszabb vagy rövidebb szakaszt ismerte a Selyemútnak, és elenyésző volt azoknak a száma, akik teljes egészében (vagy majdnem teljes egészében) bejárták azt. Ezért is kiemelkedő Marco Polo jelentősége, aki nagy valószínűség szerint nemcsak azon kevesek egyike, akik végigutaztak a Selyemúton (az ő esetében annak nemcsak szárazföldi, de tengeri útvonalán is), de ráadásul beszámolója fenn is maradt (legutóbb lásd: HAW 2006).

⁷ Richthofen geográfiai értelemben egy szűkebb területre, az úthálózat belső-ázsiai szakaszára használja a kifejezést. Albert Herrmann volt az, aki 1910-es doktori dolgozatában már nyugatabbra, Szíria irányába is kiterjeszti a Selyemút hatókörét (HERRMANN 1910). A kifejezés konnotációja Herrmantól az 1970-es évek végéig főbb vonalaiban változatlan volt (még ha a részletekben volt is sok vita), ugyanakkor Edward Said művének (SAID 1978; magyar fordítása: SAID 2000), és az orientalizmus fogalom új megközelítési lehetőségének megjelenését követően az orientalista diskurzusban bekövetkezett változások a Selyemút-kutatásokra is sok esetben (sajnos negatív) hatással voltak (vö.: WAUGH 2000, 5–7). A Selyemút jelenlegi megítéléséről és az azt körülvevő vitákról lásd még: TRYJARSKI, 1995, 15–24; MILLWARD 2005, 9–15).

kelmék stb.⁸ Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a Selyemút nemcsak a kereskedelmi árucikkek, de egyúttal a kultúra, a nyelvek, a művészet, a vallási és filozófiai eszmék, az információk és az innovatív találmányok áramlásának fő ütüere is volt Ázsia és Európa között. S pontosan ez a tényező teszi a Selyemút törtéáját az emberiség kultúrtörténetének kiemelkedően fontos fejezetévé (SINOR 1995, 1–13; WOOD 2004 stb.).

*

A Selyemút nevének említésekor többnyire mindenkinek a lassan baktató, megrakott tevékaravánok jutnak eszébe [III/1: 3–4. kép], de tudnunk kell, hogy a szárazföldi útvonalhálózat mellett legalább olyan jelentősek voltak a tengeri Selyemút útvonalai is. A két útvonalhálózat természetesen szorosan összefüggött, szervesen egybekapcsolódott. Voltak ugyan olyan történelmi időszakok, amelyekben a szárazföldi és olyanok, amelyekben a tengeri útvonalhálózat bonyolított nagyobb forgalmat, ugyanakkor a Perzsiába, Rómába eljutó termékek, de a Kína felé szállított áruk döntő többsége is egyaránt látott ló- és/vagy tevékaravánt, de egyúttal akár több hajó rakterét is. Például a selyem a Kis-Ázsia és Róma közötti távolságot az esetek többségében hajón tette meg, de a Párthus Birodalom kikerülésére is az északi stepperégió kívű csak az Indiai-óceánon és a Perzsa-öblön keresztül volt mód (MÜLLER 1984, 140).⁹

A Selyemút szárazföldi útvonala a rendkívűli távolságból fakadóan törvényszerűen számos természeti akadályt is érintett. Az egymástól gyökeresen eltérő földrajzi viszonyok, így a magashegységek, sivatagok, nagy folyók egyúttal természetes szakaszokra is osztották az utat. E nagy egységek gyakran egybeestek a politikai, közigazgatási határokkal, sőt mi több, a karavánok működésének *actio radiusával* is.¹⁰ Így válhatnak e nagy szakaszok a

⁸ A Selyemúton szállított egyéb termékek mindmáig egyik legjobb összefoglalását alapos kultúrtörténeti elemzéssel Laufer, illetve Schafer adja (LAUFER 1919; SCHAFER 1963; lásd még: HÖLLMANN 2004, 72–80). Sajnos a vonatkozó szakirodalomban a Selyemúton szállított termékskála pontos összetétele, belső arányai, s leginkább időbeli változásai mindaddig nem kaptak kellő figyelmet; az egyes termékek fentiekhez hasonló pusztá felsorolása, egyszerű táblázatba rendezése a statikusság illúzióját kelti, miközben ez a rendkívűl érzékeny rendszer gyorsan reagált nemcsak egy-egy szereplő kihullására, de a piac igényeinek változásaira, avagy a helyi (azaz az út csak bizonyos szakaszaira jellemző) sajátosságokra is.

⁹ Ezért sem érthetünk egyet a szakirodalomban sűrűn előforduló gyakorlattal, mely a – szárazföldi útvonalrendszerhez hasonlóan összetett és bonyolult – tengeri útvonalhálózatot a („tényleges”) Selyemúttól teljesen függetlenül kezeli (gyakran „Fűszerútnak” nevezve azt, vö.: REID 1994, 4–5, 7); vagy éppen tudomást sem vesz róla (vö.: pl. GRATZL 2006, 6–7).

¹⁰ Így két eltérő terület, például sivatag és magashegység találkozásánál a korábban a sivatagon vagy éppen a hegyeken keresztüljutó, keletről vagy nyugatról érkező karavánt lepakolták és új karavánok vették át a szállított termékeket, az első karaván pedig az ellenkező irányból hozott árukkal fordult vissza (vö.: BÁLINT 1997, 20–22). Természetesen nem volt törvényszerű, hogy csak ilyen – földrajzi értelemben – markánsan eltérő pontokon cseréljenek gazdát az áruk. Így például a Takla-makán sivatag peremén egy sor város adott arra

Selyemút földrajzi felosztásának alapjává. Ez a felosztás természetesen némiképp esetleges, de talán nem áll olyan messze az egykori valóságtól. Mindennek alapján – véleményem szerint – a szárazföldi Selyemút négy nagy szakaszra osztható [vö.: III/1: 2. kép].

Kelet felől indulva az első szakasz a szorosabb értelemben vett Kínát (azaz Kína belső területeit) átszelő rész.¹¹ Az ókor és a kínai középkor jelentős részében két fővárosból, a Huanghe termékeny alföldjén elhelyezkedő Changanból és Luoyangból felváltva irányították a hol egységesülő, hol széttagolódó birodalmat. Így nem meglepő módon hagyományosan Luoyangot, illetve a ma Xiannak nevezett Changant tartják a Selyemút kiindulópontjainak (avagy végpontjának – TWITCHETT 1966, 207–209; GROUSSET 1970, 50, 76). A Selyemút Changanból Kína központi területein, Shaanxin és Gansun keresztül vezetett el a tölcsérszerűen összeszűkülő Gansu-korridorig és annak keleti végpontjáig, Anxi városáig. Anxi a szorosabb értelemben vett Kína határvárosa volt hosszú időn át, így voltaképpen vele zárult az út első szakasza. Anxitól a korábbi, zömében alföldi jellegű, termékeny táj merőben megváltozik: a várostól nyugatra már a terméketlen Lop sivatag állta el az egyenesen nyugat felé a karavánok útját (JULIANO – LERNER 2001, 21–36). Pontosan itt, a Góbi és Takla-makán sivatagok találkozásánál kezdődik a Selyemút második, és egyben talán legizgalmasabb nagy szakasza, amely Ázsia szívéen, Belső-Ázsia rendkívül száraz, a Kunlun és a Tianshan hegységekkel határolt sivatagos és félsivatagos területein vezet keresztül [III/1: 5. kép].¹² Anxitól a karavánok alapvetően két irányban mehettek tovább: vagy északról kerültek meg a Lop sivatagot Hámin és Turfánon át, vagy pedig délnyugati irányba fordulva Dunhuangot vették célba. Dunhuang után a „déli” út ismét kétfelé ágazott: az északabbra tartó a Lop-nór tavat és Loulan ősi városát érintve tartott Korlába, ahol találkozott a Turfánt és Karasahrt elhagyó északi útvonallal. A délebbre húzódó pedig Míránt érintve a Takla-makán déli peremén, a sivatag és a Kunlun találkozásánál elhelyezkedő, gleccserfolyók által táplált oázisvárosok (így Endere, Csercsen, Nija, Kerija) füzérén keresztül vezetett Khotan felé és tovább nyugatra, Járkand és Kászar irányába (VAINKER 2004, 60). Ebből a déli útvonalból ágazott le egy vagy több útvonal Tibet felé, illetve ezektől nyugatabbra szintén több útvonal

lehetőséget, hogy a karavánoknak ne kelljen teljes hosszában végighaladniuk a sivatag mentén, s néhány száz kilométeren belül akár többször is gazdát cserélhetett a kereskedelmi áru (vö.: BAUMER 2003, 5–11).

¹¹ Az egyes szakaszok legrészletesebb, friss áttekintését Jonathan Tucker adja (TUCKER 2003).

¹² A második szakasz azért is kiemelkedően érdekes, mert talán itt, ebben a térségben figyelhető meg leginkább a kultúrák, a kulturális hatások legnagyobb mérvű keveredése. Belső-Ázsia a görög-római, iráni, indiai, kínai és belső-ázsiai nomád kultúrák legfontosabb találkozási pontja volt (lásd: STEIN 2008; LITVINSKIJ 1995). Ráadásul a belső-ázsiai területek idővel már nemcsak az átmenő forgalmat biztosították, de egyúttal a helyben kialakult bányászatnak és iparnak köszönhetően erőteljesen be is kapcsolódtak a Selyemúton szállított termékek előállításába is (selymet a Kr. u. 3. században már biztosan állítottak elő Belső-Ázsiában is, de gondolhatunk itt a Khotan környéki jáde kiterjedt kereskedelmére is, vö.: MICHAELSON 2004, 43–49).

az indiai szubkontinens felé [III/1: 2. kép]. A termékek ez utóbbi irányban juthattak ki az Indiai-óceánra, olyan fontos kikötők révén, mint Barygaza (Broács), de egyúttal ez volt az indiai kultúra Belső-Ázsiába való behatolásának útvonala is (RHIE 1999).

A Hámit érintő útszakasz Turfánnál ugyancsak kettéágazott: az egyik útvonal északnyugat felé (Urumqi irányában) tartott a Tianshan hegység északi lejtői és az Altaj hegység között az Isszik-kul-tó és Khokand felé. A másik, délnyugat felé tartó vonal Kara-sahr érintésével érte el Korlát, ahol összetalálkozott a Lop-nór felől érkező útvonallal. Az így egyesült útvonal Kucsá, Akszu és Tumsuk érintésével, a Takla-makán északi peremén haladva érte el Kásgart, ahol is összakapcsolódott a nagy déli útvonallal [III/1: 1–2. kép].

A második szakasz nyugati végpontja itt, Kásgartól nyugatra két újabb magashegység: a Pamír és a Hindukus térsége volt. Ettől nyugatabbra már a Selyemút harmadik nagy szakasza kezdődik, mely a mai Pakisztán, Afganisztán, Kazahsztán vidékét, és a tőlük nyugatra elterülő iráni és iraki területeket foglalja magában [III/1: 2. kép].

Kásgarból egy fontos út vezetett északnyugati irányban, át a Pamír északi területein, egészen Khokandig, ahol összekapcsolódott az Urumqi felől érkező legészakibb útvonallal, majd az út Szamarkand és Buhara érintésével érkezett Mervbe (SOUCEK 2000, 96),¹³ oda, ahová a Kásgarból délnyugati irányba, az egykori Baktrián át vezető délebbi út is becsatlakozott. Mervből, Nisápur és Ray érintésével haladtak tovább a karavánok. Rayból vagy északnyugati irányban, Tebriz és Trapezunt felé jutottak ki a Fekete-tengerhez, vagy pedig az egykori akhaimenida „királyi utat” használva Ekbatanán, Ktésziphónon és Bagdadon át érkeztek az Euphráteszig (THORLEY 1971, 71–80). Megközelítőleg itt kezdődött a Selyemút negyedik, egyben utolsó szakasza is [III/1: 2. kép].

Az Euphrátesz vonalától nyugatra (mely sokáig a Római Birodalom, illetve Bizánc, valamint a Párthus, majd az azt felváltó Szászánida Birodalom határterülete volt) a Selyemút sok szálla bomlott és számos vonala vágott keresztül a Közel-Keleten és Kis-Ázsián, a Földközi-tenger keleti partvidékének legfontosabb kikötőig, melyek persze századról századra változtak (így vittek árut a kortól függően Epheszoszba, Türoszba, Antiokhiába, Acréba stb. – YOUNG 2001, 187–200; HAROLD 2007, 59–65). A kereskedelmi cikkek a hosszú út utolsó szakaszát végül tengeren tették meg Rómáig (később Bizáncig vagy Velencéig).

¹³ Buharából észak felé is indult egy útvonal, és az Amu-darja völgyében hatolt előre az Aral-tó és a Kaszpi-tenger közötti területen (van olyan elképzelés is, hogy e vonal már Khokandnál letért és északról került meg az Aral-tavat), majd a délorosz steppe területén keresztül jutott az Azovi-tengerhez, ahonnan hajóval jutottak a termékek Konstantinápolyba, s onnan Rómába (vö.: STAVISKIJ 1995, 191–202).

A Selyemút tengeri útvonalhálózata hasonlóan bonyolult volt, mint a szárazföldi Selyemúté, és egyes szakaszait – hasonlóan szárazföldi társához – alapvetően földrajzi kritériumok szabták meg [III/1: 2. kép]. A tengeri Selyemút keleti végpontja Kína tengerparti területe volt. Bár a kikötővárosok erőssorrendje természetesen időről-időre változott, volt néhány olyan központ, amely az ókor és a középkor folyamán is fent tudta tartani jelentőségét, ilyen volt a Nagy Csatorna mellett álló Hangzhou vagy a délebbi Guangzhou. E nagy kikötőkből futottak ki az árukkal megrakott hajók déli irányban, a Dél-kínai-tengerre.¹⁴

Az út első szakasza Hainan szigete mellett vezetett, a mai Vietnám és Kambodzsa partvidéke és a Mekong deltája mentén, majd a Maláj-félsziget hosszú, elkeskenyedő végén, a Malaka-szorosban ért véget. A hajók egy része csak idáig hajózott, itt a kereskedelmi cikketek új kereskedők és új hajók vették át, kiegészítve rakományukat a délkelet-ázsiai térség keresett árucikkeivel (CHAUDHURI 1985; JACQ-HERGOUALC'H 2001).

A Malaka-szorosban a hajók északnyugat felé fordultak és Szumátra szigete mentén, a Nikobár- és az Andamán-szigetek érintésével jutottak ki a Bengáli-öböl nyílt vizeire. A kereskedők egy része innen – tartva az északi irányt – a part menti vizeken, az Iravádi deltája mellett jutott el a Gangesz torkolatvidékére. Mások ugyanakkor keresztülvágva a Bengáli-öblön, India délkeleti partvidékét és Ceylon szigetét célozták meg. Itt ért végét az út második nagyobb szakasza (LOKUBANDRA 2003, 13–15; GUNAWARDANA 2003, 17–35). A tengeri kereskedelem kiemelkedő fontosságú központjából, Srí Lankából kiindulva a hajók az Indiai-félsziget másik, nyugati oldalán, a Malabár-partok mentén jutottak el olyan, évszázadokon keresztül fontos kereskedelmi központokba, mind Kalkutta vagy Mangalor. Itt, az Indiai-óceán nyugati medencéjében, még inkább felerősödött a hajózásban megnyilvánuló szezonális, elsősorban az erős (kb. félévente változó szélirányú) monszun-hatás eredményeként.

A Malabár-partoknál ismét kettéágazott a tengeri Selyemút hálózata: vagy a part mentén hajózva, Gudzsarát, Szindh és a Makrán érintésével érték el a Perzsa-öböl térségét, vagy merészen nyugat felé fordulva (a monszunszeleket kihasználva) az Arab-tengeren keresztül érték el „Afrika szarvát” (a mai Etiópia, Szomália, Jemen térségét) és az Arab-félszigetet, majd Ádent érintve a hajók végül a Vörös-tengeren hajóztak végig.¹⁵

¹⁴ Kína tengeri kereskedelemhez fűződő viszonyára lásd: WANG 1991, 7–38.

¹⁵ Ez utóbbi területeket már a görög és római hajósok is jól ismerték vö.: pl. W. SALGÓ 1996, 97–110. A görög-római világ kapcsolatai a Selyemút által érintett ázsiai térségekkel rendkívül intenzíven kutatott terület, így pl.: KÁDÁR 1967, 89–98; TEGGART 1969; FERGUSON 1978, 581–603; RASCHKE 1978, 604–1378 (1978-ig teljességre törekedő irodalomjegyzékkel).

A tengeri Selyemút két nyugati végpontjává a Vörös-tenger északi partvidékén az egyiptomi Szuezi térsége (Müosz Hormosz stb.) és a Perzsa-öböl nagy kereskedőközpontjai váltak [III/1: 2. kép].¹⁶

Az itt leírt szárazföldi és tengeri útvonalhálózat tulajdonképpen egyfajta korokon átnyúló „közös nevező”, hiszen a fent említett útvonalak, a nagyobb állomások, kereskedelmi központok együtt, egyszerre sohasem léteztek: így például hiába volt a Selyemút fontos állomása Loulan vagy Nija a 3–4. században, a 7. században itt megforduló buddhista szerzetesutazó, Xuanzang már biztosan nem láthatta ezeket, vagy hiába volt lakott bő 300 évvel később a míráni erőd és környéke, Marco Polo keletre vezető útján már legfeljebb csak romokat láthatott ott [III/1: 6. kép].¹⁷ A Selyemút rendkívül képlékeny vonalvezetése, mely egy-egy térségen belül akár hétről hétre is változhatott – függően például a hajók esetében a széliránytól, a szárazföldön az ivóvíz megszerzésének lehetőségeitől vagy a természeti akadályok gyors változásaitól (földcsuszamlások, hóesés vagy akár hóolvadás, hirtelen áradások, földrengések, stb.) –, különösen érzékeny volt a politikai, közigazgatási helyzet elbizonytalanodására.¹⁸ Egy-egy politikailag instabil (ti. a karavánok és hajók biztonságára veszélyt jelentő) terület kikerülésére azonnal képesek voltak megváltoztatni az áruk szállításának útvonalát.¹⁹

Egyúttal e képlékenysége eredménye, hogy a folyvást változó útvonalak valódi hosszát rendkívül nehéz megbecsülni, nemcsak metrikus értelemben, de az utazásra fordított időmennyiség tekintetében is. Így tehát majdnem mindegy is, hogy nyolc- vagy tízezer kilométeresre becsüljük a Selyemút teljes hosszát, a két végpontja között meghúzott vonal nem adhatja vissza maradéktalanul azt az irdatlan távolságot, mely az ókor és a középkor

¹⁶ A legfontosabb további központokat lásd: CHAUDHURI 1985, 38.

¹⁷ Természetesen nemcsak az útvonalak változtak, de a Selyemút lakosságának etnikai összetétele is. Nem szabad elfelednünk ugyanis, hogy a Selyemút egyúttal az eurázsiai nomád népek vándorlásának, etnikai folyamatainak egyik fő színtere is volt egyben (vö.: MARSHAK 2002, 11–22).

¹⁸ Ez a fajta képlékenysége teszi voltaképpen képtelen vállalkozássá a Selyemút pontos útvonalhálózatának térképre rajzolását, hiszen a Selyemút több ezer éves története során egy időben több tucat vonalon is folyhatott a kereskedelem, de voltak olyan periódusok is, amikor bizonyos útvonalak elzáródtak, s csak egy-egy csatornán folytatódhatott az adásvétel. Tulajdonképpen térképek egész sorozatára lenne szükség, hogy hitelesebb képet rajzolhassunk akár a Han-korban, akár a tibeti hódítás korában, vagy esetleg a 14. században használt útvonalak megközelítő fekvéséről (vö.: HERRMANN 2003; BREGEL 2003; ABAZOV 2008).

¹⁹ Akár úgy is, hogy lemondva a további szárazföldi szállításról, a lehető legrövidebb útvonalon közelítették meg a tengert és ott a megfelelő kikötőkben hajókra rakták a termékeket, s így közvetítették azokat tovább. Később, a politikai helyzet rendeződésével a karavánok visszatérhettek eredeti útvonalukra. Időnként természetesen a tengeri útvonal bizonytalansága is eredményezhette a termékek szárazföldi útvonalakra terelését (vö.: pl. VARRON 1938, 378–379).

kétségkívül leghosszabb kereskedelmi útvonalát jellemezte, és amelyet a rajta szállított termékeknek ténylegesen meg kellett tennie [III/1: 1. kép].²¹

A Selyemút szárazföldi és tengeri útvonalhálózata tehát alapvetően egy hatalmas, Euráziát átszelő kelet-nyugati tengelyen helyezkedett el, ám arra a kérdésre, hogy melyik volt a „fő” iránya a Selyemútnak (azaz, hogy melyik irányban volt intenzívebb a kereskedelem), a keletről nyugat felé avagy a nyugatról kelet felé tartó – a látszattól eltérően – már korántsem ilyen egyértelmű a válasz. Mert bár valóban úgy tűnik, hogy a keletről nyugat felé tartó karavánok és hajók szállították a selymet és Kína más értékes árucikkait, de a karavánok és hajók természetesen nem üresen, hanem a nyugati világ értékes termékeivel megpakolva indultak vissza. A nemesfém kiáramlása és az ennek köszönhető pénzügyi deficit (mely elsődlegesen a nyugati világot – így a Római Birodalmat – sújtotta) finomítja ugyan a képet,²² de azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a görög-római művészet és filozófia, a nesztorianizmus, manicheizmus, sőt még bizonyos értelemben a buddhizmus is éppenséggel nyugatról (illetve délnyugatról) haladt kelet, azaz Kína felé. Így a mérleg két serpenyőjének súlya kiegyenlítődik.

*

A Selyemút történetének korszakolása megint csak nem egyszerű feladat. Már a Selyemút kezdeteinek pontos időpontja sem ismert. Egyes vélemények szerint a rómaiak Marcus Licinius Crassus Kr. e. 53-ban lezajlott, párhuzamos ellen vezetett hadjáratán láttak először selymet.²³ Ennek azonban ellentmondani látszanak azok a jóval korábbi szarmazó selyemleletek, melyeket Egyiptomban és a Közel-Keleten találtak.²⁴

²¹ A Selyemút analógiájára elnevezett további nagy kereskedelmi útvonalak, így a Tömjénút (lásd pl. DEMBSKI 1996, 49–52) vagy a Prémút (vö.: pl. KOVALEV 2000–2001, 25–64) sem hosszukban, sem komplexitásukban nem versenyezhettek vele, ami természetesen nem vesz el az említett útvonalaknak az ókori és középkori eurázsiai civilizációk gazdaságában, társadalmában betöltött jelentőségéből.

²² Hasonló deficit az útvonalhálózat keleti végpontján, Kínában is megfigyelhető, amely speciális gazdaságfelfogásának köszönhetően (melynek lényege, hogy a kereskedelem ténye – azaz annak elismerése, hogy a „Mennyei Birodalom” nem önellátó és nem rendelkezik minden szükséges termékkel – elítélendő) a selymet csak a szomszédos vagy távoli népek „megajándékozásához” szükséges eszköznek tekintették, amelynek kiáramlását hasonló értékű más termék vagy akár nemesfém beáramlása többnyire nem ellensúlyozta (vö.: BALÁZS 1976, 105–116; ECSÉDY 1979a, 36–52).

²³ Florus III. 11. (*Epitomae Historiae Romanae Flori*, ab E. S. Forster editi apud Loeb Classical Library, Londinio, 1929, 210–213); lásd még: BOULNOIS 1972, 7.

²⁴ Ezek idekerülésének körülményei komoly viták tárgyát képezi manapság, vö.: GOOD 1995, 959–968; GOOD 2001, 209–226. Ugyanakkor többen rámutattak már arra, hogy a tengeri útvonalakon akár jóval korábban is megindulhatott a kereskedelem, mint a szárazföldi úthálózaton, vö.: pl. ADSHEAD 2000, 28–31; GLOVER 2000, 93–121.

Annyi egészen bizonyos, hogy a Selyemút egyes (egymással valószínűleg ekkor még össze nem függő) szakaszait már a neolitikum időszakában is használták.²⁵ Később az indoeurópai nyelvű népek vándorlása is – legalábbis részben – érinthette a későbbi Selyemút meghatározott részeit. A perzsa Akhaimenida-dinasztia terjeszkedő politikájának köszönhetően a Kr. e. 5. századra egy kézbe került a Földközi-tenger keleti partvidékétől a Hindukusig terjedő hatalmas terület, de a Selyemút későbbi vonalán ettől keletebbre lényegében sem a perzsák, sem a birodalmukat megdöntő Nagy Sándor nem jutott.²⁶ A helyzet a görög uralmat e területeken felváltó Párthus Birodalom idején változik meg gyökeresen. Ehhez azonban szükség volt a korábban fennálló helyzet megváltozására messze keleten, Kínában is.

Miután a Qin-dinasztiának a Kr. e. 3. század végén előbb sikerült egységesítenie a Mennyei Birodalmat, az őket követő Han-dinasztia gyors expanzióba kezdett. Ebben részben a határai biztosításának igénye vezette az északi, északnyugati határain támadó nomád népek (elsősorban a xiongnuk) ellen, de ez együtt járt a területszerzés igényével is. A xiongnuk elleni szövetségekötés céljával indult nevezetes nyugati útjára a Han császári megbízott, Zhang Qian tábornok. Ő volt az, aki visszatérve hosszú és kalandos útjáról beszámolt a távoli nyugati földekről és nevezetes kereskedelmi cikkeiről, így többek között a kiváló közép-ázsiai lovakról (vö.: HULSEWÉ 1979, 207–228; LOEWE 1983, 163–169; VAINKER 2004, 58).

A tudósok többsége éppen Zhang Qian Kr. e. 2. században lezajlott követjárásától számítja a szárazföldi Selyemút teljes hosszának megnyílását, hiszen Zhang Qian következő útján már az említett lovakért indult selyemtekercsekkel megpakolt karavánjával, aminek köszönhetően kitarulhatott az út a Párthus Birodalom keleti területei felé, így gyors tempóban indulhatott meg a Selyemút teljes vérkeringése.

A szárazföldi Selyemút további történetének korszakolásával kapcsolatban általánosságban megállapíthatjuk, hogy a szárazföldi Selyemút fent említett régióinak története egymástól nagyban különbözött, ugyanakkor a négy nagy régió egy kis túlzással két félre osztható. Míg a Selyemút belső-ázsiai szakaszának politikatörténete inkább kötődött ezer szállal Kína történetéhez, addig jóval kevésbé függött – legalábbis közvetlenül – a tőle nyugatra elterülő (Pamíron túli) vidékek politikai változásaitól; ugyanakkor a Selyemút harmadik szakasza, tehát a mai Afganisztán, Irán, Irak stb. térsége inkább a negyedik

²⁵ A Selyemút korai időszakára lásd: PARZINGER 2008, 7–15; KUZMINA 2008.

²⁶ Vö.: HAUSSIG 1992, 104–106. Mindenesetre az Ázsia nyugati felében ekkor kiépülő belső úthálózatok később minden különösebb nehézség nélkül kapcsolódtak össze a Selyemút újonnan megnyíló belső-ázsiai szakaszaival.

térseggel, azaz a Közel-Kelettel és a Kelet-Mediterráneummal alkotott egy (politikatörténeti értelemben) közös halmazt.

A másik fontos momentum a centrum és a periféria jelensége, mely végigkíséri a Selyemút egész történetét. Hosszából és jellegéből fakadóan a Selyemút századokon át érintett számos centrumterületet is (így például Kínában vagy a Perzsa Birodalomban), ugyanakkor legnagyobb hányada a nagy birodalmak (Róma, Bizánc, a Párthus és a Szászánida Birodalom, a Kalifátus, a Kusán Királyság, Tibet) periférikus területein húzódott keresztül. Ugyan e perifériákra a nagy birodalmak folyamatosan igényt tartottak, de többnyire csak rövid időszakokra sikerült e területekre is kiterjeszteni hatalmukat. Ennek köszönhetően azonban e nagyobb államalakulatok közvetlen szomszédságba vagy komoly, tartós konfrontációba hosszú ideig nemigen kerültek (leszámítva az Euphrátesz vidékét és a Közel-Keletet), ráadásul e perifériákon a legközelebbi nagyhatalom névleges fennhatóságának elismerése mellett kisebb-nagyobb államok (gyakran önnálló városállamok) egész sora élt és virágzott,²⁷ ezért ha a Selyemút történetét csak a nagy birodalmak – így a kínai dinasztiák vagy a perzsa uralkodócsaládok – története alapján szeretnénk korszakolni, mindenképpen torz eredményre jutunk.²⁸ Már csak azért is, mert bár érték időközben komoly megrázkódtatások is a Selyemút vidékét (ilyen volt például az iszlám térhódítása), a kereskedelem folyamatosságát még a legnehezebb időszakokban is megpróbálták biztosítani.

Ezért a Selyemút történetének korszakolása a 13. századot megelőzően csak nagyon esetleges lehet, hiszen a két végén lezajlott politikai, társadalmi, gazdasági változások között gyakran a legkisebb összhang sem volt: a Szászánida-dinasztia felemelkedése például épp párhuzamosan történt a Han-dinasztia hanyatlásával (amely az előbbitől teljesen függetlenül zajlott), és a Selyemút ennek ellenére jól működött. A magam részéről tehát mindenféle részletező politikatörténeti korszakolást erőltetettnek érzek és sokkal inkább a kereskedelem, a kultúra, az információk áramlásának folyamatosságát hangsúlyozom (vö.: GOSCH 1994, 425–431).

Egyetlen olyan periódus volt csak, amikor is néhány évtizedig a Selyemút majdnem teljes hosszában egyetlen nagyhatalom kezébe került: ez a Mongol Birodalom időszaka volt. A birodalom létrejöttét kísérő háborúk ugyan komoly válságot idéztek elő a Selyemút életében, de a később beálló *pax mongolica* az áruk és az emberek korábban nem látott

²⁷ Így például a szogd városállamok (vö.: GRENET 2003, 28–36; VAISSIÈRE 2005), Palmyra (MATTHEWS 1984, 157–180), vagy a Shanshan Királyság (MUKHERJEE 1996, 38–62).

²⁸ Ez a törekvés azonban a mai napig jellemzi a Selyemút történeti folyamatait ábrázoló összefoglalások egy részét; vö.: pl. ZHANG 2005. Ugyanakkor ez nem kizárólagos. A Selyemút bemutatásának keretét gyakran az úthálózatnak köszönhetően elterjedt vallási irányzatok adják, pl. FOLTZ 1999.

mértékű áramlását tette lehetővé (vö.: DABBS 1963, 17–19; ALLSEN 1999, 135–154; BAUMER 2003, 12–14), hogy a mongol kor végével és az Európából kiinduló nagy tengeri földrajzi felfedezések megindulásával végleg bealkonyuljon a szárazföldi Selyemút történetének, és a kereskedelem majdnem teljes mértékben a tengeri útvonalakra terelődjön át, szétfeszítve ugyanakkor a tengeri Selyemút hagyományos kereteit is.

A végső dőfést az európai iparosodás adta meg, mely többek között a Lyonban és másutt megtermelt olcsó európai selyemmel árasztotta el a piacot. A Selyemút a 16–17. századra visszaváltozott azzá, ami Zhang Qian útját megelőzően is volt: az ázsiai térségek és kisebb régiók egymás közötti kereskedelmének színterévé.²⁹

*

Ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy minél többet tudunk a Selyemútról, a kép, amelyet képesek vagyunk megrajzolni róla, egyre összetettebbnek és bonyolultabbnak tűnik. Felmerül persze a kérdés, milyen módszerekkel láthatunk bele még inkább az egykor itt lezajlott folyamatokba.³⁰ Természetes megoldásként kínálkozik az említett nagy birodalmak történetének, működésének még alaposabb feltárása, de ma már egyre többen nem a nagypolitika, a diplomácia vagy a „makrogazdaság” látószögéből próbálják megragadni a Selyemút lényegét, hanem sokkal közelebb tartva azt a bizonyos képzeletbeli nagyítót, egy-egy kisebb közösségre, területi egységre vagy akár egy-egy városra próbálnak koncentrálni [III/1: 7. kép].³¹ Mivel az itt élő emberek, és közösségeik működtették ezt a hálózatot (s valójában kiépített, „kikövezett” út híján e települések sora volt szemantikai értelemben maga az „út”), úgy vélem, hogy e közösségek életének minél teljesebb megismerése jelentős mértékben járulhat hozzá a Selyemút történetét meghatározó tényezők és szabályrendszerek

²⁹ Tovább finomítja ezt a képet Kauz (KAUZ 2006–2007, 54–59).

³⁰ A további módszerekről, így a műholdas régészeti kutatásokról, lásd pl.: BANKS 1995, 250; PADWA 2004, 26–29.

³¹ Így tesz például Susan Whitfield is, aki egy-egy jól definiálható közösségbe (szogd kereskedők, tibeti katonák, kínai művészek stb.) tartozó személy „álbiográfiáján” keresztül tesz kísérletet a Selyemút mindennapi életének megragadására: WHITFIELD 1999. Friss szemlélet jellemzi az UNESCO támogatásával megvalósuló programokat, így az *Orient-Occident Major Projectet*, illetve a *The Silk Roads: A Dialogue between Cultures* elnevezésű programot is, vö.: ELISSEFF 2000a, 12–18; ELISSEFF 2000b, 329–332; FRYE 1996, 153. Nagy lökést adott a Selyemút-kutatásoknak a Susan Whitfield irányításával létrejött *International Dunhuang Project* (<http://idp.bl.uk>), mely a Selyemúton előkerült leletek, írásos dokumentumok és expedíciós dokumentációk (térképek, fotók, rajzok, stb.) online is elérhető hatalmas, folyamatosan bővülő tárházát nyújtja mindenki számára elérhető módon. De meg kell említeni a *Silk Road Foundation* (www.silkroadfoundation.org) szervezetét is, mely folyóirat- és könyvkiadással, konferenciák, workshopok szervezésével segíti a Selyemút-kutatásban dolgozó tudósok munkáját. Úttörő vállalkozás a Selyemút történetének köz- és felsőoktatásba való bevonása, melynek okos, szemléletes segédkönyve is elkészült már: AMSTER 2005.

feltárásához.³² Ez pedig végső soron egy új szemléletű Selyemút-történet megírását teszi lehetővé, mely a „nagypolitika” és diplomácia hatásainak hangsúlyozása mellett (ez fontos ugyan, de nem kizárólagos jelentőségű a Selyemút évezredes működésének alakulásában) a kisebb közösségek mindennapjainak megismerése révén készülhet el és nyújthat talán egy olyan képet, amely bár minden korábbinál bonyolultabb lesz, mégis közelebb áll az egykori valósághoz (vö.: FELFÖLDI 2009).

³² Nem szabad elfelednünk, hogy bár a Selyemút jellegzetes lakói voltak a kereskedők, követek, katonák, szerzetesek; tehát mindazok akikre általában a Selyemút kapcsán asszociálunk, a városokban, kisebb településeken többségben voltak a helyi földművesek, akiket a helyi hivatalnokok irányítottak és akiket nem elsősorban a (zömében luxuscikkkel kereskedő) távolsági kereskedők, sokkal inkább a helyi kézművesek láttak el termékekkel. Hasonló szemlélet jellemzi már a Selyemút két igen fontos állomásának és központjának Turfánnak és Khotánnak széles spektrumra törekvő feldolgozásait: BAILEY 1982; HANSEN 1998, 1–11; XIAOAN 1999, 85–103.

2. A mikrotörténet elmélete, módszertana és felhasználási lehetőségei a Selyemút kutatásában

A Selyemút kutatásának új, még korábban járatlan útjaira véleményem szerint valóban csak „új” történeti elméletek és módszerek alkalmazásával lehet lépni.³³ Az itt felhasználható új elméletek és módszerek alapfilozófiája és eszköztára általában ugyan más térségek és más korszakok vizsgálata során keletkezett és forrott ki, de talán nem vitatható, hogy ezek egyetemlegessége folytán létjogosultsággal bírhatnak a bennünket érdeklő terület mind jobb megismerésének irányába tett erőfeszítéseink során is.

Talán nem meglepő módon a 20–21. század folyamán megjelenő új történetszemléleti, történetfilozófiai megközelítések, elméleti megfontolások általában újkorral vagy legújabb korral foglalkozó történészek vagy más teoretikusok (filozófusok, szociológusok, antropológusok stb.) tollából kerültek ki (vö.: BLOCH 1996; CZOCH 1999).³⁴ Ennek természetesen több oka is lehet. Nyilvánvaló, hogy az említett korszakok rendkívüli forrásgazdagsága, forrásellátottsága lehetővé teszi a források vizsgálatára vonatkozó szemléletmódok finomítását, újrangolását, sőt akár teljes újraértelmezését is.

E korszakok szakemberei azonban – köszönhetően annak, hogy vizsgálatuk tárgyát nem választja el sok évszázad vagy évezred saját koruktól – gyakran jóval kevésbé tudták/tudják magukat függetleníteni az aktuális politikai helyzettől, társadalmi elvárásoktól, „trendektől” (vö.: CARR 1995, 60). Ezek a folyamatok azonban nem feltétlenül és nem mindig negatív előjelűek. A modern társadalmi, ismeretelméleti folyamatok ugyanis nagyon gyakran megtermékenyítően hatottak/hatnak e tudománysszakok művelőire.

Az ókor vagy a középkor kutatói azonban részben más helyzetben vannak. Természetesen nem ritka eset még ma sem, hogy a napi politika vagy aktuális társadalmi elvárások befolyásolhatják egy-egy ókori vagy középkori téma feldolgozását, a kutatás alapvető felfogását, de ezek a hatások olyan közvetlenül talán nem érvényesülnek, mint a fenti esetekben. Emiatt azonban – bár a negatív hatások gyakran tompítva, többszörös közvetítéssel csapódnak le – a megtermékenyítő jellegű szellemi áramlatok, új irányzatok is valamivel lassabban, körülményesebben „szivárognak át” e területekre.

³³ Peter Burke úgy látja, hogy az „új” történetírás legfontosabb eszköztárát az összehasonlításra alapuló modellalkotás, a kvantifikáció és a társadalmi mikroszkópia (mikrotörténet) képezheti (idézi: GYÁNI 2006, 14; lásd még: SCHLUMBOHM 2000, 170).

³⁴ Carr például a Szovjetuniót kutatta, de Peter Burke is az újkori kultúra szakértője volt (vö.: GYÁNI 2006, 13–14).

Természetesen nem arról van szó, hogy az ókor és a középkor kutatói kevésbé lennének olvasottak vagy éppen ne lennének fogékonyak az új dolgokra (vö.: PECK 1911; BENGSTON 1970, 162–163 stb). Speciális helyzetük inkább az említett korszakoknál jóval szerényebb forrásadottságokból fakad. Az újkor vagy legújabb kor vizsgálata során „könnyebben” megoldható forráselemzéseket, a források összehasonlító vizsgálatát és értékelését, az ókor és középkor számos problémája esetében – éppen a forrásanyag szegényessége vagy hiánya miatt – nem lehetséges elvégezni. Az ókor és a középkor kutatóinak tehát elsősorban azzal a dilemmával kell megbirkózni, hogy miképpen lehet saját korszakaik problémáinak vizsgálata során alkalmazni az új és még újabb elméleti és gyakorlati megfontolásokat a rendelkezésükre álló hiányos forrásbázis segítségével (vö.: CARR 1995, 12–14; vö.: TÓTH 1995, 300–309; legújabban: TÓTH 2006, 19).

Különösen szembetűnő e hátrány olyan „új” irányzatok esetében, mint a kvantitatív történetírás avagy a mikrotörténet. Ezért is kell megragadni azokat a lehetőségeket, melyek esetén az átlagos ókori vagy középkori forrásmennyiség többszörösével is számolni lehet, nem is beszélve arról, ha a feldolgozható források típusai, műfajai is lehetővé teszik egy komplexebb vagy éppen más jellegű vizsgálat elvégzését.

A Shanshan Királyság nyugati határvárosának, a 3–4. századi Nijának a régészeti leletanyaga és az ott előkerült írott forrásanyag mennyisége és változatossága lehetőséget teremt egy különleges mikrotörténeti elemzés elvégzéséhez. Különleges lehet ez az elemzés több szempontból is: egyrészt a régészeti leletanyag és az írott források ebben az esetben megoldható komplex összevetésének lehetősége miatt, de amiatt is, mivel hasonló vizsgálatra ebből a korszakból és erre a térségre vonatkozóan nemigen tett még kísérletet senki ezelőtt. Én azonban úgy vélem, hogy ez a kivételes helyzet (azaz a sokszínű, gazdag forrásbázis) mindenképpen lehetőséget teremt egy késő ókori – kora középkori téma mikrotörténeti szempontú feldolgozásához. Sajnos a rendelkezésemre álló keretek ebben a PhD disszertációban nem teszik lehetővé egy teljes, minden részletre kiterjedő mikrotörténeti elemzés elvégzését, de a munka főbb alapjait itt most szándékomban áll megteremteni, és reményeim szerint egy jövőbeli komoly mikrotörténeti elemzés főbb irányait már ebben a dolgozatban is felvázolhatom.³⁵

Hiába nyúlik azonban vissza a mikrotörténeti vizsgálatok története az 1960-as évekbe, Magyarországon sajnos mindmáig új területnek számít a kutatásban, hazai recepciója még

³⁵ Érdekes módon a hazai *Mikrotörténelem* könyvsorozat (lásd következő jegyzet) ismertetője a történelem határterületeinek feltárására invitálja olvasóit a rokon tudományok (néprajz, szociológia, művészettörténet) eredményeinek felhasználásával. A mikrotörténet szempontjából mégoly releváns régészettudomány viszont itt kimarad a felsorolásból (vö.: CZOCH 1999, 21).

gyerekcipőben jár (SZIJÁRTÓ 2006, 500).³⁶ Ezért itt mindenképpen érdemes rövid áttekintést adni ezen új történeti felfogás, történetszemlélet kutatástörténetéről és alapelveiről.

*

A *new cultural history* mellett a mikrotörténet a világ vezető társadalomtörténeti irányzata (vö.: SCHLUMBOHM 2000, 173–174), melynek célja lényegében „az időben és térben teljesen konkrét, kis társadalmi egységekre, olykor az egyes egyénekre szűkített történeti ábrázolás narratív megjelenítése” (GYÁNI 2006, 15). A mikrotörténelem tehát egy jól körülhatárolható kisebb történeti vagy szociológiai egység intenzív történeti vizsgálatát jelenti. Ez az egység többnyire egy-egy kisebb társadalmi szegmenst (családot, nagycsaládot, falut) jelent. De készülhet mikrotörténeti szempontú feldolgozás egyetlen személyről, sőt akár egy eseményről is. A mikrotörténeti érdeklődés tárgya tehát, hogy „milyen volt a múltban élt emberek tényleges élettapasztalata és életvilága” (GYÁNI 2006, 15).

A mikrotörténetírás kezdetei részben angolszász, de zömmel olasz, francia és német gyökerekre mennek vissza.³⁷ 1959-ben az amerikai George R. Stewart a gettysburgi csata egy meghatározó momentumáról írott könyvének címében használta elsőként a *microhistory* kifejezést (STEWART 1959). A kifejezést igazi tartalommal feltölteni azonban a 70-es évek végén olasz történészeknek, Edoardo Grendinek, Carlo Ginzburgnak és Carlo Poninak sikerült (a kutatástörténethez lásd: CZOCH 1999, 22–24; SCHLUMBOHM 2000, 171–172). Meglátásuk lényege az volt, hogy habár Olaszország levéltári anyagok szempontjából kiemelkedően gazdag forrásbázissal rendelkezik, az akkoriban nagyon divatos kvantitatív kutatásokra nem állt rendelkezésre elegendő pénz.³⁸ Ráadásul a hosszú idősorok vizsgálata, a kvantitatív eredményekből gyakran erőltetett módon létrehozott makrotörténeti következtetések sok szempontból torzítottak. Ezért az említett kutatók új megközelítést

³⁶ Még annak ellenére is, hogy egyre több mikrotörténeti jellegű munka jelenik meg idehaza. Gondolok itt például a Magvető Kiadó 1988 és 1993 között futó *Mikrotörténelem* című sorozatára, amely 1999-ben a L'Harmattan Kiadónál született újjá. A sorozatban olyan mikrotörténeti munkák is megjelentek már, mint Natalie Zemon Davis mára már klasszikussá vált műve, a *Martin Guerre visszatérése*, amely jelen dolgozat szerzőjét is sok szempontból inspirálta (ZEMON DAVIS 1999). De e sorozaton kívül is publikáltak alapvető mikrotörténeti tanulmányokat magyar nyelven, így Le Roy Ladurie mára meghatározó jelentőségűvé vált könyvét *Montaillou, egy okszitán falu életrajza* címmel (LE ROY LADURIE 1997). Lelkes történészek, így Szijártó M. István, Papp Gábor, Szekeres András és mások munkássága révén egyébként mindinkább polgárjogot nyer ez a kutatási irány Magyarországon is.

³⁷ A mikrotörténetnek nincsenek igazán nagy, elméleti alapművei, ami nem meglepő, hiszen sokan alapvetően nem önálló ismeretelméleti kurzusként, sokkal inkább gyakorlati kutatási eljárásként tekintenek rá (SZIJÁRTÓ 2006, 501).

³⁸ A közgazdasági alapokra épülő kvantifikáció a 60-as–70-es években élte virágkorát. A nagy mennyiségű számadattal történő elemzés korlátai azonban korán megnyilvánultak, ugyanis az adatsorok elemzése gyakran nem tudott elegendő fényt vetni a kultúr- és mentalitástörténet számos szegmensére.

javasoltak. Véleményük szerint az egyént és szűkebb közösségét kell vizsgálat alá vonni, azaz a vizsgálatok tárgyává nem a nagypolitika vagy a diplomácia eseményeit kell tenni, hanem egy-egy nagyon jól körülhatárolt jelenséget (egy családot, egy közösséget vagy akár egyetlen személyt), mert ez többet árulhat el az akkori lét valódi mivoltáról (GINZBURG – PONI 1991, 2–5; idézi: SZIJÁRTÓ 2006, 501). Kutatási irányukat *microstoriának* nevezték el.³⁹

Az új típusú társadalomtörténet középpontjába ily módon alapvetően a kultúra, valamint az átlagemberek tapasztalatai és megélt élete került. Jól jelzi ezt a mikrotörténet egyik legjelentősebb munkája, Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok* című műve is, mely egy 16. századi eretnek molnár periratain keresztül mutatja be egy kis közösség társadalmi szövetét, korábban rejtve maradt hagyományait (GINZBURG 1991; lásd még: SCHLUMBOHM 2000, 172).⁴⁰

A mikrotörténet gyors elterjedéséhez természetesen hozzájárult a francia *Annales* kör paradigmaváltása is (vö.: SCHLUMBOHM 2000, 172; GRENIER – LEPETIT 2007, 193–221), mely során a gazdaságtörténeti vizsgálatokat mindinkább a mentalitásvizsgálatok váltották fel, a kör francia történészei pedig a nagy társadalmi csoportok vizsgálata felől mindinkább az egyének interakciója, a társadalmi kontextus vizsgálata felé fordultak (LE GOFF 2007, 419–430; CZOCH – SONKOLY é. n. 13–23).⁴¹ Véleményük szerint a társadalmi struktúra igazán az interperszonális viszonyokon keresztül tárható fel.⁴² Az *Annales* negyedik nemzedékébe tartozó Jean-Yves Grenier szerint a „makroszintű megközelítés csak a hatásokat képes érzékelni, az okok mikroszinten érhetők tetten” (idézi: SZIJÁRTÓ 2006, 504).⁴³

A német társadalomtörténészek – élükön Hans Medickkel – még ennél is továbbmentek. Véleményük szerint az egyetemes, makroszintű történelmi folyamatokat és összefüggéseket a mikrotörténelmi módszerekkel feltárt helytörténeteken keresztül lehet csak vizsgálni és megérteni, és ha „ily módon lokalizáljuk és kontextualizáljuk a történelmi tudást a mikrotörténelmi eljárással, akkor új képet kapunk a történelmi összefüggésekről.” (MEDICK 1996, 15–36; idézi: SZIJÁRTÓ 2006, 505).

³⁹ A 70-es évek vége óta az olasz *microstoria* komoly fejlődésen ment keresztül, a legújabb eredményekről lásd: SZEKERES 2005.

⁴⁰ Ez a mű is remekül bizonyítja, hogy a mikrotörténetben milyen harmonikusan ötvöződhetnek a társadalomtörténeti és kultúrtörténeti megközelítések (SZIJÁRTÓ 2010a, 9).

⁴¹ A mikrotörténelem így képessé vált megjeleníteni a saját célokkal és stratégiával rendelkező hétköznapi embereket, s ezáltal új dimenziót tudott adni az egyes történelmi folyamatoknak (BÓDY 1999, 41–42; SZIJÁRTÓ 2006, 505–506).

⁴² „Minden egyes társadalmi szerkezeten számtalan egyéni stratégia interakciójának az eredményét kell értenünk, s éppen ennek a szövevényes hálózatnak a rekonstruálása jelenti a mikroelemzés egyik speciális feladatát.” (SCHLUMBOHM 2000, 173).

⁴³ Az *Annales* teljes spektrumát átfogó, nemrégiben megjelent remek kötet nagyban hozzájárul a francia kutatások hazai recepciójához (vö.: BENDA – SZEKERES 2007; lásd még: BENDA 2006, 9–21).

A mikrotörténelem tehát mindvégig arra törekszik, hogy a múlt korábban figyelmen kívül hagyott lényeges elemeit megjelenítse, az egykor élt embereket pedig aktív, saját célokkal rendelkező szereplőként értse meg (BÓDY 1999, 43–44; SCHLUMBOHM 2000, 174).

A mikrotörténészek szerint elengedhetetlenül fontos, hogy először a teljes számbavehető forrásanyag és háttérinformáció gyűljön össze,⁴⁴ s csak ezeket áttekintve és értékelve lehessen hozzákezdeni az értelmezéshez.

Nem szabad azonban elfelejtenünk azt sem, hogy a mikrotörténet több dilemmával is küzd. Ezek közül a legfontosabb a reprezentativitás és a léptékváltás kérdése (vö.: SCHLUMBOHM 2000, 174–175; BENDA 2006, 510–518; SZIJÁRTÓ 2010a, 12), azaz, hogy a mikroszintű vizsgálatok eredményeinek milyen szerepet juttathatunk a makrofolyamatok megértésében.⁴⁵ Az nyilvánvaló, hogy a mikrotörténetírás nem vállalja a kvantitatív történetírás statisztikai reprezentativitás koncepcióját. Ugyanakkor számos mikrotörténész azt vallja, hogy voltaképpen csak a mikroszintű vizsgálatok léptéke lehet hiteles, ugyanis a történelem valódi folyamatai igazából mikroszinten zajlanak. Így e vizsgálatok összesége is pontos képet adhat mindenféle léptékváltás nélkül (SZIJÁRTÓ 2006, 513–514).⁴⁶ Nem tisztünk itt e kérdés végleges eldöntése, mindenesetre Medick szerint az egyedi esetek mély, a történeti összefüggéseket kontextualizáló vizsgálata bepillantást engedhet a felszín alá, és valóban feltárhatja, hogy mikor mi volt emberileg lehetséges (MEDICK 1994, 46; idézi: SZIJÁRTÓ 2006, 513).

A cél tehát szimplifikálva az, hogy az „egyedi” megismerése révén közelebb jussunk az „általánoshoz”, amelyre vonatkozó korábbi tudásanyagunkat így nyert eredményeink befolyásolhatják vagy akár meg is változtathatják (BOLGÁR 2010, 81).

Azt sem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy míg a makrotörténeti megközelítés szükségképpen az egyes államok, társadalmi rétegek, csoportok közötti különbségek hangsúlyozásával operál és ezen elemek identitását a másikkal viszonyítva véli meghatározhatónak (SZIJÁRTÓ 2006, 517), addig a mikrotörténet az egyes egyének és kisebb csoportok vizsgálatával épp a társadalmi interakciók, a kapcsolatok szövevényes hálójának megértésére tesz kísérletet és ezáltal az egykor volt bonyolult élethez a korábbi kísérleteknél

⁴⁴ Elengedhetetlenül fontos ugyanis a történeti kontextus által teremtett háttér mélységének biztosítása (vö.: SZIJÁRTÓ 2010b, 41).

⁴⁵ Ezekkel a kérdésekkel talán legrészletesebben Szekeres András foglalkozott itthon (SZEKERES 1999, 3–16).

⁴⁶ Mások számára ugyanakkor – bár lehetnek problémák az egyes szintek közötti átmenet során – a mikro- és makroszintű vizsgálatok egyaránt legitimnek és szükségesnek tarthatók (SCHLUMBOHM 2000, 170–171). Ráadásul sokak szerint igenis fel lehet lelteni ugyanazokat a mintázatokat a mikrotörténelmileg feltárt esetekben és a „totális” történelem magasabb szintjein. S mivel a két reprezentáció nem független egymástól, megvannak közöttük a visszacsatolási mechanizmusok (SZIJÁRTÓ 2010a, 15). Nem lehetetlen vállalkozás tehát egy mikrotörténeti elemzésben megtalálni a makrotörténeti összefüggéseket (vö.: BOLGÁR 2010, 76; PAPP 2010, 93).

talán közelebb tud férkőzni: „Ha elég közel megyünk a múlthoz, nemcsak olyan dolgokat vehetünk észre, amelyek távolról nem láthatók, hanem olyan dolgokat is, amelyek választ adhatnak az egészre vonatkozó kérdéseinkre” (SZIJÁRTÓ 2010a, 18).

*

A mikrotörténeti kutatások egyik legfontosabb alapkövetelménye tehát, hogy tökéletesen tisztában legyünk a vizsgálatunk tárgyát képező egyén vagy közösség pontos életfeltételeivel, életkörülményeivel. Ebbe természetesen egy egyén esetén az őt körülvevő társadalmi struktúra felvázolása, gazdasági, családi hátterének elemzése is beletartozik, de egy közösség mikrotörténeti elemzése során a közösség működésének gazdasági alapjaira, életritmusára, gondolkodásmódjára rendkívüli hatással lévő földrajzi környezet bemutatása is szükséges. A Nijában élő késő ókori, kora középkori közösség hétköznapijaira (gazdaságukra, az általuk termesztett növényekre, az általuk tenyésztett állatokra vagy akár lakhatási viszonyaikra, építési technológiájukra) rendkívüli hatással volt az őket körülvevő földrajzi környezet, így ennek részletes bemutatása nélkül nem érthetjük meg az itt zajló egykori élet mibenlétét. Ezért tehát komoly szükség van Nija földrajzi viszonyainak bemutatására is.

3. A Shanshan Királyság és Nija földrajzi környezetének geológiai és geográfiai viszonyai

A Selyemút keletről tekintve második nagy szakasza Ázsia leginkább elzárt vidékeit, a „Legbelsőbb Ázsiának” (*Innermost Asia*) vagy „Ázsia szívének” is nevezett területet foglalja magában, a Gansu korridortól egészen a Pamír–Hindukus vonaláig (azaz megközelítőleg a keleti hosszúság 75° és 100° között).⁴⁷ E hatalmas térség legnagyobb részét a vidék legmeghatározóbb folyójáról elnevezett, mintegy 400 ezer km²-es, délnyugatról északkelet felé enyhén lejtő Tárím-medence tölti ki [III/1: 5. kép]. Ez ma Kína legnagyobb belső, lefolyástalan medencéje.

A Tárím-medence alapvetően egy a karbon (359–299 millió évvel ezelőtt) és a perm (299–251 millió évvel ezelőtt) földtörténeti időszakok alatt egykor létezett mikrokontinens és a *Tethys* őstenger maradványa (REN – YANG – BAO 1985, 128; ZHAO 1986, 168), amely a mezozoikum (251–65,5 millió évvel ezelőtt) és a kainozoikum (65,5 millió évvel ezelőttől napjainkig) időszakában az indiai és az eurázsiai kőzetlemezek összeütközésének következtében felemelkedő magashegységek: keletről többek között az Altáj és a Nanshan, délről az Altunshan, a Kunlun és a Karakorum, északról pedig a Kuruktag és a Tianshan (ujgur *Tengri Tag*), s végül nyugatról a Pamír zártak körbe [III/1: 15. kép] (vö.: REN – YANG – BAO 1985, 9–10, 14–15; ZHAO 1986, 12; MAKRA et al. 2000, 1235). E hosszú folyamatnak köszönhetően alakult ki a ma ismert lefolyástalan, rendkívül száraz medence [III/1: 5., 11. kép]. Az így gyűrűbe zárt, mintegy 1500 kilométer hosszú és legszélesebb pontján mintegy 600 kilométer széles terület keleti, északkeleti részén a Föld második legnagyobb sivatagjával, a Góbi sivataggal érintkezik; keleti felén a Gansu korridorral, mely egyedülként biztosítja az átjárást a szorosabb értelemben vett Kína felé; északnyugati végén pedig az egykori nomád népek számára megfelelő vonulási útvonalul kínálkozó Dzsungáriai-medencével kapcsolódik össze (MAKRA – GÁL 1996, 100–101, 120; MAKRA 2000, 58). A Tárím-medence zömét a kontinentális típusú sivatagok sorába tartozó Takla-makán tölti ki (REN – YANG – BAO 1985, 4, 372).⁴⁸

Az északi szélesség $36^{\circ} 30'$ és $41^{\circ} 45'$, valamint a keleti hosszúság $70^{\circ} 20'$ és 90° között fekvő Takla-makán – egyes vélekedések szerint – a Föld tizenkettedik legnagyobb

⁴⁷ A szakirodalomban maradéktalan konszenzus nem alakult ki még a Belső-Ázsia, Közép-Ázsia stb. fogalmak földrajzi és még inkább történeti használatában. Lásd pl.: SINOR 1969, 1–17; SINOR 1970, 93–119; VÁSÁRY 2003, 15–19.

⁴⁸ A Takla-makán szó jelentése egyes vélemények szerint: „[a hely] ahova bemész és nem jössz ki többé” (ZHAO 1986, 181) vagy a „visszatérés nélküli hely” (YANG 1991, 37), más elképzelések szerint „a nyárfák földje”.

sivatagja és egyben a világ egyik legnagyobb futóhomok sivatagja [III/1: 30. kép]. Területe megközelítőleg 270 ezer km², más vélekedések szerint elérheti akár a 320–337 ezer km²-t is (MAKRA 2000, 77). Legnagyobb hosszúsága hozzávetőlegesen 960 km, legnagyobb szélessége pedig kb. 420 km. A Takla-makán legnagyobb tengerszint feletti magassága 1200–1500 méter, illetve 800–1000 méter között változik, de itt található a turfáni depresszió is, mely a világ második legmélyebb szárazföldi pontja, a maga 154 méterével a tenger szintje alatt (ZHAO 1986, 9).⁴⁹ E sivatag területének mintegy 85%-át borítja mozgó homok [III/1: 31. kép] (YANG 1991, 49).⁵⁰ A Takla-makán azonban koránt sem egyöntetű: a sivatagtípusok szinte mindegyike megtalálható benne; így a futóhomokkal borított óriási területek mellett vannak itt nagy kiterjedésű só-, kavics-, agyag-, sőt kősvatagos térségek is [III/1: 15. kép].⁵¹

Ami a talajok összetételét illeti, a Tárím-medence, s így a Takla-makán talajaiban is jelentős mennyiségben található meg a kén és klór. Ezek az elemek az itt rendkívül gyakori gipszben (kalciumsulfát), a kősóban (nátriumklorid), valamint a glaubersóban (nátriumsulfát) vannak elsősorban jelen [vö.: III/1: 19. kép] (ZHAO 1986, 60). E lefolyástalan medencében megfigyelhető sófelhalmozódásban leginkább szerepet játszó tényezők kétséget kizáróan a domborzati viszonyok, valamint az alább részleteiben is bemutatandó szélsőséges klíma. Nyaranta igen erős a teljes besugárzás,⁵² s így a rendkívüli párolgás (amelyet biokémiai és emberi tevékenységekhez köthető folyamatok, így az öntözés is fokoznak), valamint a csapadék elmaradásából eredő szárazság, illetve a mindehhez hozzáadódó lefolyástalanság miatt a sófelhalmozódás folyamatos [III/1: 16. kép] (REN – YANG – BAO 1985, 140, 150, 415–416; ZHAO 1986, 15; MAKRA et al. 2000, 1236–1237).⁵³

A Tárím-medence megszületéséhez vezető, fent említett tektonikai mozgások mindmáig a térség legmeghatározóbb geológiai folyamatai közé tartoznak (erről tanúskodnak a rendkívül gyakori földrengések is).⁵⁴ Ez azonban nem azt jelenti, hogy ezek a folyamatok lennének az egyedüli térszinformáló erők. Legalább ilyen fontos geológiai szempontból a

⁴⁹ A szakirodalomban eltérő adatokkal találkozhatunk, többnyire azonban 155 méter vagy 154 méter jelenik meg (vö.: REN – YANG – BAO 1985, 7).

⁵⁰ A homoksvatagos területeken a homokdűnék átlagban 120–150 méter magasak, de előfordulnak 200–300 méteresek is (MAKRA – GÁL 1996, 130; HÖLLMANN 2006, 10). A dűnék tiplógiájáról, mozgásáról, méreteiről stb. lásd még: YANG 1991, 50–53.

⁵¹ A Tárím-medencében a Takla-makánnal érintkező sivatagok, így a Lop vagy a Kuruk sivatag is hasonló sajátossággal bírnak (MAKRA – GÁL 1996, 128–129; MAKRA 2000, 59–60).

⁵² Az évi mintegy 3400 napsütötte órával rendelkező terület átlagos besugárzási értéke évente 150 kcal/cm², ennek azonban legalább a fele az igen magas szórt sugárzási érték, köszönhetően az atmoszférában található magas aeroszol értéknek (REN – YANG – BAO 1985, 375, 401; ZHAO 1986, 18–19, 169; lásd még: DOMRÖS – PENG 1988, 213–214).

⁵³ Az itt megfigyelt általános talajtípusok – a térséget jellemző összes többi negatív sajátosságot figyelmen kívül hagyva is – már önmagukban korlátozzák a mezőgazdasági művelés alá vonható területek nagyságát.

⁵⁴ E földrengések a hegyek és a sivatagok találkozási pontjait sem kímélték és kímélik ma sem. Legutóbb 2009. január 25-én volt jelentős erősségű földrengés a térségben.

feltöltődés, az aprózódás és a mállás, amelyek sok egyéb tényező mellett az állandó és időszakos vízfolyásoknak, illetve a hőmérséklet szélsőséges ingadozásának, valamint a szél deflációs (koptató) hatásának tudhatók be (vö.: ZHAO 1986, 87).⁵⁵ A mai jellemző geomorfológiai viszonyok tehát a kőzetlemezmozgásoknak és az utóbbi komplex hatásoknak köszönhetően alakultak ki [III/1: 17. kép].

Az itt előforduló nem túl gyakori, de annál hevesebb esőzések például (vö.: MAKRA – GÁL 1996, 108–109) – amelyek következtében a többnyire a medence belseje felé irányuló időszakos (és állandó) vízfolyások nagy mennyiségű hordalékot (kőzettörmelék, homokot, iszapot) sodornak magukkal (növényzet hiányában nincs vízvisszatartás, így egy közepes méretű zivatar is komoly felszínformáló tényezőként hat) – elősegítik az úgynevezett diluviális pedimentek (hegylábfelszínek) gyakori képződését is (REN – YANG – BAO 1985, 98–99, 102, 122, 381, 401; ZHAO 1986, 34–35). A pedimentek hegységek felőli sávjában a szálaban álló kőzet elegyengetett felszíne, a medence felőli sávjában pedig egymásba olvadó, hullámos hordalékkúpok sorozata húzódik [III/1: 18. kép].⁵⁶ E hordalékkúpok azután gyakorta összefolynak, összekeverednek a futóhomoksivatag homokbuckáival. A dolgozatomban tárgyát képező Shanshan Királyság jelentős része, a vizsgálataim fókuszában álló Nijával egyetemben épp egy ilyen geográfiai környezetben, egy a Kunlun-hegylánc tövében elhelyezkedő pediment, egy folyóvölgy (a Nija-folyó völgyéről van szó), s az ezt kísérő hordalékkúpok, valamint a Takla-makán sivatag futóhomokkal borított déli, délkeleti szegmensének találkozásánál jött létre (a Nija környéki talajtípusokat lásd: a mellékelt térképen [III/1: 19. kép]).⁵⁷

Többnyire tehát geológiai, geomorfológiai okokra vezethető vissza, hogy ez a vidék Földünk egyik legmostohább, szélsőségesen kontinentális éghajlatú területe. A Csendes-óceán felől érkező nedves légtömegek részint a tengerparttól való nagy távolság (a térség legkeletibb pontja is valamivel több mint 1500 kilométerre van az óceán partjától),⁵⁸ részint pedig a területet keletről és délkeletről határoló, 5000 méternél is magasabb hegyláncok, így az Altáj legkeletibb nyúlványai, a Beishan, a Qilianshan (a korábbi Richthofen-hegylánc), a Nanshan

⁵⁵ A térséget alapvetően a szélerózió formálja, a vízerózió hányadosa többnyire 200 tonna/km² alatt van (REN – YANG – BAO 1985, 108).

⁵⁶ A pedimentsáv gyakran eléri a 60–70 km-nyi szélességet is (MAKRA – GÁL 1996, 100).

⁵⁷ A diluviális sáv anyaga a hegyidéki lejtőtől távolodva mind finomabbá válik, ezáltal megkönnyítve a földművelést elősegítő csatornák kiásását. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy ezekben a térségekben a talajvíz szintje mindössze 3–4 méteres mélységben húzódik és a sófelhalmozódás is a kritikus szint alatt marad (vö.: REN – YANG – BAO 1985, 381; YANG 1991, 86) semmi meglepő nincs abban, hogy épp ebben a sávban jöttek létre a Tárím-medence déli peremének ókori vagy középkori települései, így *Caǰota* ősi oázisvárosa is.

⁵⁸ Xinjiang tartomány közigazgatási központja, Ürümqi 4300 km-re van az Atlanti-óceántól, 3400 km-re az Északi-tengertől és 2500 km-re az Indiai-óceántól (ZHAO 1986, 167, lásd még: DOMRÖS – PENG 1988, 27).

és a Qinghai Nanshan, valamint a Kelet-Tibeti hegyvidék (Hengdun Shan, stb.) miatt már egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben képesek elérni e belső területeket (WHITAKER et al. 1972, 15–16; REN – YANG – BAO 1985, 10, 13, 69; DOMRÖS – PENG 1988, 43). E földrajzi körülményekből fakadóan a Tárím-medence évi csapadékmennyisége átlagosan nem haladja meg az 50 millimétert [III/1: 20. kép], s ennek időbeli eloszlása is rendkívül egyenetlen (REN – YANG – BAO 1985, 67, 400; ZHAO 1986, 23; DOMRÖS – PENG 1988, 48, 140, 142, 265; YANG 1991, 42–44).⁵⁹

A homokos, agyagos, kavicsos felszín rendkívüli módon visszaveri a nap sugarait, nyáron komoly forráságot váltva ki. Ilyenkor a Tárím-medence átlaghőmérséklete 25,5 C°, a mért maximum pedig 40,5 C° (ZHAO 1986, 20–21; DOMRÖS – PENG 1988, 87–88, 111, YANG 1991, 45). A vidék leforróbb térsége ugyanakkor a Turfán-medence, ahol a júliusi középhőmérséklet meghaladja a 33 C°-ot, de itt mérték a valaha Kínában mért legmagasabb hőmérsékletet is: 47.8 C°-ot (REN – YANG – BAO 1985, 54, 403).⁶⁰ E tények ellenére is földrajzi helyzetéből fakadóan a Takla-makán alapvetően egy „hideg típusú” sivatag (MAKRA 2000, 13).⁶¹ Ugyanis bár az óceáni légtömegek nyári kiegyenlítő hatása itt már nem érvényesül, ugyanakkor a téli időszakban Szibéria felől az Altájon és a Tianshanon áthatoló magas nyomású északi hideg légtömegek rendszeresen eléri a területet, aminek köszönhetően télen nem ritka a –20, –30 C°-os hőmérséklet sem (vö.: SINOR 1969, 8; ZHAO 1986, 25; DOMRÖS – PENG 1988, 45, 48).⁶² A Takla-makán évi átlaghőmérséklete tehát éppen ennek köszönhetően 0 és 10 C° között változik (REN – YANG – BAO 1985, 48, 52, 374–375; ZHAO 1986, 18; DOMRÖS – PENG 1988, 77; YANG 1991, 45).

A klimatikus viszonyokra nagyban hat az uralkodó széláramlatok mozgása is, de a klímát negatív irányban erősen befolyásolják a komoly szeleknek köszönhetően fellépő hatalmas kiterjedésű por- és homokviharok is, melyek innen kiindulva gyakran Kína más

⁵⁹ A bennünket leginkább érdeklő Nija környékén (Minfengben) 1971 és 1980 között évente átlagosan 32 mm-nyi csapadék hullott (YANG 1991, 42, *Tab.* 10). Még a közeli, 5000 méteres átlagos magassággal rendelkező Kunlun-hegység évi csapadékmennyisége sem haladja meg a 400–500 millimétert (EDMONDS 2008, 27; ROST 1998, 113, lásd még: REN – YANG – BAO 1985, 99).

⁶⁰ De a napi komoly hőingadozások hatására éjszakánként akár nyáron is előfordulnak fagypont körüli hőmérsékletek. A Loulan viszonylagos közelségében elhelyezkedő Dunhuang esetében 40 C°-os különbséget is feljegyeztek, mindössze 24 óra leforgása alatt (REN – YANG – BAO 1985, 376).

⁶¹ Ennek köszönhetően például a homokszemek is sokkal finomabb szemcséjűek, min például a Szaharában (YANG 1991, 100).

⁶² A közeli Khotanban az 1951 és 1970 közötti mérések alapján az átlaghőmérséklet januárban –10 C°, az abszolút negatív érték pedig –21.6 C°. [A legalacsonyabb abszolút értéket a Tárím-medencében Yiningnél mérték, ez –40.3 C° volt (REN – YANG – BAO 1985, 41, 374).] A tél ráadásul jóval hosszabb (5–6 hónapig tart, mint a 2–3 hónapig tartó tavasz, valamint a 2–2 hónapig tartó nyár és őszi (DOMRÖS – PENG 1988, 29; lásd még: REN – YANG – BAO 1985, 60).

területeire is kiterjednek.⁶³ A Földön a Tárím-medencében fordul elő évente a legtöbb porvihar, mintegy 100–174, ami egy egészen elképesztő adat (vö.: WASHINGTON et al. 2003, 304–305). Ezek évi eloszlása azonban nem egyenletes: a tél végén és tavasszal gyakoribbak az ilyen viharok.⁶⁴ Ugyanakkor e viharok napi megoszlása sem egyenletes: inkább a délutáni napszakban gyakoribbak, az átlagosan mért szélességek ekkor rendszerint meghaladják a 20 m/s-ot. A Takla-makán természetesen nem ok nélkül központi térsége ezeknek a viharoknak, a helyenként csak évi 10–50 mm-nyi lehulló csapadék és az a fent említett tény, hogy a lefolyástalan medencébe folyó folyók állandó, nagy mennyiségű, zárt területre jutó üledéket szállítanak, szintén elősegíti ezt a jelenséget (REN – YANG – BAO 1985, 122; MAKRA 2000, 78).⁶⁵ Emellett a medencében húzódó homokdűnék, illetve a vándorló, kiszáradt Lop-nór-tó medre (lásd: alább) tartható legfőképpen e viharok forrásának. A homok és a por cirkulációja rendkívül komplex folyamat, köszönhetően azon különleges topográfiai tényezőknek, melyek befolyásolják, helyenként pedig megakadályozzák az uralkodó széláramlatok mozgását (REN – YANG – BAO 1985, 374, 380).⁶⁶ E tényezők a szelek/viharok sebességére is hatással vannak, amelyek épp a bennünket érdeklő régióban, a Takla-makán déli peremén erősödnek fel leginkább, ott, ahol az északi hideg levegő továbbjutását a Kunlun szinte teljesen blokkolja (YANG 1991, 37; WASHINGTON et al. 2003, 305). Ez tetten érhető a homokdűnék gyors mozgásában,⁶⁷ illetve ennek következtében a termőföldek és települések homok általi állandó fenyegetettségében is (REN – YANG – BAO 1985, 380). Mindez természetesen az itt egykor élt és ma élő emberi közösségekre is fokozott hatással volt, illetve van [III/1: 21. kép].⁶⁸

A már említett alacsony csapadékmennyiség, valamint a rendkívül magas párolgási és elszívárgási hányados miatt (SINOR 1969, 10–11; REN – YANG – BAO 1985, 82; ZHAO 1986, 46) a térség folyókban és állóvizekben alapjában véve rendkívül szegény [III/1: 11. kép].⁶⁹ A

⁶³ A szelek gyakran elérik a 90–100 km/órás sebességet is. Az ilyen erősségű szelek által gerjesztett homokverés könnyedén elpusztítja az oázisok veteményeit, a gabonaféléket és a gyümölcsöket egyaránt (MAKRA – GÁL 1996, 130; MAKRA 2000, 59).

⁶⁴ Ennek legvalószínűbb oka az északkeleti monszun hideg légáramlataiban keresendő (WASHINGTON et al. 2003, 305; l. még MAKRA 2000, 59).

⁶⁵ A térség folyóinak üledéktartalma általában 0.1 kg és 0.5 kg között változik köbméterenként (REN – YANG – BAO 1985, 107).

⁶⁶ Telente a térség időjárását egy erős anticiklon határozza meg, melynek centruma is ide, a Takla-makán déli részére lokalizálható (YANG 1991, 37, 39, *Abb.* 30).

⁶⁷ A dűnék mozgásának átlagos sebessége évente 5 és 20 méter között mozog, de időnként elérheti akár a 40 métert is (REN – YANG – BAO 1985, 414–415; YANG 1991, 42).

⁶⁸ Ez Nija házainak építési technológiájában is nyomot hagyott, csakúgy mint a feltárások során tapasztalt jelenségek egész sorában, így például a rendkívül erős deflációs hatásban, amely a lelőhely építményeinek pusztulásában a leginkább meghatározó tényező volt (lásd alább).

⁶⁹ Éppen a magas párolgási és elszívárgási hányados miatt honosodott meg a Tárím-medence egyes vidékein (elsősorban Turfán vidékén) a perzsa eredetű *karéz*-rendszer, amely föld alatti csatornahálózat segítségével

Tárím-medencében megtalálható felszíni vizek többnyire a környező hegyvidékek havának olvadásából táplálkozó kisebb (és így nyáron gyakran kiszáradó) gleccserfolyók és -patakok (vö.: REN – YANG – BAO 1985, 4, 19, 21, 382–384; ZHAO 1986, 27; YANG 1991, 47; ROST 1992, 31).⁷⁰ A Tárím-medence legfontosabb folyója, a névadó Tárím, amely a leghosszabb mind közül (970 km). Az öt tápláló vizek nemcsak egy környékbeli hegyvidékről erednek, hanem több, a Tárím-medencét körülölelő hegyláncból (Tianshan, Pamír, Kunlun) fakadnak (WHITAKER et al. 1972, 21; ZHAO 1986, 179; MAKRA 2000, 58).⁷¹

A Tárím-folyó (és mellékágai: a Konqi és a Qargan) egykor hosszú ideig a terület legnagyobb tavába, a sós Lop-nór-tóba folyt,⁷² így nem véletlen, hogy a Lop-nór egykori partján építették fel Loulant, a Shanshan Királyság fővárosát, mely hosszú ideig a Selyemúton haladó karavánok egyik fő célpontja és a környék legfontosabb pihenőhelye volt, bőséges élelemmel és vízzel (YANG 1991, 86; MAKRA – GÁL 1996, 155–156).⁷³ A 4. században azonban a Tárím hirtelen mederváltásának köszönhetően (több száz kilométerrel a Lop-nórba való beömlési helyétől a lerakódott nagy mennyiségű hordalék eltorlaszolta a folyó medrét, amely így új utat „keresett magának” vö.: REN – YANG – BAO 1985, 118, 400) a Lop-nór kiszáradt [III/1: 23. kép], és a Tárím vize a Karakoshun és a Taitema újonnan keletkezett sós tavaiba és mocsaraiba folyt. Mindez közvetlenül járult hozzá Loulan elnéptelenedéséhez és a Shanshan Királyság lehanyatlásához. 1921-ben azonban a Tárím folyása ismét megváltozott és visszatért a 4. század előtti medrébe, hozzájárulva ahhoz, hogy ekkor a Karakoshun és a Taitema száradjon ki, és a Lop-nór ismét megteljen vízzel (ZHAO 1986, 179). A Lop-nór 1972-ben száradt ki ismét, és úgy tűnik véglegesen, de ekkor már nem a folyó mederváltozása, hanem az emberi tevékenység, tudniillik egy gát megépítése és a Tárímból kiemelt öntözővíz nagy mennyisége eredményezte az újabb környezeti változást (vö.: REN – YANG – BAO 1985, 383; ZHAO 1986, 15).

juttatja el a vizet a megművelt földterületekhez, illetve a háztartásokhoz, minimálisra csökkentve a párolgásból és elszívárgásból származó vízvesztést (vö.: REN – YANG – BAO 1985, 122, 384, 404; MAKRA – GÁL 1996, 141–142).

⁷⁰ A Tárím-medence földfelszíni vizei mellett egy viszonylag jelentős artézi vízkincscsel is rendelkezik (REN – YANG – BAO 1985, 381; ZHAO 1986, 55). Ennek felszínre juttatása a történelmi korokban azonban nem volt megoldható, és ez ma sem egyszerű feladat.

⁷¹ Ez már csak azért sem meglepő, mivel e hegységek a Föld gleccsereiben leggazdagabb vidékei közé tartoznak. A Kunlun gleccsereinek kiterjedése például meghaladja a 11.000 km²-t (DOMRÖS – PENG 1988, 207–208). Ezek azonban úgynevezett hideg, kontinentális típusú gleccserek: csak néhány kilométer hosszúak, a magasságuk a végső morénáknál pedig körülbelül 5000 és 5500 méter között van (ZHAO 1986, 39).

⁷² A mintegy 260 km hosszú és 150 km széles Lop-nór a negyedidőszak végén eltűnt beltenger egyik maradványa; a mongol eredetű szó jelentése: „számos folyó vízgyűjtője” (YANG 1991, 48; MAKRA – GÁL 1996, 102, 155). Az itt lerakódott üledék vastagsága eléri a 2–5 km-t, a legjellemzőbb felszíni forma a meredek, árkokkal szabdalts kemény agyagteraszok (jardangok) szövevénye (MAKRA – GÁL 1996, 157).

⁷³ Loulan (Shanshan) lakóinak egykori számát a *Hanshu* alapján egyesek mintegy 14.000-re, Nija lakóinak számát pedig 3400 körülire teszik (YANG 1991, 85, *Tab.* 18).

A kiszáradási folyamat tehát tetten érhető a Tárím-medencében, így nem meglepő módon már a 19. század végén felmerült az a fontos kérdés, hogy e kiszáradás egy történeti korokban (nagyjából az elmúlt két évezredben) lezajlott, emberi léptékkel is befogható folyamat-e, avagy itt egy jóval hosszabb processzusról, inkább csak földtörténeti léptékkel mérhető jelenségről van-e szó? Egyes régebbi elképzelések szerint ugyanis a Krisztus születését megelőző évszázadokban, sőt még azt követően is a Tárím-medence jóval kevésbé volt száraz, s így több lehetőséget biztosított az emberi megtelepedésre. Ma már nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy bár a térség valamivel bővebb vízellátással bírt, mint manapság, drasztikus klimatikus változások mégsem mentek végbe az elmúlt két évezredben.⁷⁴ Ez egy jóval hosszabb folyamat, mely már a mezozoikumban elkezdődött (ZHAO 1986, 87, 167–169; YANG 1991, 82, 86). S habár például a nijai rommező esetében a Nija-folyó ma már nem éri el az egykori település határait (a kisebb vízutánpótlásnak köszönhetően előbb elenyészik ugyanis a sivatagban), ez nem jelenti automatikusan azt, hogy Nija fénykorában több csapadékkal számolhattak a Shanshan Királyság területén; egyszerűen annyit jelent, hogy mindössze a Kunlun hegyeiből érkező, és az utolsó jégkorszak óta fokozatosan zsugorodó gelccserekből kiolvadó hóból származó vízutánpótlás volt valamivel bőségebb a jelenleginél [vö.: III/1: 22. kép] (vö.: ZHAO 1986, 169; MAKRA – GÁL 1996, 101, 160–161).⁷⁵

Ennek egyik igen ékes bizonyítéka épp a Nijában fennmaradt leletek egészen hihetetlen állapota (lásd: alább). Itt ugyanis a szerves anyagból készült régészeti leletek is tökéletes állapotban maradtak fent, ez azonban – amennyiben a Tárím-medence a tárgyak elkészítésekor vagy a földbe (pontosabban homokba) kerülésüket követő évszázadokban nedvesebb, csapadékosabb hely lett volna – nem következhetett volna be (MAKRA – GÁL 1996, 160). A Tárím-medence azonban talán az egyik legmegfelelőbb terület a szerves anyagok megőrződésére. A Takla-makánt ugyanis a föld legszárazabb sivatagjai között tartják számon, ráadásul a rendkívül hideg telek lelassítják vagy elpusztítják a lebomlásért felelős mikroorganizmusokat, a nyári meleg ugyanakkor gyors dehidratációt eredményez. A talaj, a folyóvizek és a levegő magas sótartalma ugyancsak hozzájárul a lebomlást gátló tényezőkhöz (MAIR 2008, 84).

A Nijához hasonló oázistelepülések felhagyásának persze nem csak a víz fokozatos elapadása volt az oka. Közrejátszott ebben számos más ok – így politikai bizonytalanság,

⁷⁴ Ezt erősíti meg a Lop-nór aljzatáról vett fúrásminták is (MAKRA – GÁL 1996, 161).

⁷⁵ A Kunlunból észak felé tartó, majd a Takla-makán homokjában eltűnő folyók mindegyike egykor mélyebbre tudott behatolni a sivatagba, amit mi sem bizonyít jobban, mint a Nijához hasonló települések egész sora a sivatag belsejében. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a Selyemút Kunlunhoz jóval közelebb húzódó későbbi ága egykor a hegységtől jóval távolabb (mintegy 150 km-re) a sivatag belsejében húzódott (vö.: YANG 1991, 87, Abb. 60; MAKRA 2000, 59).

külső fenyegetés stb. – mellett egy másik környezeti tényező is, mégpedig a megművelt földterületek feltöltődési folyamata. Az oázistelepülések földjein futó csatornák folyamatosan iszappal és hordalékkal töltődtek fel, amelyeket így tisztítani kellett. Idővel az ily módon a csatornákból a földekre került termékeny iszap olyannyira megemelte a termőföldek szintjét, hogy oda a víz feljuttatása már nem volt megoldható (MAKRA – GÁL 1996, 161). Ez ugyancsak a földek elhagyását és a települések elnéptelenedését vonta maga után [vö.: III/1: 22. kép].⁷⁶

A fenti geológiai, geomorfológiai, talajtani, éghajlati, és vízrajzi viszonyok tehát azt eredményezik, hogy a Tárím-medence hatalmas területének mind a történelmi korokban, mind manapság csak elenyésző részét tudták és tudják művelés alá vonni (vö.: ZHAO 1986, 167; MAKRA – GÁL 1996, 99; MAKRA 2000, 57). A Tárím-medence földművelésre tehát jóformán csak azokon a területeken alkalmas, ahol megoldható az öntözés. Ezt azonban az itt élő földműves közösségek napjainkat megelőzően csak a környező magashegységek havának olvadásából táplálkozó gleccserfolyók és patakok mentén voltak képesek megoldani (vö.: SINOR 1969, 11; REN – YANG – BAO 1985, 19, 373; ROST 1992, 31). Ennek egyik következménye az volt, hogy bizonyos távolságonként valóságos oázisszalagok szakították és mindmáig szakítják meg a Takla-makán déli és északi peremét,⁷⁷ mely oázisszalagok hosszát tehát – Nijához hasonlóan – minden esetben az határozta meg, hogy a földművelést lehetővé tevő folyó északi avagy déli irányból milyen mélységig tudott behatolni a sivatag belsejébe, amíg vize végleg el nem vészett, el nem apadt a homokbuckák között [vö.: III/1: 21. kép] (vö.: REN – YANG – BAO 1985, 85, 91).⁷⁸

Természetesen e klimatikus viszonyok határozták/határozzák meg a térség flóráját és faunáját is. A sivatag vegetációja is zónákra osztható, azonban a horizontális tagolódás korántsem olyan szembetűnő, mint például a kelet-kínai, jóval csapadékosabb területeken (ZHAO 1986, 71), ugyanakkor az is igaz, hogy a vertikális tagolódást a tengerszinttől számított

⁷⁶ A csatornák megépítése, tisztítása, karbantartása csak egy egész közösség (adminisztratív) összefogása által volt kivitelezhető, a központi hatalom meggyengülése, az adminisztráció összeomlása vagy társadalmi zavarok nyomában megmutatkoztak a csatornák állapotában, az öntözés fenntarthatósága tehát gyakran a fenti tényezőkön (és nem természeti tényezőkön) állt vagy bukott.

⁷⁷ E „szalagok” szélességét is a folyók, patakok mérete, vízhozama, a hozzájuk kapcsolódó csatornarendszer kiterjedtsége stb. határozta meg, de általánosan megállapítható, hogy a vízhez közelebb a kertművelés az intenzívebb, attól távolodva inkább a szárazságtűrő növények (gabonafélék) kerülnek túlsúlyba (WHITAKER et al. 1972, 103).

⁷⁸ Ezek a keskeny szalagok (mivel itt a legeltetés, „nomadizálás” is csak ezeken a szűk bozótos területeken valósítható meg) nem tették lehetővé számottevő nomád nép hosszabb távú megtelepedését sem. A Tianshan északi oldalának és a Dzsungáriai-medencének széles, gazdag legelőiről inkább csak be-betörték a nomád népek (vö.: MAKRA 2000, 55), majd többnyire sikeres hadjárataikat követően visszahúzódtak az állataik ellátását jobban biztosítani képes területekre. Amennyiben egy nomád nép mégis a Tárím-medencében való letelepedés mellett döntött (vagy külső tényezők erre kényszerítették), úgy elkerülhetetlenné vált az életmódváltás (ez zajlott le a 9–10. században Turfánban megtelepedő ujgurok esetében is (vö.: MAKRA – GÁL 1996, 102).

magasság mellett a földfelszín minősége és a talajtípus határozza meg: így a hegyvidéki sivatag, kavicsos sivatag (*gobi*), homoksivatag, sósivatag stb., mind-mind eltérő természeti környezetet és így eltérő vegetációt és állatvilágot hordoz (ZHAO 1986, 172). A Takla-makán és a Kunlun peremén alapvetően csak szárazságtűrő növények, különféle pozsgások, tamariszkusz (*Tamarix aphylla*) nő meg (REN – YANG – BAO 1985, 385–387, 401; YANG 1991, 49; MAKRA – GÁL 1996, 101).⁷⁹ Fontos szerepet játszottak és játszanak ma is a különleges körülményeket (rendkívül meleg nyár, rendkívül hideg tél stb.) jól tűrő, a gyökérzetét rendkívül mélyre bocsájtó *toghrak*, azaz „vadnyárfa” (*Populus euphratica*) és a többnyire ültetett *terek*, azaz „szelíd nyárfa” (*Populus diversifolia*) (REN – YANG – BAO 1985, 402; YANG 1991, 49–50; WOOD 2008, 40). Ez utóbbi kettő a legfontosabb fafajta, amelyeket nemcsak – gyors növekedési ütemüknek köszönhetően a mozgó homok megkötésére tudtak eredményesen felhasználni, de Nija épületeinek építésénél és számos más célból (pl. „papírosként”, kancelláriai nyersanyagként) is hasznosítottak (MAKRA – GÁL 1996, 130–131). Az oázisokban, öntözött területeken, messzi területekről idehozott magokból nevelt gyümölcsfák is megéltek, ilyeneket expedíciói során Stein Aurél is nagy számban talált [III/1: 648–651. kép].⁸⁰

Ami az állatvilágot illeti, vadteve (*Camelus bactrianus*) (vö.: MAKRA – GÁL 1996, 132), vadszamár (*Equus hemionus*), vadkecske (*Procapra gutturosa*), sivatagi róka (*Vulpes zerda*) és farkas (*Canis lupus*), valamint nyúl (*Lepus*) él/élt a területen, a madárvilág karakteres képviselői pedig zömében a folyóvölgyekben, oázisokban, a folyók „végső” mocsaraiban fészkeltek. Ezen állatok nem csak a kiegészítő szerepű vadászat során „jutottak szerephez”, de egyúttal megjelentek a helyi kézművestermékek díszítőmotívumain is [vö.: III/1: 551. kép].

Az egykori Shanshan Királyság és a nijai rommező területe ma a Kínai Népköztársaság északnyugati vidékeihez tartozik (ez Kína összterületének közel 20%-át fedi le), s teljes

⁷⁹ A tamariszkusz különösen fontos Nija esetében. Stein Aurél tamariszkuszkúpok szövevényében talált rá az ősi *Cañota* romjaira 1901-ben. Ezek a kúpok egy érdekes jelenségnek köszönhetik létüket. Miután ezt az ellenálló növényt szinte folyamatosan fojtogatja a homok, itt, a Takla-makánban folyamatosan felfelé törekszik, gyökere és egyre inkább megnyúló szára azonban továbbra is megköti a mozgó homokot, így ezáltal egyre nagyobb- és nagyobb (akár 10–15 méter magas) dombot képez maga körül (MAKRA – GÁL 1996, 130–131). Amikor a tamariszkusz végül már nem jut vízhez, a növény elszárad, s miután végképp elporlad, a körülötte korábban kialakult dombot apránként elhordja a szél. A nijai rommező épp egy még létező tamariszkuszkúp konglomerátum és a „nyílt” sivatag határán helyezkedik el, ezért a feltárt telepjelenségek egy része tamariszkuszkúpok mellől, illetve alól, a település más részletei pedig a mozgóhomokkal borított nyitottabb térségből kerültek elő (lásd alább).

⁸⁰ További meghatározó növényfajták a *Reumuria soongarica*, a *Sympegma regeleii*, az *Iljina regelii*, a *Ceratoides latens*, a *Halostachys belangeriana*, a *Halocnemum strobilaceum*, a *Kalidium cuspidatum*, a *Kalidium foliatum*, az *Atriplex cana*, a *Suaeda physophora* vagy a *Suaeda microphylla* (ZHAO 1986, 77).

egészében Kína Xinjiang Ujgur Autonóm Tartományában terül el (vö.: ZHAO 1986, 2–3).⁸¹ Xinjiang ma Kína legnagyobb közigazgatási alegysége, az ország teljes területének közel egyhatodát teszi ki.⁸²

A Shanshan Királyság egykori pontos határainak meghatározása komoly nehézségekbe ütközik. Nemcsak azért mert hiányosak az írott és a régészeti forrásokból származó ismereteink, de betudható ez a gyorsan változó hatalmi, politikai viszonyoknak, és a különleges földrajzi körülményeknek (tág sivatagos térségek stb.) is. A szakirodalom által leginkább elfogadott elképzelés szerint a Shanshan Királyság egy a Kunlun előterében hosszan elnyúló területet foglalt egykor magába, voltaképpen a Selyemút egy rendkívül fontos szakaszát, mely kelet felől a Lop-nór vidékétől (a Shanshan Királyság fővárosától, azaz Loulantól) nyugaton egészen Nija vidékéig terjedt, azaz hozzávetőleg a keleti hosszúság 82° és 100° között. Tehát egy közel 700 km hosszú és átlagban mintegy 100 km széles területről van szó [III/1: 7. kép].

Nija, azaz Minfeng mai városa, illetve Nija rommezője, azaz Cađota ősi romvárosa ma közigazgatási értelemben Xinjiang Khotan nevű prefektúrájában található. Ez a prefektúra egy megyei jogú városra, Khotanra és hét megyére oszlik: Khotan megyére, Karakas megyére, Pishan megyére, Lop megyére, Csira megyére, Kerija megyére és Minfeng megyére [III/1: 8. kép].⁸³ Cađota ez utóbbiban található, pontos földrajzi pozíciója: északi szélesség 37° 06' 36", és a keleti hosszúság 82° 53' 13" [III/1: 9–10. kép].

*

Miután a vizsgált terület földrajzi (geológiai, talajtani, éghajlatani, vízrajzi stb.) „koordinátáival” megismerkedtünk, természetesen elengedhetetlenül fontos, hogy a történeti, politikatörténeti „koordinátákat” is felvázoljuk. Egyértelműen ismernünk kell azokat a szélesebb értelemben vett politikai kereteket, amelyekben az általunk vizsgált közösség működött.

⁸¹ A Takla-makánra a kínaiak csak a 18. században, a Qing-dinasztia korában (1644–1911) terjesztették ki fennhatóságukat, miután 1759-ben bevették Kászar városát (WOOD 2008, 40; WOOD 2008a, 44).

⁸² Xinjiang jelentése: „nyugati területek” (MAKRA – GÁL 1996, 97; MAKRA 2000, 55).

⁸³ Az egykor Shanshan Királyság még egy további mai kínai prefektúrát érintett: a Bayingolin Mongol Autonóm Prefektúrát, amely egy megyei jogú városra Korlára, és ugyancsak hét megyére: Bűgür (Luntai) megyére, Lopnur (Yuli) megyére, Qarkilik (Ruoqiang) megyére, Qarqan (Qiemo) megyére, Hejing megyére, Hoxud megyére, és Bagrax (Bohu) megyére, valamint egy autonóm megyére, a Yanqi Hui Autonóm megyére tagolódik. A főváros, Loulan romjai Lopnur (Yuli) megyében találhatóak.

4. Nija történelmi és kultúrtörténeti „koordinátái”

Kínai-Turkesztán, azaz Xinjiang történelmileg alapvetően apró, egymástól elzárt közösségek vidéke, ahol a kis fejedelemségek sivatagi oázisokban (amelyeket többnyire gleccserfolyók láttak el az éltet adó vízzel) és azok környékén alakították ki településeiket és központjaikat (DI COSMO 2000, 393).

A kutatás a neolitikumtól a Kr. e. 2. századig tartó hosszú periódust összefoglalóan a „városállam kultúrák korának” nevezi. A Kr. e. 2. századig az egyes települések viszonylag lassú iramban, ráadásul egymástól és az erőteljes külső hatásoktól zömében elszeparálódva fejlődtek. Ennek köszönhetően – legalábbis a rendelkezésre álló adatainkból úgy tűnik – e kis közösségek tagjai önálló, – egymástól független – identitással rendelkeztek.⁸⁴ Ebben nem kis szerepe volt annak, hogy miután az oázisvárosok létezéséhez elengedhetetlen öntözési rendszerek működtetéséhez társadalmi összefogásra volt szükség, az oázisgazdaságokat lakóik nagyfokú egymásra-utaltsága jellemezte. Ez nagyon fontos tényező az itteni társadalmak működésének megértése szempontjából.

A terület értékelése során azonban azt sem szabad elfelednünk, hogy a térség a környező nomád népek gyűrűjében élt.⁸⁵ Ugyan a Tárím-medence természetföldrajzi okok (elsősorban a széles legelőterületek hiánya) miatt maga nem volt alkalmas a nomadizálásra, de a Takla-makántól északra és részben délre húzódó területek (így a Tianshan északi lejtője, Ferghána, a Dzsungáriai-kapu vagy Tibet egyes területei stb.) kétséget kizáróan a nomádok felségterületei voltak. Az érintett korszakban a xiongnuk⁸⁶ mellett zömmel wusunok, yuezhik, saiok (azaz szakák) éltek ezeken a területeken (vö. pl: ISHJAMTS 1996, 151–169; PURI 1996, 191–207). De van számos olyan *hunak* vagy *zsunak* nevezett nomád nép is a forrásokban, amelyek azonosítása szinte lehetetlen.⁸⁷ E népek gyakorta törtek be az oázisvárosokba, ahonnan esetenként komoly zsákmánnyal távoztak.

A közelben nomadizáló törzsek azonban katonai vereségek, az állatállományukat megtizedelő betegségek avagy az ugyancsak pusztító hatású hideg telek és forró, aszályos nyarak hatására gyakorta költöztek be a Tárím-medence védettebb vidékeire. Betelepülésük a területre azonban csak életmódváltás révén vált lehetővé, azaz a nomád legelőváltó állattartást

⁸⁴ Az oázisok lakóinak identitását, születési és lakóhelyük mellett olyan kulturális markerek is meghatározták, mint az általuk beszélt nyelv, vagy az általuk ismert és használt írás. De fontos szerepe volt a társadalmi kapcsolatoknak és szokásoknak, a ruházatnak, táplálkozásnak stb.-nek is (DI COSMO 2000, 393).

⁸⁵ E nomádokra számos megfontolandó szemponttal lásd: DI COSMO 1994, 1092–1126.

⁸⁶ A xiongnukkal folytatott több évszázados küzdelemre lásd: RASCHKE 1978, 612–620.

⁸⁷ A Nijában előkerült kharoštī dokumentumok egy *supinak* nevezett népcsoport állandó fenyegetéseiről számol be, nem zárható ki, hogy itt is egy azonosítatlan nomád csoportról lehet szó.

egy komplexebb oázisgazdálkodással kellett felváltaniuk (LIU 2010, 58). Erre több példát is ismerünk. Talán mind közül a legeklebtársabb az Ujgur Birodalom felbomlását követően a Turfán és Kucsá területére beköltöző ujgurok voltak. Nem lehet azonban kérdéses, hogy ez a folyamat már jóval korábban megindult. Nem meglepő módon – bár az oázisállamok gazdasága alapvetően a földművelésre épült – a hagyományoknak köszönhetően az állattartás is a mezőgazdaság és a megélhetés szerves része maradt, ugyanakkor az oázisállamok állattartása egyre kevésbé mutatott külterjes jelleget (DI COSMO 2000, 399; ZÜRCHER 2000, 177–178). Ezek a folyamatok – a korábbiakhoz hasonlóan – ugyancsak lassan zajlottak.

A Kr. e. 2. században ugyanakkor gyökeres fordulat következett be e városállamok történetében: gyorsabb történelmi változások és kulturális átalakulások egész sora jellemzi ezt a periódust.

Az említett mozgások hátterében nyilvánvalóan a kínai Han-dinasztia hatalomra jutását kísérő külpolitikai offenzíva, a térség etnikai viszonyait is átrendező nagy yuezhi vándorlás, illetve a szintén sok tekintetben kezdeményező (és éppenséggel a yuezhiktől eredeztethető) kusán dinasztia közép-ázsiai hatalomra kerülése állt (vö.: ENOKI – KOSHELENKO – HAIDARY 1996, 171–189).

*

A Han-dinasztia nyugati irányú törekvései – s ez már Zhang Qian útja kapcsán is egyértelműen megállapítható – igen nagy léptékűek voltak, s bár Kína csak a Kr. e. 1. század folyamán foglalta el „végleg” a területet, a Tárím-medence már ezt megelőzően is fontos tranzitterületté vált.

A zömében tehát már ekkor is létező városállamok a Selyemúton meginduló távolsági kereskedelem fontos láncszemeivé is lettek, amelyeket így egyre több követ, diplomata, kereskedő és mind több szerzetes keresett fel. De nemcsak átutazóban fordultak itt meg emberek; a települések gyarapodásával, gazdagodásával, az egyre jobban működtetett öntözőrendszerekkel vonzó célpontokká váltak a letelepült életmódot folytató lakosság számára is. Ez pedig természetesen a települések méreteinek növekedését generálta. A kereskedelem gyűjtőpontjain elhelyezkedő gazdagodó városok viszont a környező nagyhatalmak számára is vonzó célpontot jelentettek. A következő évszázadokban fontos prioritássá vált az említett oázistelepülések feletti hatalom biztosítása, nemcsak Kína vagy a Kusán Birodalom számára, de a későbbiekben felemelkedő Tibet avagy az észak felől érkező nomád birodalmak: így a Türk vagy az Ujgur Kaganátus számára is.

Kelet-Turkesztán – köszönhetően az oázisállamok földrajzi jellemzőinek – ezeknek a hódító törekvéseknek nemigen tudott ellenállni, az említett jellemzők ugyanis hosszú ideig lehetetlenné tették egy helyi – a külső támadásokat is visszaverni képes – nagyhatalom kialakulását. Még a legnagyobb oázisközpontok, így Kásgar, Khotan vagy Loulan sem voltak magukban olyan erősek ekkoriban, hogy sok évszázadig fenálló, önálló nagyhatalmat/nagyhatalmakat hozhassanak létre.

Ugyanakkor a „peremterület” státust a Tárím-medence sohasem veszítette el. Az említett nagyhatalmak központi területeitől nagy távolságra feküdt, aminek megvolt az a következménye, hogy még e nagyhatalmak számára is komoly kihívást jelentett felügyeletük folyamatos biztosítása. Ez hosszabb ideig – és talán a legnagyobb hatásfokkal – tulajdonképpen csak a Kínai Császárságnak sikerült. De e kínai hatalom is nemritkán ugyancsak névlegesnek bizonyult az általuk „Nyugati vidéknek” vagy „Nyugati területnek” nevezett Tárím-medencében.

A kínai források e „Nyugati területek” politikai entitásait egyébként a Kr. e. 2. századtól kezdődően *guonak* nevezik. A *guo* a sinológusok általában ’államként’ szokták lefordítani (HULSEWÉ 1979, 71, 3. jegyzet). A kérdés persze az, hogy a *guok* sorában említett oázistelepüléseket valójában minek is tekinthetjük, és hogy valóban beszélhetünk-e igazi államokról a Kr. e. 2. századi Belső-Ázsiában?

Nicola di Cosmo elemzésében leírja, hogy a *quo* alatt a kínaiak olyan független politikai entításokat értettek, amelyek saját politikai-társadalmi hierarchiával és az ennek élén álló saját vezetővel vagy főnökkel rendelkeztek. A megnevezés tehát sokkal inkább volt territoriális és politikai, mintsem társadalmi jellegű fogalom avagy az államhatalom gyakorlásának jól körülírható meghatározása. Így a *guo* ezekben az esetekben talán szerencsésebb lenne ’fejedelemségnek’, ’királyságnak’ vagy ’oázisközpontnak’ nevezni. Ezek a megnevezések azonban ugyancsak eltakarhatják a valóságot, miszerint egymástól gyökeresen különböző ’államalakulatokat’ vagy ’államkezdeményeket’ is egyöntetűen *guonak* neveznek a kínaiak.

A kínai források *guoja* tehát független volt az illető vidékek lakosságának számától, gazdaságának fejlettségétől vagy társadalmi rétegzettségétől (de még az írásbeliség vagy a kancellária meglététől is). Ennek köszönhetően a források *guonak* neveznek nemcsak kifinomult oázisvárosokat, de akár egy-egy egyszerű viszonyok között élő nomád közösséget is (DI COSMO 2000, 395). Ez azonban a kutatók számára komoly nehézségeket okoz a „Nyugati területek” viszonyainak feltárása során.

Így például roppant nehéz meghatározni ezen 'államok' méretét és pontos kiterjedését. Míg a nomádok által lakott *guok* hatalmas (zömében steppei legelőkből álló) területekre terjedhettek ki, addig az oázisállam *guok* voltaképpen tavak és folyók partjaira, lényegében tehát szűk területekre koncentráálódtak.⁸⁸ A helyzet ráadásul azért is bonyolult, mert az említett periódusban (is) folyamatosan tartott a nomád csoportok beköltözése a területre, amely – mint említettük – természetesen e népek életmódváltását, s így eredeti *guojuk* alapvető megváltozását eredményezte. A források által sugallt statikus kép tehát félrevezető; ez egy állandó mozgásban lévő, komplex rendszer volt.

A *guok* első részletes leírása Zhang Qiantól egy kínai diplomatától származik, akit azzal a céllal küldtek nyugatra, hogy szövetségi rendszert hozzon létre a kínai határvidéket századok óta zaklató xiongnuk (ázsiai hunok) ellen. Kr. e. 126-ban tért vissza Wudi császár (Kr. e. 140–87) udvarába; majd részletes jelentést állított össze a messzi nyugati területek viszonyairól. Beszámolója két igencsak fontos munkában: a *Shijiben* és a *Hanshuban* maradt fent (vö.: HULSEWÉ 1979, 6–7). Zhang Qian végül összesen 53 *guot* írt le, amelyből 47 helyezkedett el a Tárím-medencében. Ezek között – mint ahogyan szó volt már róla – voltak nomád közösségek és letelepült földműves kommunák is. Ez utóbbiak közül Zhang Qian szerint 26 rendelkezett körülkerített fővárossal. Az államok nevei az esetek többségében megegyezett (fő)városuk nevével, ami szintén minden kétséget kizáróan a territorialitás fontosságára utal (RASCHKE 1978, 616; DI COSMO 2000, 396).⁸⁹

Az egyes 'államok' leírása többnyire konzisztens: előbb az entitás neve szerepel, majd a király székhelye, a legfontosabb hivatalnokok címei, a háztartások és a lakosság pontos száma, ezen belül pedig a hadra fogható férfiak aránya; s végül szerepelnek az állam határai is a szomszédos területek megjelölésével.⁹⁰

Nem volt ez másképp a Jingjue Királyság, azaz Nija (Caḍota) esetében sem, amelyről a következő leírás maradt fent a *Hanshuban*:

„Jingjue⁹¹ állama. A király kormányának székhelye Jingjue városa, ennek távolsága Chang'antól 8820 *li*⁹². [A királyságban] 480 háztartás található, [a

⁸⁸ Az oázisállam jellegű *guok* fennhatósága látszólag csak az oázisok területére terjedt ki, ugyanakkor számos adatunk van arra, hogy hogyan próbálták meg befolyásukat kiterjeszteni a közelben elhaladó kereskedelmi utakra, a szomszédos területekre és közeli stratégiai pontokra (DI COSMO 2000, 396). Ez utóbbiakat ráadásul nagyobb népsűrűség is jellemezte.

⁸⁹ Kivételt képez pl.: Jushi (Turfán) melynek a fővárosa Jiaohe volt vagy Yanqi (Karasahr) amelynek a központja Zhang Qian szerint Yuanchu volt (DI COSMO 2000, 396).

⁹⁰ Időről-időre ezek az alapadatok fölcserélődnek, de többnyire mindegyik leírásban szerepelnek.

⁹¹ A Jingjue szó ejtéséről lásd: HULSEWÉ 1979, 93, 132. jegyzet. A *Jingjue* és *Caḍota* nevek közötti összefüggés egyelőre nem világos.

lakosok száma:] 3360 személy, köztük 500 olyan, aki fegyvert tud fogni. [A következő hivatalnokai vannak:] Jingjue parancsnoka, a bal és a jobb szárny vezetői és egy főtolmács. Észak felé 2723 *li* választja el a [nyugati területeket felügyelő] főparancsnok székhelyétől, déli irányban a *Ronglu* állammal határos, amely négy napi járóföldre van tőle. A föld bekerített. Nyugati irányban kapcsolatban áll *Wumival*, amely 460 *lire* van tőle.” (HULSEWÉ 1979, 93–94).

E részletből – szűkszavúsága ellenére – számos következtetést lehet levonni. Maga a rövid terjedelem arra utal, hogy Jingjue nem tartozott a legfontosabb entitások közé, a fontosabb államok leírása ugyanis többnyire hosszabb, részletesebb. Ezekből adatokat kaphatunk a helyi gazdasági és politikai helyzetről is, a Jingjuéről szóló részletben azonban valóban csak a legfontosabb információk szerepelnek. Összehasonlítva a *Hanshuban* található további adatokkal valóban kiderül, hogy a maga 480 háztartásával, 3360 lakosával és 500 hadra fogható katonájával a felsorolt *guok* közül Jingjue feltétlenül a kisebbek közé tartozott. A Shanshan Királyság (Loulan) esetében a *Hanshu* például 14.100 fős lakosságról és 2912 katonáról ír.⁹³

Érdekes adat a katonák összlakossághoz viszonyított aránya is, míg ugyanis ez Jingjue esetében inkább az 1:7-hez közelít, addig a Shanshan Királyság esetében eléri az 1:5 arányt. Ebből Di Cosmo arra következtet, hogy a Shanshan Királyság társadalma ekkortájt még jóval inkább nomád jelleget mutathatott, mint a nijai társadalom, a térség nomád közösségeire (és *guoira*) jellemzőbb volt ugyanis a militarizált jelleg, a társadalom nagyobb fokú hadrafoghatósága (DI COSMO 2000, 397–398).⁹⁴

Az egykori nomád hagyományra utaló nyomok azonban – úgy tűnik – Jingjuében is feltűnnek, hiszen a hadsereg és a közigazgatás két szárnyra (egy előkelőbb keletire és egy nyugatira) történő felosztása egyértelműen nomád jellegzetesség.⁹⁵ Ugyancsak árulkodó az,

⁹² A *li* kínai mértékegység, amely egyes vélemények szerint a Han-korszakban kb. 415 métert számlál. Ez azt jelenti, hogy Nija távolsága a fővárostól kb. 3660 km volt, ami léptékét tekintve megfelel a valóságnak (vö.: HULSEWÉ 1961, 206–207).

⁹³ A Loulanról szóló beszámolót lásd: HULSEWÉ 1979, 81–84; vö.: RHIE 1999, 324–325.

⁹⁴ E nomád eredetű hagyományok a régészeti leletanyagban vagy a temetkezési szokásokban is tetten érhetők. A Kr. e. 1. századra datálható korai loulani temető még jóval több nomád vonást mutat, mind a 3. század második felére keltezhető nijai „királyi” temető (vö.: BERGMAN 1939, 61–99; lásd még alább a nijai régészeti leleteket bemutató fejezetben).

⁹⁵ E vezetőknak vagy a szárnyaknak a közigazgatás pontos képét és mechanizmusait feltáró kharos̄thi dokumentumokban semmi nyoma (lásd alább). Ebből azonban két dolog következik: vagy a *Hanshuban* leírt állítások nem állják meg a helyüket, vagy pedig a *Hanshu* által leírt helyzet egy korábbi állapotot tükröz, amely a 3–4. századra – a nomád hagyományok fokozatos eltűnésével – különösebb nyom nélkül eltűnt, hogy átadja a helyét egy sokkal összetettebb közigazgatási rendszernek. Véleményem szerint ez a valószínűbb opció.

hogy a főprancsnok és a két szárny vezetője mellett a „főtollmács” a királyság egyik legfontosabb szereplője, ami a vidék soknyelvűségének bizonyítéka.

Több jel mutat arra is, hogy a Zhang Qian-féle eredeti jelentést később újabb részletekkel egészíthették ki: ilyen például a északi irányban jelzett katonai főparancsnoki székhely, amely voltaképpen csak a Han-dinasztia Tárím-medencei térfoglalását követően jött létre Karasahrban (Kr. u. 59-ből már biztos adatunk van rá), Zhang Qian útjának idejében ilyen még nem létezett. A leírás alapjai tehát bár Zhang Qianra mennek vissza, de hogy a passzus bizonyos részei pontosan melyik periódusra vonatkoznak, nagyon nehéz megmondani.⁹⁶ Ennek eldöntése már csak azért is fontos lenne, mert amennyiben elfogadjuk a fenti adatok hitelességét, akkor a 480 háztartásról szóló adatot akár össze is lehetne vetni a Nijában feltárt építmények régészeti nyomaival.⁹⁷

A két szomszédos ’állam’ Ronglu és Wumi kapcsán is sok a bizonytalanság. A szakirodalomban a legelterjedtebb nézet szerint Ronglu egy a mai Minfeng környékén létező nomád terület lehetett, míg Wumi esetében nem zárható ki, hogy Khotan környékére utal.

Sok a probléma a „föld bekerített” megjegyzéssel is, ugyanis mint ahogy arról lejjebb szó lesz, a települést (legalábbis annak döntő többségét) a régészeti feltárások szerint nem övezte fal. Persze elképzelhető, hogy a település korai periódusában esetleg cölöpfallal vagy kevésbé tartósabb anyagokból rótt fallal védték az épületeket.⁹⁸

Bármikorra is datáljuk ugyanakkor a fenti forrásrészletet, a benne szereplő információk egy része egészen bizonyosan a kínaiak Tárím-medencét meghódító hadjáratai előttről származik.

A Kr. e. 1. század közepéig terjedő periódusban tehát a kínaiak végül sikerrel terjesztették ki fennhatóságukat a Tárím-medencére. A korai Han-dinasztia válsága viszont a Tárím-medencei kínai hatalom megroggyanásához vezetett. A Wang Mang felkelés (Kr. u. 9–23) nyomán létrejövő kései Han-dinasztia Kr. u. 73–74-ben újra támadásba lendült: kínai csapatok nyomultak be a Tárím-medencébe Ban Chao tábornok vezetésével (RHIE 1999, 330).

A kiemelkedő képességű katonai vezető és szervező újból visszahódította és pacifikálta e területeket Kína számára. Kr. u. 107-ben azonban a császár halálát és Ban Chao visszavonulását követően a Tárím-medence kisebb-nagyobb államocskái úgy vélték, ismét

⁹⁶ A *Hanshou* „Nyugati földekről szóló beszámolója” tartalmaz egy áttekintést a Kr. u. 59-ben már Karasahrban székelő katonai kormányzó tollából, aki miután annektálta a területet Kína számára, összefoglalja a korábbi mintegy 60 év történetét. Valerie Hansen szerint Kr. e. 60 körül keletkezhetett a kiegészítések egy része (HANSEN 2004, 288).

⁹⁷ Wang Binghua szerint a „480 háztartásnyi méretet” Jingjue a Kr. e. 1. században már elérte (idézi: HANSEN 2004, 288).

⁹⁸ Loulan fallal körülvett telepeiről lásd: RHIE 1999, 325; YANG 2004, 292.

függetleníthetik magukat Kínától. Kr. u. 120-ban újabb kínai válaszcsoapás érkezett, Ban Yung vezetésével. A helyzet a század végére tarthatatlanná vált. Kr. u. 168-ban Kásgarban nagy felkelés tört ki, amely tovaterjedt, és Kr. u. 185-re (a sárga turbánosok felkelését követően) a kínaiak lényegében kiszorultak a nyugati területekről (RASCHKE 1978, 618–619; RHIE 1999, 331). Ez a folyamat persze javarészt a kései Han-dinasztia meggyengülésének volt köszönhető.

Ezek az események viszont lehetővé tették komolyabb helyi hatalmi formációk, nagyobb léptékű egységek fokozatos létrejöttét, azaz az oázisközpontok erőteljesebb integrációját (amely természetesen már a kínai foglalásnak köszönhetően megindult). Ennek az integrációs folyamatnak a része volt az is, amikor a Kr. u. 1–2. század folyamán a Jingjue Királyságot keleti irányból elfoglalta a fokozatosan erősödő, hatalmát keleti irányból nyugat felé kiterjesztő Shanshan Királyság (HIGHAM 2004, 242; ZHANG 2005, 42–43).

A Shanshan Királyság (a kharoṣṭhī dokumentumokban: Kroraina) ugyancsak egy egykori oázistelepülés, Loulan alapjain jött létre.⁹⁹ Mindmáig kérdéses, hogy Loulanban maga Zhang Qian megfordult-e a Kr. e. 2. század utolsó harmadában nyugat felé vezető útja során (vö.: HULSEWÉ 1979, 77, 49. jegyzet), mindenesetre a *Shijiből* és a *Hanshuból* értesülhetünk arról, hogy 1600 *lire* feküdt a kínai határnak számító Jåde-kaputól, és mintegy 14.100 lakosa volt. A területnek homokos és sós talaja van és egy kevés szántója, így elvben nem lett volna túl vonzó, ugyanakkor a Hanok számára oly fontos nyugati útvonalon helyezkedett el (HULSEWÉ 1979, 81–84; vö.: RHIE 1999, 324–325).

Kr. e. 77-ben egy Han követ látogatta meg a loulani uralkodót, aki voltaképpen a környéket kezükben tartó xiongnuk bábja volt. A *Hanshu* leírja egy átmulatott éjszaka történetét is, melynek végén a kínai követ levágta a király fejét és kitűzte a város északi kapujára (RHIE 1999, 327–328).¹⁰⁰ A jelre felkelt Kína-barát lázadók saját jelöltjüket, Weitu Qit nevezték ki királynak, aki végül a császártól megkapta legitimációjának jelét is: egy császári pecsétlőt. A magát veszélyben érző új király kínai garnizonok létrehozását szorgalmazta Loulanban, amelyeknek köszönhetően kapcsolata egyre szorosabbra fonódott a kínai udvarral (RHIE 1999, 356). Az állam nevét is megváltoztatták, ekkor lett Loulanból

⁹⁹ A *Loulan* név feltehetően a kínaiak számára nehezen kimondható *Kroraina* kínai „adaptációja” lehet (Ser. 414–416; RHIE 1999, 327), a *Kroraina* Lin Meicun szerint már megjelenik Ptolemaiosznál is *Khaurana* formában (idézi: RHIE 1999, 327, 6. jegyzet).

¹⁰⁰ A Shanshan Királyság első fővárosának pontos lokalizációja máig kérdéses, felmerült a Lop-nór környéke, de Csarkhik és Mírán vidéke is (vö.: ENOKI 1963, HULSEWÉ 1979, 81–82, 77. jegyzet; Lin Meicun idézi: RHIE 1999, 327, 5. jegyzet, 328–330, különösen 13. jegyzet).

Shanshan.¹⁰¹ A Shanshan Királyság ettől az időponttól kezdve – kihasználva a kínaiak támogatását is – fokozatosan befolyása alá vonta a környező területeket (HIGHAM 2004, 309),

A Shanshan Királyság terjeszkedése jól beleillett abba a tendenciába, amely során a nagyobb oázisállamok fokozatosan elfoglalták a kisebbeket, s így a politikai színtér nagyságrendje is megnövekedett, hiszen több kisebb oázisállamot sikerült ilyen módon egyesíteni.

Ezek a sikerek azonban nem tartottak sokáig: a kis városállamok minden lehetséges eszközzel megpróbálták visszaszerezni az önállóságukat (CHAVANNES 1907, 156–157). A „helyi hatalmi konstrukciók” tehát igencsak labilisak voltak: az esetek többségében az egyes települések felett a messzi oázisokban székelő távoli uralkodók csupán névleges hatalmat gyakoroltak, a helyi események alakulására nemigen voltak hatással. Az integráció irányába mutató impulzusok pedig sohasem voltak olyan erősek, hogy eltüntessék az egyes oázisok közötti alapvető különbségeket.¹⁰² Így például hiába annektálta Niját és környékét a Shanshan Királyság, a helyi vezető továbbra is királynak nevezte magát mindaddig, amíg a várost végleg fel nem adták (FENG – ZHIYONG 2000, 9).

Nem véletlen tehát, hogy egy valóban erős külső nagyhatalom az oázisállamok törékeny viszonyrendszerébe akár egy-egy kisebb hadjárat révén ezután is könnyedén bele tudott avatkozni.

A Shanshan Királyság által működtetett rendszer (laza függésben tartott apróbb oázisállamok együttese, mely maga is laza függésben állt a kínai központi hatalommal) igazán a kései Han-dinasztia uralma alatt szilárdult meg. Ez a szituáció ugyanakkor az említett kínai dinasztia bukásával sem változott meg jelentősen (LOEWE 1983, 163–169).

A Három Királyság periódusában (Kr. u. 221–264) viszonylag keveset hallunk a Tárím-medencéről, ami a viszonyok egyértelmű pacifikálódására utal.¹⁰³ Nem utolsó sorban ez az időszak a Shanshan Királyság, de egyúttal Nija fénykora is. Kínai részről majd csak a Nyugati-Jin dinasztia alatt (Kr. u. 265–317) történt újabb kísérlet a Tárím-medence feletti „totális” hatalom visszaszerzésére (LOEWE 1969, 96–98). Az eredmények felemásak voltak. Politikai vagy katonai értelemben a restauráció nem volt sikeres, de a kínai katonai és polgári adminisztráció továbbra is jelen volt a területen egészen a 4. század második harmadáig,

¹⁰¹ Loulan város névváltoztatás előtti pontos lokalizációja kérdéses. Több jel is mutat arra, hogy a Stein által Loulan E-nek nevezett lelőhely a legvalószínűbb helyszín (de többen Miránra, míg Stein Csarkhlikra gondolt vö.: HIGHAM 2004, 309)

¹⁰² Ez még akkor is így van, hogyha egyes oázisállamok között időnként kialakulhattak olyan szoros kapcsolatok, amelyek a gazdasági, vallási és kulturális viszonyok kiegyenlítődének irányába mutattak.

¹⁰³ Kr. u. 222-ből arról értesülünk, hogy több Tárím-medencei állam mellett Shanshan is követeket küld Kínába, később a nyugati területek által küldött adóról értesülünk (RASCHKE 1978, 712, 215. jegyzet).

amikor is a Nyugati-Jin-ház bukását követően a kínai adminisztráció visszavonulót fűjt a Tárím-medencében (RHIE 1999, 336).

Ezt megelőzően azonban a Tárím-medencében létrehozott kínai katonai garnizonok és kolóniák kisebb-nagyobb megszakításokkal ugyan, de képesek voltak biztosítani a kínai adószedők munkájának feltételeit is.¹⁰⁴

A Kr. u. 3. században ugyanis már belső-ázsiai kínai kolóniák egész sora bizonyította a kínai *duntian*-rendszer működőképességét. A *duntian* egy olyan kínai mezőgazdasági jellegű kolónia volt, amely alapvetően katonai célokat szolgált. Fő feladata az volt, hogy a Kína északnyugati határvidékén kiépített Han-kori védvonal mentén létrehozott katonai garnizonok katonáit élelemmel lássa el (vö.: DIEN 2007, 7). Már a belső-ázsiai kínai térnyerés első fázisában a Kr. e. 1. században is létrehoztak ilyeneket, az első kettőt az északi útvonalon, Kucsától keletre, majd Hamiban és Turfánban is alapítottak hasonlókat.¹⁰⁵ Míránban az első földeket az itt létrehozott *duntian* számára Kr. e. 77-ben fogták művelés alá, de a szerény kezdeteket követően Dunhuang kínai parancsnoka 4000 munkást vont össze Dunhuangból, Kucsából és a Shanshan területekről, hogy a helyi uralkodó kérésére egy kiterjedt öntözőcsatorna-hálózatot hozzanak létre. Gátakat emeltek és csatornákat ástak, és így képesek voltak a művelés alá vonható területet megsokszorozni (ZÜRCHER 2000, 179–180). A *duntian* kolóniák fejtették hát ki elsődlegesen azt a stimuláló hatást, amely a helyi kezdetleges oázisgazdaságokat jól prosperáló, gazdagodó oáziskirályságokká alakította át. Mindez pedig a lakosságszám ugrásszerű növekedését eredményezte.¹⁰⁶

A viszonylag laza kínai felügyelet mellett persze a helyi közigazgatás (beleértve az adószedést is) zavartalanul működhetett tovább, egészen a 330-as, 350-es évekig.¹⁰⁷ Ezt bizonyíthatja a nijai és loulani lelőhelyen egymás mellett előkerült kínai és kharoštī dokumentumok egész sora, amely Raschke szerint a kínai és gandhári eredetű belső-ázsiai közigazgatás egymás mellett élését bizonyítja (RASCHKE 1978, 619).

¹⁰⁴ A területen előkerült kínai dokumentumokból kiderül, hogy a 3. század közepén a kínai civil és katonai adminisztráció teljesnek volt mondható a maga hivatalaival, helyőrségeivel és katonai kolóniáival (RASCHKE 1978, 713, 217. jegyzet)

¹⁰⁵ A forrásokban először Kr. e. 48-ban jelent meg a „*wu* és *ji* ezredes” funkciója, akinek a feladata a kínai határvédő seregek ellátása mellett éppen a *duntian*ok fejlesztése és irányítása volt (ZÜRCHER 2000, 179).

¹⁰⁶ A kínai hatások természetesen a helyi anyagi kultúra számos jellemzőjére is rányomták a bélyegüket (ezekről lásd a következő fejezeteket).

¹⁰⁷ A Loulanban feltárt kis kínai erődből számos kínai dokumentum került elő, amelyek közül a legkésőbb íródott Kr. u. 330-ra datálható (vö.: Ser. 408; RASCHKE 1978, 713). A legutolsó – kharoštī dokumentumból ismert – uralkodói név Sulicáé lehetett, aki kb. 336 és kb. 359 között uralkodhatott. Ez egybecseng a kínai forrásokból nyerhető adatokkal (RHIE 1999, 343; – a 4. század végétől a területre vonatkozó szórványos adatokat lásd: RHIE 1999, 352–355).

A 330-as, 340-es években a kínai hatalom visszaszorulása a területről maga után vonta a Shanshan Királyság meggyengülését is (YANG 2004, 294; LIU 2010, 59).¹⁰⁸ A nijai telep feladása is ekkortájt következett be. Annak megítélése azonban, hogy Nija kiürítése is ennek a folyamatnak lenne tudható-e be, jóval bonyolultabb kérdés (lásd alább).

A Shanshan Királyság legnagyobb kiterjedése idején (a 3–4. század fordulóján) magába foglalta a legnyugatabbi Nijától kezdve Endere, Qiemo (Csarcsan), Csarkhlik, Mírán és Loulan városait (ATWOOD 1991, 166). Ez utóbbi volt a királyság stratégiaiilag kiemelkedő helyzetben lévő fővárosa. Földrajzi értelemben nem volt centrális helyzetben, voltaképpen a királyság keleti szélén helyezkedett el. Fekvése azért volt stratégiaiilag kiemelkedően fontos, mivel közvetlen közelében vált ketté a Selyemút belső-ázsiai szakasza egy északi ágra, amely észak felől került meg a Takla-makánt, és egy déli ágra, mely az ellenkező irányból került a sivatagot (TUCKER 2003, 176; HIGHAM 2004, 309).

A Shanshan Királyság belső működésére vonatkozó adataink a zömében Loulanban és persze Nijában előkerült kharoṣṭhī és kínai dokumentumokból származnak. E fejezet kereteit szétfeszítené ezek aprólékos elemzése,¹⁰⁹ itt most csak annyit jegyeznek meg, hogy a dokumentumokban a belső közigazgatás, a társadalmi viszonyok, a jogrend vagy a birtokviszonyok finom összefüggései is kitapinthatóak és elemezhetők.¹¹⁰ A dokumentumok többsége viszonylag szűk, 100 éves időtartamot fed le.¹¹¹ Ez alatt a 100 év alatt összesen 7 király neve jelenik meg a dokumentumokban, ezek: Tomgraka, Tajaka, Pepiya, Amgoka, Mahiri (vagy Mayiri), Vaṣmana, és Sulica (RHIE 1999, 351). E királyok egymáshoz fűződő viszonya (rokoni kapcsolatok stb.) és pontos kronológiája még ma is komoly vita tárgyát képezi a szakirodalomban.¹¹²

¹⁰⁸ A kínaiak majd csak közel száz év múltán, 445–446 körül, a Wei-dinasztia vezetésével foglalják el ismét a területet; Rhie szerint a Shanshan Királyság voltaképpen csak ekkor enyészik el véglegesen (RHIE 1999, 354–355, 392; HANSEN 2004, 306).

¹⁰⁹ Ez a készülő mikrotörténeti elemzés része lesz.

¹¹⁰ Így például ezekből tudjuk a Shanshan Királyság fénykorában egy sor *rājā*ból vagy *rāyās*ból ('királyságból' valójában: kerületből) állt, amelyet a király által kinevezett *rājadarāgas* vagy *rājadareyas* vezettek. Ezek: *Kroraina* (Han-kori kínai: Loulan), *Sāca* (modern kínai: Xiaowan, egykori Endere), *Calmadāna* (modern kínai: Qiemo, egykori Csarcsan), *Niya* (modern kínai: Minfeng), *Caḍota* (Han-kori kínai: Jingjue, a Nija-folyó melletti rommező). Jelenlegi adataink alapján úgy tűnik, hogy ez utóbbi volt az egyetlen, amely a Shanshan Királyságba való beolvasdását követően is megtartotta eredeti uralkodóját (ATWOOD 1991, 166; RHIE 1999, 341; HANSEN 2004, 287).

¹¹¹ Nincs két kutató szinte, akinek egyezne a véleménye a dokumentumok datálását illetően: Brough 235/236 és 321 közé, Enoki 256 és 341/343 közé, Nagasawa 203 és 288/290 közé, Ma Yung 247 és 324 közé, Lin Meicun pedig 175 és 359 közé keltezi őket (vö.: RHIE 1999, 338, 28. jegyzet).

¹¹² A Shanshan királyok kronológiájával elsőként Rapson (*KI* III, 325) foglalkozott. A kérdést behatóan vizsgálta John Brough (BROUGH 1965), Kazuo Enoki (ENOKI 1963, 148), és azóta jónéhány kínai kutató is (idézi őket: RHIE 1999, 324), ennek ellenére mind a mai napig számos nyitott kérdés maradt.

A Nijában és Loulanban előkerült dokumentumokban egyébként az összes királyt hosszú címek egész sorával tüntetik ki: így pl.: nagykirály (*maharaya*), öméltósága (*mahanuava*), az Ég fia (*devaputra*), stb. Aṃgoka 17. uralkodási évében egy új cím is feltűnik: a *jiṭugha*, *jiṭumgha* vagy *ciṭumgha*. Úgy tűnik ez a kínai *Shizhong* cím átírása, amelyet a kínai uralkodó adományozott néhány nyugati ország uralkodójának (ATWOOD 1991, 164).¹¹³ A királyok hosszú és kacifántos címei e kínai eredetű cím ellenére is alapvetően kusán hatást mutatnak (HIGHAM 2004, 309). De mit keresnek itt a kusán királyi címek Belső-Ázsiában, oly messze Taxilától és a többi kusán hatalmi központtól?

*

A Tárím-medencében a 7. században megforduló híres buddhista szerzetes utazó, Xuanzang arról ír, hogy Khotan korábbi lakosainak jelentős része az északnyugat-indiai Taxilából kivándorolt indiai (Xuanzang ford.: BEAL 1958, 489). Tulajdonképpen ez az egyetlen írott forrásunk, amely Nija környékére költöző indiaiakról emlékezik meg. Nem ez az egyetlen nyom azonban, amely India felé mutat. A nijai lelőhelyen számos északnyugat-indiai jellegű motívum és tárgy került elő; ráadásul a településen előkerült indiai prákrit nyelvű kharoṣṭhī írásos dokumentumok egyértelműen bizonyítják, hogy a helyi adminisztráció nyelve és a lejegyzéséhez használt írás indiai eredetű volt (lásd az alábbi fejezetetek egész sorát).

E nyomok alapján a kutatók egy része jelentős indiai beáramlással számol, amelynek háttérében véleményük szerint a Krisztus születése körül a mai Északnyugat-India, Pakisztán és Afganisztán területén létrejövő Kusán Birodalom Tárím-medencei politikai-katonai térfoglalása áll (vö.: AKh. 368–369; HANSEN 2004, 290; KUMAR 2007, 5–6).

Olyan neves tudósok, mint J. Brough, R. Ghirshman vagy E. G. Pulleyblank véleménye szerint a Jingjue Királyság területére a Kusán Birodalom közvetlenül is kiterjesztette egy ideig a fennhatóságát. Ezt annak ellenére is így gondolják, hogy semmilyen konkrét bizonyítékunk sincs arra nézvést, hogy ez a kusán befolyás katonai megszállást is jelentett volna (GHIRSHMAN 1946; idézi: PULLEYBLANK 1968, 257; vö.: BROUGH 1965, 587–589, 593, 596–598, 605–606; legutóbb: HITCH 1988a, 170–192).

Mukherjee és sokan mások azonban vitatják, hogy a Kusán Birodalom valaha is kiterjesztette volna fennhatóságát ezekre a területekre. Bár kétség kívül elévülhetetlen érdemei voltak a görög és buddhista kultúrjegyek ötvözése révén megszülető gandhári

¹¹³ Nija etnikumairól és az ott beszélt nyelvekről lásd a 7.1.2. fejezetet.

kultúra terjesztésében (lásd alább), szerintük a vitathatatlanul erős indiai eredetű jellegzetességek egyszerűen a Selyemúton terjedő erős kulturális hatásnak tudhatók be, melynek közvetítői alapvetően a kereskedők, illetve buddhista szerzetesek voltak (MUKHERJEE 1996, vö.: PADWA – SIMS-WILLIAMS 2004, 170). A gandhári eredetű prákrit nyelv használata ezen a vidéken Zürcher szerint is csupán azt jelenti, hogy a korszak széles körben alkalmazott *lingua francá*járól volt szó (ZÜRCHER 2000, 174, 40. jegyzet; SAMAD 2011, 209).

Az indiai (gandhári) kultúra beáramlása erre a területre feltehetően a Hadakozó Fejedelemségek korának legvégén (Kr. e. 3. század) indulhatott el (tehát a Kusán Birodalom tényleges létrejöttét jóval megelőzően), majd a Qin-dinasztia (Kr. e. 221–207) és a kínai Han-dinasztia korában (Kr. e. 206–Kr. u. 220) gyorsulhatott fel. A kapcsolatok fénykora azonban épp a Han-dinasztia bukását követő időszakra tehető. Ez azonban egyúttal már a Kusán Birodalom hanyatlásának időszaka is. Így azonban egyértelmű diszkrepancia lép fel, hiszen az indiai elemek akkor vannak igazán jelen a területen, amikor a kusánok állama – hanyatlása miatt – még ha akarta volna, sem tudta volna biztosítani katonai hatalmát a terület felett. Az is persze árulkodó, hogy sem a lelőhelyen előkerült forrásokban, sem pedig az ilyen szempontból megbízható kínai évkönyvekben nincs nyoma kusán katonai jelenlétnek a területen.¹¹⁴

Akár voltak kusán katonák a területen, akár nem, Nija és a Shanshan Királyság vidéke ebben az időszakban egy rendkívüli jelentőségű történeti-kultúrtörténeti folyamat fő sodrába került: ez pedig a buddhizmus közép-ázsiai terjedése–térnyerése volt.

*

A Kr. e. 3. században, a Maurja Birodalom időszakában az Északnyugat-Indiából elinduló buddhizmus nemcsak az indiai szubkontinensen vált ismertté szélesebben, de északnyugati irányban, Gandhára, azaz a mai Afganisztán és Pakisztán irányában is rohamléptekben terjedt.¹¹⁵ A buddhizmus terjedésének azonban volt egy második hulláma is a Kr. u. 1–2. században, köszönhetően a yuezhik nomád népe által létrehozott Kusán Birodalomnak

¹¹⁴ Ugyanakkor a loulani ásatások révén az is kiderült, hogy nemcsak Khotan környékén, hanem jóval keletebbre, a Lop-nór mentén is a prákrit nyelv és a kharoṣṭhī írás komoly jelenlétével számolhatunk, egy olyan területen, amellyel kapcsolatban viszont már valóban teljes egészében kizárhatjuk a kusán foglалás lehetőségét (vö.: NEELIS 2012, 25).

¹¹⁵ A buddhizmus terjedésének mechanizmusáról legújabbban: NEELIS 2012, 12–32 (számos megfontolandó szemponttal).

(KUMAR 2007, 5). Nem véletlen tehát, hogy a buddhista hagyomány a *dharma* terjedésének két 'pillérét' is megnevezi. Az egyikük a kiemelkedő jelentőségű maurja uralkodó: Asóka, a másik az ugyancsak meghatározó szerepű kusán uralkodó: Kaniska (ZÜRCHER 2000, 170; LIU 2010, 47; vö.: NEELIS 2012, 15–16).

A kusánok uralma alatt Gandhára térsége egy igazán kozmopolita nagyhatalommá fejlődött; ez a „gandhári reneszánsz” periódusa (LIU 2010, 48). Kaniska uralkodása alatt az 1. század legvégén és a 2. század legelején a mai Pakisztán és Afganisztán területéről a buddhizmus továbbhúzódott keleti, északkeleti irányban, olyan vidékekre, ahol végül komoly sikereket érhetett el: így a Ferghána-völgybe, avagy a Tárím-medencébe (LIU 2010, 57–58; NEELIS 2012, 23).

Bár Zürcher megjegyzi, hogy ekkoriban még a mai Xinjiang vidéke – különösen az északi útvonal vonatkozásában – inkább tranzitterületnek számított (vö.: HANSEN 2004, 308, 2. jegyzet),¹¹⁶ aminek az lett a következménye, hogy a hittérők többnyire csak átmentek ezeken a területeken.¹¹⁷ Az írott források alapján a buddhizmus a Shanshan Királyság legjelentősebb városaiban, így Nijában, Loulanban, Míránban, és Enderében ezért csak a 3. század első felében nyert igazán polgárjogot (ZÜRCHER 2000, 173–174; NEELIS 2012, 24).

A kései megjelenés ellenére a buddhizmus gyorsan a térség meghatározó vallásává vált, amit kiválóan bizonyítanak a Nijában (és a Shanshan Királyság más központjaiban, így Loulanban vagy Míránban) feltárt *sztúpák*, kolostorok vagy a buddhizmus számos tárgyi bizonyítéka: falfestmények (némelyikükön prákrit felirattal), faragványok, reliefek stb (RHIE 1999, 355).¹¹⁸

A gandhári közvetítéssel megjelenő és megerősödő buddhizmus helyi kiteljesedése párhuzamosan zajlott a Shanshan Királyság virágzásával;¹¹⁹ mindez egy gandhári művészeti jegyekben gazdag különleges helyi kultúrát eredményezett (RHIE 1999, 425–426).

A buddhizmus rohamos terjedéséhez demográfiai hullámra is szükség volt, amelynek előfeltétele egy jól működő gazdaság (főképp mezőgazdaság) megteremtése (ZÜRCHER 2000, 177–178). Ugyanakkor ez a hatás kölcsönös, hiszen a vidék a gyorsan fejlődő

¹¹⁶ Ezt megerősíteni látszanak a régészeti leletek is (vö.: YALDIZ 1987, 110–112).

¹¹⁷ Zürcher szerint míg a Tárím-medence északi oldalán futó útvonalat inkább párthusok és szogdok használták ebben az időszakban, az indiai és indoszkíta buddhista hittérítők a Niját is magába foglaló déli útvonalat használták (ZÜRCHER 2000, 172).

¹¹⁸ A további bizonyítékokat és a buddhizmus terjedésének egyes történeti lépéseit lásd: RHIE 1999; ZÜRCHER 2000, 158–162.

¹¹⁹ Az itt terjedő buddhizmus pontos tanításairól, irányzatairól csak hiányos elképzeléseink vannak; feltehetően a Sarvāstivādin vagy a Dharmaguptaka irányzatok lehettek a legnépszerűbbek (különösen az utóbbi) (HANSEN 2004, 303–306). A szövegekben az irányzatokat egyetlen egy esetben sem említik, ugyanakkor a Mahāyāna kifejezés a Nijában előkerült No. 390-es kharoṣṭhī dokumentumban előfordul.

mezőgazdaságával egyúttal hozzájárult, hogy virágzó monasztikus élet jöhessen létre a viharokban (kolostorokban).¹²⁰ Érdekes módon tehát maga a buddhizmus is visszahatott a gazdaság fejlődésére.¹²¹

A buddhizmus kereteit ebben az időszakban itt, ezen a területen nem az a cölibátus jellemezte szigorú kolostori élet határozta meg, amelyet akár Indiából, akár Kínából a későbbi periódusokból jól ismerünk (HANSEN 2004, 279). A buddhista klérus tagjai (akiket *śramaṇā*nak, 'szerzetesnek' hívnak a dokumentumok) feleségükkel és gyermekeikkel otthon laktak, saját tulajdonnal rendelkeztek és szerzetesi ruháikat csupán ceremóniák alkalmával öltötték magukra (HANSEN 2004, 279).

A kép tehát, amelyet a Shanshan Királyság belső forrásai (valamint régészeti leletanyaga) alapján megrajzolhatunk rendkívül izgalmas és érdekes a belső-ázsiai buddhizmus vonatkozásában is, annak korai szakaszára vet egyedülálló fényt.

*

E történelmi és kultúrtörténeti „koordináták” biztosították tehát azokat a kereteket, amelyek révén a Shanshan Királyság egyik legfontosabb központja, Nija létrejött és működött egészen a 4. század első harmadáig. A település felhagyását követően azonban mindez több mint másfél ezer évre feledésbe merült, s egészen a 20. századig kellett várni, hogy a Nija rommező felfedezését követően a vidék visszakerüljön Belső-Ázsia történeti, kultúrtörténeti térképére.

¹²⁰ Ez annak ellenére felétetelezhető, hogy a kolostorok régészeti nyomait eddig nem mindenütt (így Nijában vagy a Shanshan Királyság fővárosában, Loulanban sem) sikerült hitelt érdemlően azonosítani (a részleteket lásd alább).

¹²¹ A szőlő és borkultúra meghonosodásában például – egyes kutatók véleménye szerint – meghatározó szerepet játszottak a területen létrejövő buddhista közösségek. De jelek vannak arra is, hogy a kereskedelem mechanizmusainak működtetésében is részt vállalhattak (NEELIS 2012, 24).

5. A nijai lelőhely kutatásának története

A Selyemút belső-ázsiai szakaszának 19. században meginduló földrajzi-geológiai, régészeti–történeti, valamint nyelvi felfedezése különösen izgalmas folyamat (vö.: BARTHOLD 1947; DABBS 1963; HOPKIRK 1980 stb.). A század második felében kezdeményezett tudományos felfedezőutak rendkívül eredményesnek bizonyultak, hozzájárulva e titokzatos, elzárt térség geográfiai, nyelvi és kulturális viszonyainak, valamint régmúltjának mind teljesebb megismeréséhez. Gyakran az expedíciók anyagi hátterét a térséget távlati stratégiai terveikben kiemelkedő fontosságúnak tartó európai nagyhatalmak, így például Nagy-Britannia vagy a cári Oroszország biztosította közvetve. Nem véletlenül, hiszen például a földrajzi-térképészeti eredmények a birodalmak politikai, katonai céljait is szolgálták (HOPKIRK 1992; MEYER – BLAIR BRYSAK 2001). Mindez azonban jelentősen nem befolyásolta a térség megismerésére irányuló tudományos vállalkozások eredményeinek értékét.

A Shanshan Királyság és a nijai rommező felfedezése és további tanulmányozása tökéletesen beleillik ebbe az eseménysorba. A Shanshan Királyság Kerijától keletre ugyanis a Tárím-medence déli, délkeleti területeinek jelentős részét magába foglalta, így kézenfekvő volt, hogy a terület kutatásából elsőként a Takla-makán déli peremét kutató brit (és brit szolgálatban álló magyar), svéd, amerikai, valamint japán felfedezők és tudósok vették ki a részüket (vö: BARTHOLD 1947, 164, 1. jegyz).¹²²

A Shanshan Királyság Khotan és a Lop-nór között elterülő vidékét elsőként épp egy brit katonatiszt, W. H. Johnson 1865-ös expedíciója érintette (JOHNSON 1867, 1–47). 1885-ben az angol A. Dalgleish és A. D. Carey kettős Khotantól a Tárím-folyó felé vezető útja során szintén megközelítette Nija területét (vö.: LANSDELL 1893, 318–319; BAUMER 2003, 56). 1890-ben I. A. Bower angol hadnagy ugyan nem innen, hanem a Takla-makán északi pereméről, Kucsából egy a Kr. u. 6. századból származó, nyírfakéregre írt szanszkrit nyelvű, medicinával foglalkozó mű töredékét hozta magával (HOERNLE 1891a; HOERNLE 1891b; vö.: RÁSONYI 1960, 12; STEIN 2007, 19). Mivel azonban ez volt az első hiteles dokumentum, amely a Selyemút Tárím-medencei szakaszáról származott, ezért nagyon sokak érdeklődését felkeltette az ősi kéziratok és az egykor virágzó belső-ázsiai városok iránt (STEIN 1903, XV).

¹²² Német, illetve orosz tudósok elsősorban a Takla-makán északi peremén húzódó területeket vizsgálták (vö. pl.: GRÜNWEDEL 1906; GRÜNWEDEL 1912; LE COQ 1913; GRÜNWEDEL 1920; LE COQ 1922–1926; LE COQ 1926; LE COQ 1928; KOZLOW 1925; WOTTE 1971 stb.). Ez persze nem azt jelenti, hogy például Sven Hedin vagy Stein Aurél ne kutatott volna a Tárím-medence északi peremén is.

A területen 1891 és 1893 között megforduló francia J. L. Dutreuil de Rhins és útítársa, F. Grenard, Bower nyomában járva Khotan környékén újabb régi kéziratot fedezett fel, amely talán még izgalmasabb volt az angol hadnagy leleténél (GRENARD 1898; STEIN 2007, 15, 136, 179; STEIN 2010, 20). Dutreuil de Rhins ugyanis egy olyan kézirtattöredékre bukkant, amely az ősi, indiai eredetű kharoṣṭhī írással készült, s így akár jónéhány évszázaddal is korábban keletkezhetett Bower leleténél, bizonyítva azt a már több mint kétezer évvel ezelőtt meglévő szoros kapcsolatot, mely Északnyugat-Indiát a belső-ázsiai térségekkel összekötötte (BROUGH 1962).¹²³

Néhány évvel Grenardék útját követően, egészen pontosan 1896-ban már a harmadik belső-ázsiai útján járó, komoly hírnévnek örvendő svéd utazó, Sven Hedin volt az, aki a Takla-makán déli peremén elsőként ősi városok romjaira bukkant; a nijai rommező környékére azonban nem jutott el. Ellenben valamivel később, 1899-ben felfedezte a Shanshan Királyság egykori fővárosát, Loulant (HEDIN 1899; megjelent magyarul is: HEDIN 1902; vö.: STEIN 1903, IX; STEIN 1904, 748; STEIN 2008, 14).

A Tárím-medencéből érkező sokasodó hírek, és különösen Hedin felfedezéseinek hatására az ekkortájt Északnyugat-India határvidékét kutató, brit–indiai szolgálatban élő és dolgozó kiváló magyar orientalista, Stein Aurél a század legvégén elhatározta, hogy földrajzi-régészeti expedíciót szervez a területre. Ez a vállalkozás vezetett végül Nija felfedezéséhez.

*

Stein Aurél 38 éves volt, amikor először elindult a belső-ázsiai Selyemút vidékére, a Tárím-medencébe.¹²⁴ A korábbi évtizedekben elsősorban a klasszikus szanszkrit és perzsa irodalom, valamint India északnyugati vidékének archeológiai problémái foglalkoztatták. Hedin első

¹²³ Grenard, Dutreuil de Rhins útítársa szerint a kézirat származási helye az Udzsat közelében fekvő Kohmári-barlang volt (lásd még: LÉVI 1904, 556). A francia kutatók azonban vallási kifogások miatt nem juthattak be a barlangba. Nem úgy a franciák nyomában itt később megforduló Stein Aurél, aki 1900-ban megvizsgálva a helyszínt minden kétséget kizáróan megállapította, hogy a kézirat nem származhat e barlangszentélyből. A Dutreuil de Rhins-féle dokumentum valódi származási helye így sajnos mindmáig tisztázatlan (vö.: GRENARD 1897–1898; lásd még: SENART 1898; STEIN 1903, IX, 245–245, 360; FRANKE 1906).

¹²⁴ Stein életrajzának megírása komoly kihívás, melyre több kísérlet is történt már. Mindmáig a legjobb biográfia Jeanette Mirsky munkája (MIRSKY 1977). Ugyancsak megkerülhetetlenek Annabel Walker és Susan Whitfield életrajzi könyvei (WALKER 1995; lásd még: WHITFIELD 2004; vö.: WHITFIELD 2006). Természetesen magyar tudósok is több kísérletet tettek e gazdag életpálya teljes vagy részleges feldolgozására. Mára már klasszikussá váltak a fordító és barát Halász Gyula tanulmányai pl.: HALÁSZ 1923 stb. Alapos munka H. Boros Vilma könyve Stein ifjúságáról: H. BOROS 1970. Stein a Magyar Tudományos Akadémiának adományozott könyvtárának sorsára fókuszálva mutatja be a tudós életművét Rásonyi László (RÁSONYI 1960; RÁSONYI 1962; lásd még: WOJTILLA 1993; SZÖRÉNYI 1986); de mindenképpen érdemes még kiemelni a Magyar Tudományos Akadémia Stein-gyűjteménye kurátorának, Kelecsényi Ágnesnek és Kubassek Jánosnak, az érdi Magyar Földrajzi Múzeum igazgatójának tanulmányait is (KELECSÉNYI 2002; KELECSÉNYI 2007; KUBASSEK 1987; KUBASSEK 1990 stb.).

expedíciói idején épp a Kásmír történetét feldolgozó *Rājatarāṅgiṇī* szövegkiadásán, angol fordításán és kommentálásán dolgozott (STEIN 1892; STEIN 1900; vö.: RÁSONYI 1960, 9–10; WOJTILLA 2003).¹²⁵ Érdeklődése azonban ekkortájt már mindinkább régészeti kérdések irányába tereli. Az 1890-es évek második felében tehát figyelme – az említett hírek hatására – Belső-Ázsia sivatagi zónája, a Tárím-medence felé fordult. A tudós 1899-ben érkezettnek látta az időt, hogy a brit-indiai kormány (amely számára India belső-ázsiai előtere stratégiai szempontból kiemelkedően fontos volt) segítségével topográfiai és régészeti expedíciót indítson a Takla-makán sivatag vidékére. Stein egyik legfontosabb célja a Bower és Dutreuil de Rhins írásos emlékeihez hasonló dokumentumok gyűjtése volt, hiszen ezek minden más adathoz pontosabb képet vethettek az ősi Belső-Ázsia és India szerteágazó kapcsolataira, valamint a Selyemút történetére (STEIN 2007; STEIN 2012).

Stein Aurél 1900 és 1931 között végül összesen négy kutatóutat szervezett erre a területre, mely expedíciók szinte új dimenziókat nyitottak Belső-Ázsia és a Selyemút története, régészete, kultúr- és vallástörténete, de még geográfiája kapcsán is.¹²⁶ Itt most természetesen nem célom, hogy teljes részletességgel mutassam be e belső-ázsiai vállalkozásokat, csupán a Nijára (és nagyon röviden a Shanshan Királyság más területeire) vonatkozó kutatásait emelem ki az expedíciók történetéből.

Stein Aurél 1900 tavaszán Srínagarból indulva a Hunza-völgyön keresztül hatolt át a Pamíron és jutott el Kásgarba. Innen a Takla-makán déli peremén Khotan felé vette az irányt, ahol felkészült a híradásokban szereplő „homokba temetett városok” felkutatására. A tudós előbb Jótkant, a khotani közigazgatási terület régi fővárosát mérte fel,¹²⁷ majd a Hedin által korábban felfedezett Dandán-uilik romjait kereste és tárta fel. Az itt előkerült leletek közül Stein számára a legfontosabbak az első *in situ* talált írott dokumentumok voltak.¹²⁸ Az itteni

¹²⁵ Újabb Stein és a *Rājatarāṅgiṇī* kapcsolataival A. Agrawal foglalkozott egy előadásban (AGRAWAL 2004).

¹²⁶ A belső-ázsiai régészeti kutatásokat követően, a 20-as – 30-as évektől kezdődően – Stein pályájának újabb szakaszában – ismét Északnyugat-India, valamint az egykori Perzsia régészeti, földrajzi, történeti, nyelvészeti és vallástörténeti kérdéseivel kezd el foglalkozni (így például: STEIN 1930; STEIN 1931; STEIN 1940 stb.), időnként persze egy-egy cikk, tanulmány erejéig vissza-visszatérve korábbi kedves belső-ázsiai témáihoz. Egy újabb életpályaszakasz elkezdésében (tudniillik Afganisztán kutatásában) Steint már a halál gátolja meg Kabulban 1943-ban (RÁSONYI 1960, 29; MIRSKY 1977, 542–547; SZÖRÉNYI 1986, 454).

¹²⁷ Jótkanban kétnyelvű érmeket vásárolt, melyeken részben kínai, részben pedig kharoṣṭhī írásjegyek voltak. A kutató itt találta meg tehát az indiai kultúra belső-ázsiai jelenlétének első kézzelfogható bizonyítékát (STEIN 1903, 260–262; vö.: STEIN 2007, 141–144; AKh. 205; lásd még: STEIN 1901a, 295–300, különösen 295). A kharoṣṭhī feliratos érmék irodalmát lásd: LIN 1996.

¹²⁸ Néhány töredékes freskőfelirat, valamint indiai brāhmī szöveges papirosdarabok után egy épület feltárása során brāhmī írású khotáni szaka, illetve szanszkrit nyelvű *pōṭhik* ('könyvek'), később pedig kínai feljegyzések kerültek elő igen nagy számban (STEIN 1903, 295–300; vö.: STEIN 2007, 137, 151–166; STEIN 1904, 764–765; lásd még: STEIN 1939).

feltárásokat követően Kerijába vonult,¹²⁹ majd Nija (a modern Minfeng) felé vette az irányt. A kutató fülébe jutott hírek szerint Nijától északra ugyanis ígéretes romhely volt található (STEIN 1901b, 569–572; STEIN 1903, 337–338, 352; AKh. 311–312; STEIN 1933, 72; STEIN 1939, 159).

Nijába érkezve Stein egyik embere egy helybélitől két ősi fatáblára tett szert, mely táblákon a tudós kitörő örömmel fedezte fel a Dutreuil de Rhins-ék által talált ősi kéziratot is olvasható, indiai eredetű kharoṣṭhī írás jeleit.¹³⁰ Kiderült végül, hogy a nagyfontosságú leletek a település egy Ibráhím nevű lakója révén kerültek Nijába.¹³¹ Stein Ibráhím vezetésével a Nija-folyó kiszáradt medre mentén észak felé haladva négy nap után érte el élete egyik legjelentősebbnek számító felfedezését: az ősi nijai rommezőt.

A nijai telepen 1901. január 28. és február 12. között embereivel feltárta a nagy kiterjedésű település *sztúpá*ját és mintegy 11 lakó és hivatali komplexumot, sok száz régészeti leletet, közöttük igen nagy számú kharoṣṭhī és kínai dokumentumot hozva a felszínre (a részleteket lásd a következő fejezetekben).¹³² Ezzel a feltárással Stein a Nija-folyó völgyében élete egyik legjelentősebb és legmeghatározóbb ásatását kezdte meg, amelyet további három ízben, egészen 1930-ig folytatott.

A nijai feltárások végeztével még nem fordult vissza, hanem északkelet felé indult, az Endere-folyó irányában, amelynek közelében egy 8. századi település nyomait tárta fel. Khotanba való visszatérése során még kikutatta a ravaki *sztúpa* romjait, majd Kásгарon és Szamarkandon át a transzkászpai vasúttal jutott vissza Európába 1901 nyarán. A magyar tudós híradásaiból futótűzszerűen terjedt el Nijának – vagy ahogy az akkori újságcikkek

¹²⁹ Halász Zoltán szerint itt, Kerijában ‘hivatalos’ esti látogatása során a helyi közigazgatás vezetője (*ambánja*), Huang *dalaoye* egy régi, ék alakú fadarabot nyújtott át Steinnek, amelyen jól olvasható kharoṣṭhī jelek sorakoztak. A tábla Halász leírása szerint a közeli Nijából került Huanghoz, aki ajándékával akaratlanul is kijelölte a következő ásatási helyszínt (HALÁSZ 1986, 142). A történetnek – bár érzékletesen megfestett – egyetlen szépséghibája, hogy sohasem történt meg. Stein mindössze annyit jegyez meg, hogy ezen a vacsorán az *ambán* támogatásáról biztosította további kutatásaiban. Ajándékba kapott táblákról azonban a tudós szót sem ejt (STEIN 1903, 336–337; AKh. 310; STEIN 1933, 72).

¹³⁰ A helybéli azonban mit sem tudott a táblák származási helyéről, egyszerűen az oázisba vezető út széléről szedte fel azokat (STEIN 1903, 343–344; AKh. 312; STEIN 1933, 72–73).

¹³¹ Ibráhím körülbelül egy évvel azelőtt összesen talán hat – általa teljesen értéktelennek tartott – fatáblát hozott a sivatagból. Közülük négyet – játék gyanánt – a gyerekeinek adott (ezek sajnos elkallódtak), kettőt pedig egyszerűen eldobott az oázisba vezető úton (közvetett módon tehát ezek kerültek Steinhez). Ibráhím szerint a táblákat ‘kincskereső’ útja alkalmával a nijai oázistól északra lévő Imám Dzsáfar Szádik-szentély közelében találta. Stein azon nyomban rávette a ‘kincskeresőt’, hogy expedícióját a lelőhelyre vezesse (STEIN 1903, 344; AKh. 312; lásd még STEIN 1933, 73; STEIN 1939, 159).

¹³² A lelőhelyen előkerült kharoṣṭhī és kínai dokumentumok kutatástörténetével az említett forráscsoportokról szóló fejezetekben foglalkozom.

beszámoltak róla – a Selyemút homok borította Pompeiiének híre (vö.: TUCKER 2003, 176).¹³³

A magyar tudós felfedezését követően az első nyugati kutató, aki megfordult a telepen, egy amerikai geológus-geográfus, Ellsworth Huntington volt, aki 1905-ben belső-ázsiai kutatóútja során felkereste Niját is.¹³⁴ Huntington nem volt régész, főként Belső-Ázsia általános kiszáradásának kérdése izgatta. Erre a kérdésre keresve a választ jutott el Stein beszámolója alapján a lelőhelyre. Ásatásokba – érthető módon – nem kezdett, de a felszínről kharoṣṭhī táblákat és más apróságokat gyűjtött össze (HUNTINGTON 1907, 203–204).

Stein az újabb eredményeket látva – nem meglepő módon – türelmetlenül várta az alkalmat egy második expedíció elindítására, amelyre végül 1906 tavaszán kerülhetett sor.

Stein ezúttal a Darkót-hágón átkelve jutott Kásgarba, majd Khotanba. A Tang-dinasztia korában egykor virágzó oázistelepülések, így Khádalik ásatása után a tudós csapatával ismét a nijai romhelyre vonult (STEIN 1912, I, 269–270; Ser. 212–213; STEIN 1933, 96–97). A kutató 1906. október 19. és október 30. között újabb 30 komplexumot tárt fel (lakó- és gazdasági épületeket, sőt még egy egykori gyaloghídat is), jelentős mértékben kitérítve a lelőhely határait. Stein az igen nagy mennyiségű leletanyag, írott forrás és tárgyi emlék (faragványok, hétköznapi használati tárgyak stb.) feltárása mellett számos új régészeti megfigyelést tett és dokumentált, amelyek segítségével még pontosabb képet rajzolhatott az egykori oázistelepülésről.

¹³³ Stein belső-ázsiai expedícióit a rövid előzetes jelentések elkészítése után (így például STEIN 1901) kétféle formában is feldolgozta. A történeteket előbb a szélesebb olvasóközönségre gondolva személyes hangvételi útibeszámolókból, később pedig a szakmai közönségnek szánt, teljes kritikai apparátussal ellátott tudományos feldolgozásokban írta meg. Az első expedícióról írott személyes útibeszámolója *Sand-buried Ruins of Khotan* címmel jelent meg (STEIN 1903). Az út tudományos feldolgozása az *Ancient Khotan* címet kapta (AKh.). A második expedícióról készült 'útikönyve' a *Ruins of Desert Cathay* két vaskos kötete (STEIN 1912), mely méretei ellenére is eltörpül a gazdag anyag tudományos feldolgozása, a *Serindia* öt monumentális kötete mellett (Ser.). A harmadik utazásról ugyan előzetes beszámoló igen (STEIN 1916), személyes narratíva azonban már nem készült, ellenben az *Innermost Asia* négy hatalmas kötetében a tudományos feldolgozás munkáját Stein elvégezte (IA.). Az összességében sikertelennek nevezhető negyedik útról Stein csak röviden számolt be a *The Times* hasábjain (STEIN 1931a), illetve tesz néhány megjegyzést az *On Ancient Central-Asian Tracks* című munkájában is, mely az első három expedíció történéseinek népszerűsítő összefoglalása (STEIN 1933). A három 'útbeszámolóból' magyar fordítás is készült Halász Gyula tollából (a tudományos feldolgozások fordítására azonban sajnos nem került sor). A *Sand-buried ruins of Khotan, Homokba temetett városok* (STEIN 2007); a *Ruins of Desert Cathay, Romvárosok Ázsia sivatagjaiban* (STEIN 2009); az *On Ancient Central-Asian Tracks* pedig *Ósi ösvényeken Ázsiában. Három kutató útja Ázsia szívében és Kína északnyugati tájain* (STEIN 2012) címmel jelent meg magyarul. Elkészült a harmadik útról írott előzetes jelentés (STEIN 1916) magyar fordítása is *Indiából Kínába* címmel (STEIN 2011).

¹³⁴ A következő öt év alatt Stein (és persze Hedin) eredményeiről értesülve egyébként európai expedíciók egész sora fordult meg a Tárím-medencében, kiterjesztve a kutatásokat a Takla-makán északi peremén húzódó egykori oázisvárosokra is. Az ásatásoknak köszönhetően jelentős mennyiségű kínai, ujgur és más írásos emlék került Európába (vö.: HANSEN 2004, 308, 6. jegyzet).

A nijai feltárások végeztével az enderei rommezőre érkezve a korábban feltárt 8. századi erőd maradványaitól nem messze, a Kr. u. 3. századra datálható épületekből a nijaiakhoz nagyon hasonló, fára írt kharoṣṭhī feljegyzések kerültek elő (STEIN 1912, I, 311–313; Ser. 275–289; STEIN 1933, 107). Mint kiderült ez a terület is egykor a Shanshan Királysághoz tartozhatott. Nem meglepő módon innen a tudós a Shanshan Királyság Sven Hedin által felfedezett fővárosához, Loulanhoz vonult.¹³⁵ Itt a nijai építményekhez megszólalásig hasonló *sztúpá*kat és lakóépületeket tárt fel (AKh. 163; STEIN 1909, 27–28; Ser. 371–372, 413–416; STEIN 1933, 138; STEIN 1939, 167). A lelőhelyről igen nagy számban kerültek elő kharoṣṭhī és kínai dokumentumok is.

Az ásatások végeztével az expedíció Loulanból Míránba vonult, ahol a 8. századi tibeti erődhez közeli, ugyanakkor az erődnél jó ötszáz évvel régebbi buddhista szentélyben a tudós egyedülálló, a Shanshan Királyság korából származó 3–4. századi freskókat tárt fel, s egyúttal kiderítette, hogy Mírán egykor a Shanshan Királyság fontos központja lehetett (STEIN 1912, I, 435–451; Ser. 450–484; STEIN 1933, 109–114; STEIN 1939, 168).

Stein ezután a magyar geográfus-geológus, Lóczy Lajos által felfedezett dunhuangi barlangtemplomokhoz tartott (KREITNER 1882, 687–691; LÓCZY 1886, 495–496, STEIN 1907a, 277–279; STEIN 1908a, 93; STEIN 1909, 38; STEIN 1912, II, 20–31; Ser. 549–577). Dunhuangba vezető útján a tudós egy a Kr. e. 2. században létrehozott kínai erődvonal maradványait fedezte fel, majd ezt követően kalandregénybe illő események után egyedülálló, hatalmas kézirat- és selyemfestmény-gyűjteménnyel távozott a dunhuangi Ezer Buddha Barlangtemplomaiból (STEIN 1912, II, 159–234; Ser. 791–1088; lásd még: STEIN 1921a; MIKLÓS 1959, 9–14). Stein a világhírét – az említett ásatásai mellett – ezen barlangkönyvtár felfedezésével alapozta meg. Dunhuangból később elindulva a Tárím-medence északi, majd déli peremén húzódó romvárosokat kutatta végig (Turfán, Kucsá stb.) Az ásatásokat követően a gondosan becsomagolt leleteket előreküldte Indiába, míg ő maga térképezési munkálatok elvégzésére a Kunlun hegységbe kapaszkodott fel. Innen komoly fagyási sérülését követően csak nagy nehézségek árán jutott le a Karakorum-hágón át Indiába, és fejezte be második útját 1908-ban.

Stein két említett expedíciójáról szóló beszámolóinak köszönhetően 1911-ben egy japán kutatócsoport érkezett Nijába Zuicho Tachibana és Eizaburo Nomura vezetésével. Ők bár hasonló volumenű ásatást nem folytattak a területen, mint Stein, különféle méréseik és

¹³⁵ A további részleteket lásd: HEDIN 1903, II, 111–150; megjelent magyarul is: HEDIN 1906, II, 30–45; vö.: STEIN 1921, 370; STEIN 1933, 133; vö.: STEIN 1934, 92–93; HANSEN 2004, 281.

vizsgálataik mellett régészeti leletanyagot is gyűjtöttek a felszínről (HOPKIRK 1980, 191–192).¹³⁶

A fáradhatatlan magyar 1913 júliusában indult el Srínagarból harmadik, minden eddigénél hosszabb és eredményesebb belső-ázsiai útjára. A Járkand-folyótól előbb Khotanba, majd ismét a nijai lelőhelyre vitt az expedíció útja.¹³⁷ Az immárom harmadik ásatás folyamán új épületcsoportok feltárása (N. XLII–N. XLV.) mellett korábban már megismert, de teljesen fel nem tárt objektumok ásatásait is sikeresen be tudták fejezni.¹³⁸ Ugyanakkor a lelőhelyről való távozásakor azzal is tisztában volt, hogy a település feltárását még korántsem fejezte be, s egyszer (vagy akár többször is) érdemes lesz még visszatérnie ide.

Stein ezt követően ismét a Shanshan Királyság további központjait kereste fel: azaz az Endere-folyó, Csarkhlik és Mírán romhelyeit (STEIN 1916, 20–23; vö.: STEIN 1923, 58–62; IA. 156–179; STEIN 1933, 148–149; vö.: STEIN 2012, 92–109). Míránból az útja ismét Loulan városához vezetett. Itt – hasonlóan Nijához – a még nem kutatott mélyebb rétegek feltárása vezetett gazdag eredményre: számtalan egyéb tárgylelet mellett újabb fára és papírra írt kínai és kharoṣṭhī okmányok is előkerültek (STEIN 1916, 26; vö.: STEIN 2011, 65–66; IA. 216–218, 222–223; STEIN 1933, 150; vö.: STEIN 2012, 117–118; STEIN 1939, 176).

Loulan után ismét Dunhuangba ment,¹³⁹ majd az ősi kínai határvonal, illetve a Kozlov orosz kutató által felfedezett Kara-khoto ásatása következett. Stein később Belső-Ázsiát nyugat felé elhagyva, Kelet-Irán területére vonult, ahonnan Szamarkand, Szeisztán és Beludzsisztán érintésével három év elteltével, 1916-ban rendkívüli gyűjteménnyel jutott vissza Indiába.

A kutató hosszas szünet után (melyet zömmel a korábbi expedíciók anyagának feldolgozásával töltött) 1929 végén, 1930 elején fogott bele negyedik belső-ázsiai expedíciójának szervezésébe (vö.: FELFÖLDI 2011),¹⁴⁰ az amerikai Harvard University és a

¹³⁶ Tachibana a nevezetes Ōtani-expedíciók résztvevője volt (vö.: XINJIANG 1998; legújabban: GALAMBOS – KÖICHI 2012, 113–134). A gyűjtött leletanyag, így kharoṣṭhī dokumentumok Tokióban, a Ryūkoku Egyetemen találhatóak (RHIE 1999, 323).

¹³⁷ Ibráhím ugyanis újabb táblát hozott Nijából Khotanba Steinhez, aki ezek után kétségtelenül indokoltnak látta az újabb ásatást (IA. 90–140, 149; STEIN 1916, 17–19; vö.: STEIN 2011, 56–58; STEIN 1939, 176).

¹³⁸ Így sikerült tehát a már 1901-ben részben megásott *yamen* (N. III.; vö.: AKh. 330) utolsó szobáit is feltárni. Ezekből jónéhány újabb kharoṣṭhī okmány került elő (STEIN 1916, 19; vö.: STEIN 1923, 56–58; IA. 146–147, 149–150, 153–155; STEIN 1939, 176).

¹³⁹ Itt a jelentősen megfogyatkozott kéziratanyagból (a francia Paul Pelliot vitt el több ezer kéziratot, majd a 'maradékot' a kínai kormány szállította el) Stein még jónéhány ládányira valót szerzett a barlangok őretől, Wang *daoshit*ől (STEIN 1916, 35; vö.: STEIN 2011, 78; IA. 355–357).

¹⁴⁰ Nem sokkal ezt megelőzően, 1928-ban Folke Bergman a közös svéd–kínai kutatóexpedíció egyik tagja, Loulan mellett egy sírban kharoṣṭhī feliratos selyemdarabra lelt (RHIE 1999, 323).

British Museum támogatásával.¹⁴¹ A tudósnak már az előző (azaz a harmadik) vállalkozása során is szembe kellett néznie az új kínai kormány ellenállásával,¹⁴² amely negyedjére már szinte teljesíthetetlen feltételeket támasztott vele szemben. A kutató a negatív tapasztalatok ellenére – hosszas tárgyalások után – végül 1930 októberében mégiscsak megérkezett Kásgarba. Itt azonban a nankingi kormány utasítására kínai felügyelőket adtak mellé, akik mindenfajta terepmunkát megakadályoztak. Néhány lelőhelyre Stein még így is eljutott. Így például Niját immáron negyedik alkalommal is felkereshette. S bár ázni nem engedték, fotózhatott és a felszínről sikerült néhány kínai és brāhmī kézirat és apróbb tárgy mellett kharoṣṭhī táblákat is gyűjtenie, amelyekhez néhány további dokumentumot titkon a környékbeliektől is vásárolhatott. Amikor a kínaiak fokozódó nyomására 1931 áprilisában Stein végül visszatért Kásgarba, szerencsére gondoskodott arról, hogy minden birtokába került tárgyról fényképfelvétel készüljön, a nankingi kormány ugyanis addigra már szigorúan megtiltotta a régészeti leletek kivitelét az országból (STEIN 1931, 13–14; MEYER – BLAIR BRYSAK 2001, 390–392; lásd még: SIMS-WILLIAMS 2000a, 122–123). Az utolsó expedíció során előkerült nijai tárgyak tehát Kínában maradtak (nem tudjuk, hogy mi történt velük), ahová a keserű tudós sohasem tért vissza.

Stein így többet sajnos Niját sem kereshette fel. S bár Minfenget (azaz a mai modern Niját) később még több nyugati utazó és kutató is érintette útja során (így Ella Maillart és Peter Fleming is – vö.: FLEMING 1936, 282–284), az ősi rommezőt nem állt módjukban meglátogatni, így újabb adatokkal nem tudták gyarapítani ismeretanyagunkat.

A II. világháború és a Kínában uralkodó polgárháborús viszonyok ráadásul hamarosan már teljesen lehetetlenné tették újabb tudományos expedíciók megszervezését a területre. Ezért Stein 1930-as látogatását követően hosszú ideig senki sem látogatta meg a lelőhelyet, még Sven Hedin sem, aki pedig egészen 1935-ig egy nagy közös svéd–kínai tudományos expedíciót vezetett Kínai-Turkesztánban.¹⁴³

Bár Hedin végül az ősi nijai településre sohasem jutott el, érdemei elvitathatatlanok a Shanshan Királyság kutatásában köszönhetően annak, hogy Loulan környékét több ízben is felkereste. Nem vitás, hogy Nija pontosabb megismerése ma jóval nehezebb vállalkozás lenne

¹⁴¹ Stein negyedik expedíciójának hátterét S. Blair Brysac tárta fel. Eredményeit több ízben is publikálta (BLAIR BRYSAK 1997, 53–59; MEYER – BLAIR BRYSAK 2001, 382–392; lásd már korábban: MIRSKY 1977, 462–470; 542; WALKER 1995, 278–287).

¹⁴² Az 1913 és 1916 között a belső-ázsiai területeken dúló anarchia azonban segített Steinnek, hiszen a munkáját akadályozó központi rendelkezések gyakran épp a közállapotok miatt nem jutottak el a helyi közigazgatási hivatalnokokig, így Stein viszonylag szabadon végezhetett tevékenységét, sőt a kiásott emlékeket el is szállíthatta Kínából (STEIN 1933, 145–147; vö.: STEIN 1934, 102–104; STEIN 1939, 176).

¹⁴³ Az elért eredményeket tudományos könyvsorozatban (*The Sino-Swedish Expedition Publication*) publikálták.

a Shanshan Királyság fővárosának, a loulani lelőhelynek feltárt objektumai és régészeti leletanyaga nélkül, s különösen igaz ez az ott előkerült kharoštīhi dokumentumokra és kínai forrásokra. Eredményeit Hedin könyvek egész sorában publikálta (vö.: HEDIN 1904–1907; különösen *Vol. II. Lop-Nor*), így egyúttal nagy lökést adott a Shanshan Királysággal foglalkozó kutatásoknak is.¹⁴⁴

Így nem meglepő módon az 1920-as, 1930-as években többen is foglalkoztak a Shanshan Királysággal, illetve a loulani lelőhely számos aspektusával. Elsősorban Hedin és Stein eredményeit használta fel Conrady, aki 1920-ban írott könyvében a Loulanban előkerült selyemleleteket dolgozta fel (CONRADY 1920). 1931-ben Albert Herrmann a Selyemút történetének szélesebb összefüggéseibe ágyazva mutatta be a Loulanra és a Shanshan Királyságra vonatkozó információkat (HERRMANN 1931). Folke Bergman pedig 1939-ben a Lop-nór környékét vizsgáló kínai–svéd expedíció kutatásainak régészeti eredményeit foglalta össze remek könyvében (BERGMAN 1939).

Loulan kutatása – csakúgy mint Nijáé – a II. világháborút követően hosszú évtizedekre leállt, a munkálatok az 1970-es évek végén indultak újra: 1979 után a Kínai Tudományos Akadémia Xinjiangi Intézete több expedíciót is vezetett a területre, amely expedíciók során hitelesítették Hedin és Stein ásatásait, és korábban ismeretlen objektumok feltárására is sor került (YANG 2004, 292–295).¹⁴⁵

Ami Niját illeti, összesen 29 évnek kellett eltelnie egy újabb kutató megérkezéséig. 1959-ben a pekingi nemzeti múzeum régésze, Shi Shuqing érkezett a területre, aki azonban csak igen rövid időt tölthetett Nijában (SHUQING 1962, 20–27).

A következő vizsgálatig már nem kellett ilyen sokat várni, ugyanis még ugyanebben az évben az urumqi Xinjiang Ujgur Autonóm Tartományi Múzeum munkatársa, Yuchen Li folytatott ásatásokat tíz munkatársával együtt a lelőhelyen. Ekkor egy sírt is sikerült feltárni, amelyből egy férfi- és egy női testet magába foglaló kettős temetkezés került elő (vö.: LITVINSKIJ 1995, 48). A sír számos további lelet mellett egy gyönyörű selyemkaftánt is megőrzött (FENG – ZHIYONG 2000, 17, 106; YANG 2004, 296; FENG 2010, 1–2).¹⁴⁶

¹⁴⁴ Ez ugyanakkor Stein Aurélról is elmondható, hiszen a Hedin által felfedezett loulani romokat – mint ahogy azt fentebb is jeleztük – Stein is több ízben felkereste, és igen komoly ásatásokat folytatott a területen. Egyébként Stein volt az is, aki a Shanshan Királyság Loulan és Nija mellett harmadik kiemelkedő központját, Míránt is elsőként megásta (mint ahogy arról fentebb szintén szó volt).

¹⁴⁵ A helyzetet Loulan kutatása kapcsán az is bonyolítja, hogy a kínai atomprogram e területen, azaz a Lop-nór vidékén zajlott, illetve zajlik, ami rendkívüli módon megnehezítette és megnehezíti az ásatásokat.

¹⁴⁶ Az eredményeket lásd: Xinjiang Museum, Xinjiang Mingfeng Xianbei Dashamuzhong Gu Yizhi Muzhangqu Donghan Hezhangmu Qingli Baogao. *Wenwu* 6 (1960), idézi: FENG 2010, 1, 1. jegyz.

Érdekes módon a feltárások a sikeres ásatást követően nem folytatódtak; újabb évtizedek teltek el anélkül, hogy újabb kutatók érkeztek volna a lelőhelyre. Áttörést végül a 80-as évek hoztak a nijai telep kutatásában. 1980-ban egy japán expedíció járt Nijában. Tagjai méréseket végeztek, fotóztak és filmet forgattak. Az útról a Hajime Suzuki által rendezett dokumentumfilm-sorozat, „A Selyemút” 6. epizódja számol be (vö.: HANSEN 2004, 308, 6. jegyzet).

Ugyancsak 1980-ban a Xinjangi Régészeti Intézet, az urumqi Xinjiang Múzeum és a khotani Kulturális Örökségvédelmi Hivatal vizsgálatokat kezdeményezett a területen.

A munkálatok azonban akkor „pörögtek fel” igazán, amikor egy japán buddhista szerzetes, Yasutaka Kojima alapítványa – amely korábban Kucsában és másutt is hozzájárult már buddhista emlékek kutatásához és restaurálásához – finanszírozni kezdte a nijai ásatásokat.¹⁴⁷ Ennek eredményeképpen 1988 és 1999 között kisebb-nagyobb megszakításokkal több közös kínai–japán expedíció kutatta a területet, részben hitelesítve Stein korábbi ásatásait, részben új leletanyagot, így például a nijai királyi család temetkezéseit hozva felszínre (FENG – ZHIYONG 2000, 17; QIURONG 1999, 240; YANG 2004, 296; PADWA 2004, 28).¹⁴⁸

A királyi család temetőjét (No. 1-es temető) 1995-ben fedezték fel. Itt több sírból is az éghajlatnak köszönhetően mumifikálódott holttestek és nagyszámú különleges régészeti lelet került elő. Az M3-as és M8-as jelű sírokból minden kétséget kizáróan a nijai uralkodócsalád két (külön generációba sorolható) tagját (és hitveseiket) sikerült feltárni. Őket a kutatás „sivatagi királyoknak” nevezte el. A felfedezést a kínai régészek az évtized tíz legjelentősebb kínai feltárása közé sorolták. A leletanyag betekintést enged a nijai vezetők hétköznapi életébe, a Kelet és a Nyugat közötti kereskedelembe és kulturális kapcsolatokba, de a Handinaszia (Kr. e. 206 – Kr. u. 220) és a Jin-dinasztia (Kr. u. 265–420) selyemgyártási technológiájába is (FENG – ZHIYONG 2000, 9). A feltárások eredményeit azóta számos kötetben és különböző cikkekben publikálták.¹⁴⁹

Ezzel azonban nem értek véget a kutatások. 1998-ban a svájci Christoph Baumer kereste fel a területet, felméréseket végzett és fotózott a lelőhelyen. Eredményeit azóta is folyamatosan teszi közzé (BAUMER 2003, XII, 97–106; vö.: LANGER 2011, 22–43)

¹⁴⁷ http://www.chinadaily.com.cn/english/doc/2004-03/12/content_314240.htm [letöltés időpontja: 2012. 04. 03.]

¹⁴⁸ A munkálatok összesen kilenc hosszabb-rövidebb ideig tartó szezont öleltek föl 1988 és 1999 között (FENG – ZHIYONG 2000, 109).

¹⁴⁹ Pl.: *Chū-Nichi Nitchū Kyōdō Niga Iseki Gakujutsu Chōsa Hōkokusho: Zhong ri gongtong Niya yiji xueshu diaocha baogao shu di yi juan*. Kyoto 1996–1999. (Vö.: HANSEN 2004, 308, 5. jegyzet).

Baumert követően az utóbbi időben Jonathan Tucker és fotósa, Antonia Tozer személyében két újabb nyugati kutató járt a lelőhelyen. Ők is számos fotót készítettek és több megfigyelést is tettek (TUCKER 2003, 175–179).

Nija kutatására az utóbbi években már a legmodernebb technológiákat is bevetették, így műholdas navigációra épülő rendszereket is (GIS – *Geographical Information System*). Ezek segítségével minden korábbinál pontosabb képet rajzolhatunk az egykori Cađota város kiterjedéséről és objektumairól [III/1: 29. kép] (PADWA 2004, 26–29).

Bizton állíthatjuk azonban, hogy az intenzív kutatások ellenére a földrajzi, geológiai viszonyok miatt a lelőhely mind a mai napig nem tekinthető maradéktalanul feltártnak. A futóhomok továbbmozdulása újabb objektumok és régészeti leletanyag előkerülését eredményezheti. Nija teljes feltárása tehát még a mai napig sem fejeződött be, és így egy tovább bővülő forrásbázissal számolhatunk a jövőben is.¹⁵⁰

¹⁵⁰ Ma már helyi utazási irodák rendkívül borsos áron egyszerű turisták számára is lehetővé teszik a lelőhely felkeresését (vö.: <http://chinauniqueitour.com/arts.asp?place=64&id=5197> [letöltés időpontja: 2012. 04. 10.]).

6. A nijai telep és temető régészeti jelenségei és leletanyaga

6.1. A lelőhely általános képe

A telepet és temetőt egyaránt magába foglaló, egyedülállóan gazdag régészeti lelőhely a Nija-folyó [III/1: 13–14. kép] valaha vízjárta völgyében, a folyó egykori legészakibb pontja közelében terül el a Takla-makán sivatag szívében, egy homokdűnék és tamariszkuszkúpok által közrezárt területen, annak a pontnak a közelében, ahol a Kunlun-hegység gleccsereinek [III/1: 12. kép] vizét délről északi irányban szállító sivatagi folyó végleg elenyészik a Takla-makán sivatag homokjában (HOPKIRK 1980, 90; FENG – ZHIYONG 2000, 24) [III/1: 9–10. kép].¹⁵¹

A lelőhely egy észak–déli irányú tengelyen nagy területen elszórt objektumokból álló település, melynek a jelenleg ismert legészakibb és legdélibb pontja közötti legnagyobb távolság igen komolynak mondható: körülbelül 25 kilométer [III/1: 24–29. kép].¹⁵² A település legnagyobb szélessége, azaz a legkeletibb és legnyugatibb pontja azonban sehol sem haladja meg a hét kilométert (DI COSMO 2000, 402; MIZUNO 2007, 44).¹⁵³ Egy a Nija-folyó folyásiránya által meghatározott, hosszú és laza szerkezetű településről van tehát szó, ahol az egyes házcsoportok között akár sok kilométeres távolságok is előfordulhatnak [III/1: 24–29. kép].¹⁵⁴ Az egyes épületek azonban zömmel nem magányosan állnak: szigetszerű házcsoportok, szorosan álló objektumcsoportok, komplexumok figyelhetők meg a településen. Ezek nagy valószínűség szerint egy-egy nagycsalád és a hozzájuk kapcsolódó „személyzet”, „rabszolgák” lakóházai és lakókörzetei, valamint az őket kiszolgáló melléképületek (istállók, pajták, raktárak stb. lehettek) (YALDIZ 1987, 164–165).

A számos mellékelt fotóról egyértelműen kiderül, hogy a nijai telep általános képét az egykor volt épületek máig meredező gerendaváza határozza meg [III/1: 210–212. kép].¹⁵⁵ Az egyes objektumcsoportokat viszont kerítéssel határolt udvarok, gyümölcsösök, kertek és

¹⁵¹ A lelőhely legdélibb pontja mintegy 10 kilométerre van északra attól a helytől, ahol ma a folyó vize végleg eltűnik [III/1: 180. kép]. Miután a felszín alatti vizek határvonala (melyek forrása is maga a Nija-folyó) ettől a ponttól északabbra húzódik, ezért az élő vegetáció sávja is sokkal közelebb van a lelőhelyhez [III/1: 13–14], de a telep közvetlen környezetében mára már csak sok száz éve kihalt növényzet figyelhető meg [III/1: 240].

¹⁵² Jonathan Tucker szerint ez eléri a 30 km-ert is (TUCKER 2003, 176).

¹⁵³ Ez alapján a lelőhely legnagyobb alapterülete akár 81 km² lehetne, ami természetesen erősen túlzó adat, hiszen nem egy szabályos téglalap alaprajzú településről van szó; a telep csak a legszélesebb pontján éri el a 6–7 km-ert, a telep „szélessége” többnyire csak egy-két házhelynyi [III/1: 24–25. kép].

¹⁵⁴ Az említett 25 kilométer nyilvánvalóan komoly távolság, nem melleleg a térség földrajzi viszonyai között ez több mint egy napi járóföld. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy a szó hagyományos értelmében vett „városias” településről nem lehet szó *Cađota* esetében [III/1: 29. kép].

¹⁵⁵ A fotók elengedhetetlenül fontosak a régészeti rekonstrukció során. Ennek fontosságára lásd: FALCONER 2010, 107–116, de különösen: 111–114.

lugasok vették körül (VAINKER 2004, 66; STEIN 2007, 184).¹⁵⁶ A feltárások során ez utóbbiak maradványai is javarészt megfigyelhetőek voltak [III/1: 226. kép].¹⁵⁷

A Nijában fennmaradt házak többsége szél által erodált, kimélyített, vályúszerű mélyedések feletti lépcsőszerű magaslatokon, löszplatókon helyezkedik el [vö.: III/1: 149., 176. kép stb.] (STEIN 2007, 178, 182; STEIN 2008, 146). E magaslatok egy része – a közvetlen környezetükhöz viszonyítva – akár a 4–5 méteres magasságot is elérte/eléri.¹⁵⁸ A jelenség azzal magyarázható, hogy a jól megépített épületek keményebb falai, gerendái hosszú ideig ellenállva a szél pusztításának megvédték a házak építési talajszintjét, illetve járószintjét, valamint a komplexumok közvetlen környezetét a teljes erodálódástól (AKh. 327). A házaktól valamelyest messzebb eső térszín viszont e nélkül a viszonylagos védelem nélkül erodálódott, aminek köszönhetően vályúszerű mélyedések sora jött létre az egyes épületek körül, de az épületegyüttesek ilyen módon „elkezdték kiemelkedni” a környezetükből [két eklatáns példa: III/1: 106., 125. kép]. Az épületek egy részének végleges összeomlását és pusztulását sok esetben éppen az okozhatta, hogy a szél idővel kikezdte az épületek alapzatát is, amelyek így támaszukat veszítve végül összedőltek (STEIN 2011, 74–75). Ugyanakkor különösen a település nyitottabb, északi részén (amely terület már kifejezetten a futóhomok tartományába esik)¹⁵⁹ kevésbé mély vályúk keletkeztek, amelyek a homokdűnék továbbmozdulásának köszönhetően gyakrabban temetődtek be (AKh. 327). Az itt elhelyezkedő épületek ugyanakkor a nyitottabb térszínnek köszönhetően jobban ki voltak téve a szél pusztító hatásainak, így a település északi részén található objektumok általános megtartottsága rosszabb volt a település központi vagy déli részén elhelyezkedő telepjelenségek állapotánál [vö.: III/1: 109. kép] (STEIN 2007, 188).

S bár ily módon a komplexumok általában kiemelkedtek a környezetükből, az építményeket mégis többnyire 60–120 centiméteres homokréteg fedte, attól függően, hogy az

¹⁵⁶ Bizonyos szempontból *Cađota* mai általános látképe egyfajta „gerendatengernek” vagy talán kissé irodalmiasabban megfogalmazva a „homoktengerben elsüllyedt hajók gerendavázának” tűnik fel [III/1: 55., 75., 216. stb. kép].

¹⁵⁷ A nijai lelőhelyen szinte egyedülálló módon 1700 éves gyümölcsösök, ligetek, szőlőlugasok között járhat az ember [vö.: III/1: 196. kép], ugyanis az épületek mellett nemcsak a fehérre szikkadt, gyakran 4–5 méter magas facsoportok, de a szőlőtőkék is többnyire megmaradtak (ZHAO – YU 2000, 12) [III/1: 238. kép].

¹⁵⁸ A telep délkeleti oldalán Stein egy ízben 6 méteres magasságot rögzített (STEIN 2008, 161). Az ilyen mély vályúkat már a futóhomok sem volt képes utólag maradéktalanul kitölteni [III/1: 81. kép] (STEIN 2007, 182).

¹⁵⁹ A lelőhely déli fele – köszönhetően az itt nagy számban megfigyelhető tamariszkuszaknak – valamivel zártabb képet mutat, s egyúttal jobban elkerüli a mozgó homokhalmok általi betemetést [III/1: 196. 199., 202. stb. kép].

adott komplexum tájolásából, elhelyezkedéséből fakadóan mennyire volt kitéve az állandó szeleknek és a folyamatosan mozgó sivatagi homoknak [III/1: 74., 88., 210. kép].¹⁶⁰

A házcsoportok közötti, ma már többnyire tamariszkuszkúppokkal és futóhomokkal borított területeken húzódhattak egykoron az öntözőcsatornák és vízgyűjtő medencék¹⁶¹ segítségével megművelt földterületek, amelyek mindenképpen a megélhetés legfontosabb bázisát jelentették az itt lakók számára (ZHAO – YU 2000, 12; STEIN 2008, 146). Az alábbi részletekből nyilvánvalóan kiderül, hogy az itt tenyésztett állatállomány, a kézműipar és a kereskedelem ugyancsak fontos szerepet tölthetett be az itt lakó közösség életében.

A településen feltárt sírok elhelyezkedése egyértelműen arra mutat, hogy a holtakat voltaképpen nem választották el az élőkől, a temetkezési helyek gyakorlatilag a lakóházak közelében, azoktól láthatóan nem túlságosan elkülönülten kerültek elő. Ez részben összhangban van az ókori kínai temetkezési szokásokkal, ugyanakkor a korhasztásos jellegű temetkezések jellegükből fakadóan nyilvánvaló ellentmondást hordoznak a település láthatóan buddhista jellegével. Ami az egyes sírcsoportokat illeti, nagyon valószínű, hogy az egyes társadalmi csoportok elkülönülhettek, kisméretű családi temetőiket egymástól nagyobb távolság is elválaszthatta. Nem beszélhetünk tehát egy a település összes lakója által használt nagy temetőről, hanem a lakó-, hivatali és gazdasági komplexumok között szórtan elhelyezkedő kisebb-nagyobb sírkertekről.

*

Az alább bemutatandó régészeti jelenségek és leletanyag alapján tehát egy a földrajzi, természeti viszonyokhoz alkalmazkodó, de igen laza szerkezetű település képe bontakozik ki előttünk.¹⁶² Persze e mégoly laza szerkezetű település is feltehetően rendelkezett egy központi területtel, ha úgy tetszik „centrummal”. Ez a centrum részben a település szakrális, vallási

¹⁶⁰ Voltak azonban olyan épületek is, amelyek esetében a homoklepel a 2–3 méteres vastagságot is elérte [III/1: 67., 173. kép].

¹⁶¹ Ez utóbbiak nyomai is nagy számban kerültek elő a területen [vö.: III/1: 187., 228. kép].

¹⁶² Disszertációm régészeti jelenségeket elemző fejezetének célja elsősorban az, hogy a Stein Aurél által feltárt komplexumok egységes, azonos szempontok alapján történő leírását, elemzését biztosítsa alapvetően Stein munkái, jegyzetei, fényképei alapján (tudomásom szerint hasonló részletes összefoglalás nem készült még eddig (talán Rhie 1999-es munkáját lehet megemlíteni, de Rhie remek könyve hatalmas területet és időszakot vizsgált, így Nija elemzése – melyet szintén alapvetően Stein munkái alapján végzett el – szükségképpen rövidre sikerült.) A kínai–japán expedíció ugyan további objektumok sorát (kerítéseket, házrészleteket stb.-t) tárt fel a lelőhelyen (ezek a mellékelt térképeken és a fotókon is láthatóak), ezek döntő része azonban a településről Stein ásatásai nyomán kibontakozó képet nem befolyásolták alapvetően. Természetesen azokat a kínai–japán expedíció által elért eredményeket, amelyek Steinhez képest teljesen új információkat hordoznak, minden esetben jelzem (így a freskókkal, faragványokkal díszített buddhista szentélyt, ¹⁴C-es vagy genetikai vizsgálatok stb.). Egyetlen komolyabb kivételt tettem, ez pedig az 1995-ben feltárt királyi temető volt, amelynek anyagát Stein még nem ismerhette, ezért ezt sokkal részletesebben mutatom be.

központja lehetett,¹⁶³ részben a közigazgatás központja, ahol a vidék politikai, közigazgatási vezetője székel, s ahol egyúttal a hivatali és jogi ügyletek zajlottak.¹⁶⁴ De kellett lennie egy kereskedelmi központnak, egy „bazárnak” is (ennek hollétére azonban még annyi támpontunk sincs, mint az előző két esetben). A település központjának meghatározása azonban csak az egyik olyan probléma, amelyet a nijai régészeti anyag kapcsán meg kell említenünk. Alábbi elemzésünkben minden problémára persze nem térhetünk ki,¹⁶⁵ de olyan fontos kérdésekre, mint az építmények építési technológiájának sajátosságai, a telep egykori lakosságának számaránya, avagy a telep kronológiája (azaz Nija létrejöttének és felhagyásának időpontja), jelen dolgozat keretei között érdemes mindenképpen válaszokat keresni.¹⁶⁶

*

A régészeti jelenségek vizsgálata és a település általános régészeti képének megrajzolása kapcsán végül meg kell jegyezzünk néhány, a feldolgozás szempontjából rendkívül fontos tényezőt. Stein Aurél ásatásai során ugyan az általa vélt legnagyobb körültekintéssel járt el a régészeti jelenségek és leletek dokumentálása közben, a Nija feltárása során általa kidolgozott dokumentálási rendszer azonban sajnos messze nem volt tökéletes. A szakirodalomban is megfigyelhető pontatlanságok és zavarok egyik fő okozója például az objektumok számozása, amely javarészt éppen Stein miatt nem túl következetes.¹⁶⁷

Egyes objektumok például (így a telep egyik legfontosabbika, a *sztúpa*) egyáltalán nem kaptak azonosítószámot.¹⁶⁸ Az 1900–1901-es első expedíció során fellelt épületek,

¹⁶³ Kézenfekvő a buddhista ereklyetartó szentély, a *sztúpa* „meggyanúsítása” ezzel a szereppel [III/1: 36. kép].

¹⁶⁴ Ezzel a funkcióval pedig az alább bemutatandó N. III.-as számú, igen nagy méretű komplexum „gyanúsítható” leginkább [III/1: 71–72. kép].

¹⁶⁵ Így például a Shanshan Királyság – Nijával sok szállal összekapcsolódó – egykorú többi településének: Loulannak, Miránnak vagy Enderének aprólékos, részletekbe menő bemutatása mindeképpen szétfeszítené jelen dolgozat kereteit (vö.: RHIE 1999, 367–425; HANSEN 2004, 300–303 stb.); ami persze nem jelenti azt, hogy néhány párhuzam, fontos régészeti jelenség stb. erejéig ne tűnnének föl ezen lelőhelyek is a dolgozatban.

¹⁶⁶ A szó klasszikus értelmében vett teljes körű – azaz monografikus igényű – régészeti elemzést az archeológiai jelenségek és leletek maradéktalan feldolgozásával és aprólékos leírásával a korábban már említett okok miatt (pl. a világ múzeumaiban szétszórt anyag stb.) nem áll módomban végezni, ellenben az elérhető adatok alapján mégis próbálom a lehető legteljesebb, átfogó képet adni a nijai régészeti lelőhelyről. A legfőbb sorvezetőim ebben természetesen Stein publikációi lesznek, az alábbi fejezet nyilvánvalóan javarészt az ő eredményeire épít, részben kiegészítve persze azokat az kínai–japán expedíciók eredményeivel is. A régészeti jelenségek és az előkerült tárgyak közül többnyire a legjellemzőbbeket emelem ki; azokat, amelyek valóban segíthetnek jobban megérteni ennek a 3–4. századi virágzó településnek a mindennapi életét. Az előkerült tárgyak teljes listáit lásd Stein műveiben (AKh., Ser., IA.), illetve az újabb expedíciók anyagközeléseiben (FENG – ZHIYONG 2000, KOJIMA é. n. stb.).

¹⁶⁷ Meglepő módon e problémákra mindmáig senki sem mutatott rá (vö.: WHITFIELD 2010, 102–103).

¹⁶⁸ Zömében egyébként azok az objektumok nem kaptak azonosítószámot, ahonnan „semmilyen” régészeti leletanyag nem került elő (Stein az apró, díszítetlen edénytöredékeket sajnos nem tekintette értékelhető leletnek, így többnyire ezeket nem is gyűjtötte, és nem is vette számításba). Ez különösen a sokhelyiséges, nagy

épületkomplexumok kaptak ugyan egy-egy római számot,¹⁶⁹ de ezzel párhuzamosan az egyes szobák, helyiségek is ugyancsak kaptak egy-egy saját (szintén római) számot.¹⁷⁰ A helyiségek, objektumok kiadott számai a lelőhely egészében folytatólagosak, azaz az N. IV. számú épület helyiségei nem 1-től 5-ig számozódtak, hanem N. x.-től N. xiv.-ig. Ráadásul mint a számokból kiderülhetett, nem csak az épületek, de az azokban feltárt helyiségek is római számokat kaptak, ami szintén csak a zavart erősíti (azaz van N. V. jelű épület és N. v. jelű helyiség is az ásatási térképeken – [vö.: III/: 53., 86. kép]).¹⁷¹ Ez az eljárás természetesen ma, a modern régészeti feltárások korában már védhetetlen.¹⁷²

A problémákat Stein is érzékelhette, ezért a második expedíciója során már változtatott a rendszeren: az egyes épületek ugyan további római sorszámokat kaptak (N. XII.-től N. XLI.-ig), az egyes helyiségek, objektumok folyamatos sorszámozása azonban már nem folytatódott: minden egyes épület (komplexum) esetén újrakezdődik a helyiségek sorszámozása (pl.: N. XX. i.). Ezt mindenképpen értékelendő előrelépésnek tarthatjuk. Sajnos azonban azon, hogy csak a lelettel bíró objektumoknak adott egyedi azonosítót, még ekkor sem változtatott. Sőt, ez a rendszer a harmadik expedíció során sem változott meg, hiszen bár ekkor további négy épületkomplexum romja is előkerült (N. XLII.-től N. XLV.-ig), helyiségeik közül továbbra is csak azok kaptak önálló számot, amelyekből Stein számára értékelhető régészeti lelet is előkerült.

A magyar tudós ráadásul a feltárt (és azonosítószámot kapott) komplexumcsoportok esetében sem volt teljesen következetes. Volt ugyanis olyan eset, amikor egy két szobából álló kis épület önálló számmal bírt, míg egy számos építményből álló nagy komplexum (benne

épületeknél komoly gond, hiszen nagyon nehéz az egyes helyiségekről, méreteikről, egymáshoz való viszonyukról úgy írni, hogy nincs a helyiségeknek (de a gödröknek, kerítésszakaszoknak stb.-nek sem) egyedi jelölése. Ez ugyanakkor nagyon is jól jelzi a kor kutatóinak általános hozzáállását a régészeti jelenségekhez. Bár Stein – legjobb régész kortársaihoz igazodva – már figyelemmel kísérte a statigráfiát, a régészeti anyag lelőköri körülményeit, valamint a szélesebb összefüggéseket is, ugyanakkor még nála is nagyfokú tárgyközpontúság figyelhető meg. Azaz: ebben a rendszerben az első és a legfontosabb a megtalált tárgy, s csak másodrangú lehetett a tárgy kontextusa vagy éppen az „önmagukban álló” (tárgy, lelet előkerülése nélkül megfigyelt) régészeti jelenségek. A másik esetben Stein azért nem adott azonosítószámot egy objektumnak, mert az objektum – a régész szerint – unikális, azaz összetéveszthetetlen a lelőhely más objektumaival. Ilyen például az egyértelműen meghatározható, körülírható *sztúpa* épülete is.

¹⁶⁹ Az első expedíció során N. I.-től N. XI.-ig terjedt a számozás.

¹⁷⁰ Sajnos a rendszer itt sem működött tökéletesen, hiszen sok más helyiség mellett az N. III. jelű épület nagy központi szobája a „*central hall*” sem kapott azonosítószámot a fentebb említett okok miatt.

¹⁷¹ Stein az összetéveszthetőséget a kis (pl.: xiv) és nagy (pl.: XIV) római számok használatával próbálta meg kiküszöbölni, sajnos sikertelenül. (A kötetek oldalain vagy a táblákon a kétféle számtípus ugyanis gyakran keveredik.)

¹⁷² Manapság már nyilvánvalóan nemcsak az egyes helyiségek kapnának azonosítószámot, de az adott építményben feltárt összes objektum, beleértve a kemencéket, tárológödröket stb. Steinben sajnos fel sem merült, hogy ezeknek egyedi azonosítót adjon.

akár több lakóépülettel és egyéb melléképületekkel) ugyancsak mindössze egyetlen számot kapott.¹⁷³

Mi több, Stein és nyomában a későbbi szakirodalom is felváltva (és következetlenül) használja a *ruins*, *dwelling*s, *houses* kifejezéseket a településen feltárt objektumcsoportokra. Magam a félreértések elkerülése végett általában (de persze nem kizárólagosan) *komplexum*ot írok. Talán ez a szó fejezi ki ugyanis legjobban a Nijában megfigyelt objektumcsoportok jelenségét. Ezek néha csak egy pici lakóházból és egy hozzá tartozó apró gyümölcsösből, néha viszont egy egész sor épületből, melléképületekből, lugasokból, gabonátárolókból, csatornahálózatból álltak (DI COSMO 2000, 402).¹⁷⁴

A 21. század archeológusai számára tehát Stein régészeti módszerei vagy tudományos feldolgozásainak alapelvei talán nem minden szempontból kielégítőek; így valószínű például, hogy a tudós munkásai *ketman*jaikkal jónéhány olyan részletet elpusztítottak, melyek hozzájárulhattak volna a feltárt telepek életének még alaposabb megismeréséhez;¹⁷⁵ ugyanakkor mindent egybevetve úgy vélem, Stein ásatásainak mérlege egyértelműen pozitív. E munkálatok megítéléséhez ugyanis számos szempontot kell figyelembe vennünk. Még a 19. század első felében is a régészek elsődleges célja értékes tárgyak, műkincsek felszínre hozása volt anélkül, hogy különösebben törődtek volna a lelőköörülményekkel vagy a tárgyak szélesebb összefüggésbe helyezésével. A helyzet éppen Stein korára változott meg gyökeresen. Két angol régész, A. Pitt-Rivers tábornok és F. Petrie ugyanis forradalmasítva az ásatások módszertanát, hozzájárult a modern archeológia megszületéséhez.¹⁷⁶ Steinre nyilvánvalóan komoly hatással volt e két kiemelkedő régész munkássága.¹⁷⁷ Régészeti módszereinek formálódásához azonban minden bizonnyal még további három tudós járult hozzá. Az egyik H. Rawlinson, a behisztuni felirat felfedezője, a másik A. Cunningham az *Archaeological Survey of India* vezetője, az 'indiai régészet atyja', a harmadik pedig India régészeti főfelügyelője, J. Marshall volt.¹⁷⁸ Megállapíthatjuk tehát, hogy Stein Aurél saját

¹⁷³ A kínai–japán expedíciók ásatásai majd ezek publikációi érdemben nem változtattak a Stein által kiadott számozáson (bár az újonnan feltárt objektumok természetesen már egyedi azonosítót kaptak). Érdemes lenne elgondolkodni azon, hogy teljesen új alapokra helyezzük a lelőhely objektumainak nyilvántartását, sajnos azonban egy ilyen új rendszer kidolgozásához a feltételek jelenleg nem adóttak.

¹⁷⁴ Használok időnként a „farm” kifejezést is (vö.: ZHAO – YU 2000, 12), de ez hasonlóan a „tanyához” a magyar nyelvben olyan konnotációval bír, amely – véleményem szerint – félrevinné a nijai komplexumok mibenlétének pontos megértését és értékelését.

¹⁷⁵ Időnként még maga Stein is – bevallottan – eldobált értéktelennek vélt leleteket (lásd pl. STEIN 1912, 293; STEIN 1913, 192).

¹⁷⁶ RENFREW – BAHN 1999, 32–33, további irodalommal.

¹⁷⁷ MIRSKY 1977, 169. Petrie egyik könyve jelenleg is megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia keleti gyűjteményének Stein hagyatékában: PETRIE 1918 [raktári száma: 710.651].

¹⁷⁸ Az *Innermost Asia* című munkáját Stein Rawlinsonnak ajánlotta: *To the Memory of General Sir Henry Rawlinson, Bart. whose labours in the field and study illuminated the ancient history of Asia, this record is*

korának legmodernebb archeológiai módszertanával felvértetten vágott bele expedícióiba.¹⁷⁹

Ami a tárgyakat illeti, nyilvánvaló, hogy a kutató részben törekedett ezek pontos lelőköörülményeinek, formáinak, méreteinek rögzítésére (vö.: STEIN 1903, 365; RÁSONYI 1960, 13). Sajnos azonban tudományos feldolgoásaiban a tárgyak (így az írott források) lelőköörülményeiről aprólékos részletrajzokat nem közöl. Különösen jó lett volna a leletekben rendkívül gazdag szemetesgödrök rétegződését ábrázolni.

A tudósoknak azonban jónéhány rendkívüli körülménnyel is meg kellett birkóznia. A munkások viszonylag kis száma és képzetlensége; a lakott településektől való nagy távolság; az általános sivatagi körülmények; a vízhiány, valamint az ásatásokra fordítható idő korlátozott volta ellenére Stein munkálatait korának legszínvonalasabb ásatásai közé sorolhatjuk, s ezért a tudós kora leghaladóbb szellemű, világhírű régészeivel kerülhet egy szintre (vö.: WHITFIELD 2010, 102). A 20. század első évtizedeiben a világ más részein folytatott jelentősebb ásatások nem sokban különböztek Stein feltárásaitól.

6.2. A nijai telepjelenségek

6.2.1. A sztúpa

A nijai telep legfeltűnőbb, legmeghatározóbb objektuma, s egyben mindmáig a település egyik jelképe [III/1: 42. kép] az a buddhista szentségtartó, ereklyetartó épület, azaz *sztúpa*,¹⁸⁰ amely – mint a későbbi feltárások során kiderült –, az igen laza szerkezetű település központi részén (vagy attól valamivel északabbra) helyezkedett el [III/1: 28. kép].¹⁸¹ Nem kérdéses, hogy ez az építmény lehetett a vallási és szakrális központ (vö.: BOUCHER 2008, 22–23), mely ugyan az Északnyugat-Indiától Kínáig terjedő terület hasonló építményeihez képest viszonylag kis méretű volt, mégis a környező épületekhez viszonyított magassága okán az

inscribed in grateful remembrance and sincere admiration for the explorer, the scholar, and the man (IA. v; vö.: STEIN 1904, 747; STEIN 1939, 152; lásd: még RÁSONYI 1960, 7, 15; MIRSKY 1977, 26–28). Cunninghamról lásd: MIRSKY 1977, 95–96. Marshall és Stein kapcsolatáról lásd: STEIN 1939, 175.

¹⁷⁹ Ennek pontos lényegét Stein *Ancient Khotan* című művének bevezetőjében éppen egy olyan idézettel foglalja össze, amely Petrie egyik alapvető módszertani művéből származik: „...to work with the fullest care and detail in recording, to publish everything fully...” (PETRIE 1904, 175; vö. STEIN 1907, ix; WALKER 1995, 121).

¹⁸⁰ A japán–kínai expedíció terminológiája alapján *pagoda* (ZHAO – YU 2000, 12) [vö.: III/1: 28. kép].

¹⁸¹ A „központi rész” természetesen nem a lelőhely mértani középpontját jelenti. A leggazdagabb, legjelentősebb komplexumok a lelőhely északi szegmensében kerültek feltárásra. Itt, ezen a területen került elő ugyanakkor a kínai–japán expedíciók munkája révén a „királyi temető” is, így talán nem teljesen légből kapott feltételezés ide lokalizálni a település centrumterületét [III/1: 241. kép].

egyik leglátványosabb építészeti elem, a közösségi élet egyik fontos színtere lehetett (AKh. 339; RHIE 1999, 359–360; HANSEN 2004, 296) [III/1: 32., 37. kép].¹⁸²

A napon szárított vályogtéglákból épített *sztúpa* megtalálásakor egy magas, kúp alakú homokdomb lejtője alatt, félig eltemetve feküdt [III/1: 33–35. kép] (AKh. 315; STEIN 2011, 70).¹⁸³

Az épület eredetileg egy komolyabb buddhista vallási komplexum része lehetett (vö.: CONINGHAM 2001, 70–75; YANG 2004, 298; SAMAD 2011, 21). Erről tanúskodott a környezetében fellelt rengeteg kődarab, cseréptöredék, s egyéb törmelék (fa- és agyagdarabok) (STEIN 2007, 177).¹⁸⁴ Ugyanakkor a környező épületekből sajnos semmit sem sikerült megfogni, ezek gyakorlatilag az alapjukig megsemmisültek [III/1: 39. kép]. A komplexum pusztulásához nagyrészt a *sztúpa* környékének viszonylag nyitottabb térszínén pusztító deflációs hatások járultak hozzá. De talán nem elhanyagolhatóak az emberi tényezők sem, azaz a *sztúpához* kapcsolódó értékek utáni kutatás (valójában rombolás). Ez utóbbit támaszthatja alá a *sztúpa* nyugati oldala, melyen rendkívül komoly sérülések, „beásások” nyomai figyelhetők meg, egy rendkívül mély, kb. 30 × 30 cm-es aknaszerű mélyedés formájában, mely a *sztúpa* központi részét volt hivatott megbolygatni, és amelyen keresztül a *sztúpa* ereklyegyűjteményét nagy valószínűséggel elrabolták [III/1: 39., 43. kép].¹⁸⁵ Azt a területet érintette az akna tehát, ahol a fosztogatók a *sztúpa* ereklyetartó részét, elrejtett értékeit sejtették. A *sztúpa* ugyanakkor a déli oldalán is komoly sérüléseket szenvedett el. Ennek oka azonban nem világos (AKh. 339) [III/1: 41. kép].

Nem tudjuk, hogy kik és mikor ástak/ásattak bele az építménybe, az azonban több mint valószínű, hogy a telep felhagyását követően több ízben is megkísérelték a *sztúpa* kifosztását.¹⁸⁶

¹⁸² A *sztúpák* történetének és építészetének legrészletesebb, legjobb (és egyben lefrissebb) összefoglalását lásd: PHUOC 2010, 140–231.

¹⁸³ A mellékelt képeken remekül látszódik, hogy a Stein-ásatások időszakában a *sztúpa* mennyivel mélyebben volt a homok fogságában, mint a 90-es évek elején [vö.: III/1: 33–35, 40–41. kép]. Ez is azt támasztja alá természetesen, hogy akár néhány évtized leforgása alatt is – a szél alakító munkájának köszönhetően – milyen komoly változások zajlódhatnak le az adott térszínen (így tehát mindenképpen további, ma még homokhalmok által borított objektumok előkerülésével számolhatunk) (AKh. 339–340).

¹⁸⁴ Más lelőhelyeken (így például Dandán-uilikban, Ravakban, vö.: NEELIS 2012, 24) a hívek felajánlott fogadalmi ajándékai (apró szobrocskák, festett fatáblák, selymekendők) vagy azok maradványai a *sztúpák* feltárásának jellemző leletei. A nijai lelőhely relatíve nagyfokú rablottsága éppenséggel legjobban a *sztúpa* környékét sújtotta, így fogadalmi ajándékot vagy esetleg arra utaló jelet sem Steinnek, sem a későbbi kínai–japán expedícióknak nem sikerült itt feltárni (YALDIZ 1987, 165).

¹⁸⁵ Hasonló rablóaknát sikerült megfigyelni Maurí-tínnél, Enderénél vagy Ravaknál is (RHIE 1999, 360).

¹⁸⁶ Számos kérdőjellel, de felvethető annak lehetősége is, hogy a *sztúpa* kirablása összefüggésben lehet az iszlám térségbeli megjelenésével és a buddhizmus visszaszorulásával; amikor is a korábbi buddhista szent helyekre az iszlamizálódott lakosság már csak mint a „bálványistenek templomaira” tekintett. De persze az sem zárható ki maradéktalanul, hogy a *sztúpa* kifosztására már az iszlám 7. századi megjelenését megelőzően sor került (az iszlám közép-ázsiai térhódítására lásd: GIBB 1923; BOSWORTH 1977).

Az elegyengetett agyagos felületre (az egykori járósintre) épített *sztúpa* napon szárított, piszkosfehér színű agyagtéglákból készült. Az agyagtéglák sorozatgyártásban készültek, alapvetően két méretben. Míg a talapzat két szintjének építéséhez felhasznált téglák mérete $55,9 \times 43,2 \times 10,2$ cm-es volt, addig az épület záró eleme, a tömör kupola (*anda* – vö.: PHUOC 2010, 141) hasonlóan hosszú és vastag, de kevésbé széles agyagtéglákból épült fel (AKh. 339; RHIE 1999, 360) [vö.: III/1: 40., 41., 43. kép].¹⁸⁷ A párhuzamként idevonható, hasonló korú *sztúpáknál* (így Yingpan, vagy Loulan két *sztúpájának* esetében is – vö.: TUCKER 2003, 176; YANG 2004, 292–293; NEELIS 2012, 25) teljesen azonos méretű agyagtéglákat figyeltek meg [III/1: 44–48. kép] (STEIN 2007, 188; STEIN 2008, 145). Ez a jelenség, illetve az említett *sztúpák* formája, aránya és mérete arra enged következtetni, hogy a 3–4. századi Tárím-medencében kész tervrajzok, sablonok alapján készíthették el ezeket az építményeket (vö.: PHUOC 2010, 150).¹⁸⁸

A jelenleg 6,25 méter magas *sztúpa* alapvetően három nagyobb egységből (összesen pedig négy szintből) állt/áll (RHIE 1999, 359; TUCKER 2003, 176; HANSEN 2004, 296). A feltárás elején az ásató számára úgy tűnt – köszönhetően az építményt borító vastag homokrétegnek –, hogy az épület lényegében egy egyszerű kis talapzaton álló hengeres testű, tömör kupola [III/1: 33. kép]. Az ásatás során azonban egyértelművé vált, hogy a kupola a régióban megszokott hármastalappal rendelkezik (*medhi* – vö.: PHUOC 2010, 141). Kiderült azonban egyúttal az is – a déli oldal vizsgálata során –, hogy a jelenlegi állapot már egy későbbi bővítés eredménye. Eredetileg ugyanis a *sztúpa* belseje egy $2,59 \times 2,59$ méteres, négyzet alaprajzú építmény volt, amelyre már ekkor felhúzták a legfelső szintet és beborították az építményt, azaz tulajdonképpen készre építették (ekkor tehát még csak két fő lépcsőből állt a torony) (AKh. 339).¹⁸⁹

Az épületet később bővítették és átépítették, méghozzá oly módon, hogy a már meglévő épülethez további téglasorokat illesztve kiszélesítették mind az alapot, mind a legfelső szintet, lehetővé téve utólag egy középső szint kialakítását is. A hozzáépítés során a

¹⁸⁷ A rendkívüli szélerózió és a *sztúpát* ért pusztítási hullámok következményeként ezek pontos méretei maradéktalanul nem voltak megállapíthatók (AKh. 339).

¹⁸⁸ Még az sem teljesen kizárt, hogy a különböző településeken ugyanazon személyek építhették fel ezeket. Tehát nem lehetetlen, hogy a *sztúpa*építő mesterek településről településre vándorolva építették meg az adott településen ezt a korszakban egy alapvetően buddhista vallású település életében elengedhetetlen szakrális építményt. Jelzés értékű például az is, hogy ezzel a technológiával (napon szárított agyagtéglákból) Nijában a *sztúpa* épülete mellett csak az N. XXVI.-os komplexum egy-két falszakaszát húzták fel (vö.: Ser. 235) [III/1: 160. kép]. A *sztúpa* datálásához kétség sem férhet, az ellenkező – valószínűleg tévedésből fakadó – vélemények ellenére sem (Dunfu a Tang-korra (618–907) datálja az épületet, vö.: DUNFU 2006, 155). Rhie a Shanshan Királyság többi, hasonló *sztúpájához* (Loulan, Endere) igazodva Kr. u. 300 előttre datálja a *sztúpa* megépítését, egyúttal megjegyzi, hogy tiplógiailag a Tegurman és a Kara-tepe *sztúpákhoz* áll a legközelebb (RHIE 1999, 360).

¹⁸⁹ Rhie szerint nem volt bővítés, csupán így építették meg a *sztúpát*, de állítását nem indokolja (RHIE 1999, 360).

falakat minden irányban mintegy 76 cm-rel toldották meg. A toldás érintette a kupola magját is. Így jött tehát létre a ma is megfigyelhető szerkezet [III/1: 36. kép].¹⁹⁰

A feltárás során elsőként keleten jelentkező legalsó, szabályos négyzet alaprajzú szint $5,94 \times 5,94$ méteres volt, a magassága pedig elérte az 1,82 métert. Erre építették rá (lépcsőzetes piramisszerűen) az építmény középső szintjét, amely egy $4,11 \times 4,11$ méteres négyzet alaprajzú építmény volt, magassága elérte az 1,98 métert.¹⁹¹ A következő szint építészetiileg már inkább a kupolával forrt össze: ez egy mindössze 30 cm-es magasságú, $2,5 \times 2,5$ méter alapterületű, szabályos négyzet alakú szint volt; voltaképpen ez „tartotta” a kupolát (AKh. 339).¹⁹²

A kupola lényegében egy legömbölyített tetejű, 2,13 méter magas, 1,98 méter átmérőjű tömör henger. Teteje jól érzékelhetően sérült, ezért eredetileg minden bizonnyal a jelenleginél magasabb építménnyel számolhatunk. Stein feltételezése szerint fénykorában a *sztúpa* akár 1–2 méterrel magasabb is lehetett, mint jelenleg, ami azt jelenti, hogy eredetileg egy nagyjából 8 méter magas épület állhatott itt [III/1: 38. kép].¹⁹³

Az a tény, hogy a *sztúpa* kapcsán legalább két építkezési fázissal számolhatunk (amennyiben Stein nézetét fogadjuk el), elárul valamit a település életéről is. Felmerül egyrészt, hogy a települést hosszabb ideig lakhatták (így valóban nyílt mód és idő az átépítésre), másrészt a település gazdagodásáról, gyarapodásáról is elárul valamiképp, hiszen nyilvánvalóan egy lélekszámában vagy éppen anyagiakban gyarapodó település lakói igényelheték idővel a korábbi, szerényebb méretű építmény kibővítését, egy megváltozott körülményekkel, viszonyrendszerrel jobban harmonizáló, nagyobb, komolyabb építmény megépítését.¹⁹⁴

A *sztúpa* az eddig feltárt legjelentősebb – és alább bemutatandó – N. III. és N. IV. jelű komplexumoktól valamelyest északabbra helyezkedik el [III/1: 24. kép] (TUCKER 2003, 176). Miután az említett épületek a helyi vezető (király?) tulajdonában lehettek és/vagy hivatalokként is működhettek, ezért olybá tűnik, hogy a település közigazgatási és vallási központja nem feltétlenül esett egybe.

¹⁹⁰ A *sztúpa* típusában egyértelműen az úgynevezett klasszikus gandhári *sztúpák* mintájára készült (PHUOC 2010, 176–177).

¹⁹¹ Ez utóbbi szint rejthette eredetileg a *sztúpa* ereklyéit, így nem meglepő módon az épület ezen része szenvedett a legtöbbet a kincskeresők pusztításaitól (AKh. 339).

¹⁹² Ez a mindössze 30 cm-es szint igazából három oldalon is elpusztult, szétmálott; létezését csak az északkeleti oldalon lehetett dokumentálni.

¹⁹³ Méreteit tekintve a nijai *sztúpa* a Maurí-Tim *sztúpával* mutat közeli rokonságot (vö.: http://dla.library.upenn.edu/dla/fisher/record.html?id=FISHER_n2009041077& [letöltés ideje: 2012. 02. 21.]).

¹⁹⁴ Természetesen még így sem beszélhetünk monumentális építményről, ugyanakkor a lezajló folyamatokat ez is kellőképpen meg tudja világítani.

6.2.2. A lakó-, a hivatali, vallási és gazdasági komplexumok

N. I.

A sztúpától keleti irányban mintegy 600 méterre fekvő, s így módon a szakrális építményhez az egyik legközelebb eső objektumcsoport, egyúttal a Stein által elsőként megkutatott épületegyüttes az N. I.-es számot kapta [III/1: 24. kép]. A komplexum magában hordozza a nijai építmények legjellemzőbb, legáltalánosabb vonásait (AKh. 317).

A nijai telep általános képét az egykori építmények még álló gerendaváza határozza meg, és nincs ez másként az N. I.-es komplexum esetén sem. A több tucatnyi – még álló – tartóoszlop, gerenda mellett az épületet beborító vastag homoktakaróban a komplexum gerendavázának szétszórt, helyenként szétforgácsolódott darabjai hevertek, részben az építmény belsejében és az egykori falak közvetlen közelében, részben pedig a komplexum lejtőin (keveredve más régészeti anyaggal, így cserépedény-töredékekkel, kövekkel stb.) [III/1: 49. kép; vö.: 213–214. kép]. Az épületet ugyanis lejtők övezték, hiszen a komplexum – hasonlóan a nijai építmények többségéhez – egy a szél által erodált környezetéből világosan kiemelkedő kisebb magaslaton helyezkedett el (AKh. 316–317). Ugyanakkor már az első megfigyelések is arra mutattak, hogy az alapok (amelyeket gyakran méteres homokréteg alól kellett a későbbiek folyamán kibontani) remekül jelezhetik a település egykori járószintjét [III/1: 50. kép].

Az objektumcsoport megfigyelhető maradványai alapján a komplexum legfontosabb építménye eredetileg egy L alakú lakóház lehetett [III/1: 53. kép].¹⁹⁵ Az L rövidebbik és hosszabbik szárának találkozása észak felé nézett. Itt, az északi-északnyugati oldalon lévő lejtőkön volt leginkább megfigyelhető az épület gerendavázából származó faanyag szétszóródása. Ennek okai kérdésesek: vagy további, már elpusztult helyiségekre utalhat a jelenség, vagy pedig arra, hogy a szél által okozott deflációs hatások ezen az oldalon erőteljesebben jelentkeztek (persze utalhat egyszerre mindkettőre). A feltárás során egyébként összesen öt helyiség (i–v) falait lehetett javarészt meghatározni, de az ásató megfigyelései

¹⁹⁵ A Stein-dokumentációban az említett L lakó építmény mellett csak közvetve említ a szerző egy másik építményt (AKh. 317). Megnézve azonban a rekonstrukciós rajzot egyértelmű, hogy az építménytől északra egy másik – jóval kisebb méretű – löszplatón egy nyilvánvalóan kisebb és gyakorlatilag majdnem teljesen elpusztult építménnyel számolhatunk. Nem lehetetlen, hogy egy istálló, raktár vagy más „kiszolgáló helyiség” maradványai jelennek meg itt [III/1: 53. kép].

szerint további – mára már elpusztult – helyiségek egykori létezésével is számolhatunk (AKh. 317–318).¹⁹⁶

Az épület azon nijai építmények sorába tartozik, amelyek nyilvánvalóan egy tehetősebb társadalmi pozíciót betöltő réteg tulajdonát képezhették. Az építmény alapjait az egykori járószintre épített masszív, hosszú fehér nyárfákból faragott gerendák képezték [vö.: III/1: 215. kép]. Volt olyan talpgerenda is, amely elérte vagy akár meg is haladta a 10–12 méteres hosszúságot és a 10–15 cm-es vastagságot. Erre az alapra csapolások segítségével erősítették rá a felmenő falakat tartó, azokat merevítő pilléreket vagy faoszlopokat, amelyek hosszukban ugyan elmaradtak a talpgerendáktól, ellenben szélességben nagyjából megegyeztek velük [III/1: 216–217., 219. kép].¹⁹⁷ Ezek a pillérek szolgáltak a falak támasztó kereteként, és egyúttal a tető szerkezetét is tartották [vö.: III/1: 233. kép]. Az építők a pillérek közé keresztmerevítés gyanánt deszkákat illesztettek, amelyek hozzájárultak a fal szerkezetének még merevebbé, ellenállóbbá tételéhez [III/1: 220–221. kép]. Az N. I. jelű komplexumban a falak felső szegmense sajnos már annyira elpusztult, hogy a felső keresztmerevítők pozícióját nem lehetett megfigyelni.¹⁹⁸ Az említett oszlopok és keresztirányú merevítődesházak által biztosított tartást, merevséget fokozták a deszkák közé diagonálisan befűzött tamariszkuszfonadékokkal is (STEIN 2007, 179) [III/1: 105. kép].¹⁹⁹ Az így elkészült vázszerkezetet azután mindkét oldalán agyagvakolattal borították be [III/1: 221. kép] (STEIN 2007, 179; STEIN 2008, 144). A vakolatra végül többnyire fehér mészfesték került, s végül keményre dörgölték az agyagpadlót (HIGHAM 2004, 341). Az eredmény egy rendkívüli szilárdságú, mintegy 15–20 cm-es falvastagságú falszerkezet, illetve egy mai szemmel is tetszetős, kényelmes életvitelt lehetővé tevő tágas, földfelszíni épület lett, amely nemcsak építése korának homokviharait vészelte át, de közel 1700 év megrázkódtatásait

¹⁹⁶ Érdekes jelenség, hogy a feltárt helyiségek méretei, arányai nem egyeznek meg, azaz lényegében nincs két egyforma helyiség az épületen belül. Ez egyébként általános – de nem kizárólagos – jellemvonása a Nijában feltárt komplexumoknak.

¹⁹⁷ A nijai lelőhelyet tarthatjuk a korabeli famegmunkálás iskolapéldájának is, hiszen mind az épületek díszített és díszítés nélküli faszerkezetei az asztalosszakma legmagasabb szintű ismeretéről tanúskodnak, nem is beszélve a kharoštī dokumentumok különlegesen megmunkált fa alapanyagairól (lásd alább).

¹⁹⁸ Az N. I.-estől nem túl messze feltárt N. III.-as komplexum esetében azonban sikerült ezeket is dokumentálni (lásd alább).

¹⁹⁹ A szerényebb kivitelű épületeknél a keményebb, ellenállóbb tamariszkuszt időről-időre kaka- vagy nádfonattal helyettesítették (STEIN 2008, 143). Ezeket nem keresztirányú fonatokban, hanem vízszintes kötegekben építették be. Ebben az esetben durván megmunkált sarokoszlopok tarották a tetőt, illetve husángok és durván faragott fadarabok voltak beépítve a falba, annak érdekében, hogy erősítsék a kákaötegeket, amelyeket végül agyagtapasztással borítottak be. Ez a megoldás azonban – bár gyorsabb építkezést tett lehetővé – jóval gyengébbnek és romlékonyabbnak bizonyult. Ennek ellenére ilyen típusú falakat több ízben is sikerült megfigyelni a lelőhelyen: vagy szerényebb méretű lakóépületek, vagy „melléképületek” (istállók stb.) készültek ilyen módon, de arra is volt példa, hogy a tartósabb, drágább módon épült komplexum bizonyos részletei, egyes falszakaszai készültek így.

követően is még számos helyen megfigyelhető volt (AKh. 317; DI COSMO 2000, 402) [III/1: 54–55. kép].

Az N. I.-es komplexum legészakibb, 487 × 426 cm-es alapterületű, i. számú helyisége egy átlagos méretű szoba benyomását kelti [III/1: 53. kép]. A szoba egy három helyiségből álló, részben (az i. és ii. helyiség esetén) egymásba nyíló lakóegység (szobasor) középső tagja volt (STEIN 2007, 179). A helyiséget – mint a feltárás során kiderült – mintegy 60–120 cm-es homokréteg borította, mely a szoba északnyugati sarkánál volt a legsekélyebb, és a délkeleti csücsökben pedig a legmélyebb.²⁰⁰ A feltárás során az ásató egy a szoba északi és nyugati oldalán a fal mellett teljes hosszában végighúzódo agyagpadot tárt fel. Ez utóbbi objektum igencsak gyakori a nijai épületek szobáiban.²⁰¹ A falak mentén végighúzódo padszerű építmények hozzájárultak a falak szilárdságának növeléséhez is,²⁰² de elsődleges céljuk nyilvánvalóan nem ez lehetett. Több jel mutat arra, hogy itt többfunkciós építményekről van szó: az agyagpadokat tárolásra,²⁰³ ülésre, munkavégzésre, de nagy valószínűség szerint fekvésre, pihenésre is használhatták [III/1: 54., 223–225. kép]. Gyakran csak a helyiségek egyik fala mentén építettek ilyet, de az esetek túlnyomó részében az agyagpadok az adott helyiség két vagy akár három oldala mentén is végigfutottak.²⁰⁴ Az i. helyiség nyugati oldalán végigfutó agyagpadhoz a déli falra épített, nyitott kemence csatlakozott [vö.: III/1: 226. kép]. Ez utóbbi funkciója nyilvánvalóan a szoba felfűtése és egyúttal a sütés-főzés lehetett. Az alaprajzon a-val jelölt ponton egy kb. 120 cm hosszú kis fülkét képeztek ki, ennek funkciója azonban máig kérdéses.²⁰⁵ A feltárás során ugyanakkor egy nagy halom kharošt̥hī dokumentum került innen elő [III/2: 1–4. kép], tehát nem lehetetlen, hogy a kis fülke esetleg valamilyen raktárként funkcionálhatott.²⁰⁶ Az említett agyagpadon körben és a szoba járószintjén (a döngölt agyagpadlón), valamint az északkeleti fal közelében további táblák egész sora került elő (N. i. 100–114; N. i. 120, 122, N. i. 180. – [III/2: 5–6. kép]).

²⁰⁰ Nem melleleg azért, mert itt maradtak meg legépebben a felmenő falak, amelyek így leginkább ezen a szakaszon tudták feltartóztatni az állandóan mozgó homokot.

²⁰¹ A kínaiak *kuangnak* nevezik ezt a platformot (YANG 2004, 298).

²⁰² A lelőhelyen különösen azok a falszakaszok maradtak épségben, amelyeket belülről egy-egy ilyen agyagpad „támasztott meg”.

²⁰³ Az épületekben felárt régészeti emlékek, így a kharošt̥hī dokumentumok nem kis hányada is éppen ezekről a padokról került elő.

²⁰⁴ Az N. I.-es komplexum esetében a ii. és iii. helyiségben csak egy-egy fal mentén sikerült ilyet feltárni, az i. számú helyiségben ugyanakkor a szoba két oldalán is végigfut az agyagpad, ráadásul a iv. és az v.a jelű helyiségekben pedig három oldalra is került ilyen építmény [III/1: 53. kép]. A padok sok esetben a helyiség adott falának teljes hosszában végigfutnak, de bizonyos esetekben nem a teljes falat „fedik le”, csupán egy bizonyos (hol hosszabb, hol rövidebb) szakaszait „támasztják meg”.

²⁰⁵ Az N. VIII. komplexum analógiája alapján (lásd alább) az sem zárható ki, hogy egy felső szintre jutást biztosító létra vagy lépcső számára készíthették a fülkét.

²⁰⁶ Erre utalhat az is, hogy az itt fellelt táblakötegeket láthatóan valamiféle rendszer szerint tárolták.

Véletlenszerű elhelyezkedésük alapján pozíciójuk mindenképpen másodlagosnak tartható (STEIN 1903, 354–355; STEIN 1904, 767; *AKh.* 317; STEIN 1933, 75–76; vö. STEIN 1934, 53).²⁰⁷

Az N. i. helyiséghez északkeleti irányból egy viszonylag keskeny, hosszúkás helyiség csatlakozott (N. ii.), amelyhez az átjárást az N. i. szobából egy ajtó biztosította, de minthogy a következő feltárt helyiség (az N. iii.) felé is nyitott volt az említett szoba, Stein szerint nem lehetetlen, hogy valójában egy egyszerű közlekedő vagy folyosó lehetett. Ennek némileg ellentmondani látszik az itt is feltárt (az i. helyiséggel közös – északnyugati falnak támaszkodó) agyagpad, illetve az a három kharošthī dokumentum (köztük két darab ék alakú kettős tábla, amelyek agyagpecsétje és zárózsinegjei is érintetlenek voltak (N. ii. 2.) [III/2: 7–8. kép] – *AKh.* 318).²⁰⁸

Az N. iii. szoba keletről egy ajtó révén csatlakozott az előző, keskenyebb helyiséghez. Ennek a helyiségnek az alakja talán még különlegesebb volt, ugyanis ez a ii. számú helyiségnél valamivel nagyobb, de formájában hasonló, hosszúkás szoba két részre, egy nagyobb, nyitottabb területre és egy kisebb, fülkeszerű térre volt osztva. Maga a helyiség egyébként sokkal jobban elpusztult, mint a korábban feltárt két szoba, falai jobban magukon viselték az eltelt évszázadok szeleinek hatásait. Meghatározó eleme az a korábbiaknál jóval szélesebb (137 cm) és magasabb (91 cm) agyagpad, mely a déli falat „támasztotta”. Stein szerint a pad egyértelműen a kiszolgáló személyzet céljaira épült.²⁰⁹ A térképen b-vel jelölt szűk, keskeny fülkében egy további – *takhtī* alakú²¹⁰ – tábla került elő (N. iii. 1) (*AKh.* 318, 321).

Az N. iii. helyiség keleti csücskéből apró ajtó vezetett az épület legnagyobb helyiségébe (iv.) A szoba a maga 822 × 822 cm-es alapterületével igen tekintélyes méretű volt. A helyiség déli, keleti és nyugati oldalán egy 33 cm magas és 121 cm széles agyagpad húzódott U alakban. A helyiség középső részén egy kisméretű, ovális, mintegy 15 cm magas agyagplatform került elő, az ezt körülvevő gyűrű alapján nyitott tűzhelyként funkcionált (STEIN 2008, 149) (*AKh.* 322–323). Ezt a platformot négyszög alakzatban nyolc, egyenként

²⁰⁷ Annak eldöntése, hogy az említett tárgyak a ház elhagyásával egy időben kerültek a feltárás során dokumentált helyükre, avagy egy – akár sok száz évvel későbbi – „kincskeresés” következtében kerültek oda, utólag szinte lehetetlen (*AKh.* 319).

²⁰⁸ Ez utóbbiak persze véletlenszerűen is ide kerülhettek, ellenben az agyagpad nyilvánvalóan további funkciókat biztosíthatott ennek a helyiségnek, az egyszerű közlekedés mellett (fekhely? tárolás?, munkahely?) [vö.: III/1: 225. kép].

²⁰⁹ A 20. század eleji turkesztáni házakban az ásató nagyon hasonló agyagpadokat figyelt meg (*AKh.* 321–322), de láthatunk ilyeneket a 21. századi szalar lakóházakban is [III/1: 54. kép].

²¹⁰ A *takhtī* alakúnak nevezett táblák hosszú függőpecsét formájúak voltak (a táblák formai sajátosságairól lásd alább).

259–304 cm-es pillér vette körül. Az oszlopok funkciója az lehetett, hogy a helyiség fölötti, megemelt tetőzetet a rajta kiképzett gádorablak(ok)kal együtt megtartsa. Ez utóbbiak nagy valószínűség szerint több fényt és levegőt engedhettek a helyiségbe, hasonlóan számos 19. századi vagy éppenséggel mai turkesztáni lakóházhoz (GRENARD 1898, 97 [III/1: 54. kép; lásd még: III/1: 235–237. kép]).

A központi térség és a falak mentén körbefutó agyagpad között a padlószinten könnyű szarufák darabjai és tamariszkuszból készített fonatdarabok kerültek elő – ezek egyértelműen az egykori tetőszerkezet darabjai voltak. A tamariszkuszfonatok alatt megfigyelt, közel 30 cm-es homokréteg azt mutatta, hogy a tető azután zuhant le, hogy a homok elkezdte feltölteni a helyiséget.

A iv. számú helyiségben sok ék és téglalap alakú kharoṣṭhī dokumentumot találtak. Az első táblák a szoba déli oldalán lévő agyagpadon, a felszínhez közel feküdtek. A pad homokból való kiszabadítása során az alaprajzon c-vel jelölt helyszínen további táblacsoport is előkerült (N. iv. 46–60). Egy másik, a szélnek jobban kitett és ezért komolyabban megsérült részük (N. iv. 4–36) kis csomagokban feküdt a döngölt agyagpadlón [III/2: 9–12. kép]. A helyiség keleti és déli oldalán további táblákat is leltek (N. iv. 107–114; N. iv. 99–106) [vö.: III/2: 14. kép]. Táblák egyébként a beomlott terősszerkezet alatt és felett is heverték a homokban (N. iv. 142–145). Ez utóbbiak nyilvánvalóan az épület pusztulását követően kerülhettek a feltáráskor megfigyelt másodlagos helyzetükbe (AKh. 323) [vö.: III/2: 15–17. kép].

A iv. számú helyiség mellett az épület ezen szárnyán további két, viszonylag keskeny helyiség nyomai voltak még megfigyelhetők (AKh. 325).²¹¹ A két szoba szinte az alapokig elpusztult, de különösen a legdélibb (a másiknál valamivel nagyobb alapterületű) helyiség tűnt el, ennek délkeleti sarka már teljességgel megfoghatatlan volt. A szobák Stein szerint jól illusztrálta, hogy mi történt volna a iv. számú helyiséggel abban az esetben, ha a körbefutó agyagpad nem adott volna komolyabb tartást és védelmet a falaknak.

Az épület másik szárnyán még egy további, négyzetes alaprajzú helyiséget sikerült feltárni (v.a.). A szoba keleti fala az i. számú helyiséggel közös volt, de a két szoba között nem volt átjárás. A komplexum utolsóként feltárt helyiségében is egy U alakban a falak mentén végigfutó alacsony agyagpadot lehetett megfigyelni, amely a helyiség északi oldalát teljes hosszában „megtámasztotta”, a keleti és nyugati oldalon viszont valamivel rövidebb volt, mint maga a fal. A szoba bejárata nyugat felé nézett; egy apró, szűk folyosószerű

²¹¹ Ezeket nyilvánvalóan nem a iv. számú helyiségből közelítették meg, ellenben korábbi bejáratukat nem lehetett azonosítani.

helyiségre, amelyet nyugati irányból már egy istálló vagy fészter maradványai határoltak. Az épületet körbeölelő törmelékből ugyancsak írott fatáblákat lehetett kiemelni [III/2: 18. kép].²¹² A törmelék mennyisége különösen az északi és a keleti oldalon volt jelentős. Ez arra mutatott, hogy a feltárt komplexum valójában egy jóval nagyobb lakóépület részlete csupán, amely feltehetően az említett két irányban lehetett nagyobb kiterjedésű (AKh. 327).

Az N. I. komplexum a fent leírtak alapján tehát egy kiválóan megépített, kényelmes lakóház lehetett, amelynek több helyisége is arra mutat, hogy a helyi közösség egyik megbecsült (írastudó) tagja lakhatott itt a családjával. Az előkerült táblák alapján jó eséllyel meg is tudjuk nevezni az épület lakóját (tulajdonosát) is: egy Lpipeya nevű *sothamga*, azaz egy helyi vezető hivatalnok vagy tisztségviselő háza lehetett (AKh. 325–326).²¹³

Az itt előkerült dokumentumok: No. 1–166, 764.²¹⁴

N. II.

Az N. I. komplexumtól mintegy 450 méterre nyugat–északnyugatra, egy észak–déli irányban mintegy 130–135 méter hosszú, kelet–nyugati irányban pedig mintegy 142–143 méter széles, rendkívül erodált területen számos kisebb-nagyobb építmény romcsoportja volt felismerhető (AKh. 328) [III/1: 57. kép]. A viszonylag kis területen elszórt objektumokban legalább 75 helyiséget lehetett – elsősorban a megmaradt tartópillérek töredékei révén – ha csak nyomokban is, megfigyelni. Annak megállapítása azonban, hogy e helyiségek pontosan hány különálló épület részét képezték, ma már szinte a lehetetlennel határos. Ennek legfőbb oka az

²¹² Végül összesen 167 db dokumentum került ki az N. I. komplexumból.

²¹³ Stein kísérletet tesz az épület szobái esetében a funkció meghatározására is (AKh. 326–327): míg ugyanis az N. i. jelű helyiségben csak ék alakú dokumentumok kerültek elő, addig a iv. jelűben ez utóbbiak kisebbségben voltak. Sokkal nagyobb számban találtak ebben a helyiségben azonban négyszögletes és téglalap alakú táblákat. Míg a négyszögletes és téglalap alakú táblák a megszokott állandóságot képviselték a kommunikációban és ezek tartós okiratnak minősültek, addig az ék alakú táblákat általában rövid hivatalos iratok elkészítésére, parancsok megerősítésére használták, s gyakran küldöncökre bízta ezeket (lásd bővebben alább). Ennek fényében, illetve kiindulva a szobák méreteiből és egymáshoz viszonyított helyzetéből, Stein szerint a iv. számú helyiség (köszönhetően egyúttal tágasságának és jó megvilágításának is) irodahelyiség lehetett, ahol az iratokat tartották és rendezgették, az i. számú helyiséget viszont egy alárendelt hivatalnok, ügyintéző szálláshelyeként használhatták, aki a kisebb horderejű ügyekkel foglalkozott (AKh. 326). Én magam ezt a fajta distinkciót a további komplexumok feltárásából levonható következtetések (így a táblatípusok másutt megfigyelhető nagyarányú keveredésének) fényében nem tartom túlzottan megalapozottnak, de természetesen teljesen elvetni sem lehet Stein elgondolását.

²¹⁴ Az objektumok leírása során jelzett fatáblák száma nem mindig egyezik a leírások végén jelzett dokumentumszámmal, hiszen a fára írt dokumentumok csak egy részét lehetett elolvasni, a túlságosan elhalványult, lekopott táblák a dokumentumgyűjteményben – olvashatatlanságuk miatt – nem szerepelnek. Ráadásul a kettős tábláknak köszönhetően (lásd alább) egy dokumentum gyakorta két táblát jelent.

építmények szinte teljes pusztulása, amely arra mutat, hogy ez a viszonylag nyitott térszín rendkívüli módon ki volt téve a szél pusztító hatásainak [III/1: 58–59. kép]. Az épületek számát Stein legalább fél tucatnyira teszi (AKh. 328–329). A pusztítás azonban oly nagy volt, hogy nemcsak az épületek és a bennük található helyiségek pontos számát nem tudjuk meghatározni, de az egyes helyiségek jellemzőit, egymáshoz való viszonyát, összekapcsolódását sem lehetett megállapítani [III/1: 60. kép]. A területen az épületek fatörmelékén kívül nem is igen került elő komolyabb régészeti lelet.

A kiterjedt komplexumban mindössze három építmény esetében lehetett további következtetéseket levonni.

Az egyik, érdemben is feltárható objektum egy melléképületben kiásott jégverem volt (STEIN 2007, 183). Az objektum a terület nyugati szélén álló igen szegényes romcsoport egyik $3,65 \times 2,74$ méteres, mintegy 120–150 cm-es vastagságú homokréteggel beborított helyiségében került elő. A szobában az ásató két megmunkálatlan, párhuzamosan a padlóba süllyesztett *toghraktörzset* talált. A fatörzseken vastag, mintegy 61 cm-es nyárfalevél réteg volt. Míg a fatörzsek az egykor ide helyezett jégtömbök földtől való távoltartására szolgáltak, addig a falevelek képezték a jégtömbök olvadását lassító, szigetelő réteget (AKh. 329).²¹⁵ Az ásatás itt nem volt egyszerű feladat, ugyanis a falak teljes hiánya nem tette lehetővé a homok megfelelő deponálását, ezért az folyton betemette a kiásott részeket.

Egy másik – nagyobb méretű – épület esetében legalább két helyiség volt megfogható, köszönhetően az egykor a házban kialakított agyagpadnak és tűzhelynek (HIGHAM 2004, 341; STEIN 2008, 149). Ezek takarásában néhány vakolt falszakasz egészen a 60–90 cm-es magasságot is elérte. Sajnos régészeti leletanyag ebből a két helyiségből sem került elő.

A harmadik, N. v. jelű objektumot, mely mintegy 15 méterre volt délnyugatra a fentebb említett építménytől –, s amelynek feltárása (mint azt a megkapott szám is jelzi) régészeti leletanyagot is eredményezett – vékony, mintegy 15–30 cm-es homokréteg takart. Leginkább az építmény központi részét lehetett megfogni, köszönhetően a nagyobb méretű tartócölöpöknek, melyek részben az építmény falait, részben pedig a tetőszerkezetet tartották [III/1: 61–62. kép]. A tető központi, megemelt részének stabilitását biztosíthatta az a három, nagyobb méretű cölöp is, amelyet szintén sikerült kiásni [vö.: III/1: 233–234. kép]. Ugyanakkor számottevő felmenő fal vagy esetleg agyagpad a helyiségben nem került elő. A központi tér északi és keleti felén néhány – még olvasható írású – táblát találtak (N. v. 1–6, 12–20) [III/2: 18. kép]. A helyiség többi részéből további táblák egész sora került ki, azonban

²¹⁵ Az ilyen típusú jégvermeket Turkesztán lakói a 19–20. század fordulóján *muz-khánának* nevezték (AKh. 329).

ezek az őket ért napsütés, szél és homok hatására mára olvashatatlanokká váltak.²¹⁶ A helyiségben előkerültek zöme téglalap alakú volt, ugyanakkor az ék és négyszögletes formájú darabok viszonylag alacsonyabb száma arra mutatott, hogy bár az épületben írástudók (hivatalnokok?) lakhattak, nem, vagy csak igen kis mértékben folytattak hivatalos jellegű levelezést (AKh. 328). Az épületben továbbá egy nagy agyagkorsó töredékei, egy durván szőtt zsák és nemezdarabok is előkerültek (AKh. 329).²¹⁷

A komplexum ásatása során feltárt további fél tucat épületrom nem hozott újabb említésre méltó eredményeket, régészeti leletanyag sem került elő belőlük.

A komplexum jellegéből, valamint az itt megfigyelt helyiségek nagy számából arra következtethetünk, hogy egy számos, a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokán álló család által lakott – mindenképpen szegényes – településrészeről lehetett szó. Az épületek pontos funkcióját azonban a gyengébb építési módszereknek és a nagyfokú pusztulásnak köszönhetően ma már nem lehet pontosan megállapítani. Számos kérdőjellel ugyan, de a véleményem az, hogy itt a település szegényebb földműves családjainak lakóépületeit tárták fel.²¹⁸

Az itt előkerült dokumentumok: No. 167–181.

N. III.

A következő romcsoport, az N. III., az egész telep egyik legjelentősebb (ha nem a legjelentősebb) komplexuma volt. Méretei, építésének módja, a feltárt helyiségek száma, jellege és az előkerült leletanyag alapján nem kétséges, hogy az itteni közösség egyik vezetőjének házáról, illetve a házhoz kapcsolódó egyéb építmények egész soráról beszélhetünk (AKh. 330–334).²¹⁹ A komplexum a *sztúpától* pontosan dél felé kb. 3,2 km-re

²¹⁶ Több mint 50 ilyen tábláról beszélhetünk.

²¹⁷ A nemez készítése ismert volt mind a kínai, mind a nyugati (görög-római) kultúrákban, de a kínaiaknál komoly jelentőségre sohasem tett szert, nem úgy Belső-Ázsia nomád népei esetében (LAUFER 1930, 2). A kharoṣṭhi dokumentumokban több ízben (No. 431, 432, 534) is előfordul a *namadi* (*namadağa*) kifejezés, amely a hindusztáni *namdára* és a perzsa *namdára* mehet vissza és nemez(takaró)t jelenthet (LAUFER 1930, 10). A térség lakóival kapcsolatban Xuanzang is feljegyzi, hogy gyapjú- és nemezruhát hordanak (vö. XUANZANG ford. BEAL 1958, 489).

²¹⁸ Erre mutathat a „gazdagabb” építmények környezetére jellemző szőlőlugasok, gyümölcsöskertek teljes itteni hiánya is.

²¹⁹ Stein két ásatási ciklusban is kutatta a területet, a III/1: 71. és III/1: 72. kép a két ciklus során megfigyelt jelenségeket mutatja (STEIN 2010, 56).

feküdt [III/1: 24. kép].²²⁰ Az épületek a már másutt is megfigyelt módon egy nagyjából háromszög alakú erodált löszplató tetején helyezkedtek el, voltaképpen megóvva az eredeti járósíntet [III/1: 63. kép].

Az N. III. komplexum központi épületét – köszönhetően többek között a viszonylag épségben maradt felmenő falaknak – vastag homokréteg borította [III/1: 66–67. kép]. A romcsoport déli oldalát az itt található kidőlt nyárfatörzsek egyfajta védőgyűrűként óvták meg (STEIN 2007, 183; STEIN 2008, 144). Ezek közül a fák közül – még így kiszáradva és széthasadozva is – volt olyan, amelyiknek a hossza elérte a 15 métert. Nemcsak az építmény közvetlen környezetét, de a komplexumot körülvevő gyümölcsöst és a körülkerített udvart is részben meg tudták védeni a pusztulástól (STEIN 2007, 184; AKh. 330) [III/1: 64–65. kép].²²¹

Az épület elsőként feltárt és egyik legmeghatározóbb, legreprezentatívabb (de korántsem a legnagyobb) terme a Stein által csak *hallnak* (vagy „belső *hallnak*”) nevezett nagy terem volt,²²² mely impozáns méreteiből következtethetően (a téglalap alakú terem alapterülete $11,58 \times 7,92$ méter volt) nagy valószínűség szerint a reprezentáció helyszíne, ülésterem vagy fogadóterem lehetett [III/1: 68., 71. kép] (vö.: YALDIZ 1987, 165). A reprezentációs jellegét erősítette az is, hogy a fogadóterem (ülésterem) valójában egy belső szoba volt, így ezt csak más helyiségeken keresztül lehetett megközelíteni.²²³ Az északi, illetve a keleti oldalán volt egy-egy ajtó, amelyen át annak idején a terembe lehetett lépni (STEIN 2007, 183–184). Míg az északi ajtó egy viszonylag kisebb méretű helyiségbe, a vii-es számú szobába, addig a keleti ajtó a xii. számú helyiségbe, az úgynevezett „külső *hallba*” vezetett, amely az előbbinél még jelentősebb méretekkkel büszkélkedhetett [III/1: 73–74. kép]. A terem egyébként a komplexum déli szélén helyezkedett el. Az a tény, hogy az építmény déli falát elpusztult nyárfák övezték, arra mutat, hogy a komplexum ebben az irányban nem terjedt már tovább, ellenben számos jel mutatott arra, hogy az objektum eredetileg északi, északkeleti és északnyugati irányban akár jóval nagyobb kiterjedésű is lehetett. A fogadóterem dögölt agyagpadlóját igen komoly, 2,74 méteres homokréteg borította [III/1: 75. kép].

²²⁰ Mint azt már fentebb jeleztem, a település hatalmi és szakrális központja tehát nyilvánvalóan nem esett egybe.

²²¹ A településen álló egykori fák és az egyes építmények faanyaga közel 2000 évig ki volt téve az ultraibolya sugárzásnak, a szélnek és a rendkívüli szárazságnak. Ezeknek köszönhetően a fák színe gyakorlatilag fehérré vált, ráadásul mindegyikük hosszanti irányban is megrepedezett, széthasadozott. Ezeket a fizikai elváltozásokat természettudományos eszközökkel vizsgálva Suyako Mizuno arra a következtetésre jutott, hogy a faanyagok sejtfalának alapvető anyagaként számon tartott lignin-összetevők az erős és hosszán tartó ultraibolya sugárzás hatására bomlottak le, ugyanakkor a faanyagok általános állapotáért sokkal inkább a hőmérséklet ingadozások tehetők felelőssé, mintsem az UV sugárzás vagy akár biológiai okok (MIZUNO 2007, 44).

²²² Stein az épület 10 fölötti helyiségéből megint csak azoknak adott azonosítószámot, amelyekből több régészeti lelet is előkerült (vi–xiii.). A központi fogadóteremnek annak ellenére sem jutott egyedi azonosító, hogy pl. egy szőttes darabjai előkerültek a helyiségből. Ez előtt értetlenül állunk.

²²³ Közvetve erre mutathat az is, hogy a „többfunkciós” helyiségek zömében agyagpad futott végig a szobák falai mentén, itt azonban nyoma sem volt ilyen agyagpadnak. Ebben a helyiségben valószínűleg nem ülhetett le bárki.

A terem falai – a korábban megfigyeltekhez képest – kifejezetten jó megtartásúak voltak: átlagosan 183 és 244 cm közötti magasságig emelkedtek.²²⁴ Komolyabb pusztulás csak a helyiség délkeleti sarkában volt megfigyelhető, ahol a déli fal egy kis darabon teljesen leomlott. Egyébiránt a falak szerkezete megegyezett az N. I. komplexum falainak szerkezetével. A falak hosszanti merevítéséért három, egyenként 15,2 cm széles és 10,2 cm vastag pillér volt a felelős.²²⁵ A keresztirányú merevítést pedig az említett pillérek közé épített gerendák szolgálták.²²⁶ Az oszlopok közé függőlegesen további hat, kerek átmetszetű cölöpöt építettek, amelyekhez végül a falak tartását biztosító, átlósan font tamariszkusz vesszőfonadékot erősítettek. A vesszőfonadék azonban érdekes módon nem érte el a plafont kb. 183 cm-re a padlószinttől vízszintesen szerkesztett nádkötegek váltották fel a tamariszkuszágakat. Ennek pontos technológiai, építészeti okai sajnos nem világosak.²²⁷ A fából, tamariszkusból és nádkötegekből készített vázszerkezetre hordták fel végül a tapasztott agyagvakolatot, amelyet végül krémfehérre mázoltak (STEIN 2007, 179; STEIN 2008, 144). Az eredmény egy tartós, nagy teherbírású, de mégis könnyed szerkezetű építmény lett, amely alkalmas volt a benne lakók gazdagságának, befolyásosságának érzékeltetésére is. Ezt a célt szolgálták a vakolt falakat díszítő falfestmények is (AKh. 332) [III/1: 68–69. kép].

A falfestmények minden kétséget kizáróan készítőik szín- és stílusérzékéről tanúskodnak. A krémszínű falakra zömében sötétvörös és fekete festéket hordtak fel, *al secco* technikával.²²⁸ A falra festett díszítő motívumok egyértelműen az Északnyugat-India területén a Kr. e. 3. századtól a Kr. u. 5. századig (vagy még tovább is) virágzó gandhári művészet stílusjegyeit hordozták magukon.²²⁹

Az eredeti plafontól kb. 111 cm-re elsőként egy széles, vízszintes sávot festettek fel, amelyet vörössel festett ötszirmú virágokkal és egyszerű dupla gyűrűkkel tagoltak [III/1: 68. kép], ez utóbbiak átmérője 20,3 cm volt (AKh. 333). Ehhez a sormintához alulról szalagornamentika kapcsolódott, amelyet két félhold alakú forma vissza-visszatérő mintája alkotott, középtájon övszerűen lelógó (*cingulum*) díszítéssel [III/1: 68. kép; RHIE 1999, 363]. A falon egy 5 cm széles, egyszerű virágmintát utánozó fekete szalag is végigfutott, illetve egy

²²⁴ Annak érdekében, hogy a nagy terem falaira nehezedő külső nyomást megszüntessék – mielőtt a falakat belülről támasztó homokot eltávolították – szükség volt a külső nyomás csökkentésére, azaz a falakat körülvevő nagy mennyiségű homok ellapátolására.

²²⁵ A falak gerendaváza itt is, mint a telep többi, jó megtartású épületének esetében, fehér nyárfából készült.

²²⁶ Ez utóbbiak kettesével helyezkedtek el a tartópillérek között.

²²⁷ Nem lehetetlen, hogy a nád segítségével a felmenő falak súlyát szerették volna csökkenteni, persze kérdéses, hogy a nád alkalmazása mennyiben csökkentette egyúttal a falak teherbíró képességét is.

²²⁸ Hasonló festmények Loulanból is ismertek (vö.: RHIE 1999, 363).

²²⁹ A gandhári művészetről lásd: HORVÁTH 1977. Mindmáig az egyik legjobb, klasszikus munka: MARSHALL 1960; legújabban: CHEEMA 2007, 75–91.

fehér minta, amely egy páfrány levelére hasonlított. Ez alatt egy újabb fekete szalagból 50,8 cm hosszú és 5 cm széles függőleges, zászlószerű motívumok „lógtak le” 25,4 cm-enként. A motívum valójában egy-egy ék alakú, fekete szegélyű virágfüzér volt, melyet alul egy zárt lóbuszra emlékeztető, vörös medál zárt le. A kompozíció rendkívül harmonikusan töltötte ki a rendelkezésre álló felületet. Az egyes motívumok kialakítása, egymástól való távolsága, egyenetlensége arra mutat, hogy készítőik szabad kézzel alkottak, nem használtak festősablont, amint az számos más korabeli lelőhelyen megfigyelhető.

A terem feltárása során nemcsak a felmenő falakat sikerült jó állapotban megfigyelni, de az egykori (mára már leszakadt tetőszerkezet) darabjait is napvilágra hozni. Így az a négy masszív: 11,58 méter hosszú és 22,9 centiméter széles, négyszög átmetszetű nyárfa gerenda is előkerült, amely annak idején a terem teljes hosszát átfogta, és egykor a tetőt tartotta. A tetőgerendákat kettésével egy-egy konzol tartotta, amelyek közül az egyik egy 2,36 m hosszú, 25,4 cm magas és 20,3 cm vastag, remekül faragott darab volt [vö.: III/1: 232–233. kép]. Az a pillér azonban, amelyet az egykor hordozott, már korábban lezuhant, és nem volt teljes bizonyossággal beazonosítható. Ugyanakkor a pillér kör átmetszetű alapja – benne a pillér stabilizálására szolgáló csaplyukkal – az eredeti helyzetében volt. A III/1: 70. képen látható oszloprészletek Stein szerint az említett pillér darabjai lehettek (AKh. 333).

A terem egyetlen, falaktól független épített objektuma a helyiség közepén agyagból tapasztott 15,2 cm magas és kb. ugyanilyen széles gyűrű volt, amely lényegében nyitott tűzhelyként funkcionált, s amely funkcióját a tűztérben talált elszenesedett fadarabok is megerősítették. A tűzhely északi oldalán a tapasztott agyagfal valamivel alacsonyabb volt, ennek oka az lehetett, hogy itt távolíthatták el annak idején a hamut.

A reprezentatív terem eredetileg nyilvánvalóan gazdag felszereléssel rendelkezett, de a település felhagyása, majd az azt követő évszázadok során a helyiséget jóformán teljesen kiürítették, minden mozdíthatót elvittek belőle. Mindösszesen egyetlen – de annál érdekesebb – régészeti leletet sikerült feltárni itt. A tűzhely mellől, illetve a tűzhely tűztéréből egy színes szőttes darabjai kerültek elő [III/1: 344. kép].²³⁰ A 48,3 × 39,4 cm-es pokrócdarab egyértelműen a korabeli textilművesség egyik rendkívül érdekes, emblemikus darabja. Saját korában betöltött értékére utalhat a sok foltozás, javítás, mely arra enged következtetni, hogy a takaró hosszú ideig volt használatban és tulajdonosa nemigen szeretett volna megválni tőle,

²³⁰ Miután a szőttes további kisebb darabjai a szomszédos helyiségből (vii) kerültek elő, ezért végül az N. vii. 3. azonosítószámot kapta. (Tegyük hozzá, nem teljesen világos, hogy miért.)

ezért többször is kísérletet tehetett javítására, megfoltozására.²³¹ A pokróchoz felhasznált sárgás, vörös, zöld és lilás színek kombinációja harmonikus egységet alkot. Mind az említett színek, mind a készítés (szövés) technikája, mind pedig a minta- és motívumkincs egyértelműen India felé mutat. A geometrikus mintázat sávokba rendezett, ritmikusan ismétlődő, pozitív és negatív színmintájú elemei közül érdemes kiemelni a szvasztikára emlékeztető motívumot, mely egyúttal a lelőhelyen előkerült más szvasztika-ábrázolásokkal is rokonítja a tárgyat (AKh. 333–334).²³²

A „fogadóterem” ásatását követően Stein az építmény északi oldalán látott hozzá a szisztematikus feltáráshoz. Itt egy minimum öt helyiségből álló „lakóegységet” sikerült kiásnia. Az összes itt talált helyiség egy kis blokkot képez, amelyet a komplexum többi részétől egy 121 cm széles folyosó választ el (AKh. 330).²³³ De miután a komplexum itt, ezen az oldalon szenvedte el a legnagyobb pusztítást, az egykor itt állt helyiségek száma ennél akár jóval nagyobb is lehetett. Az elsőként feltárt, hosszúkás téglalap alakú helyiség (vi.) északi és nyugati falai gyakorlatilag teljesen megsemmisültek, mindössze a déli fal egy része maradt meg teljes hosszában, illetve egy rövidebb szakasz a helyiség keleti falából [III/1: 71–72. kép]. Ezen tényezők mellett – nem meglepő módon – a helyiségben felhalmozódott homokréteg jóval alacsonyabb volt, mint azoknál a helyiségeknél, ahol a szobák, termek falai nagyobb épségben vészelték át az évszázadokat. Így a vi. számú helyiségben is „csupán” 30–60 cm-es homokréteggel számolhatunk. Meglepő módon a jellegtelennek tűnő szobából téglalap, ék és négyszög alakú kharoṣṭhī táblák egész sora került elő. Az első kettő (N. vi, 1, 2), közel az erodált északi oldalhoz, majdnem a felszínen került elő. A szoba északkeleti sarkában pedig további három táblát találtak (N. vi. 3, 4, 5). Ezek kb. 30 cm-re feküdtek a szoba dőngölt agyagpadlója fölött. A keleti falhoz közeledve további táblák kerültek napvilágra (N. vi. 6–11), majd a keleti fal mellett – egy tetőfonadék-darab alatt [vö.: III/1: 604., 233. kép] – újabb négy tábla feküdt szorosan egymás mellett (N. vi. 12–15). Ekkora számban további táblák már nem kerültek elő a ház többi helyiségeiből, ezért Stein Aurél feltételezte, hogy a vi. számú szoba annak idején „irodaként”, vagy esetleg a táblák őrzési helyeként funkcionálhatott (AKh. 331).

²³¹ Azt, hogy végül ő vagy már a felhagyást követően ide visszatérő valaki dobta-e a tüztérbe a pokróc egyes darabjait, már nem tudjuk megállapítani.

²³² Ez a textília és az alább bemutatandó további szöttesek arra utalnak, hogy a helyi – egyébiránt rendkívül fejlett – textilművesség részben indiai, részben pedig nagyon erős kínai forrásból táplálkozott.

²³³ Ez az elrendezés visszaköszön az N. IV. és N. VII. komplexumok esetében is.

Érdekes módon a vi. helyiséget déli és kelet irányból „ölelő” L alakú, keskeny helyiség nem a vii.²³⁴ hanem a viii. számot kapta. Hasonlóan az előző, vi.-os számú helyiség északi oldalához, az L alakú helyiség hosszanti, észak felé néző „szára” is majdnem teljesen elpusztult, ezért teljes egészében nem lehetett feltárni [III/1: 71–72. kép]. Bár ebből a keskeny, kamraszerű helyiségből (5,18 × 1,82 m) épített objektum (pad, tűzhely stb.) nem került elő, mégis abból, hogy számos fontos tárgyat ebből a szobából sikerült felszínre hozni, arra következtethetünk, hogy egy jól körülírható funkcióval rendelkezett a helyiség: feltehetően raktár lehetett. A sekély homokból például két kharoṣṭhī írásos fatábla mellett egy durván megmunkált tamariszkuszból készített, 91 cm hosszú, jó megtartású, remek állapotban lévő íj is előkerült, valamint oszlopok faragott talapzatai, melyeken a csapolások nyomai is jól kivehetőek voltak [III/1: 550. kép], illetve egy másik oszlop darabja avagy „korlátbaba” és néhány esztergált farúd (korlát darabjai?): N. III. x. 016–017. [III/1: 565. kép]. Ugyancsak jó állapotban került elő egy 91 cm hosszú és a közepénél 15,2 cm széles, hajlított fűzfából készített tárgy, amely feltehetően egy téglalap alakú pajzs darabja lehetett.²³⁵ A szintén ugyanitt előkerült, kiváló állapotú nyereg darabjai eperfából, az ugyancsak itt talált, tökéletes állapotú sétatálcá almafából készült (AKh. 332). De kerültek elő edénytöredékek is [III/1: 456. kép].²³⁶ Stein ugyanakkor nem tudta megfejtetni az egyik ugyancsak itt előkerült, különleges tárgy funkcióját. A 192 cm hosszú és 3,8 cm átmérőjű, gondosan esztergált nyárfadarab egyik végére egy 15,2 cm hosszú erős tevébőr darab volt ráerősítve. A tárgy olyan volt, mintha egy lándzsa nyele lett volna, de Stein számára nem volt világos a rávarrott bőrdarab funkciója (AKh. 331, 397–398) [III/1: 76. kép].

A viii. helyiség egy ajtóval kapcsolódott a tőle délre elhelyezkedő, ugyancsak erodált helyiséghez, de nem zárható ki, hogy a szoba az északi – mára már elpusztult – oldalon is rendelkezhetett egy másik bejáráttal, amely adott esetben a vi. vagy az alább tárgyalandó ix. számú helyiséggel is összekapcsolhatta azt [III/1: 71–72. kép]. A viii. helyiségtől délre lévő szoba megint csak nem kapott azonosítót; a hosszúkás téglalap alakú helyiség déli és nyugati fala ugyan megfigyelhető volt, de régészeti leletanyag ugyanakkor innen nem került elő. Ehhez, illetve a viii. helyiséghez csatlakozott az a láthatóan nagyobb alapterületű szoba, melynek Stein a ix. számot adta. Falai szinte teljesen elpusztultak, csak a nyugati falából

²³⁴ Ezt a vi.-os helyiségtől délnyugatra lévő, a fogadóteremhez csatlakozó helyiség „érdemelte ki”.

²³⁵ A vastagsága 1,3 cm-től 4,4 cm-ig változott. A felső része hajlított volt, valószínűleg azért, hogy jobb védelmet nyújtson egy lefelé irányuló támadás ellen. A belső oldal szélén lyukak látszottak, amelyek segítségével az előkerült darabot eredetileg egy másikhoz illeszthették (AKh. 332).

²³⁶ Tucker véleménye szerint a lelőhelyen talált nagy mennyiségű vörös cserépedény a Nija-folyóból történő vízhozás céljait szolgálhatta (TUCKER 2003, 176).

maradt meg egy rövidebb szakasz, köszönhetően az ide épített 91 cm széles és 15,2 cm magas agyagpadnak, amelyet 15 cm-es szegéllyel láttak el. Ez a platform azonban különbözött a korábban feltártaktól. Az említett szegély és más körülmények (így például a nagy mennyiségű hamu) arra mutatott, hogy itt egy nyitott tűzteret sikerült feltárni [vö.: III/1: 238. kép]. Ez alapján Stein arra gondolt, hogy a komplexum konyháját találta meg. Erre a funkcióra nemcsak a nagyméretű, nyitott sütőtér utalt, hanem a tárgyi leletek, így számos igen nagy méretű vörös cserépedény-töredék, illetve egy szintén itt előkerült, fából faragott, vályúszerű tárgy. Érdekes módon azonban három írott fatáblát is találtak itt (N. ix. 1–3 [III/2: 19. kép]). A tűzhely közelében való felbukkanásuk Stein szerint arra mutat, hogy ezek itt már nem eredeti funkciójukban voltak jelen, hanem gyújtósként készítették őket ide (AKh. 331).

A korábban említett (szám nélküli) hosszúkas helyiség, illetve a ix. objektum egy apró, négyszögletes szobát fogott közre, amelyről Stein sajnos semmi továbbit nem közöl [III/1: 71–72. kép].²³⁷ Az itt feltárt helyiségek északi felének pusztulása és az a komoly mennyiségű épületfa-törmelék, amely a komplexumtól északra húzódó erodált lejtőn feküdt, azt támasztják alá, hogy a komplexum észak felé eredetileg mindenképpen nagyobb kiterjedésű lehetett.

Az északi épületszárnytól délre, illetve a fogadóteremtől északra tárta fel Stein a vii. számú helyiséget, amely – mint már szó volt róla – a nagy terem előszobájaként funkcionálhatott (AKh. 332; vö.: YALDIZ 1987, 165). Ennek a szobának az északi „blokkot” körbefutó folyosóval nem, de az említett teremmel, és a komplexum nyugati felével egy-egy ajtón keresztül volt közvetlen kapcsolata.²³⁸ A négyzet alakú helyiség oldalai 6,09 métereseek voltak. A szoba északi és nyugati fala mentén egy 111 cm széles és 33 cm magas agyagpadot sikerült megfigyelni. A szoba közepétől keletre pedig két kerek átmetszetű, egyenként 3,08 méter hosszú pillért tártak fel. Ezek valószínűleg a tető egy magasított részét tartották, amely így gádorablakként is funkcionálhatott [vö.: III/1: 234–237. kép]. A két oszlop között egy kis téglalap alakú terület volt 15,2 cm-re besülyesztve a padlóba: minden bizonnyal egy nyitott tűzhely lehetett. Ez utóbbi nem véletlenül épülhetett a gádorablakos tető alá, hiszen így a füst az ablakokon át könnyebben távozhatott [vö.: III/1: 226, 235. kép]. A szobában több tárgy is előkerült: így a központi teremben feltárt – korábban már említett – szőttes néhány darabja

²³⁷ Nyilván a rendkívül rossz állapota miatt.

²³⁸ A nagy terem és a vii. számú helyiség között 84 cm széles és egy 192 cm magas ajtón keresztül lehetett átmenni [III/1: 68. kép]. A nyugati folyosóra nyitott ajtó valamivel szélesebb, de csak 162 cm magas volt. Az ajtószárny, amellyel egykor becsukták az ajtót, és amely még mindig a zsanérjain (pántjain) volt, az N. vii. déli falának támaszkodott (AKh. 332). A településen megfigyelt ajtók egyébként jól szerkesztett, masszív konstrukciók voltak: az ajtókeret többnyire két hosszabb és egy felül hozzájuk illesztett és precízen hozzájuk csapolt rövidebb gerendából állt. A hosszanti oldalak deszkáit a falak tartópilléreihez erősítették [III/1: 68. kép], a zsanérokon nyugvó ajtók vékony, párhuzamos deszkákból voltak összeállítva [III/1: 97–98. kép].

mellett a nyugati oldalon található agyagpadon – közel az ajtóhoz – egy két darabba tört, négyszögletes alsó tábla (N. III. vii. 1. a–b), valamint egy gondosan esztergályozott 29,2 cm-es szantálfa pálca (N. III. vii. 2).

A központi teremhez és a vii. számú helyiséghez kapcsolódott az épület nyugati szárnya, ahol nemcsak újabb három szobát sikerült feltárni (x, xi, xiii); de további kettőre utaló nyomokat is megfigyeltek még [III/1: 71–72. kép].²³⁹ A nagy teremmel közös falú, xi. számú helyiség ajtaja nyugati irányban a xiii. számú helyiségbe nyílt, így az csak az utóbbin keresztül volt megközelíthető. A mély homok alá temetődött szobát egy rövidebb falszakasz két részre osztotta.²⁴⁰ Itt kisebb háztartási eszközök kerültek elő, csakúgy mint a hozzá nyugati irányból csatlakozó x. számú helyiségből, amelyet szintén csak a xiii. számú szobán keresztül lehetett csak megközelíteni. Így került elő néhány egérfogó (N. III. x. 01, 8, 9 [III/1: 615–616. kép]), négy korlátelem (N. III. x. 014–017), amelyek nagyban hasonlítottak a Loulanban előkerült hasonló darabokhoz (IA. 147) [III/1: 565., 567. kép; lásd még: III/1: 550. kép], valamint egy szűrőkanál (N. III. x. 010. [III/1: 600. kép]). A x. számú helyiségben találtak még újabb két tucatnyi kiváló állapotú dokumentumot is [III/1: 802–808. kép].

A x. és xi. helyiségek tehát a xiii. szobába nyíltak, amelynek északi és keleti falai nem tisztázottak, az azonban bizonyos, hogy ez a helyiség nem a legszélső volt; további helyiség vagy helyiségek lehettek a komplexum nyugati szélén.

A fogadóterem keleti oldalán az N. III. komplexum legnagyobb alapterületű helyiségének, a xii. számú teremnek a nyomait is sikerült megfigyelni, itt további lelet nem került elő. Az egykor a tetőt tartó gerendák közül csak egy törött és hasadozott darab maradt meg. Ezen kívül négy további tartóoszlop oszlopfőjének darabjai kerültek elő a nagyméretű teremből (N. III. xii. 01 – IA. 147).²⁴¹

S végül a vii. számú helyiségtől északra még egy további – saját azonosítószámot végül nem kapó – helyiség déli, keleti és nyugati falaiból sikerült még egy-egy szakaszt feltárni. A helyiség északi részét sajnos teljes egészében az erodált lejtő „emésztette fel”. Itt, ezen a területen, szinte a homoktakaró felszínén került elő az N. III. számú komplexum talán legjelentősebb régészeti lelete. Bár a faszék darabjai a vii.-es számú helyiségtől északra lévő, elpusztult helyiséget borító homoktakarón szétszórva heverték [III/1: 585–588. kép],

²³⁹ Miután az északi oldal mellett az erodáció éppen a nyugati oldalt súlytotta a legjobban, ezért nem lehetetlen, hogy itt is további helyiségekkel kell számolnunk.

²⁴⁰ Hasonlót láthattunk az N. I.-es komplexum iii.-as számú helyisége esetében is [vö.: III/1: 53. kép]. Nincs kizárva, hogy – az N. VIII. komplexumhoz hasonlóan (lásd alább) – egy a lehetséges felső szintekre való feljutást szolgáló létra vagy lépcső lehetett itt korábban.

²⁴¹ A helyiség rossz állapota és a leletek hiánya sajnos nem teszi lehetővé a terem pontos funkciójának meghatározását, de nagyon valószínű, hogy a komplexum két legnagyobb és egyúttal szomszédos terme funkcionálisan valamiképpen összetartozott, kiegészíthette egymást.

azonosítószáma mégis N. vii. 4. lett. A nagyszerűen faragott szék a nijai lelőhely egyik emblemikus tárgyává és a *sztúpa* mellett egyik jelképévé vált.

Habár darabjaira volt esve, az elemek viszonylag közel feküdtek egymáshoz, szerencsére faragott részeikkel inkább lefelé, ezért – a felszínen való fekvésük ellenére is – kifejezetten jó állapotban maradtak meg. A szék szinte valamennyi alkatrésze megvolt, kivéve az egyik fapanelt (a négy közül), amely a lábait fogta össze. A lábak magassága 58,4 cm volt, a szék legnagyobb szélessége pedig 66 cm. A bútordarab egyértelműen magas szintű asztalos mesterségbeli tudásról árulkodik. Az egyes elemeket eredetileg facsapokkal, eresztékekkel és tiplik segítségével állították össze. Mindegyik eleme gazdagon díszített. Egyik fő, ismétlődő motívuma a négyszögletes keretbe zárt négyszirmú virág, amely formája alapján leginkább egy klemátiszra hasonlít. Ezek a virágok a szék elemein megfelelően és háromszögletű mezőkkel együtt is megtalálhatóak. Ugyanakkor nyolcszirmú lótusz és gránátalma (?) ábrázolása is előfordul. Az egyes elemek külön-külön, de együttesen is megtalálhatóak a gandhári művészetben (AKh. 334, 397; RHIE 1999, 362).²⁴² E kifinomult tárgy is kiválóan bizonyítja, hogy az itt lakó emberek, gazdag és kivételesen kényelmes életet élhettek.

A komplexumhoz az említett nagy lakóépület (és egyúttal közösségi építmény?) mellett további „melléképületek” is tartoztak. Tőle nyugatra legalább három fészernak, istállónak vagy karámnak meghatározható, kisebb méretű, négyzet alaprajzú építmény nyomait sikerült megfigyelni. Ezek közül kettő az épület közvetlen közelében állt, míg a harmadik (legnagyobb alapterületű) a löszplató legszélén, nyugatra helyezkedett el. A nádfalú, sárral tapasztott építményekben fellelt nagy mennyiségű állati ürülék is az eredeti funkciójukra utalhat (AKh. 335).

Érdekes megfigyeléseket tett Stein a komplexum környezetére vonatkozóan is. Az azt övező löszplatón és annak közvetlen közelében az épülethez vezető nyárfasor maradványait is meg lehetett figyelni, de a közelben egykor volt kertek maradványait is fel lehetett ismerni (STEIN 2007, 183; STEIN 2008, 144). Északnyugati irányban 30–45 centiméteres vastagságban megszilárdult, megkeményedett növényi eredetű törmelék és szemét borította a földfelszín. Ugyanezt a jelenséget figyelte meg az ásató azon kis terület körül is, amelyen nagy, kidőlt fák és kerítések határoltak majdnem szemben az N. III. jelű komplexummal, a következő (N. IV. számú) romtól északra. Ez kétség kívül egy különálló (szőlő)lugas maradványai voltak (AKh. 330).

²⁴² Stein szerint a szék leginkább egy indo-korinthuszi oszlopfőre emlékeztet (AKh. 334).

Az előbb leírtakból egyértelműen kitűnik, hogy a nijai telep (sőt a Jingjue Királyság) egyik igazán kiemelkedő jelentőségű épületkomplexumáról van szó, az N. III. esetében. Több mint valószínű, hogy az épületegyüttes nemcsak lakhatási, de reprezentatív, közösségi és hivatali célokat is szolgálhatott. Lakója nemcsak a felsőbb társadalmi osztályt képviselhette, de nagy valószínűség szerint a közösség (egyik) vezetője is lehetett. Az építménytől a kínai–japán régészeti expedíció által nem nagy távolságban feltárt „királyi temetkezések” (lásd: alább) arra engednek következtetni, hogy az N. III. komplexum valamelyik rendkívül gazdag leletanyaggal együtt eltemetett előkelőség, talán a király tulajdonát képezhette.²⁴³

Az itt előkerült dokumentumok: No. 182–200, 710–731.

N. IV.

Az N. III. jelű komplexum közelében, attól mintegy 200 méterre nyugatra helyezkedett el az N. IV. jelű objektumcsoport. Mint az a helyszínen készült fotókon jól látszódik az N. IV. közvetlen környezetét rendkívüli módon elpusztította a szélerózió, nagyon komoly mélyedéseket hagyva maga után [III/1: 77., 80–81. kép]. Érdekes módon azonban az épület összességében valamivel kevesebb kárt szenvedett a szél pusztításaitól, mint akár az N. I., vagy akár az N. III. jelű építmények [III/1: 78–79. kép]. Az alaprajzból egyértelműen kiderül, hogy a korábbi, inkább szabálytalannak tartható építményektől eltérően az N. IV. komplexum rendkívül szabályos téglalap alakú [vö.: III/1: 82. kép].²⁴⁴ Az építményt egy hosszú, keskeny (xii. számú) folyosó osztja két egyenlő – egy nyugati és egy keleti – félre. Míg a folyosó nyugati oldalán négy, addig a keletin három helyiség kapott helyet. Az épülethez az északi oldalon – a korábbi helyiségektől teljesen elkülönítve – három további helyiséget „ragasztottak”, amelyek közül kettő nagy valószínűség szerint istálló vagy fészter lehetett; a harmadik (a képen xiii.) funkciója viszont kérdéses.²⁴⁵

A falak minősége nem érte el az N. I. és N. III. komplexumokét. Ez az általános állapotukban is kiütközött, mert bár az épület egésze jobban megfigyelhető maradt, az egyes falszakaszok állapota például rosszabb volt mint az N. III. komplexumnál. Ennek egyik fő oka az lehetett, hogy az N. IV.-nél nem az erősebbnek, tartósabbnak bizonyult

²⁴³ Ennek nem mondanak ellent az itt előkerült dokumentumok sem.

²⁴⁴ Ebben az esetben az eredeti alaprajz rekonstrukcióját az teszi könnyebbé, hogy mindössze a komplexum délkeleti sarkán elhelyezkedő egyetlen szoba keleti és déli falai pusztultak el, a külső falak egyébként ezt leszámítva végig követhetőek voltak [III/1: 82. kép].

²⁴⁵ Az építmény tíz helyiségéből mindössze öt kapott csak azonosítószámot (x–xiv.), ami megint csak megnehezíti az építmény leírását.

tamariszkuszfonatokat használták, hanem a sokkal romlékonyabb nád- vagy kákakötegeket, amelyeket ráadásul nem diagonálisan, hanem vízszintesen rakott kötegek formájában építettek be az egyébként is vékonyabb falakba. S szerkezetük mellett a védelmet biztosító homokréteg viszonylagos vékonysága is hozzájárult a állapotuk általános romlásához. A központi folyosó két oldalán elhelyezkedő szobák közül, az N. x. jelűt például csak mintegy 30,5 cm-nyi homok takarta.

Az elsőként feltárt x. számú helyiség a legnagyobb méretű volt az N. IV.-es komplexumban.²⁴⁶ A négyzetes alaprajzú szoba a komplexum (és a központi folyosó) keleti oldalán helyezkedett el két másik helyiség között. Érdekes, hogy a terem sem az említett folyosó, sem az északról szomszédos másik szoba felé nem rendelkezett ajtóval vagy átjáróval; megközelíteni csak kívülről, az „utca” felől lehetett [vö.: III/1: 82. kép]. Északnyugati falát teljes hosszában, délnyugati falát annak háromnegyed részéig egy viszonylag alacsony, ugyanakkor széles agyagpad „támasztotta meg”. Nem meglepő módon a falak itt maradtak meg a legnagyobb épségben. A fal mellett futó agyagpad funkciójára a helyiségben talált leletek egész sora utalt. Összesen 9 darab kharoṣṭhī tábla került elő magáról az agyagpadról, illetve a döngölt padlóról. Ezek között volt egy *takhtī* (azaz függőpecsét) alakú tábla (N. x. 3. [III/1: 599. kép]), amelyet az írás iránya alapján jól láthatóan egy bal kézzel író, a táblát jobb kezében tartó személy készíthette [III/1: 883. kép]. Egy másik, két oszlopba rendezett kharoṣṭhī írást tartalmazó, téglalap alakú tábla különlegességét az adta, hogy a táblán átfúrt lyukban *in situ* előkerült az a kis fapálca is, amellyel a táblát valószínűleg a falhoz erősíthették (N. x. 4. [III/1: 884. kép]).²⁴⁷ Az említett írott táblák mellett egész sor „üres”, azaz még fel nem használt fadokumentum került elő, így magán az agyagpadon is két üres, téglalap alakú tábla (N. x. 9. a., b.).²⁴⁸

Az egyik ilyen üres tábla mérete²⁴⁹ és formája, valamint az N. xv. objektumban talált kínai dokumentumokhoz való hasonlatossága okán Stein feltételezi, hogy nem kharoṣṭhī, sokkal inkább kínai karakterek számára készülhetett (N. x. 9. c). Ugyanakkor annyiban

²⁴⁶ Természetesen jogos felvetés lehet, hogy hogyan lehetséges az, hogy az N. III. és az N. IV. komplexumban is van x. számú helyiség. Ennek magyarázata az, hogy az első expedíció során az N. III.-as komplexumban ix-ig osztott ki azonosítószámokat Stein, így a N. IV. komplexumban az első feltárt helyiség a x. számot kapta. A harmadik expedíció idején tovább kutatva az N. III. komplexumot újabb helyiségekre lelt és újabb négy számot is kiosztott (x–xiii.). Ezzel azonban felrúgta az első expedíció azonosítási rendszerét.

²⁴⁷ Ennek célja nyilvánvalóan a figyelemfelkeltés lehetett. Nagy valószínűséggel fontos volt, hogy a tábla jól látható helyen legyen kifüggesztve.

²⁴⁸ Az említett táblák formájukat tekintve különlegesek voltak, fogantyút képeztek ki ugyanis rajtuk, aminek segítségével foghatták vagy fel is akaszthatták őket. Stein szerint valószínűleg címkeként vagy cédulaként akarták volna felhasználni őket.

²⁴⁹ 25,4 cm hosszú és csak 1,3 cm széles volt.

különbözik a később előkerült kínai feliratos tábláktól, hogy mindkét végén át van fúrva, ami így egy zsinegre akasztását, átfűzését is lehetővé tette. Talán ez megoldást jelenthetett az egy-egy sort tartalmazó kínai táblák összefüggő szövegeinek rendben tartására is (AKh. 335–336).

A lelőhelyen itt sikerült először feltárni a fadokumentumok megírására szolgáló *stylus*okat, azaz fából készült tollakat is (N. x. 04–05 [III/2: 858–859. kép]).²⁵⁰ Ez utóbbiak szintén a már említett agyagpadon kerültek elő. A négy durván faragott fatoll egyik vége ki volt hegyezve, ennek segítségével vitték fel a festéket a táblára.²⁵¹

Nem kétséges tehát, hogy az agyagpad valójában az épületben lakó (dolgozó) írnok(ok) számára készülhetett, ezen ülve írták vagy másolták az egyes dokumentumokat [vö.: III/1: 54. kép]. A széles agyagpad egyúttal a táblák rendben tartását is szolgálhatta. Stein szerint az N. IV. számú komplexum x. számú helyisége nem volt más, mint egy kis iroda vagy hivatali helyiség (*scriptorium* vagy *daftar*).

A szobában az említett hivatali kellékek (tollak, „félkész” és elkészült dokumentumok) mellett további érdekes leletek kerültek elő, így egy sűrűn szövött, 190 cm hosszú tamariszkuszfonadék, amelyet az alatta megtalált két ívelt kiképzésű támasztéknak köszönhetően tábori ágynak vagy függőágnak tarthatunk (AKh. 336). Előkerült még továbbá három evőpálcika (N. x. 06.), két orsó (N. x. 01., 02.) és egy fűseprű is (N. x. 07. [III/1: 601. kép]). Ezek arra utaltak, hogy a helyiségben nem csak írással foglalkozhattak egykoron.

A x. számú helyiség mellett az építmény keleti felén feltárt két helyiség régészeti leletanyagot nem tartalmazott,²⁵² ugyanakkor fontos megemlítenünk, hogy a két helyiség közül a nagyobbik, az x. számútól északra lévő volt, a délebbi pedig a kisebbik volt. Mindkét szoba a központi folyosóra nyílt, míg azonban az északabbi és a x. számú helyiség közös fallal bírt, addig a délit a x. számútól az L alakban elforduló folyosó választotta el. Hasonló folyosórészlet a nyugati oldali szobasort már nem osztotta meg. Az itt elhelyezkedő – nagyjából hasonló arányú szobákat felvonultató – „blokk” falai egyértelműen közösek voltak.

Az említett szobák közül a legdélebbi feltárása volt a következő a sorban (xi.). A helyiség a szomszédos (azonosítószám nélküli) szobával közös ajtó révén kapcsolódott a központi folyosóhoz. A szoba észak- és délnyugati fala mentén L alakú agyagpad húzódott végig, de előkerült egy tapasztott kemence is a helyiség keleti fala mellett. E helyiség mellett

²⁵⁰ Később más objektumokban is talált ilyet Stein. Így például az N. xv. számúban egy még ezeknél is jobb állapotú darab került elő [III/2: 860. kép].

²⁵¹ A lelet megerősíti a kínai évkönyvek megjegyzését, miszerint a Khotan környéki írnokok nem madártollat vagy ecsetet, hanem fából készült tollat használtak az íráshoz (CHAVANNES 1903, 125; lásd még: TSIEN 2011, 57).

²⁵² Ezért azonosítószámot sem kaptak.

lehetett egykor az építmény (egyik) bejárata is.²⁵³ E délkeleti bejárat mellett azonban volt még egy keleti bejárata is az épületnek.²⁵⁴

A következő helyiségben az agyagpad a szoba délnyugati oldalán futott végig, annak teljes hosszában (azaz faltól falig). Előkerült ugyanakkor a tetőt támasztó gerenda talapzata is. A „nyugati szárny” legnagyobb alapterületű helyisége volt a következő, amely – miután nem került elő belőle semmilyen régészeti lelet – ugyancsak nem kapott azonosítót [III/1: 82. kép]. Közvetlenül a folyosóra nyílt és kivételesen a déli fal mellett találták meg benne az agyagpadot. Ez utóbbi azonban nem töltötte ki a két fal közötti teljes távolságot, valójában tehát rövidebb volt, mint maga a fal. A következő (N. xiv. számú) helyiségből került elő a komplexum legszélesebb agyagpadja, amely majdnem a szoba alapterületének a felét elfoglalta. A helyiség ugyancsak a folyosóra nyílt, funkcióját a rendelkezésre álló adatok alapján nehéz megmondani, de nem lehetetlen, hogy itt volt a komplexum konyhája. Az épület északi oldalán a komplexummal közös fallal, de attól elszeparálva sikerült feltárni a fentebb már említett három helyiséget (köztük az N. xiii. jelű objektumot is). Ezek közül kettő arányait, formáját tekintve a többit utánozza, a harmadik – valószínűleg fedett karámként, lóistállóként használt – építmény azonban már szabálytalan ötszög alakú volt, és északi oldalával a komplexumot körbekerítő egykori kerítéshez kapcsolódott.

A felsorolt helyiségekből egy-két fatáblán kívül más régészeti anyag sajnos nem került elő, ellenben az épület képét jelentősen meghatározó központi folyosón számos érdekes és különleges leletet sikerült feltárni. Izgalmas darab az a 40,6 cm hosszú gitárnyak (N. xii. 2), amely nagyon emlékeztet a Turkesztánban ma is jól ismert *rabáb* nevű hangszerre [III/1: 592–596., 599. kép]. A törött gitárnyakon az eredeti négyből megmaradt három hangolókulcson még a húrok maradványai is felismerhetők voltak. A negyedik kulcsot – amely korábban nyilván elveszett, vagy eltörött – durván megmunkált pálcával helyettesítették. Az egyszer már megrepedt hangszernyakon pedig ugyancsak javítás nyomai voltak felfedezhetők [III/1: 593. kép].²⁵⁵ A hangszer előkerülése arra utal, hogy az itteni élet szerves részét képezte a zene is. Ráadásul egészen kifinomult muzsikálásról beszélhetünk, ez a valóban minőségi hangszer egyértelműen erre mutat.

²⁵³ Ezt erősítheti meg az is, hogy az építményhez vezető ösvény jól megfigyelhető maradványai éppen ide kanyarogtak (lásd alább).

²⁵⁴ Ez azért is fontos megfigyelés, mert az esetek többségében nem lehetett megállapítani a telepen feltárt egyes épületek bejáratainak pontos fekvését.

²⁵⁵ Ezek a jelek arra mutattak, hogy a sérült hangszert igen nagy becsben tartották, és ameddig csak lehetett megpróbálták megmenteni.

Ugyancsak roppant érdekesek annak a két, gazdagon díszített széeknek a maradványai, amelyekre szintén itt, a folyosón találtak rá. Az egyik szék lábai²⁵⁶ 48,3 cm magasak és szárnyas testű, oroslánfejű, patás lábú szörnyeket mintáznak (N. IV. xii. 3 [III/1: 573–574. kép]. Stein szerint az indiai mitológiából ismert *Szimhászánát* ábrázolhatják ezek a plasztikus darabok. A kevés festékmaradványból ítélve rózsaszínűre és feketére voltak eredetileg festve [III/1: 575. kép] (AKh. 336). Egy másik szék (?) két (34,3 cm hosszú) lába szintén antropomorf lényeket ábrázol: egy férfit és egy nőt. A fejek és a felsőtestek emberiek, az alakok dereka és lába már inkább madárszerű, a lábak végei patában végződnek (RHIE 1999, 362). A vörös alapfestés helyenként tökéletes állapotban maradt meg rajta, helyenként sötétkék és fekete festékekkel emelték ki a tollazatot és a patákat. A hasonlóan összetett szörnyalakok használata elterjedt a korai indiai ikonográfiában (GRÜNWEDEL 1901, 45–53). Stein azonban nem találta nyomát az Indiából ismert különleges lények lópatával való kiegészítésének (AKh. 336–337). De a tritonok, pontosabban ichtio-kentaurok gyakori megjelenése a gandhári művészetben emberi felsőtesttel, szárnyakkal, lópatás lábakkal és kígyózó halfarokkal bizonyítja ennek a még komplikáltabb szörnyábrázolásnak Gandhárából, Északnyugat-Indiából történő közvetlen kölcsönzését.²⁵⁷

A folyosóról előkerült még egy kharoṣṭhī feliratos hosszúkás, lécek alakú tábla, valamint egy kék-sárga mintás gyapjúszőnyeg darabja is.

A telep egyik különleges komplexuma volt az N. IV. azért is, mert közvetlen környezete is viszonylag épségben vészelte át az évszázadokat, lehetővé téve így a rekonstrukcióját.²⁵⁸

Először is rendkívül izgalmas megfigyelés volt a két párhuzamosan kanyargó kákakerítésnek a vonala. Ezek minden kétséget kizáróan azt a gyalogutat vagy ösvényt szegélyezték, amelyek a házhoz (illetve a ház délkeleti bejáratához) vezettek. A ház megközelítésére/megközelíthetőségére is roppant módon figyeltek. Az utacska keleti bejáratánál a szél elsöpörte a homokot, ezért itt kerámiatörmelék,²⁵⁹ faszéndarabok és jó megtartású ágak – amelyeken az utolsó lakosok lépdeltek – kerültek elő.

Az említett gyalogösvényt északról és délről egy nagy gyümölcsös szegélyezte. A fák egy része még ma is áll (STEIN 2007, 184). Az itt fellelhető fafajták között sikerült

²⁵⁶ Amelyek közül három maradt meg, a negyedik széklábat nem sikerült megtalálni.

²⁵⁷ Gandhári párhuzamai alapján Rhie a 3. század harmadik negyedére keltezi a darabot (RHIE 1999, 362).

²⁵⁸ Számos érdekes lelet került elő a komplexum környékéről is, köztük egy fonott kerek alkalmatosság, amelyet feltehetően tejszűrésre használhattak (N. xii. 0018 – [III/1: 603. kép]).

²⁵⁹ Így egy nagy vörös edény darabjai (N. IV. 001 [III/1: 458. kép]).

megkülönböztetni az őszibarackot, a sárgabarackot, az eperfát, és a helyi jellegzetességnek számító *jigdafát* ('vad olajfát') (STEIN 2007, 185) [vö.: III/1: 648., 650. kép].

A háztól délre és nyugatra további kerítések nyomai voltak megfigyelhetők, többnyire érintetlenül, de szinte tökéletesen a homok alá temetve. De sikerült további két lugas maradványait is megfigyelni. A kisebbik ezek közül körülbelül 24,4 méterre helyezkedett el északkeleti irányban az N. x. helyiségtől. Kákakerítés vette körül, amely egy kb. 14 méteres oldalú, négyzet alakú területet zárt közre. A kerítésnek köszönhetően a lugas nagyobbik része épségben maradt, ellenben az egykor itt álló, a feltáráskor 12–15 méteresnek mért, kidőlt fehér nyárfák halomban álltak. A másik lugasban a még 2,43–3,04 méterre meredező nyárfák tisztán látszódtak a 121–152 cm-nyi vastag homokréteg felett. A fákat szabályos távolságokra ültették, amelyek így egy négyszögletes fasort, illetve egy kis négyzet alakú facsoportot képeztek. Modern analógiák arra mutatnak, hogy az ilyen négyszög alakban ültetett fák általában medencéket fognak közre [vö.: III/1: 187–188. kép].²⁶⁰ Itt is nyilvánvalóan hasonlóról lehetett szó.²⁶¹ A különbség az itt még lábukon álló facsoportok és az N. III. körül teljesen elpusztult lugasok között szembeszökő volt. Stein szerint a különbség a facsoportokat ellepő homok mennyiségéből adódott. Ahol több volt a homok, a facsoportok is jobban megőrződtek (AKh. 337).

Az N. III. komplexum mellett az egyik legérdekesebb objektum az N. IV. Mérete és kevésbé reprezentatív jellege arra mutat, hogy egy kevésbé előkelő személy lakhatta, mint az N. III. komplexumot, ugyanakkor a jól tervezett alaprajz, a szobák elrendezése és nem utolsósorban az előkerült leletanyag arra vall, hogy ha nem is a társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő, de mindenképpen jó módban élő, befolyásos személy házáról lehet szó. Az írószerszámok, táblák és más leletek arra mutatnak, hogy a közigazgatás, az adminisztráció egyik tagja lakhatott itt a családjával (és a kiszolgáló személyzettel).

Az itt előkerült dokumentumok: No. 201–212.

²⁶⁰ A medencék mellé ültetett fák célja egyértelmű, vetett árnyékuk segítségével csökkenteni a párolgást, azaz a vízvesztiséget.

²⁶¹ Ez a medence biztosíthatta a komplexum (a ház és a gyümölcsös) folyamatos vízellátását.

N. V.

A következő romcsoport, amely szinte telep volt a telepben, a *sztúpától* mintegy három kilométerre északra került elő. Ez a mintegy féltucat rom egy észak–déli irányban mintegy 5,6 kilométer hosszú, kelet–nyugati irányban pedig mintegy 3,2 km széles területen helyezkedett el [III/1: 83. kép]. Az első, komoly pusztítást elszenvedett rom, az N. V. első látásra nem tűnt a korábbiakhoz hasonló, jelentős építménynek. A löszplató északi, északkeleti lejtőit, amelyen az építmény elhelyezkedett, épületfa törmeléke borította be (AKh. 340). A löszplatón lévő, már eredetileg is feltehetően szabálytalan alaprajzú építmény északi, északkeleti része majdnem teljesen megsemmisült az erózió következtében [III/1: 84–85. kép]. Itt, az északkeleti sarokban feltárt helyiség teljesen elpusztult, a szobának mindössze egyetlen fala, a nyugati maradt meg. A helyiség többi részét felemészttette a szél. Az egykori helyiség java részét már az erodált lejtő foglalta el, ahol az ásató rövid időn belül több mint harminc írott fatáblára lelt.²⁶²

Az említett helyiség mellett helyezkedett el a telep következő objektumszámát viselő helyiség, az N. xv. [III/1: 86. kép] (vö.: YALDIZ 1987, 165).²⁶³ Bár ez a szoba is komoly károkat szenvedett (különösen a helyiség északi fala sérült meg jelentősebben), ennek ellenére a méreteit mégis meg lehetett határozni (7,01 m × 5,48 m), ugyanis a szoba alapjaként szolgáló gerendaváz még *in situ* megfigyelhető volt. Itt a helyiség feltárásának kezdetekor a rajzon N-el jelölt helyen vékony, kb. 30 cm-es homokréteg alól egy vastag ősi hulladékrakás rétegei bontakoztak ki [III/1: 84. kép].²⁶⁴ A felhalmozott szemétkupac egyes szegmensei a helyiség északi falának elpusztulása révén a közeli lejtőre szóródtak. Innen a szeméttel összekeveredve újabb táblák egész sora került elő (N. xv. 30–36). A helyiség északi – elpusztult – falához közeledve a táblák száma tovább gyarapodott. A szemétkupacból és a helyiséget borító homokból Stein egyenként emelte ki a fára és bőrre írt kharoṣṭhī és kínai dokumentumokat [III/2: 903–996. kép], amelyek száma végül meghaladta a 250-et (vö.:

²⁶² A feltárt táblák között volt egy felvágatlan, érintetlen zsinegezésű és pecsétű, kettős ék alakú kharoṣṭhī feliratos tábla (N. xv. 24), amelynek agyagpecsétjén Pallasz Athéné figurája jelent meg, valamint egy ugyancsak kharoṣṭhī betűs dokumentum (N. xv. 29), de már bőrre írva (ez volt egyébként az első bőrre írt dokumentum a lelőhelyről). De nemcsak kharoṣṭhī dokumentumok, hanem kínai feliratos táblák is előkerültek innen (N. xv. 02, 08, 09, 010).

²⁶³ A komplexum többi helyisége már nem is kapott számot [III/1: 86. kép].

²⁶⁴ Az eredeti padlószint felett 122 cm-es magasságot ért el a hulladékrakás.

YALDIZ 1987, 165; TUCKER 2003, 177).²⁶⁵ Az N-el jelölt területen volt a szeméthalom nagyobbik fele, a táblák jelentős része is innen került ki (N. xv. 1–79); a térképen E-vel jelölt területen (amely a helyiség központi része és a keleti fal között helyezkedett el) kerültek elő a legjobb állapotban lévő, legjelentősebb táblák (N. xv. 80–149); a nyugati fal és a központi rész közötti, W-vel jelölt területen az N. xv. 150–207. jelű dokumentumok; az N. xv. 300–363. jelű táblák pedig a C-vel jelzett részen [III/2: 20–491., 820–823, 841–856. kép] (AKh. 341).²⁶⁶

A szemétkupac legalján talált szalma- és tamariszkuszfonat rétegek minden valószínűség szerint a tető darabjai voltak (STEIN 2007, 194). Helyzetük (és szeméttel való keveredésük) arra mutat, azután kezdték el szeméttel feltölteni a helyiséget, hogy beszakadt a tető és darabjai a padlóra hullottak. Magyarul: miután a szoba lakhatatlanná vált (mivel vagy nem tudták vagy nem akarták megjavítani a tetőszerkezetet) elkezdték szeméttárolóként hasznosítani (AKh. 342–343).²⁶⁷ A helyiségben egyébként fennmaradt a tetőszerkezetet egykor tartó négy faoszlop maradványa is.

A déli fal mentén a szokásos agyagpad húzódott. Ebben az esetben azonban egy különleges, kör alakú vályú is a pad részét képezte (STEIN 2007, 194). A szokatlan építmény átmérője 152,4 cm, magassága pedig 91,44 cm volt. A vályúszerűség, amely 25,4 cm mélyen kivájva feltehetően arra szolgált, hogy a beléje töltött vízbe vagy a beléje helyezett nedves szalmára tett virágok frissek maradjanak (AKh. 342). Az agyagpad nemcsak azért volt különleges, mert az említett „virágtartót” „hordozta”, de azért is, mert ide, az agyagpadra nyitották rá a szoba 76,2 cm széles ajtaját. Tehát aki be akart jutni a szobába, az agyagpadra kellett először fellépnie, majd csak ezután az agyagpadról léphetett le a szoba padlószintjére.²⁶⁸

²⁶⁵ Gondosságára vall, hogy a tárgyak egymáshoz viszonyított helyzetét is feljegyezte, ez segítette megállapítani a táblák szeméttel kerülésének kronológiáját (még ha ez nem is feltétlen egyezik meg a táblák készítésének, megírásának kronológiájával). Ily módon később az összetartozó kettős táblák párosítása is könnyebbé válhatott.

²⁶⁶ A C és W jelű területeken talált táblák nagy számát Stein azzal magyarázza, hogy a helyiség déli falán nyíló ajtóból ide tudták hajítani legkönnyebben a szemetet, így a kharoštī dokumentumokat is. Stein azt is megjegyzi, hogy a fatáblák relatíve nagy súlyuknak köszönhetően messzebbre hajíthatók voltak, mint a szemét többi része, és így gyakran eltalálhatták velük a bejáratnál szemben lévő falat. Így ezek viszonylag messzebb helyezkedtek el az ajtótól, ugyanakkor a relatíve könnyű bőrdokumentumok sokkal közelebb estek le a bejáratához.

²⁶⁷ Stein modern kori analógiát is hoz hasonló esetre: Tokhta Ákhún bég házában Khotanban egy nagy szoba teteje sérült meg, onnantól kezdve a szomszédban lévő konyha szemetét abba helyiségbe kezdték el bedobálni (AKh. 342).

²⁶⁸ Bár Stein ezzel kapcsolatban nem foglal állást, valószínűnek tartom, hogy eredetileg nem volt agyagpad a szoba azon oldalán, ahol az ajtónyílást vágták. Ez csak később kerülhetett oda.

Az írott emlékeken kívül a háztartási szemét maradványai közül számos további emlék is napvilágra került (AKh. 340–341).²⁶⁹ Az itt talált tárgyak között számos olyan emlék volt, amely a Kínához fűződő nagyon szoros viszonyra utalt. Egy belső oldalán fényesre polírozott, külső oldalán vörös-fekete sávos lakkedény töredékei kétség kívül Kínából kerültek ide (N. xv. 001 [III/1: 457., 459–460. kép]), csakúgy mint a selyemszövetek és bambuszból készült tárgyak.²⁷⁰ Nyugati importból (a Mediterráneum térségéből) származhatnak viszont azok a zöldes színű, de mégis áttetsző, sima és metszett üvegtöredékek (N. xv. b–h [III/1: 642., 645. kép], amelyek nagyban különböznek a Khotan környéki lelőhelyek üvegárujától (AKh. 373).²⁷¹ A messziről érkezett importtárgyak²⁷² mellett a legnagyobb számban a helyi (vagy térségbeli) mesterek által készített tárgyak kerültek elő. A szemétben nemcsak pamutból, de gyapjúból és bőrből készült darabokat is találtak,²⁷³ változatos színekben és minőségben (N. xv. 012, 13, 16, 17, 18 [III/1: 343. kép]). Az egyik durva szövésű sárga-kék kockás pamut (N. xv. 012) indiai vonásokat mutat [III/1: 343. kép]; ugyanakkor a nemezdarabok között vannak tömött szálú tartósabb és ritkásabban szövött, de jobban színezett – helyi vonásokat mutató – darabok is (N. xv. 014, 015 [III/1: 343. kép]). Az előkerült tárgyak mindegyike Nija magas szintű textilművességéről tanúskodik (vö.: LAUFER 1930, 1–18).

A szemétből számos további különleges és hétköznapi tárgy került még elő [III/1: 629. kép]. A különlegesebbek közé sorolható az az elefántcsontból faragott játékkocka (N. xv. 004 [III/1: 636. kép]), amely négy hosszabb és két rövidebb oldalból áll (azaz nem kocka, hanem valójában téglatest formájú).²⁷⁴ Ugyancsak játék céljaira használhatták fel azokat a juh lábközépcsontokat (*astragalus*), amelyek gyakran rózsaszínűre festve kerültek elő (N. xv. 001. j). De említést érdemel egy fából faragott kis állatalak is (N. xv. 133 [III/1: 584. kép]).

További érdekes és számos következtetés levonására alkalmas lelet egy vastag és igen kemény (feltehetően tevébőrből készült) bőrdarab (N. xv. 005), amely négyszögletes volt az egyik, rövidebbik oldalon és lekerekített a másikon. A lekerekített végén egy nagyobb

²⁶⁹ A szeméthalom büze egyébiránt – Stein elejtett megjegyzése alapján – több mint 1600 évvel a keletkezése után is átható volt (AKh. 341).

²⁷⁰ A selyem egyedülálló jelentőségére a nijai lelőhelyen és másutt (így Loulanban) előkerült selymek nagy mennyisége és kiváló minősége is rámutat. Pontos listájukat lásd: RASCHKE 1978, 714, 220. jegyzet; vö. még: BERGMAN 1939, 56–57, 103, 130–134 stb..

²⁷¹ Az üveg még az 5. században is javarészt nyugati importáru Kínában. Sőt 643-ban egy nyugati követség még mindig vörös színű üvegáruval érkezik Kínába (HIRTH 1885, 228, 1. jegyzet; a lelőhelyen előkerült üvegárukra lásd még: FUXI – BRILL – SHOUYUN 2009). Az utóbbi évtizedek kutatásai kiderítették ugyan, hogy az üveget már a Kr. e. 6. századtól kezdve állítanak elő Kínában, ennek volumene azonban rendkívül alacsony volt. A Selyemúton nagy mennyiségben jutott keletre római és kopt üvegáru (FORBES 1966, 163).

²⁷² Ugyancsak messziről érkezhetett az a datolya is [III/1: 645. kép], amely ékes bizonyítéka volt annak, hogy még ez a távoli délről jövő csemege is az asztalára kerülhetett az itt élő embereknek (AKh. 374).

²⁷³ Az ókori bőrmegmunkálás részleteit lásd: FORBES 1966, 1–78.

²⁷⁴ A tárgy rézből vagy bronzból készült párhuzmait Rudolf Hoernle közölte mára már klasszikussá vált tanulmányában (HOERNLE 1899, 38–39).

átmérőjű, a hosszanti oldalain pedig kétszer három (tehát összesen hat) kisebb átmérőjű lyuk figyelhető meg [III/1: 536–537. kép]. Anyaga, alakja és a felvarrásához szükséges lyukak elrendezése egyértelművé tette, hogy lemezes bőrpáncél egyik eleméről van szó. A második ásatási ciklusban további darabokat is sikerült felgyűjteni ezekből a bőrpáncél darabokból (N. V. xv. 004–006, 0011 [III/1: 538–539]). Ezek azonban mind különböző formájúak és méretűek voltak, ráadásul a felerősítésükre szolgáló lyukak is különbözőképpen helyezkedtek el rajtuk (*Ser.* 236). Nyilvánvaló, hogy a testet fedő páncél különböző területeiről származhatnak (vö.: FORBES 1966, 17, 52–53; DIEN 2007, 331–338).²⁷⁵ Természetesen kézenfekvő kérdés, hogy vajon mit kerestek ezen a helyen e páncéldarabok? Sajnos pontos választ nehéz adni erre, nem lehetetlen, hogy fegyvereket is tartottak az épületben. A páncél feltűnése viszont egyértelműen arra mutat, hogy katonáknak, katonáskodással foglalkozóknak is élnie kellett a településen.²⁷⁶

A sok különleges lelet mellett előkerültek olyan egyszerű, hétköznapi használati tárgyak is, mint például egy szaruból készített kanál (N. xv. 001. i [III/1: 645. kép]).

Az N. xv. helyiségből nyíló ajtó egy hosszú, keskeny helyiségbe vezetett, amely északkeleti irányban az erodált lejtőig húzódott (a helyiség „vége” szintén elpusztult) [III/1: 86. kép]. A szoba részben közlekedésre szolgálhatott, de a délkeleti fal mellett végigfutó agyagpad arra mutatott, hogy további funkcióval/funkciókkal is számolhatunk. Kelet felől egy keskeny, L alakú helyiség csatlakozott ide. Erről talán még kevesebbet lehet elmondani, csakúgy mint az L alakú szobához csatlakozó kis négyzet alaprajzú helyiséghez, és az ezekhez kelet felől kapcsolódó terekről, amelyek javarész elpusztultak.

Az épülethez nyugat felől egy zárt udvar tartozott, amelyet egy U alakú kerítés vett körbe. A kerítésen kívül a komplexum nyugati és déli oldalán kiterjedt gyümölcsös húzódott, amelyet egy újabb kerítés övezett. Ezen a második kerítésgyűrűn belül délnyugati irányban egy, déli irányban pedig két istálló nyomai voltak felismerhetők (*AKh.* 340).

A második kerítésgyűrűn belül, pontosan délre a „főépülettől” mintegy 21 méterre, a gyümölcsösben helyezkedett el a következő objektum (N. xvi.) [III/1: 87–90. kép]. Egy ledöngölt, négyzet alakú földdarabra épült, amelynek magassága 84 cm volt (*AKh.* 374–375). A platform oldalait két lépcsőben emelkedő tömör deszkaborítás fedte, amelyet erős póznák

²⁷⁵ Hasonló bőrpáncélok jól ismertek Belső-Ázsia területéről. A számos példa közül én most csak a miráni tibeti erőd romjai közül kikerült lakozott, festett bőrpáncél darabokat idézem, amelyek sok esetben még az egyes darabok közötti bőrszíjakat is megőrizték, illetve jól látható módon segítenek a hasonló bőrpáncélok rekonstrukciójának elkészítésében [vö.: III/1: 540–544. kép].

²⁷⁶ Mint ahogy arról a dokumentumokból értesülünk, a települést időről-időre külső támadók (khotaniak, *supik*) fenyegették, de a belső konfliktusokra, erőszakszervezetre utaló jelzések is gyakoriak. Semmi meglepő nincs tehát a fegyverek feltűnésében, legyenek azok támadó- avagy védőfegyverek.

tartottak a helyén.²⁷⁷ A 4,87 méter oldalú, négyzetet formázó fagerendázatú, vakolt épületet csak 121 cm vastag homok fedte, falai alaposan meg voltak rongálódva. A helyiséget, mérete és elkülönült helyzete alapján Stein kis templomcellának tartotta. Ezt erősítette meg az is, hogy a platform délkeleti széléhez közel, nagyjából 60 cm-re tőle, egy erősen elpusztult, félkör alakú, 15,2 cm magas tapasztott alapzat nyomai voltak megfigyelhetők. Ebbe egy facölöp maradványa volt bágyazva, amely látszólag egy egykori stukkó vázát alkothatta. Ennek közelében egy 15 cm magas, fából faragott, rendkívül elkorhadt fadíszítmény került elő. A platform faburkolatán az északnyugati oldalon később egy másik, sokkal jobb állapotú fáfaragvány került elő (N. xvi. 1 – [III/1: 580. kép]). Ennek magassága a talapzatával együtt 30,5 cm volt. Egy durván faragott imádkozó férfialakot ábrázolt dudorral (hajcsomóval) a fején. A szobor talapzata pirosra volt festve, az emberalak arcvonásait ugyanakkor fekete festékkel jelezték. 1906-ben egy kis fából készült sztúpa-modell is előkerült itt (N. V. xvi. 001 – [III/1: 581. kép]). A modell fogadalmi ajándék lehetett, egyértelműen olyan szerkezetű *sztúpát* ábrázolt (háromlépcsős alap, henger alakú felső rész és kupola), amilyen szerkezetű *sztúpákat* széles körben építettek akkortájt a Tárím-medencében. Érdekes módon mégis eltért attól a *sztúpától*, amelyet épp ezen a lelőhelyen tártak fel (Ser. 236).

A kínai-japán ásatások egyik legfontosabb eredménye volt az a szintén az N. V. komplexumhoz tartozó buddhista építmény (vö.: YANG 2004, 298), amely alapvetően egy 2 m × 2 m-es négyzet alakú objektum volt, amelyet egykor egy 1,1–1,4 méter széles (fedett) passzázs vett körül. Ez utóbbi célja a középső objektum körüljárásának biztosítása volt [93A35 (N5) – III/1: 90. kép].²⁷⁸ A külső falakon egy Buddhát (vagy bódhiszattvát) ábrázoló freskót sikerült dokumentálni indiai stílusú keskeny arccal, ugyanakkor vágott, kelet-ázsiai jellegű szemekkel. Az alakon a kínai rasszjegyek vannak túlsúlyban [III/1: 91–92., 468. kép]. Az objektum közelében pedig további freskórészleteket és szobortöredékeket sikerült felszedni [III/1: 92. kép]. Finom ecsetkezelés, gazdag, telt színek jellemzik a festményeket. A képek egyértelműen az objektum buddhista szentély mivoltát támasztják alá. Csakúgy, mint a szintén itt előkerült négy faszobor vagy farelief, melyek bódhiszattvákat ábrázolnak és stílusukban nagyon hasonlóak a Stein által korábban feltárt szobrokhoz [vö.: III/1: 578. kép].

²⁷⁷ Hasonló platform figyelhető meg a ravaki *sztúpa* esetében is.

²⁷⁸ Az építmény valószínűleg szentély, azaz *griha* lehetett (vö.: CONINGHAM 2001, 70–71, 75–77). Hasonló objektumot sikerült francia és kínai régészeknek feltárni a Nijától kb. 80 km-re nyugatra fekvő Kerijában is (vö.: DEBAINE-FRANCFORT – IDRIS – BINGHUA 1994, 34–52; HANSEN 2004, 311, 37. jegyzet).

A szobrok és festmények mellett több kharoṣṭhī tábla is előkerült itt. Többek között egy *takhtī* (függőpecsét) alakú tábla (N. xvi. 2), amely éppen két szerzetes (*śramana*) által írott levél [III/2: 492–493. kép].²⁷⁹

A komplexum egyik résznek funkciója nem kérdéses, egyértelműen egy buddhista szentély romjairól beszélhetünk (vö.: YALDIZ 1987, 165).²⁸⁰ Nagy kérdés persze, hogy a komplexum másik része valójában miként funkcionált, illetve, hogy milyen összefüggés volt a xvi.-os számú szentély és a komplexum főépülete között.²⁸¹ Miután azonban a két építmény egy közös kerítés által körbezárt udvaron helyezkedett el, valamiféle összefüggésnek lennie kellett közöttük. Nem zárhatjuk ki teljesen, hogy a főépületben akár buddhista szerzetesek is élhettek.²⁸² A komplexumban előkerült nagyszámú dokumentum egyike ráadásul lehetővé is teszi, hogy megkíséreljük az építmény pontos datálását.²⁸³ A szemétkupacból származó, N. xv. 326. jelű kínai dokumentum ugyanis Kr. u. 269-re vagy 263-ra, esetleg 273-ra datálható (vö.: BROUGH 1965, 599–601; RHIE 1999, 339; HANSEN 2004, 288) [III/2: 983–984. kép].²⁸⁴ Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy a szemetesgödört és így az épületet a 3. század harmadik harmadára lehet datálni. Ez a dokumentum azonban nemcsak a gödör és a ház, de voltaképpen az egész település datálása szempontjából kiemelkedő fontosságú (a részleteket lásd *A régészeti leletanyagból levonható következtetések, Nija kronológiája* című fejezetet).

²⁷⁹ De előkerült itt egy sérült, négyszög alakú fedőtábla is (N. xvi. 3.).

²⁸⁰ Ami izgalmas – és eddig senki által sem vizsgált kérdés –, hogy miképpen viszonyul a szentély a település *sztúpájához*, illetve az azt körülvevő szakrális területhez.

²⁸¹ Valerie Hansen úgy véli, hogy a Stein, majd a kínai–japán expedíciók által feltárt építmények egyike sem lehet kolostor (HANSEN 2004, 296 – ezzel vitatkozik Yang, aki szerint az N. V.-ös komplexum egy része kolostor lehetett; vö.: YANG 2004, 298). Ami vagy arra utalhat, hogy a kolostor (amelyre számos utalás található a kharoṣṭhī dokumentumokban, pl.: No. 345, 489, 511) még egyelőre a homokbuckák alatt fekszik, és a legmodernebb technikákkal sem sikerült eddig megtalálni (Wang Binhua véleményét idézi: HANSEN 2004, 296) vagy pedig arra, hogy nem is létezett igazi kolostor Nijában, esetleg a kolostoruk/kolostoraik pontosan úgy néztek ki mint egy-egy átlagos lakóház. Azaz azt sem zárhatjuk ki, hogy a régészek már feltárták a kolostort, csak éppen nem ismerték fel eredeti funkcióját. Ez utóbbi álláspontot akár alá is támaszthatja az a momentum, hogy Loulanban sem sikerült kolostor nyomára lelteni (RHIE 1999, 400–402). A helyzetet azonban bonyolítja, hogy a Shanshan Királyság egy másik településéről Míránból ismerünk olyan építményt (M2 vagy M3), amely jó eséllyel tartható buddhista kolostornak (RHIE 1999, 372–389; HANSEN 2004, 300).

²⁸² Bár ekkor el lehet gondolkozni azon, miként kerültek védőfegyverzet (páncél) darabjai az említett épület folyosójára.

²⁸³ Ez a dokumentum kb. 30 cm-re került elő a padlószint fölött, ugyanakkor számos hasonló jellegű hivatalos kínai okirat e fölött a dokumentum fölött helyezkedett el, a padlótól számított 91 cm és 106 cm közötti rétegekből (N. xv. 337, 339, 349, 351, 353, 02, 08, 09, 010).

²⁸⁴ M. Loewe szerint a Brough által javasolt Kr. e. 263-as datálás túl korai, ő legalább húsz évvel későbbre, kb. 283-ra datálja a dokumentumot (LOEWE 1969, 91–103). Ezt Brough később vitatta (BROUGH 1970, 39–45) és továbbra is a korábbi datálás mellett foglalt állást. Lin Meicun és Ma Yong kínai kutatók szerint azonban további dokumentumok azt bizonyítják, hogy Brough datálása valóban korai és 273-at javasolnak (vö.: RHIE 1999, 352, 57. jegyzet; HANSEN 2004, 309, 16. jegyzet).

Az itt előkerült dokumentumok: No. 213–399.

N. VI.

Az N. V. jelű komplexumtól kb. 311 méterre déli irányban került elő az N. VI. jelű, kisméretű épületegyüttes [III/1: 93. kép]. Az N. VI. komplexumot és közvetlen környezetét viszonylag vékony homokréteg fedte, ennek viszont az volt a következménye, hogy a terület komoly károkat szenvedett el a széleróziótól.

A nagyjából észak–déli tájolású komplexum alapvetően két építményből állhatott. Az északabbi, L alakúnak összesen három helyisége volt megfigyelhető. Ebből az egymás mellé épített két északabbi helyiség komolyabb károkat szenvedett, a délebbi – az építmény legnagyobb szobájának tartható helyiség – valamivel jobb állapotban volt. Az északi oldalon található fatörmelék nyilvánvalóan a két északi helyiség építési faanyagából származott. A nagyobbik (nyugatabbi) szoba déli oldalán faltól falig agyagpad húzódott. Ez volt az egyetlen ilyen típusú építmény az N. VI. komplexumban. A másik, kisebb méretű szoba funkcióját – a leletanyag teljes hiánya miatt – sajnos nem lehetett megállapítani. Ráadásul sem a két északabbi helyiség közötti kapcsolatot (ajtót, átjárót) nem sikerült megfigyelni, sem a két északi szoba és a délebbi szoba közötti kapcsolatot. Nem lehetetlen, hogy az egyes helyiségek külön-külön közvetlenül az udvarra nyíltak [III/1: 93. kép].

Az L alakú építmény déli – legnagyobb alapterületű – helyisége téglalap alakú volt, északkeleti sarkában egy nyitott tűzhellyel. Feltehetően egykor a tűzhely felett a tetőszerkezeten gádorablak lehetett, amelynek a funkciója a füst elvezetése volt. Az L alakú épülettől elkülönülve, attól délre került elő az N. xvii. számú objektum, amelyben sikerült feltárni az egykori tűzhelyet, de az egykor a tetőt tartó négy faoszlop maradványait is. A helyiséget körülbelül 30 cm-es – tehát vékony – homokréteg borította. A négy központi elrendezésű oszlop itt is valószínűleg a tűzhely fölötti megemelt tetőszerkezetet tarthatta [vö.: III/1: 235. kép]. Érdekes módon e helyiség esetében az északi fal viszonylag jó állapotban vészelte át az évszázadokat, a déli fal azonban csak nehezen volt rekonstruálható. Így a bejárat pontos meghatározása is nehézségekbe ütközik. (De több mint valószínű, hogy dél felé lehetett vágva egy ajtó.)

Az objektumból összesen öt kharoṣṭhī dokumentum kerül elő, köztük például egy ék alakú alsó tábla (N. xvii. 1 [III/2: 494–495. kép] vagy egy kiváló állapotban megmaradt, négyszög alakú kettős tábla (N. xvii. 2 + 3 [III/2: 496–503. kép]).²⁸⁵

A komplexumot körbekerítő kerítésnek csak egy viszonylag rövid szakasza maradt meg a komplexumtól délre és nyugatra, ugyanakkor az építményekhez vezető, nyárfákból álló fasor, amely keletről érte el a komplexumot, máig jól megfigyelhető, köszönhetően annak, hogy a kidőlt nyárfák többsége eredeti helyzetéből nem mozdult el (AKh. 375).

Az N. VI. egy kisebb (átlagos) méretű komplexum volt [III/1: 94. kép]. Az épület egésze és a benne talált szegényesebb leletanyag arra mutatott, hogy a település egyik átlagos társadalmi helyzetű lakójának a házáról lehet szó.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 400–403.

N. VII.

A következő feltárt rom egy feltűnő, szigetszerűen kiemelkedő löszháton helyezkedett el, egy erodálódástól erősen sújtott területen, közel 1600 méternyire az N. V.-ös jelű romtól északra. A viszonylag nagyméretű, szabálytalan alaprajzú és elrendezésű komplexum környezetét, az erodált lejtőket elsősorban északi és nyugati irányban jelentős mennyiségű épületfa törmeléke borította, ami azt mutatta, hogy a komplexum korábban még nagyobb kiterjedésű lehetett. Steinnek összesen 11 (12?) helyiséget sikerült dokumentálnia [III/1: 95. kép]. Amennyiben a helyiségek száma valóban magasabb volt még ennél is, akkor egy igen tekintélyes méretű komplexumról beszélhetünk (amely szobáinak számát tekintve az N. III. komplexummal is vetekszik). Azonban méret ide vagy oda az épület falait gyengébben konstruálták, mint akár az N. III., akár az N. I. komplexumban [III/1: 99. kép]. A falak vastagsága többnyire csak a 10–12 cm-t érte el, ráadásul nem tamariszkuszfondék, hanem vízszintesen rakott, majd letapasztott nádkévék adták a tartását.

Az építményt vastag homoktakaró borította. A komplexum délkeleti oldalán feltárt nagy termet borító homoklepel például legalább 182–213 cm mély volt [III/1: 96. kép].

Az épületet egy megközelítőleg 122 cm széles, T alakú folyosó osztotta alapvetően három részre. Az épület keleti, délkeleti felén nagyobb méretű helyiségek voltak, az

²⁸⁵ A további, itt előkerült dokumentumokat lásd: III/2: 504–511. kép.

északnyugati oldalon viszont kisebb helyiségek sora húzódott [III/1: 95. kép]. Az itt található szobák padlószintje mintegy 152 cm-rel (!) volt magasabb, mint az épület többi részében. Ezt a jelenséget Stein annak tudja be, hogy a háznak ezt a részét később (vagy talán korábban) építhették mint a többit.²⁸⁶ Itt a homokréteg is vékonyabb volt, ráadásul e helyiségek esetében a falak külső oldalán még erősebb volt az erózió (*AKh.* 375–376). Összesen hat helyiség nyomai voltak itt megfigyelhetőek. Ezek közül három majdnem teljesen elpusztult. A legészakibb helyiségben – melynek csak déli és keleti falai maradtak meg – került elő egy fatörzs, amely talán durva székként vagy asztalként funkcionálhatott,²⁸⁷ de előkerült itt egy vastag falú, nagy méretű korsó is, amelyet a padlóba süllyesztettek annak idején. Az említett leletek alapján a helyiség eredetileg konyhaként funkcionálhatott.²⁸⁸

A konyhaszerű helyiséggel közös falú szoba déli oldalán agyagpadot tárt fel Stein (a szoba nyugati fala majdnem teljesen elpusztult). Az ettől délebbre lévő két-két szoba egymásba nyílt, azonosítószámot azonban csak a délkeleti csücsökben lévő helyiség kapott (N. xviii.).²⁸⁹ A szoba padlóján összesen nyolc kharoṣṭhī dokumentum került elő (pl.: N. xviii. 1–8 [III/2: 512–529. kép]. Ezeket valószínűleg a délkeleti fal védhette meg a pusztulástól. Többségük kisméretű, cimkeszerű tábla. A felszínen további, teljesen kifakult és kiszáradt darabok is feküdtek. A fatáblákon kívül különféle textildarabok, rongyok és szöttek kerültek még elő ebből a helyiségből (N. xviii. 01. b–f).

A komplexum északkeleti helyiségeit feltehetően raktárként és istállóként vagy pajtaként használhatták. Az egyikükben (az N. xix. azonosítószámot kapott helyiségben) egy 152,4 cm hosszú – gabona, szalma vagy széna hordására, rakodására használt – nagy favilla került elő, amelynek alkatrészeit bőrszíjakkal erősítették össze [III/1: 76. kép], valamint egy 20,3 cm-es lapos fatál, amelyben még mindig benne voltak a kölesszemek.²⁹⁰ A kölesszemekre az embereken kívül más is vágyhatott, amelyre az az itt feltárt, fából készített egérfogó szolgáltatott bizonyítékot (N. xix. 2 [III/1: 614. kép]. Ez utóbbinak több párhuzama is előkerült a későbbiek során a lelőhelyről [vö.: III/1: 615–617. kép]. Stein talált még itt egy tökéletes állapotú, fényes felületű, 17,8 cm átmérőjű vörös agyagedényt is. Az egyértelműen

²⁸⁶ Ez egy fontos megállapítás, tekintve, hogy a telep egészét vizsgálva viszonylag kevés adatunk van különböző építési fázisokra, bővítésekre. Emblematis példaként lehet persze erre a *sztúpa* épületének legalább két építési fázisa, bővítése.

²⁸⁷ A szoba az itt előkerült tárgyak ellenére sem kapott azonosítószámot.

²⁸⁸ Tűzhelyet ugyanakkor nem sikerült dokumentálni itt, de nem lehetetlen, hogy ennek oka az, hogy a tűzhely a helyiség mára már elpusztult részében lehetett egykoron.

²⁸⁹ Az épületben ma is megfigyelhető deszkaajtó a településen széles körben alkalmazott típus volt, ilyen ajókat mind a mai napig használnak Kínai-Turkesztánban [vö.: III/1. kép: 97–98. kép].

²⁹⁰ Újabb bizonyítást nyert, hogy a telepen nem csak kertkultúrával, gyümölcsfákkal, szőlővel foglalkoztak, de gabonaféléket is termesztettek. A gabonamezők elhelyezkedésére sem Stein, sem a japán–kínai expedíció régészei nem találtak bizonyítékokat. A mezőgazdasági és más tevékenységekre lásd: LITVINSKIJ 1995, 28–29.

mezőgazdasági célokat szolgáló helyiség hétköznapi használati tárgyai mellett előkerült itt egy nagy ék alakú alsó tábla is (N. xix. 1 [III/2: 530–531. kép]). Ide azonban egyértelműen másodlagos felhasználás során keveredett, ugyanis az egyik vége alaposan el volt szenesedve, ami arra mutat, hogy a „kóbor” táblát fáklyaként vagy gyertyaként használhatták, és nem eredeti funkciójában (AKh. 376).

Az N. xix. helyiséget keletről egy apró istálló (ól?) határolta, nyugatról pedig egy nagyobb alapterületű helyiség. Ez utóbbi a tőle délre elhelyezkedő, Stein által *hall*nak hívott helyiséggel együtt volt a két legnagyobb alapterületű szoba a komplexumban. A két terem között nem volt összeköttetés, közöttük egy folyosó húzódott [III/1: 95. kép]. Sajnos itt egyetlen régészeti leletet sem találtak, vagyis nem volt, ami segíthetett volna a két terem funkciójának meghatározásában. Az azonban bizonyos, hogy a *hall* az épület legdélibb helyisége volt, néhány lépésre tőle már a komplexumot korábban nagy valószínűség szerint körbeérő, fonott kerítés részletét sikerült kibontani. A kerítésen belül – az egykori udvaron – kidőlt nyárfák sorakoztak, jelezve, hogy egykoron dús lombú fák vetettek árnyékot a házra.

Az N. VII. komplexum mindenképpen csalóka, ugyanis bár számos helyiségből állt, a falak szerkezete, az épület konstrukciója és az előkerült leletanyag arra mutatnak, hogy semmikép sem a társadalmi hierarchia élén álló személy lakhatott itt korábban. Azt azonban, hogy mégis hol helyezkedett el a társadalmi ranglétrán a tulajdonos, rendkívül nehéz lenne megmondani. A komplexum különlegességei az egyik istállószerű helyiségből előkerült mezőgazdasági és más eszközök, leletek. Ezek megerősítik a település mezőgazdasági voltára vonatkozó korábbi megállapításainkat is.²⁹¹

Az itt előkerült dokumentumok: No. 404–414.

N. VIII.

Az N. V. komplexumtól mintegy 3,2 km-re északnyugati irányban feküdt a romok következő csoportja, amely egy sor kisméretű házból és több ló- vagy marhaistállóból állt [III/1: 100. kép].²⁹² A romok egy nagyjából 365 × 365 méteres, négyzet alakú területen feküdtek északkelet–délnyugati irányban elszórva. Többségük komoly pusztulás nyomait mutatta,

²⁹¹ Nagyon óvatosan ugyan, de felvethető egy lehetséges karavánszeráj funkció is.

²⁹² A területen legalább négy lakóházzal és 6 vagy 7 istállóval (pajtával, gazdasági melléképülettel stb.) számolhatunk. Ezek közül a legjelentősebb építmény kapta az N. VIII. jelet, a többinek nem adtak azonosítószámot [III/1: 100. kép].

jelentős részük éppen csak felismerhető volt, s persze mindez itt is a rendkívüli erodációnak volt köszönhető. Ráadásul – különösen a terület északkeleti szélén – komoly vastagságú homoklepel borította az itt található romokat, amelyeket így igen mély homokréteg alól kellett kiszabadítani [III/1: 102. kép]. A terület délnyugati szélén azonban néhány nagyobb, 4,5–6 méter magas homokdűne közelében egy viszonylag jobb állapotú, nagyobb méretű építményt is sikerült feltárni. Ez a N. VIII. számot kapta [III/1: 103. kép]. A megközelítőleg négyzetes alaprajzú épület északnyugati oldala és délkeleti csücske szenvedett legtöbbet az állandó szelektől, de az építmény többi része viszonylag jó állapotban maradt meg [III/1: 104–105. kép]. A komplexumban két sorban három–három (összesen hat) nagyobb helyiséget sikerült feltárni. A két szélső szobasort pedig egy kisebb helyiségekből álló, 3,35 méter széles helyiségsor választotta el egymástól.

Az elsőként feltárt keleti szobasor első helyisége (N. xx.) meglepően gazdag volt régészeti leletanyagban, annak ellenére is, hogy a szobát mindössze 61–91 cm-es homokréteg borította, s ezért (is) a szoba északnyugati, külső fala a szél pusztító munkájának következtében lényegében teljesen megsemmisült. A téglalap alakú helyiség délkeleti fala mellett széles agyagpad húzódott. Az agyagpadon számos írott emlék került elő. Így például itt került napvilágra egy jó állapotban fennmaradt, ék alakú tábla, amelyen sajnos már nem volt olvasható az egykori felirat (N. xx. 2 [III/1: 833–834. kép]) mellett egy 29,2 cm hosszú *takhtī* (azaz függőpecsét) alakú tábla feküdt, amelynek az egyik oldalán elhalványult kusán típusú brāhmī írást, a másik oldalán viszont két rövid sornyi kharoṣṭhī írást figyelt meg az ásató.²⁹³ Közel ez utóbbihoz egy faragott panel került elő (N. xx. 01). Méreteiből ítélve egy szekrény(ke) alkotóeleme lehetett. A táblán egy – feltehetően kőszáli – kecskét ábrázoltak [III/1: 551. kép]. A faragvány készítője jól ismerhette az általa ábrázolt állatot, elnagyoltsága ellenére anatómiai pontosság jellemzi a széles vésőnyomokkal kivitelezett rajzolatot.²⁹⁴ Nemcsak az említett agyagpadról kerültek elő azonban tárgyak: a döngölt agyagpadlón például egy igen nagy méretű, fából faragott kettős tartókonzolt sikerült dokumentálni [III/1: 101. kép]. A négyszög alakú gyámfejek faragása, melyek a tartókonzol alatt helyezkedtek el, hasonló díszítőmotívumokat hordoztak, mint amilyeneket az N. III.-as komplexumban

²⁹³ A két írástípust megközelítőleg egy időben használták Északnyugat-India területén. Itt egy közös tárgyon való előfordulásuk korábban példa nélküli unikumnak számított. Brāhmī felirat még került elő a lelőhelyről, azonban előfordulása nagyon szórványos, Nijában egyértelműen a kharoṣṭhī (és a kínai) írás túlsúlya figyelhető meg. A két írásforma közös előfordulásának problémájára én itt most nem térhetek ki részletesen, de ez egy olyan széles kultúrtörténeti háttérrel rendelkező epigráfiai probléma, amellyel a jövőben érdemes lenne hosszasan is foglalkozni (AKh. 369; lásd még alább).

²⁹⁴ A közeli Kunlun hegységben honos állatfajról van szó, amely arra mutat, hogy az itt lakók számára hétköznapi, jól ismert állat lehetett.

előkerült szék esetében már megfigyelhettünk. A gandháriai szobrászatból jól ismert négyszirmú és négy csészelevelű virág itt is előfordul, ráadásul összesen négy ízben [vö.: III/1: 546–548. kép]. A másik gyámfejen ugyanazon virág fele ismétlődik négy háromszögbe zárva, amelyek átlósan kereszteződő szalagokat alkotnak. A tartókonzol, ahogy a közepén lévő csaplyuk is bizonyítja, egy oszlop kör alakú fején pihent, és kétségkívül egy a tetőszerkezethez tartozó gerendát tarthatott.²⁹⁵

Az említett tárgyak mellett egy ugyancsak fából faragott, 15,2 cm-es oromdísz is előkerült itt, amely öt kiszélesedő bordát ábrázol, s ily módon azokat az esernyőszerű építészeti elemeket, a *csatrákat* utánozza, amelyek az indiai *sztúpák* tetőszerkezetének jellegzetes elemei.

Az írott és építészeti faragott elemek mellett a szobában egy fakártolót (N. xx. 05) is találtak, amely a textilgyártás során a vezetékszálak tömörítésére szolgáló, fésűszerű eszköz volt [III/1: 444. kép] (vö.: ROSTOV – GUANYAN 1983, 35).²⁹⁶

A kézművesipar másik eszköze is napvilágra került itt: egy 25,4 cm-es csizma kaptafa (N. xx. 04).²⁹⁷

E „gazdag termést” szolgáltató helyiségtől délkeleti irányban helyezkedett el a délkeleti szobasor legnagyobb helyisége, amelynek délkeleti, déli és délnyugati fala mentén egy U alakú agyagpad futott végig. A szoba közepén a tetőszerkezetet tartó, központi helyzetű oszlop maradványai is megfigyelhetők voltak. E helyiséghez végül egy kisebb, téglalap alakú helyiség csatlakozott, mely további leletanyaggal már nem szolgált [III/1: 103. kép].

A keleti szobasort a nyugatitól elválasztó, nagyjából hasonló méretű helyiségekből álló szobasor funkcióját a régészeti leletanyag teljes hiánya miatt már nem lehetett megállapítani (ezeket közlekedésre azonban bizonyosan használták). A nyugati szobasor majdhogynem a keleti tükörképe volt: a szobák méreteiket, arányaikat tekintve nagy hasonlóságot mutattak a keleti szobasor helyiségeivel. Ezek közül is leginkább az északi oldalon elhelyezkedő szoba szenvedte el a legnagyobb pusztítást. A tőle délre nyíló helyiség számos következtetés levonását tette lehetővé. A rendkívül mély, közel 3 méteres

²⁹⁵ Ezek a megoldások számos ma is megfigyelhető autentikus építményben felefedezhetők Kínai-Turkesztán egyes részein. Nagyon úgy tűnik, hogy a technológiák, sőt a díszítőmotívumok is sok száz éven keresztül változatlanul fennmaradhattak a Selyemút mentén [vö.: III/1: 229–233. kép].

²⁹⁶ A kínai források ’fakéznek’ (*mu shou*) is nevezik az eszközt (FENG – ZHIYONG 2000, 45).

²⁹⁷ Nagy kérdés persze, hogy a két kézműves-szerszám előkerülése arra mutat-e, hogy a házban lakók textilkészítéssel és cipő- vagy csizmagyártással is foglalkozhattak. Amennyiben elfogadjuk mindkét lehetőséget, akkor fel kell tételeznünk, hogy itt olyan mesteremberek lakhattak, akik mindkét – egymástól viszonylag távol álló – kézműves tevékenységben is otthon voltak. Ebből viszont rögvest fakad a kérdés, hogy itt specializálódott személyekről van-e szó, avagy a település majd’ mindegyik házában foglalkoztak hasonló tevékenységekkel. Erre nem tudunk kielégítő választ adni, az azonban bizonyos, hogy a kézműipar helyi meglétét e tárgyak minden kétséget kizáróan bizonyítják [III/1: 338. kép].

homokleplet ellapátolva kiderült, hogy a szomszédos szobából a nagyobb terem felé nyíló ajtó valójában először a nagy teremből leválasztott kis, fülkeszerű helyiségbe vezetett, a 2,43 m × 1,52 m-es fülke minden bizonnyal egy létra vagy lépcső számára készülhetett.²⁹⁸ Amennyiben ez valóban így volt, akkor ez azt is jelenti egyúttal, hogy a lelőhely házainál – vagy legalábbis egy részükénél – emelet ráépítésével is számolhatunk. Ez merőben új fényt vet az említett lakóházakkal kapcsolatos elképzelésekre.²⁹⁹

A szobából (amely ismét érthetetlen módon nem kapott azonosítószámot) több régészeti lelet is előkerült. Kiemelkedő fontosságúak ezek közül azok a remekül faragott kettős tartókonzolok (N. xx. 02–03 [III/1: 546–548. kép]), amelyek a szoba padlója felett 60–90 cm-re a homokból kerültek elő. Pozíciójuk arra mutat, hogy már azután kerültek későbbi megtalálási helyükre, amikor a szoba elkezdett homokkal feltöltődni. A két konzol nagyon hasonló méretű volt (kb. 61 cm hosszúak és közel 15 cm szélesek), ráadásul nagyon hasonló volt a díszítésük is, ami arra mutatott, hogy egykoron párban állhattak. Legjellemzőbb mintájuk az a gandhári eredetű klemátisz, amely már több tárgyon is megfigyelhető volt korábban.³⁰⁰ A faragott építészeti elemek nemcsak a minták távoli kölcsönzéséről, de a technikai fogások átvételéről is tanúskodtak.

Az említett helyiségből azonban nemcsak ezek a faragványok kerültek elő. A szoba közepén napvilágot látott egy fából készült, egyszerűen faragott szekrény(ke) is, hosszanti oldalán egy 20,3 cm-es négyszögletes nyílással (AKh. 377–378).³⁰¹

Míg az előző két helyiség valóban a keleti szárny helyiségeinek tükörképei voltak, addig a legdélibb helyiség nem ilyen volt: hosszabbnak és keskenyebbnek is bizonyult, mint a keleti szárny hasonló helyisége. Lelet innen már nem került elő.

Az épülettől délre és keletre – a már megszokott módon – egy régen elpusztult gyümölcsös gyümölcsfái meredeztek elő a homokból. Nagyon érdekes azonban, hogy bár az építménytől délre egy kerítéspárral határolt 3,65 méter széles egykori ösvényt lehetett remekül megfigyelni, az útnak látszólag nem volt „becsatlakozása” a házhoz. A délnyugat–északkelet irányítású kerítéspár (s így az út) mintegy 60 méteres hosszúságban látszott; így ha mégis volt lecsatlakozása a ház felé, akkor ez vagy a megfigyelt szakasztól

²⁹⁸ Ezt támaszthatja alá az a tény is, hogy az ajtók révén ezt a kis kamraszerű helyiséget az épület több szobájából is könnyedén meg lehetett közelíteni.

²⁹⁹ Hasonló megmagyarázatlan funkciójú helyiség mind az N. I.-es, mind az N. III.-as komplexumban előkerült. Nem lehetetlen, hogy ezek is hasonló „lépcsőházak” lehettek eredetileg. Az elképzelést azonban gyengíti, hogy egyik épület esetében sem sikerült akár egy létra, akár egy lépcső maradványait, de még csak töredékeiket sem megfigyelni.

³⁰⁰ Stein rámutat arra is, hogy a motívumok a gandhári kultúra eltűnését követően is továbbéltek, és a 20. századi Kasmír (a mai indiai és pakisztáni határvidék) területén is megtalálhatóak voltak.

³⁰¹ A kis komód 73,7 cm hosszú, 55,8 cm széles és 81 cm magas volt, a lábai magukban 55,8 cm-esek voltak.

északra, vagy pedig délre (azaz a mára már elpusztult részére) volt lokalizálható [III/1: 103. kép].³⁰²

Az N. VIII. komplexum közelében azonban nemcsak az említett út volt az egyetlen „kiegészítő jellegű építmény”. A háztól mintegy 182 méterre ugyanis egy víztároló medence nyomait sikerült feltárni (STEIN 2007, 194) [III/1: 102. kép]. Az agyagból tapasztott, négyzet alaprajzú medence oldalfalai 14,63 métereseek voltak. A vízmedence közepén, amely egyébként a feltöltődés ellenére is még kb. 182 cm mély volt, egy 152 cm átmérőjű dombocska emelkedett kb. 76,2 cm-rel a homok fölé (AKh. 378–379). E dombocska funkciója az volt, hogy a víztartályban található víz mennyiségét folyamatosan jelezze.³⁰³ A vízmedence szélén – a kipárolgás csökkentésére – nyárfákat ültettek, amelyek közül néhány a saját „lábán” vészelt át az évszázadokat, az egyik fa magassága például még elérte a 3,65 métert [vö. még: 228. kép].

Mint az fentebb említettük: az N. VIII. komplexum valójában egy nagyobb kiterjedésű rommező része volt csupán. Az N. VIII.-tól kb. 274 méterre északkeletnek, egy magas homokdűne oldalában két további rom került elő. A jól megépített, faszerkezetű falakat itt is nagyon komoly homokréteg fedte. A két rom egyenként is csupán két-két szobával rendelkezett, de nem zárható ki, hogy – legalábbis az egyik esetében – emelet ráépítésével is számolhatunk, ugyanis az N. VIII. építmény „lépcsőházához” hasonló helyiség itt is napvilágra került. A két épületből sajnos további régészeti leletanyagot nem találtak. Csakúgy mint az N. VIII.-tól délkeletre lévő két kisméretű és szinte teljesen elpusztult házak esetében. Ez utóbbiakat is vastagon ellepte a homok, egykori gerendáik legteteje látszódott csupán ki alóla.

Sajnos ezeknek az épületeknek a N. VIII.-hoz fűződő viszonyrendszere nem világos, mint ahogyan a területen előkerült régi kerítésszakaszok, istállók és pajták, valamint gyümölcsösök egymáshoz és a lakóépületekhez kapcsolódó viszonya sem.

A kiterjedt romterület legkiemelkedőbb jelentőségű építménye, az N. VIII. objektum egy határozott terv szerint építhetett, stabil konstrukciójú építmény volt, amelynek leletanyaga

³⁰² Ezek az egész lelőhelyen megfigyelt, utakat védő kerítések arra mutatnak, hogy az itt élők nagyon fontosnak tartották a település egyes részeinek megközelíthetőségét, hiszen a kerítések nyilván az utak, ösvények homokkal való elborításának szabtak gátat. Az így kijelölt útvonalak a kerítések egymástól való távolságából következtethetően nemcsak gyalogosan, de lóháton (számárháton, teveháton) és akár kocsival is megközelíthetőek voltak. A körülkerített udvarok, gyümölcsösök, illetve a kerítéssel övezett utak más különben a nagyfokú rendezettség képét kölcsönözheték egykor a településnek (ami a központi közigazgatás erejét és hatékonyságát is jól mutatta). Ezekről lásd még alább.

³⁰³ Ezt az építményt Turkesztánban ma is török nevén *dömbel*nek nevezik.

arra mutat, hogy igényes (lásd: épületfaragványok, bútorok stb.) lakója bár nem tartozhatott a helyi közigazgatás szereplőinek sorába, a házában talált kézművesszerszámok (kártoló, sámfa) arra vallanak, hogy bekapcsolódhatott a helyi kézműiparba.³⁰⁴

Az itt előkerült dokumentum: No. 768.

N. IX.

Az N. VIII. jelű komplexumtól valamivel több mint 4,4 km-re déli irányban, a *sztúpától* pedig kb. 1,7 kilométerre észak–északnyugati irányban került elő a következő komplexum (AKh. 379–380). Az N. IX. épület több újdonsággal is szolgált.

Az észak–északnyugat–dél–délkeleti tájolású hosszúkás téglalap alakú építmény négy helyiségből és egy L alakban hozzá épített fészerből állt [III/1: 108. kép].³⁰⁵ Szinte mindegyik helyiség hordozott valami egyedit magában.

Az északi oldalon lévő szoba három oldala például nem a szokásos gerendavázis technológiával, hanem döngölt agyagból készült. Az alaprajzon is jól látható, hogy a szobának csak a szomszédos N. xxiii. helyiséggel közös déli fala készült gerendavázis, tapasztott vakolatos módszerrel [III/1: 108. kép]. A döngölt falak használata eddig egyedülálló a település lakóépületeinek sorában, az alább bemutatandó N. XXVI. komplexum esetében két falszakasz esetében eltértek ugyan a megszokott gerendavázis technológiától, de ott napon szárított agyagtéglákat használtak fel az építkezés során, csakúgy mint a *sztúpa* esetében. A technológiai eltérés magyarázatára Stein nem tesz kísérletet, én azonban a rendelkezésre álló adatok alapján úgy vélem, hogy a két eltérő technológia (gerendavázis módszer, illetve döngölt agyagfal) kronológiai okokra vezethető vissza, azaz az eredetileg három helyiségből álló gerendavázis épülethez utólag toldották hozzá az agyagból döngölt falú helyiséget.³⁰⁶ Annak viszonylag kis esélyét látom, hogy a technológiai különbség oka a helyiség funkciójában keresendő. A döngölt agyagból készült falak mentén ugyanis az északi és keleti oldalon teljes hosszában egy szokásos L alakú agyagpad húzódott végig, amely arra mutatott,

³⁰⁴ Persze annak megállapítása, hogy csak saját használatra avagy a piacra is termelt, ma már lehetetlen.

³⁰⁵ Miután itt a szokásostól eltérően nem került elő nagy mennyiségű épületfa az építményt körülvevő lejtőkön, ezért valószínűsíthető, hogy a megfigyelt szobák száma már nem gyarapítható további (elpusztult) helyiségekkel [III/1: 107. kép].

³⁰⁶ Amelyhez még később illesztették L alakban a már említett fészert.

hogy funkciójában (vagy komplex funkcióiban) ez a helyiség sem térhetett el jelentősen a telep helyiségeinek többségétől [vö.: III/1: 223–225. kép].³⁰⁷

Ugyancsak egy L alakú agyagpadot tártak fel az előbbihez délről kapcsolódó N. xxiii. helyiségben, de most a nyugati és az északi fal mentén.³⁰⁸ Az északi falat azonban teljesen nem érte végig az említett agyagpad. Az északkeleti sarokban ugyanis egy ugyancsak agyagból készített kis háromszögletű „polcot” képeztek ki, amelyet feltehetően valóban polcként használtak, amit jól illusztrált a rajta feltárt négyszög alakú fedőtábla (N. xxiii. 1) [III/2: 554–558. kép].³⁰⁹ A helyiségben a keleti falhoz épített tűzhelyet is sikerült megtalálni.

Az N. xxiii. helyiséget délről egy nyugati oldalán nyitott, raktárszerű helyiség határolta, amely a benne megtalált nyárfaágakból és tamariszkuszágakból következtethetően faraktárként működhetett.

Ez utóbbiból nyílt az építmény legdélebbi és egyben legnagyobb alapterületű szobája, amely egészen jellegtelen volt, leletanyag nem került elő belőle.

Az épülethez – annak északi végén – fészker vagy pajta csatlakozott. Ezt gerendavázis nádfonatokból építették. A helyiség közepén egy agyagból tapasztott, 61 cm átmérőjű, kör alakú sütökemence kapott helyet [vö.: III/1: 226. kép]. Nem lehetetlen, hogy a helyiség egyfajta „nyári konyhaként” funkcionálhatott.

A legdélebbi helyiség sarkától két kerítés nyomát is követni lehetett. Az egyik az építmény közvetlen környezetét (az udvarát?) keríthette (ennek nyomai pár métert követően a homokba vesztek). A másik sokkal nagyobb ívben kanyarodott dél-délnyugat felé; valójában az egykori gyümölcsös mellett dél-északi irányban vezetett 244 cm széles egykori öntözőcsatornát és az annak két oldalára telepített nyárfaligetet övezte (STEIN 2007, 183; STEIN 2008, 144) [III/1: 106. kép]. A csatorna nyomai egészen sokáig, kb. 92 méteres hosszúságban voltak megfigyelhetők.³¹⁰ A csatorna partján álló nyárfák közül több még állt a feltárás időpontjában.

³⁰⁷ Az az elgondolás sem állja meg a helyét, hogy az északi oldalra épített agyagfalak jobban ellenálltak volna a szeleknek és a hidegnek, mert ha ez így is lett volna, nagyon nehéz magyarázatot találni arra, hogy akkor miért csak ebben az egy esetben kerestek volna ilyen módon megoldást erre a problémára.

³⁰⁸ Sajnálatos módon az objektumok azonosítószámaival kapcsolatos problémák itt ismét vettek egy fordulatot, ugyanis Stein az előző (N. VIII.) komplexum egyik helyiségének adta az N. xx. azonosítószámot, amelyet a logika alapján az N. IX. komplexumban az N. xxi.-nek kellett volna követnie, ellenben az N. xxi. helyiség nem az N. IX. komplexumban, hanem az N. X.-ben, az N. xxii. pedig az N. XI.-ben kapott helyet. Nézetem szerint – bár erre Stein sajnos semmilyen támpontot nem nyújt – a probléma abból fakadhatott, hogy a komplexumokat valamilyen okból később átszámozhatta a tudós, ellenben a komplexumok egyes helyiségeinek számozásához már nem nyúlt.

³⁰⁹ A táblán a pecsétlenyomatok intakt állapotban maradtak fent. Az egyik egy kiterjesztett szárnyú madarat, a másik pedig egy az északnyugat-indiai nomád eredetű szaka fejedelmek érméihez hasonló királyi (?) fejet ábrázolt [III/2: 556–558. kép].

³¹⁰ Hasonló csatornák nyomai Loulanban is előkerültek (YANG 2004, 292).

Az N. IX. építmény egy viszonylag kis méretű ingatlan lehetett, lakói a település földműves családjai közül kerülhettek ki. Az építmény az egyik szobájának eltérő technológiával épített falaival, a sütéshez, fűtéshez elengedhetetlen fa tárolására szolgáló „fadepóval”, valamint a sütővel ellátott „nyárikonyha-szerű” helyiségével tűnhet ki a sorból. Érdekes megfigyelés az épület közvetlen közelségében ásott csatorna, melynek oldalait fonott kerítésekkel kívánták megvédeni a homok állandó támadásaitól.

N. X.

Az N. X. jelű komplexum kb. 2,4 km-nyire feküdt dél-délkeleti irányban az N. VIII. jelű építménytől, és több mint 800 méterre nyugatra az N. V. komplexumtól. Itt – a rendkívül erős erózió következményeként – csupán két apró, teljesen hasonló méretű szoba (egyenként 2,89 m × 1,82 méterese) nyomai voltak beazonosíthatók, annak ellenére, hogy a lejtő keleti és nyugati oldalán fellelhető épületfa-törmelék nagy mennyisége ennél jóval nagyobb épületre utalt. A gerendavázis szerkezetű építmény belsejében leomlott tapasztott vakolat kb. 30 cm-es vastagságú rétegben borította a padlót, amelyre egy kb. 15–20 cm-es vastagságú homokréteg rakódott. A homokréteg alól, a döngölt agyagpadlóról összesen nyolc kiváló állapotban megőrződött kharoṣṭhī táblát sikerült felszedni a komplexum egyetlen azonosítószámmal jelölt szobájának (N. xxi.) keleti fala mellől (N. xxi. 1–8 [III/2: 532–553. kép]). A táblák többsége négyszög alakú volt.³¹¹

A kisméretű objektum egykori lakóira vonatkozóan alig mondhatunk valamit. Ha elfogadjuk Stein feltételezését, hogy az építmény eredetileg nagyobb lehetett, akkor azt mondhatnánk, hogy nem feltétlenül a társadalmi hierarchia végén kullogó lakói lehettek az épületnek, amit az itt előkerült fadokumentumok akár alá is támaszthatnak. Ellenben rendelkezésre álló régészeti adataink oly csekély számúak, hogy semmi bizonyosat nem lehet állítani a komplexummal és egykori lakóival kapcsolatban.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 414–420.

³¹¹ A következő ásatási ciklusban az N. X.-től nyugatra további leletek kerültek elő, így többek között egy vörös színű szőttes maradványai: N. X. 001 [III/1: 394–395. kép].

N. XI.

Az N. X. épülettől mintegy 800 méternyire délre egy viszonylag jó állapotban lévő romot tárt fel az ásató, amelyet átlagosan 61–122 cm-nyi homok borított be. Az N. XI. építményt is nagy mennyiségű fatörmelék vette körül. Ez megint csak arra mutatott, hogy eredetileg egy nagyobb alapterületű építménnyel számolhatunk. Az így felhalmozódott törmelékből és hulladékból egy teljesen kifehéredett és lekopott ék alakú fedőtáblát (N. xxii. 1) is sikerült kiemelni [III/2: 835–836. kép].

A komplexumban összesen öt szobát lehetett megkülönböztetni. Az építményben egyedülként azonosítószámot kapott (N. xxii.) téglalap alakú helyiségben (amely 7,62 m × 5,18 méteres volt) a falakat U alakban a már megszokott, agyagból készített széles ülőpad övezte, amelynek szélessége közel 1 méter volt.

A szoba egyetlen, de annál érdekesebb lelete egy 86 cm hosszú, 45,72 cm széles és 81 cm magas kis szekrényke volt, amely nagyban hasonlított az N. VIII. épületben feltárt kis komódra [III/1: 110. kép]. A kis szekrény lábai hajlítottak voltak, és ebben az esetben is kis nyílás volt a szekrény hosszabbik oldalán (AKh. 378).

A komplexumtól kb. 183 méterre nyugatra alacsony dűnék által körbevett kis erodált löszplatón egy majdnem teljesen elpusztult újabb épület maradványait: fatörmeléket, szétszóródott nádfonatot stb.-t lehetett megfigyelni [III/1: 109. kép]. További régészeti anyag azonban nem került elő innen.

Az a kevés információ, amely összegyűjthető volt a komplexumról, nem teszi lehetővé további következtetések levonását. Az előkerült kis szekrény arra mutat azonban, hogy egy viszonylag kényelmes életet élő, valószínűleg nem a legszegényebb réteghez tartozó család lakhatott az épület falai között.

Az itt előkerült dokumentum: No. 421.

N. XII.

Az N. XI. romtól nyugatra, mintegy 800 méternyire kerültek elő az N. XII. számú komplexum maradványai, közel a tamariszkusz borította övezet északi széléhez, amely elválasztotta a magas homokdűnék vidékét az egykori kultivált területektől [III/1: 116. kép]. Az N. XII. komplexum összesen öt építményből állt. Ezek közül a két legnagyobb alapterületű kb. 274

méterre volt egymástól. Mindkettő meglehetősen nagyméretű volt, ugyanakkor mindkettő komoly károkat szenvedett el a széleróziótól [III/1: 111. kép].³¹² A komplexumhoz tartozó további három, kisebb méretű építmény az említett két nagyobb méretű háztól keletre épült, viszonylag kis távolságra. Ez utóbbiak agyagból és kákából durván megépített marhaistállók lehettek, régészeti lelet nélkül (AKh. 380–381).

A két nagyobbik ház közül elsőként az északabbt sikerült feltárni. A korábbiakhoz hasonlóan az építményt övező lejtőkön az építési anyagokból képződött törmelék volt megfigyelhető. A törmelék közül, illetve a komplexum közvetlen környezetéből gyöngyöket, fémtöredékeket és más apróságokat sikerült felgyűjteni (Ser. 234). Különösen sok törmelék feküdt az építmény északi-északnyugati oldalán, ahol a legtöbb helyiség pusztulhatott el. A feltárás időpontjában legalább nyolc helyiséget lehetett minden kétséget kizáróan dokumentálni, de további négy – mára már elpusztult helyiség – létével is számolhatunk az épület északi-északkeleti oldalán [III/1: 117. kép]. A ház a már jól ismert módon: gerendaváz, vakolt szerkezetű falak segítségével épült fel. Miután az épületet borító homokréteg csupán 61–152 cm mély volt, ezért a falak – az őket borító homoklepel hiányában – komoly károkat szenvedtek. A ház legnagyobb alapterületű déli termének déli fala elpusztult, az északi oldalon ugyanakkor a helyiség egy ajtó révén kapcsolódott egy furcsa Z alakú helyiséghez. Ez utóbbiból nyílt a komplexum két azonosítószámot kapott helyisége (i, ii). Északnyugat felé a nagyobb alapterületű i., északkelet felé pedig a kisebb alapterületű ii. került elő. Az i. helyiség északi, nyugati és déli fala mentén egy U alakú agyagpad húzódott [III/1: 117. kép]. Mindenképpen említést érdemel a szoba két ajtaja közül az észak felé nyíló, ennek ugyanis gyönyörűen faragott, ornamentális díszű ajtókerete volt [III/1: 112. kép].³¹³ A szobából egyébként még két kis tábla mellett egy további faragvány is előkerült: egy csodálatos fa gyámpárkány (N. XII. i. 2. [III/1: 552. kép]).³¹⁴ További leletek az i. és ii. jelű helyiségekből nyíló két kisebb alapterületű objektumból már nem kerültek elő. Ez utóbbiak közül a nyugatabbi formája és mérete alapján eredetileg folyosó vagy közlekedő lehetett.

³¹² Sajnálatos módon Stein Aurél csak a legészakibb – és egyben a legnagyobb méretű – házról közöl további információkat, a másik, általa ugyancsak nagy alapterületűnek jelzett építményről további leírás, fotó vagy alaprajz nélkül semmi továbbit nem mondhatunk.

³¹³ Az ajtókeret faragása a korábban előkerült bútorok, pillérfejek, gyámok stílusát követve gandhári elemeket kombinált. Stein szerint az ilyen típusú faragványokat Indiában *kingri* típusú faragásnak nevezik (Ser. 234) [vö.: III/1: 113–115. kép].

³¹⁴ A 152 cm hosszú tárgyon gandhári stílusban faragott virágminta-füzér figyelhető meg az alsó oldalon, és fűrészfog-minta mindkét oldalán. Eredeti helyén a szoba egyik fontos és meghatározó látványeleme lehetett [III/1: 552. kép].

A déli nagy terem nyugati oldalán egy másik – szintén nagyobb méretű – szoba helyezkedett el, benne egy újabb U alakú agyagpaddal. A belőle észak felé nyíló ajtón át egykor egy L alakú helyiségbe lehetett lépni, amelynek nyugati oldalán végig, déli oldalán pedig félig elvezetett, L alakú agyagpadot sikerült megfigyelni. Ebből az utóbbi helyiségből egy ajtón át egy mára szinte teljesen elpusztult helyiségbe lehetett egykor továbbmenni [III/1: 117. kép].

Az építményt egykor fonott kerítés övezte, melynek egy rövid, L alakú részletét a délnyugati saroknál lehetett megfigyelni [vö.: III/1: 227. kép].³¹⁵

Az N. XII. komplexum legnagyobb építménye az egyik legkülönösebb alaprajzú ház volt a lelőhelyen. Remek lett volna, ha Stein a közeli másik építményről is írt volna valamennyit, hiszen ez segíthetett volna a komplexum mibenlétének pontosabb feltárásában. Ennek hiányában csak annyit mondhatunk, hogy az épület szerkezete, méretei, az ott talált faragott elemek mind-mind arra mutatnak, hogy tehető család lakhatott itt egykoron, olyan család, amely több istálló (melléképület) mellett két (?) lakóházzal is büszkélkedhetett ugyanazon (?) telken.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 428–429.

N. XIII.

Stein 1900-ban még úgy vélte, hogy az N. VIII.-as jelű komplexum lehet a település legészakibb része. 1906-ban azonban az N. VIII.-astól további 3,2 km-es távolságban északnyugati irányban újabb romcsoport került elő, amely az N. XIII.-as számot kapta [III/1: 120. kép].³¹⁶

A komplexum rendkívüli módon kiemelkedett a környezetéből. Az épület egy félszigetszerű kiemelkedésen helyezkedett el, mely északi és keleti oldalán kb. 4,5 méterrel magasodott a környezete fölé, de a nyugati oldalán is elérte a 3 méteres magasságot. A főbb vonalaiban négyzetes alaprajzú ház nem volt kiemelkedően nagy (oldalai nagyjából 15,2 métersek voltak), ugyanakkor remekül konstruálták meg. Az ismét javarészt az északi

³¹⁵ További apró leleteket a komplexum közelében a felszínről sikerült begyűjteni [III/1: 630. kép].

³¹⁶ Mint kiderült ez volt az egyik régészeti leletanyagban leggazdagabb építmény, melynek lassú és aprólékos „kipakolása” általunk nem ismert okok miatt nem volt olyan „hatékony” mint az építmények többségének esetében [III/1: 118–119. kép].

oldalán pusztulásnyomokat mutató építmény viszonylag kis alapterülete ellenére is legalább 10 helyiségből állhatott eredetileg [III/1: 120. kép].³¹⁷

Az építmény alapjait a szokott módon stabil nyárfagerendák képezték; ehhez erősítették hozzá a felmenő falakat tartó favázat, amelyet az épület falai többségében átlósan szerkesztett tamariszkusz-fonadékkal töltöttek ki [vö.: III/1: 219–221. kép].³¹⁸ Erre vitték rá a tapasztott agyagvakolatot (STEIN 2007, 179; STEIN 2008, 144).

A nyugati oldal külső szobácskáinak falai azonban az említettnél sokkal durvább kiképzésűek voltak, belsejükben függőlegesen elhelyezett és szorosan kötözött káka volt ráerősítve a vízszintes rudakra, amelyeket kevésbé finoman megmunkált oszlopok tartottak (Ser. 216). Ez a kákafal szinte mindenütt elveszítette az eredeti tapasztott agyagvakolatát.³¹⁹

Az i. azonosítószámot a komplexum legdélibb szobája kapta. Déli fala javarészt elpusztult, ugyanakkor magában a szobában jól megfigyelhetők voltak az egykor a megemelt tetőszerkezetet tartó oszlopok maradványai [III/1: 118. kép]. A helyiségben több különleges vagy egyedi régészeti lelet is előkerült. Ezek közül érdemes kiemelni egy kisméretű fadobozt (N. XIII. i. 003), amelynek kiképzése arra mutat, hogy egykoron fedő zárhatta le, amelyet zsinegekkel rögzítettek, s amely zsinegeket végül pecsétekkel láttak el a doboz tetején [vö.: III/1: 119. kép].³²⁰ Méretéből ítélve egykor írott (valószínűleg kínai írásos) dokumentumokat tarthattak benne Stein szerint. A láda mellett további leleteket is találtak a helyiség padlószintjéről, így például egy érintetlen agyagpecséttel ellátott, ék alakú kettős táblát kharoṣṭhī felirattal (N. XIII. i. 1).³²¹ Még mindig ebben a szobában – a homoklepel tetején – egy szék díszesen faragott darabjai kerültek elő (N. XIII. i. 001–005 [III/1: 564. kép]). A lábakon és a szék többi részén jellegzetes gandhári motívumok, így négy szirmú és négy csészelevelű virágok tűnnek fel.

Az i. számú helyiségtől északra helyezkedett el a ii. számú, amely a komplexum legnagyobb, központi elhelyezkedésű és szerepű terme volt. Ezt támasztja alá az a nagyszámú

³¹⁷ Talán hat „normál” méretű helyiségből és több kisebb kamraszerű helyiségből és folyosókból állt össze az épület.

³¹⁸ A „központi” szobák közül egyedülként az alaprajzon iii. (valószínűleg konyhaként funkcionáló) helyiség esetében cserélhették le az átlósan elhelyezett tamariszkuszfonadékat az egyszerűbb, de romlékonyabb, vízszintes rakott nádkévékre.

³¹⁹ Véleményem szerint az apró szobasor jellegéből és szerkezetéből fakadóan egy későbbi hozzáépítés, toldás eredménye lehet.

³²⁰ A tárgy nagyban hasonlított az N. xv. objektumban előkerült „fedőtáblákhoz”, illetve ahhoz a kínai gyógyszeres ládikához, amelyet Stein a dunhuangi *limes* mellett talált (T. VIII. 5). A párhuzamok alapján a ládika előképeit nagy valószínűség szerint Kínában kell keresnünk.

³²¹ A szárnyas emberalakot ábrázoló ovális pecsétkép nagy valószínűség szerint a *Genius populi Romanit* ábrázolja. Mellette talán halvány kharoṣṭhī írással a tulajdonos neve olvasható (Ser. 216). Ugyanez a pecsétkép ugyanebből a komplexumból még két további dokumentumon fordul elő (N. XIII. ii. 6, 10), illetve egy az N. XXIII. komplexumból előkerült harmadik táblán (N. XXIII. ii. 8, 9) (lásd még a pecsétekről szóló fejezetet).

kharoṣṭhī dokumentum is amely innen, ebből a helyiségből került elő.³²² Összesen egy tucatnyi tökéletes állapotban lévő táblát találtak itt. Közöttük öt-öt darab ék alakú, illetve négyszög alakú kettős tábla.³²³ Ebből három, illetve egy olyan példány volt, amelyet felvágatlan, azaz „felbontatlan” állapotban tártak fel (pl.: N. XIII. ii. 6 [III/2: 572–573. kép]).³²⁴ Előkerült még egy egészen különleges darab is (N. XIII. ii. 11 [III/2: 576. kép]). Ez voltaképpen egy ék alakú fedőtáblából kialakított pecséttartó (Ser. 216–217).³²⁵ Stein úgy véli, hogy a terem az írás céljára szolgálhatott, azaz „irodaként” működhetett, vagyis szerint a ház lakója egykor írnok lehetett.

A ii. számú helyiségből kelet felé két szobát lehetett elérni: az iii. és a iv. számú termeket. A iii. számú, a komplexum északkeleti oldalán található hosszú és keskeny szobából (amelynek pontos méreteit az északi falának pusztulása miatt már nem lehetett megállapítani) további fél tucat kharoṣṭhī dokumentum került elő. De nem ezek voltak a helyiség egyetlen leletei: találtak itt egy favödröt, egy egérfogót (N. XIII. iii. 001 [III/1: 564., 617. kép]) egy csizmasámfát (N. XIII. iii. 002 [vö.: III/1: 340. kép]) és sok egyéb mellett még egy kiváló állapotú fakártolót is (N. XIII. iii. 003 [III/1: 446. kép]).

Az előbbi szobától délre helyezkedett el a iv. számú, négyzet alakú helyiség, amely azonban régészeti leletekben nem volt olyan gazdag, de azért a 61 cm hosszú és 43 cm széles, innen előkerült lapos díszített fatálcát (amely feltehetően étkezőtálca lehetett) meg kell említenünk [III/1: 119. kép].

Az utolsó számmal ellátott helyiség, az v. ugyancsak a komplexum déli oldalán – az i. szoba mellett – helyezkedett el. Az udvarra nyíló helyiség funkciójának meghatározásában sajnos nem sokat segít az itt talált nagy, kerek fatábla, amely talán egy vályú fedeleként vagy az a faragott fatábla, amely feltehetően egy bútor részeként szolgálhatott (N. XIII. 02. [III/1: 555. kép]).

³²² Innen, a ii. számú helyiségből több textíliamaradvány is előkerült (pl.: N. XIII. ii. 001. a. [III/1: 385–386. kép]), köztük egy remekbe szabott fehér selyemdarab (N. XIII. ii. 001. c [III/1: 409–410. kép]).

³²³ Az egyik négyszög alakú kettős tábla (N. XIII. ii. 1) alsó részének hátoldalán brāhmī felirat jelent meg.

³²⁴ De ilyen volt az N. XIII. ii. 10. is [III/2: 574–575. kép].

³²⁵ Hasonlót találtak az N. xv. objektumban (N. xv. 74 [III/2. kép: 867–870]) és az N. XXVI. komplexumban is (N. XXVI. vi. 001 [III/2: 866. kép]). Az ilyen pecséttartó tokok az egész Shanshan Királyságban, így Loulanban is ismertek voltak [III/2: 871–872. kép]. Funkciójukra mutat az N. xv. 133. a., amelyben a lepecsételt agyag is benne volt még megtalálásakor [III/2: 873–874. kép].

A „központi” helyiségeket keletről és nyugatról övező keskeny hosszú kis helyiségek funkciója még bizonytalanabb, ráadásul ezekből már nem került elő semmiféle leletanyag sem.³²⁶

A házat övező kerítésnek csak egy néhány méteres szakaszát sikerült megfigyelni az épülettől délre, ugyanakkor egyértelmű volt, hogy az építményig egy csatorna vezetett a folyóból, amely csatorna vonala a mellé egykor ültetett, de mára már kidőlt nyárfák sorából jól kikövetkeztethető volt (STEIN 2008, 146).

Az N. XIII. komplexum minden kétséget kizáróan a helyi adminisztráció egyik tagjáé (írnoké? hivatalnoké?) lehetett. Az előkerült leletanyag alapján viszonylagos jómódban élő család élhetett itt (avagy hivatali épületként funkcionálhatott). A ház ugyan nem volt nagy, de jól megépített konstrukciója, és a jó elosztású szobák átgondolt tervezésre mutatnak. Érdekes az idáig vezetett öntözőcsatorna ténye, de feltűnő ugyanakkor egyrészt a másutt oly megszokott agyagpadok, másrészt az épületeket általában övező gyümölcsös hiánya. Ez utóbbi persze a nagyfokú erodációnak köszönhetően is eltűnhetett.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 430–446.

N. XIV.

Az N. XIII. jelű építménytől délnyugatra mintegy 400 méternyire helyezkedett el egy az előzőnél jóval nagyobb kiterjedésű komplexum, amely az N. XIV. számot kapta [III/1: 121–125. kép]. Voltaképpen három vagy négy különálló objektum együttese volt. Az objektumok közötti pontos összefüggés feltárása, az egymáshoz kapcsolódásuk mikéntje sajnos kideríthetetlen volt. Ez azért is komoly gond, mivel jelentős és egyedi leletanyag került innen elő, amely arra mutatott, hogy eredetileg itt nem egy átlagos épületegyüttes állhatott.

A területen elsőként egy igazán nagy terem (i) maradványait lehetett megfigyelni [III/1: 126. kép]. A $17 \times 12,5$ méteres terem kifejezetten vaskos, erős tartóoszlopai még mindig legalább 2,74 méter magasba nyúltak. A megfigyelt jelenségek alapján a terem falai a jól megkonstruált, hosszanti és keresztmerevítőkkal ellátott, tamariszkusz-fonatos, vakolt falak csoportjába voltak sorolhatók. A terem közepén egykor elhelyezett négy masszív tartóoszlop, amely a tető szerkezetét tartotta, szintén a helyén volt még. A reprezentatív

³²⁶ Az építmény közelében azonban további szórványleleteket találtak, így egy sárgás nemezdarabot (N. XIII. 001 [III/1: 421–422. kép]).

termet egykor teljesen kiüríthették, ráadásul miután csak mintegy 30–60 cm-es homokréteg borította, a szél pusztításainak nem tudott ellenállni, és javarészt elpusztult.

Mint ahogy az alaprajzon is látszódik [III/1: 127. kép], a nagy terem más helyiségekhez való csatlakozása nem volt kideríthető. Így az sem világos, hogy az északkeleti irányban fellelt ii. számú, legalább háromosztatú objektummal volt-e valamiféle összefüggése az említett teremnek. Az alaprajzon is jól látszódik, hogy ezt a ii-es számú helyiséget javarészt egy magas homokdomb borította [III/1: 127. kép]. Ez ugyancsak megnehezítette az építmény feltárását. Az azonban bizonyos, hogy a falak itt is hasonló szerkezetűek voltak, mint az i. számú terem esetén. A három lehetséges helyiségből egy „központi” nagyobb alapterületű lehetett, kettő viszont inkább hosszú, keskeny folyosóra vagy közlekedőre emlékeztetett. Stein utolsó ittjártakor kínai fatáblák kerültek elő ebből a helyiségből [III/2: 997–1016. kép].

Sokkal több eredménnyel járt ugyanakkor az előbbiektől keletre található, iii. számú objektum feltárása.

Az objektum szintén egy viszonylag nagy alapterületű helyiség lehetett eredetileg: északkelet–délnyugati irányban 16,15 méter volt, a szélessége pedig kb. 15,24 méter. Már az objektum közelében, az erodált lejtőn számos érdekes tárgyat lehetett felgyűjteni, így egy bronz nyílhegyet (N. XIV. 008 [III/1: 528. kép]). A kis bronzlemez (N. XIV. 009–0011), amelyek feltehetően pikkelypáncél darabjai voltak (vö.: DIEN 2007, 331–338), feltétlenül egyediek, de valójában nem a szeméttárolóban kerültek elő, hanem az erodált felszínről, az N. XIV. iii. közeléből.

A helyiség számos egyedi vonással rendelkezett. A területet borító homokréteg eltávolítását követően egyértelművé vált, hogy a kutató egy újabb szeméttárolóra bukkant, a terem padlóját ugyanis vastag rétegekben mindenféle szemét egykori maradványai borították. Az utolsó funkció tehát egyértelmű volt, ez azonban nem segített abban, hogy a terem eredeti funkcióját meghatározhassuk (istálló? vö.: STEIN 2008, 147). Ebben nyújthat némi támpontot az, hogy a helyiségben egyedi módon egy $2,43 \times 1,98$ méteres területet cölöpökkel és hozzájuk erősített deszkákkal elkerítettek. A kis „helyiség” padlószintje ugyanakkor igen jelentős mértékben, kb. 213 cm-rel alacsonyabb szinten volt, mint a szoba másutt megfigyelhető padlószintje. Ez a kis „deszkakerítés” dél felé nyitott volt. A deszkakerítésen belül talált nagyobb mennyiségű zab és szalma arra mutatott, hogy ez a mély, gödörszerű építmény eredetileg a lovak és más állatok takarmányának tárolójaként funkcionálhatott

(STEIN 2008, 148).³²⁷ A szalma és a zab mellé – természetszerűleg – később a termet elborító hulladékból további tárgyak is kerültek. Így bőrdarabok (N. XIV. iii. 002 [III/1: 348–349. kép], textilmaradványok (vö.: LITVINSKIJ 1995, 52),³²⁸ egy lószőr fonat (N. XIV. iii. 007. d [III/1: 376–379. kép]) finom selyemzsákocskák (N. XIV. iii. 0028 [III/1: 393. kép]), egy bőrre írt kharoṣṭhī dokumentum kis töredéke (N. XIV. 005) stb. (Ser. 217–218).

A iii. objektumban azonban nemcsak az említett „deszkarekeszték” volt az egyetlen különös építmény. Ettől délre ugyanis egy napon szárított agyagtéglaiból készített kelet–nyugati irányban felhúzott falat sikerült kibontani. A kb. 91 cm vastag körbefutó fal maradványai között tűz által megégetett agyagdarabok hevertek. Ezek jóval a természetes felszín felett helyezkedtek el, alattuk és felettük a mindent elborító szemét rétegeivel. Az agyagfal funkciója nem világos. Különös a mérete és az elhelyezkedése is. Talán ha hosszabb szakasz maradt volna fent belőle, akkor többet lehetne mondani róla.

A terem padlóját és az említett körülkerített részt borító vastag szemétréteg döntő többsége ló- és tevetrágya volt, amely szalmával, ágakkal, tamariszkuszgallyakkal alkotta a hulladék zömét. Az állati ürülék és növényi részek közül számos – régészeti szempontból releváns – leletet sikerült kiszedegetni. Legnagyobb számban különféle rongyok (gyapjú, selyem, nemez és kender), valamint kikészített bőrdarabok kerültek elő innen (vö.: FORBES 1966, 1–78). A textíliából készült tárgyak között említést érdemel egy remek állapotban feltárt, sárga nemezzel kivarrott, kúp alakú fejfedő (N. XIV. 004 [III/1: 345–347. kép]).³²⁹ De voltak a leletek között befont hajfonatok és zsinegek, fésűk (fésűkre lásd: HIGHAM 2004, 85), [III/1: 607. kép], két esztergált székláb vagy korlátelem (N. XIV. iii. 0036–0037 [III/1: 564., 566. kép])³³⁰, és több pecsétlő (pl.: N. XIV. iii. 0034 [III/1: 630. kép]).³³¹ A fából készült törött szerszámok és alkatrészek mellett feltártak még két vésett fadarabot is (N. XIV. iii. 0010, 0017 [vö.: III/1: 119. kép]), amelyek a dunhuangi kínai *limes* mentén talált analógiák alapján „pecsétdobozok” lehettek.³³²

³²⁷ A szalma más típusú felhasználására mutat a telepen előkerült kiváló állapotú szalmakoszorú is (N. 007 [III/1: 606–607. kép]).

³²⁸ Köztük színes textilcsomók: N. XIV. iii. 006. f [III/1: 402–403. kép], N. XIV. iii. 006. b [III/1: 404–406. kép], N. XIV. iii. 007. a [III/1: 387–391. kép], N. XIV. iii. 007. b [III/1: 350. kép]; vörös színű darabok: N. XIV. iii. 006. e [III/1: 369–373. kép]; több fonott textilszalag: N. XIV. iii. 005 [III/1: 374–375. kép], N. XIV. iii. 006. a [III/1: 407–408. kép], N. XIV. iii. 009. k [III/1: 411–412. kép]; egy világos és sötétbarna színű szöttek: N. XIV. iii. 007. l [III/1: 380–382. kép].

³²⁹ Nemez fejfedők Kínából is ismertek (vö.: LAUFER 1930, 5).

³³⁰ Vö.: III/1: 591–571. képeket.

³³¹ Az itt előkerült nyílhegyek kiváló párhuzamai a Shanshan Királyság központjából, Loulanból kerültek elő.

³³² Ezeknek a „pecsétdobozoknak” a felhasználása nem teljesen világos. Stein nem kísérel meg magyarázatot adni a tárgyak funkciójára. Jómagam úgy vélem, hogy olyan esetekben használhatták fel ezeket, amikor magán a táblán eredetileg nem képezték ki a pecsétek befoglalására alkalmas mélyedést, ellenben a dokumentum

Az előkerült leletek között voltak kifejezetten import jellegű tárgyak is [vö.: III/1: 607. kép]. Így kínai bambusz evőpálcikák (N. XIV. iii. 0020–0021), finom lakkárak (N. XIV. iii. 0025), de feltehetően római eredetű üvegpassztafüggő is (N. XIV. iii. 0035 [III/1: 630. kép]).

Mindegyik lelet közül a legfontosabbak azonban azok a céduลาสzerű kis falapok voltak, amelyek közül több mint egy tucatnyi került elő innen (N. XIV. iii. 1–13 [III/2: 885–902. kép]). Ezek közül nyolc tökéletes állapotban, remek kézírással írt kínai feliratos emlék volt. További egy teljes és két töredékes darabon lehetett felismerni újabb kínai karaktereket, az összes többi táblácska viszont üres volt. A kis cédulák eredetileg minden bizonnyal ajándékokhoz erősített címkék lehettek. Miután a címkék a helyi uralkodócsaládra vonatkozó megjegyzéseket tartalmaznak, Stein nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a terem valamilyen módon a helyi uralkodókhoz, az uralkodói családhoz volt köthető. Vagy úgy, hogy a szeméttel teli terem a „királyi ingatlan” részét képezte (és így a „királyi” szemetet fogadta magába), vagy pedig úgy, hogy az i. jelű nagy teremből kerülhettek át ide ezek a leletek, amely terem impozáns méretei alapján valóban nem zárhatjuk ki, hogy egy jelentősebb építmény egyik helyisége lehetett. Az sem lehetetlen, hogy egy mára már elpusztult épületből kerülhettek ide ezek a kis táblácskák.³³³

Stein a leletanyag – legfőképpen a kínai feliratos kis címkék – tanulmányozása alapján arra a következtetésre jutott, hogy a komplexum a szeméttárolóval egyetemben nem sokkal a település felhagyása előtti időpontra datálható. Ezt igazolni látszik a kínai iratok írásképe, amely jellemzően különbözik a korábban előkerült, fára írt kínai írott források írásképetől (vö.: Ser. 220–221). Az N. XIV. komplexumban feltárt iratok paleográfiai szempontból sokkal közelebb álltak a dunhuangi *limes* mentén felfedezett és a kései Han-korszakra datálható írásjegyekhez, mint azokhoz a Qin-dinasztia kori írásokhoz, amelyek korábban Nijában előkerültek (vö.: CHAVANNES 1905, Pl. I–XIX).

Az N. XIV. komplexum mibenlétének meghatározása talán az egyik legnehezebb feladat a nijai telep elemzése során. Az itt előkerült leletanyag és a még megfigyelhető objektumok méretei arra mutatnak, hogy egy az átlagosnál komolyabb jelentőséggel bíró komplexum nyomait sikerült itt feltárni. Ezek a nyomok viszont oly csekélyek és szórványosak, hogy minden további feltételezés finoman szólva is gyenge lábakon áll. Ruan Qiurong szerint épp

hitelességét mégis valamilyen módon biztosítani kívánták, méghozzá oly módon, hogy egy külön pecsétartó tokot mellékeltek az írott dokumentumhoz. (Lásd még alább, a dokumentumokról írott fejezetben.)

³³³ Az azonban elgondolkodtató, hogy ha ez utóbbi variáció állja meg a helyét, a valószínűleg legimpozánsabb és feltehetően legjobban megépített házból miért csak egy szeméttel teli furcsa helyiség és két nehezen azonosítható építményszerű maradt meg, amikor például az N. III., de más komplexumoknál is nemcsak a felmenő falak, de még a plafon bizonyos szegmensei is megfigyelhetők voltak.

az N. XIV. (és az N. XIII.) komplexum, illetve ezek környezete gyanúsítható leginkább a nijai gazdasági központ szerepével (QIURONG 2001, 240).

Természetesen nem lehet kizárni Stein azon feltételezését sem, miszerint itt az egykori nijai királyi családhoz kapcsolódó építmény(ek)ről lehet szó. A pusztulás mértéke azonban ennek ellentmondani látszik (de az is, hogy csupán egyetlen kharoŝthī dokumentum került elő innen);³³⁴ ugyanakkor az is igaz, hogy a komplexum környezetében sem kerítésnyomokat, sem gyümölcsös maradványait, sem további „melléképületek” maradványait nem sikerült feltárni, ami meg részben arra mutathat, hogy ezekhez hasonlóan akár egy komolyabb építmény is eltűnhetett a szél pusztító munkájának köszönhetően, és a körülmények különös játéka folytán egy impozáns épületből egy nagy terem és néhány további kisebb helyiség halvány nyomai, illetve az építményhez tartozó, bűzös szemétdomb maradt csak hátra.

Az itt előkerült dokumentum: No. 447.

N. XV.

Az N. XIV. komplexumtól kb. 800 méterre délre egy kis méretű épületekből álló komplexum első darabjaként sikerült feltárni az N. XV. építményt [III/1: 128. kép].

A gerendavázás, tapasztott agyagvakolatos építmény mindösszesen három helyiségét sikerült csak feltárni, ugyanis az épület jelentős része – különösen annak északi és keleti oldalán – elpusztult. Az erodált lejtőkön fellelt épülettörmelék is arra mutatott, hogy ezekben az irányokban, azaz észak és kelet felé az építmény egykor folytatódott.

Az i. számmal jelölt helyiségből voltaképpen csak a nyugati fal, valamint az északi fal egy rövid szakasza maradt meg. A délnyugati sarokban a fal jobb megtartásához hozzájárult egy széles, L alakú agyagpad is, melynek déli részét a déli fal pusztulását követően ugyancsak kikezdte a szélerózió. A szoba közepén (?) egy ugyancsak agyagból készült, négyzetes alakú platform nyomai voltak megfigyelhetők. Ez utóbbi funkciója kérdéses.

A komplexum legnagyobb (és legjobb állapotban fennmaradt) helyisége a ii. számú egy jól konstruált téglalap alakú szoba volt, ami az építmény nyugati oldalán helyezkedett el [III/1: 128. kép]. Különös érdeklődésre tarthat számot az az agyagból készített kis fal, amely a szoba délnyugati sarkát választja le a szoba egészétől, és benne összegyűjtött szalmát sikerült megfigyelni. Azt, hogy vajon mire szolgálhatott a kis rekeszték, nagyon nehéz

³³⁴ Ráadásul a később feltárt „királyi temető” elhelyezkedése is inkább arra mutatna, hogy a királyi család lakóépületeit máshol kell keresnünk.

megmondani.³³⁵ Én nem tartom kizártnak, hogy akár kisbabák (kezdetleges járóka ?), akár kisállatok megvédésére is felhasználhatták ezt a különös építményt.

Az említett két helyiségtől északra még egy további (azonosítószámmal nem rendelkező) szoba maradványait sikerült megfigyelni. Ez utóbbi esetében szintén előkerült egy agyagpad, sőt azt is megállapíthatjuk, hogy a szobából mindössze annyi maradt meg, amennyit az említett agyagpad támasztéka képes volt belőle megmenteni.

A kis ház régészeti leletanyagban sem volt túl gazdag. Egy 152 cm hosszú, gandhári faragásokkal díszített kettős gyámpillér volt a komplexum legfontosabb lelete, emellett még két pálcika alakú eszköz (ezeket feltehetően szövés során használták) néhány kharoṣṭhī dokumentum, nemez- (N. XV. 001 [III/1: 433. kép]) és bőrdarabok (N. XV. 002–005 [III/1: 396., 423–424. kép]) stb. került itt elő (Ser. 221–222; lásd még: LITVINSKIJ 1995, 58).

Az N. XV. építmény a település egyszerűbb lakóingatlanjai közé sorolható. Bár feltehető, hogy a jelenleg megfigyelhető méreteinél eredetileg nagyobb lehetett, az N. III.-hoz hasonló méreteket egészen bizonyosan nem öltött. Lakói a település földműves közrendűi közül kerülhettek ki, bár az itt talált írott dokumentumok nem zárják ki azt sem, hogy egy a „középosztályhoz” tartozó személyé lehetett a ház, amely nyilvánvalóan nem lehetett fényűző, de néhány apró részlet (így a faragott gyám stb.) arra mutat, hogy teljesen puritán sem.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 448–451.

N. XVI.

Az N. XV. objektum közelében, attól délkeletre tárták fel a szegényes N. XVI. objektumot, melynek falai kákából és tapasztott vakolatból álltak. Talán két helyiséget és a közöttük vezetett közlekedőt lehet rekonstruálni, azonban a megmaradt falszakaszok – rossz megtartásuk miatt – nem tették lehetővé az építmény alaprajzának pontosabb leírását [III/1: 129. kép]. Amit még sikerült azonban megfigyelni azok a tetőszerkezetet tartó egy-egy oszlop maradványai voltak. Mindösszesen két lelet került elő innen: egy kharoṣṭhī dokumentum,

³³⁵ Stein a publikációban még a rekeszték létre sem tér ki. Ennek meglétét jegyzetanyaga, illetve a közölt alaprajz bizonyítja.

illetve egy hajlított fapálca, amely valószínűleg egy cipőkészítő mércéje lehetett (N. XVI. i. 002 [III/1: 607. kép]) (Ser. 222).

A pici, egyszerű építmény, amely ráadásul rossz minőségű alapanyagokból készült, nagy valószínűség szerint a legszegényebb réteghez tartozók háza lehetett, azt sem lehet teljesen kizárni, hogy az N. XVI. – akárcsak a közelben feltárt N. XVII. – valójában az N. XV. komplexumhoz tartozó „melléképületek” lehettek, vagy az említett építmények egy hasonló társadalmi státusú csoport (több család) egymáshoz közeli lakóingatlanja volt.

Az itt előkerült dokumentum: No. 452.

N. XVII.

Az N. XVII. számú rom ugyancsak az N. XV. számú rom közelében, attól észak-északkeletre helyezkedett el. Az építmény rendkívül sokat szenvedhetett az eróziótól, és voltaképpen csak egy kákából és tapasztott agyagvakolatból készített kis szoba maradványai voltak megfigyelhetők, ott is alapvetően egy agyagból formázott ülőpadnak köszönhetően, amely megtámasztotta és ezzel meg is védte a fal bizonyos szakaszait.

Az N. XVII. komplexumból előkerült egyetlen lelet egy ék alakú tábla volt, a négyszögletes végén egy oszlopnyi kharoṣṭhī írással. Ez korábban egy kettős tábla alsó része lehetett, amelyet lekapartak és másodlagosan néhány adat lejegyzeteléséhez használták fel (Ser. 222).

Az N. XVII. is beleillik az N. XV. és N. XVI. által alkotott csoportba. E szegényes ingatlanok tulajdonképpen szerkezetükben, rossz megtartásukban és az előkerült csekély számú leletanyagban nagyon hasonlítottak egymáshoz. Közvetlen kapcsolatuk további terepbejárások és hitelesítő ásatások révén talán egyszer megismerhetővé válik.

Az itt előkerült dokumentum: No. 453.

N. XVIII.

Az előbbi csoporttól már tetemes távolságra, több mint 1600 méterre került elő kelet-délkeleti irányban a következő – az előzőhöz részben hasonló komplexumcsoport. A csoport egyik – eredetileg feltehetően legnagyobb tagja – az N. XVIII. építmény lehetett, amely azonban szinte teljesen elpusztult: felmenő falai közül alig valami maradt meg, beosztását javarészt az alapként szolgáló talpgerendák elhelyezkedéséből lehetett megítélni [III/1: 130. kép]. Az építmény – mint arra már korábban volt példa – a stabilabb szerkezetű gerendaváz és a tapasztott kákából konstruált technika ötvöztetésével jött létre. Míg az épület északnyugati része az előző konstrukció segítségével készülhetett el, addig délkeleti fele a rosszabb megtartású másik technológiával. A két technológia használatát kronológiai vagy funkcionális okokra vezethetjük vissza. Azaz vagy a jobb minőségű falakhoz később már rosszabb minőségben építettek „toldást”, vagy a rosszabb minőségű falaknak már eleve nem kellett olyan jó minőségben elkészülniük, például azért, mert nem lakószobaként, hanem nyári konyhaként vagy raktárként funkcionáltak.

Összesen 8–9 helyiség nyomait lehetett felfedezni (pontosan nehéz meghatározni a falak nagyfokú pusztulása miatt). Ezek közül három nyugati helyiség falai készültek a stabilabb, jobban megkonstruált technológiával.

Azonosítószámot csak az egyik északnyugati, négyzet alakú helyiség kapott, innen kerültek elő a komplexumból származó régészeti leletek [III/1: 131. kép]. Így innen származik az egyetlen, négyszög alakú kharoṣṭhī írásos fedőtábla, illetve egy nagy, 81,3 cm hosszú és 38,1 cm széles, 15,2 cm magas, lábakon álló étkezőtálca [vö.: III/1: 620–621. kép], valamint egy lapos fabélyegző (N. XVIII. 001 [III/1: 564. kép]), amelyen egy tehén durván kivitelezett rajza látható. A romtól kb. 46 méterre délkeletre gyümölcsös nyomai voltak tisztán megfigyelhetők, sorba ültetett eperfák törzseivel, amelyek 304–365 cm-es magasságig álltak még a homok felett (Ser. 222).

A komplexum két építési technológia ötvöztetése eredményeként jött létre. Nagyfokú pusztulása nem teszi lehetővé pontosabb meghatározását, de az a benyomásom, hogy egy „átlagos” nijai család otthona lehetett.

Az itt előkerült dokumentum: No. 454.

N. XIX.

Az N. XIX. számú romcsoport mintegy 400 méterre keletre helyezkedett el az N. XVIII. komplexumtól [III/1: 132. kép]. A falak többsége favázas szerkezetű, vakolt fal volt, átlósan rakott tamariszkusz-fonattal megerősítve. A komplexum tehát a jobb minőségben megépített nijai építmények sorát gyarapította. A feltárt építmény korábban nem tapasztalt módon két szeparált részből, egy keleti és egy nyugati épületből állt. Az elkülönülést egy kis eperfákból álló, körülkerített gyümölcsös biztosította [III/1: 133. kép].

A nyugati építmény összesen két gerendavázas (egy négyzet és egy téglalap alakú) helyiségből és a hozzájuk kapcsolódó, egyszerűbb szerkezetű (téglalap és ötszög alakú) helyiségből állt.³³⁶

Az i. jelű északi helyiség északi fele javarészt elpusztult, csak a gerendavázas falak alapjai maradtak fent. A szobából egy ék alakú kharoṣṭhī dokumentum került elő. A tőle délre elhelyezkedő (ugyancsak vakolt gerendavázas) szoba ajtaja keleti irányban, a már említett gyümölcsös felé nyílt. Ebben a szobában (amely nem kapott azonosítószámot) sikerült feltárni egy a helyiség nyugati falának támaszkodó agyagpadot és a keleti fal mellé épített tűzhelyet. Régészeti leletanyag nem került elő.

Az említett két helyiséghez kákából építve két további helyiséget kapcsoltak. Az északi a ii. számot kapta [III/1: 133. kép]. Ennek ugyancsak közvetlen kijárata volt az épületet körülvevő udvarra. A helyiségből egy 53,3 cm magas, 48,3 cm széles, 15,2 cm szájátmérőjű korsó került elő teljes épségben. Az ettől délre lévő, ötszög alakú helyiség egy ajtón keresztül kapcsolódott a ii. számú objektumhoz. Ez utóbbiból már nem került elő lelet, ugyanakkor nem lehetetlen, hogy ez a két helyiség „nyári konyhaként” vagy külső raktárként funkcionálhatott egykor.

Az említett nyugati szárny déli csücskétől a keleti szárnyig egy fonott kerítés vezetett, amelyből déli irányban egy másik kerítés is leágazott. Látható módon a két épületszárny a gyümölcsös és a közös kerítés révén is szorosan összetartozott.

A komplexum keleti épülete már jóval komolyabb méretű volt. Az alaprajz szerint legalább hét helyiséggel számolhatunk, de mivel az építményt annak északi és keleti oldalán komoly sérülések érték, nem zárható ki, hogy ezeken az oldalakon további helyiségek korábbi meglétével számolhatunk.

³³⁶ Tehát egy viszonylag kisméretű lakóépülettel számolhatunk.

A nyugati szárnyat egy hosszú, keskeny észak–déli irányítású folyosó ugyancsak két részre osztotta. A keleti oldalon három hosszúkás helyiség (egy keskenyebb és két szélesebb) helyezkedett el. Ezek közül csak a legészakibb kapott azonosítószámot (iii.). Innen több izgalmas lelet is napvilágra került. Így egy vörös-fekete lakktál vagy két csizma kaptafa (N. XIX. 001, 002 [III/1: 564. kép]) mellett három cédula formájú táblát is találtak.

A nyugati szobasor középső és egyben legnagyobb helyisége a iv. számot kapta. A helyiség délnyugati sarkában egy jókora agyagpadot tártak fel. Ennek északkeleti csücskében az egykor a tetőt tartó támpillér alsó részét is sikerült feltárni. A szobából két ajtó is nyílt: az egyik a keskeny folyosóra, a másik pedig a szobától délre épült, kisebb alapterületű téglalap alakú helyiség felé. Mindkét ajtó ajtófélfája gazdagon díszítették, szintén gandhári motívumokkal [III/1: 133. kép]. A iv. helyiségtől északra egy ugyancsak kisebb alapterületű, keskenyebb helyiséget tártak fel. Ennek azonban nem volt közvetlen kapcsolata a iv. számú – láthatóan központi szerepű – helyiséggel (Ser. 222). Az utóbbi szoba északi fala teljesen megsemmisült, így pontos alapterületét sem lehetett megállapítani.

A komplexumhoz még két további kisméretű objektum tartozott. Az egyik 27 méterre feküdt keleti irányban, a másik viszont egészen közel, mindössze 9 méternyire volt déli irányban. Sajnos mindkettő szinte teljesen elpusztult, néhány tartóoszlop maradt meg mindössze belőlük. A komplexumot az említett gyümölcsös mellett délről ültetett nyárfasorok határolták (STEIN 2008, 144; Ser. 222).³³⁷

Az N. XIX. komplexum rendkívül érdekes eloszlású, kétosztatú építménycsoport volt. A komplexum átgondolt környezete, a jól megépített falak és a különleges apró elemek (pl. a faragott ajtófélfák) arra mutatnak, hogy egy „középosztálybeli” ember lakhatott itt. Annak megfejtése ugyanakkor, hogy mi volt az oka a különleges elrendezésnek, korántsem egyszerű feladat. Nem lehetetlen, hogy nem egy, hanem kettő vagy akár több család is lakhatott e közös komplexumban.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 455–457.

³³⁷ Az N. XIX. komplexum közlében az ásató egy csontvázra lelt, amely állapotából és megtartásából ítélve nem a településsel egykorú temetkezésből származhatott, hanem nagy valószínűség szerint egy a telepet fosztogató „sírrabló” maradványai kerülhettek elő (Ser. 223).

N. XX.

Érdekes módon a következő, viszonylag nagy kiterjedésű rom,³³⁸ az N. XX. számú komplexum is – legalábbis a rendelkezésre álló adatok alapján – két elkülönített részből állt [III/1: 134. kép]. A nagyobb alapterületű északi és a kisebb déli „szárny” között volt egy néhány méteres hiátus (nyitott folyosó?), ugyanakkor nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a jelentősen elpusztult keleti oldalon a két szobasor egykor valamilyen módon összeért.³³⁹

Érdekes módon a két „szárny” között nemcsak elrendezésbeli vagy méretbeli különbségek voltak, de az építmények falainak szerkezete is némileg eltért egymástól. Tulajdonképpen mindkét „szárnyat” jól megépítették, ennek ellenére voltak különbségek is. A ház északi részén a jól ismert gerendavázis szerkezetet lehetett megfigyelni, átlósan rakott tamariskuszfonadék merevítőkkal vagy függőlegesen rakott gallykötegekkel [III/1: 137. kép]. Ez viszonylag erős tartást biztosított, ugyanakkor az építmény déli részén található helyiségeket még ennél is gondosabban építették meg. A falak gerendavázát alkotó oszlopok komolyabbak voltak, és a tetőszerkezetet tartó egyik központi oszlop arra is rámutatott, hogy a tető itt magasabb lehetett, mint az északi szárnyban, a tetőszerkezet ugyanis legalább 243 cm magasságban képzelhető el a padlószint fölött. Ugyan a déli szárny iii. és iv. számú helyiségeinek falában a sövényfonadék közé vízszintes nádkötegeket is fűztek, az itt megfigyelt vakolt fal az északi szárny falainál jóval keményebb és ellenállóbb volt [III/1: 135. kép]. Nem volt meglepő tehát, amikor a kemény vakolaton meg lehetett figyelni a szoba eredeti rózsaszín festését is. A iii. szoba északi ajtajához közel ráadásul egy falfirkát (graffitit) is sikerült rögzíteni: egy körberajzolt emberi kezet öt, szétálló ujjal.

Az északi oldalon mintegy hét helyiség nyomait lehetett megkülönböztetni [III/1: 137. kép]. Ezek között voltak olyanok, amelyek meglehetősen jól vészték át az évszázadokat (egészen a plafon szintjéig megőrizték a felmenő falakat), de voltak olyanok is, amelyek esetén csak az alapokat, vagy azok töredékeit lehetett csak „megfogni”. A romokat borító homokréteg vastagsága helyenként elérte a 2,13 métert is.

Az ebben a szárnyban elsőként feltárt, i. számú, nagyjából négyzetes alaprajzú szoba elrendezése és az ott előkerült leletanyag alapján nagy valószínűség szerint konyhaként funkcionálhatott [III/1: 136. kép]. A helyiséget egy kelet–nyugati irányú kis fal két félre

³³⁸ A komplexum legnagyobb hossza elérte a 27,43 métert is.

³³⁹ A komplexumnak ismét az északi és a keleti oldala sínylette meg jobban a szélerózió hatásait, az itt elhelyezkedő szobák többségénél több fal is (többnyire az északi vagy a keleti) elpusztult, így ezen helyiségek pontos méreteit már nem lehetett megállapítani, ráadásul akár további – mára már elpusztult – helyiségek egykori létezésével is számolhatunk.

osztotta. A déli oldal volt feltehetően a tényleges sütés-főzés színtere. Erre utalhatott az a háromlábú állványként megfigyelt két elágazó cölöp is, amely az edények tűz feletti melegítését avagy sütek forgatását tette lehetővé.³⁴⁰ A helyiségből két nagy agyagkorsó is előkerült, a nagyobbik átmérője: 91,44 cm, magassága: 80,26 cm, szájátmérője pedig: 25,4 cm [III/1: 136. kép]. Az edény javítás jeleit mutatta, feltehetően ugyanis eltörött használat közben, de nem dobták el, hanem egy kötélből font hálóval fogták össze. Nagyjából a helyiség északnyugati sarkához közel került elő. Az i. számú helyiség nyugati szomszédja volt a másodikként feltárt ii. számú szoba. Az a homokdűne, amely a nyugati falának támaszkodott, megvédte a helyiséget a pusztulástól. Ennek köszönhetően a szoba falai egészen a tetőszerkezet magasságáig (201 cm-ig) épségben maradtak meg. Itt tehát mód nyílt az egykori plafon (tető)szerkezetének megfigyelésére. A tető tömege egy durván faragott hosszirányú gerendán nyugodott, amelyet keresztirányban rövidebb gerendák egészítettek ki, ezeken szintén bevakolt tamariszkuszgallyak és nyárfaágak feküdtek [vö.: III/1: 233. kép] (Ser. 223).³⁴¹

Az említett két helyiségtől északra további négy helyiség falai voltak megfigyelhetők [III/1: 134. kép]. Ezek egy részénél azonban a falak már nem a jól ismert erős gerendavázis szerkezettel épültek meg, hanem kákából és tapasztott agyagból, rosszabb minőségben készültek. Valószínűleg itt nem volt olyan fontos az erős konstrukciójú falak megépítése.³⁴²

A déli „szárnyban” három helyiséget tártak fel. Az ásató jelezte, hogy az itt lelt szobákat a rendelkezésre álló kevés idő és a helyiségeket borító, rendkívül vastag homokréteg miatt nem állt módjában maradéktalanul kiásni.

A déli „szárnyban” elsőként feltárt iii. szoba azzal hívja fel magára a figyelmet, hogy a nyugati falán vágott kijárat keresztülmetszi a fal mellett húzódó, L alakú agyagpadot is. A szobának azonban nem csak nyugati és északi irányban, a két szárnyat elválasztó térség felé volt kijárata, de dél felé is, amely kijárat egész egyszerűen átvezetett az ülőpadon. Tehát ha valaki erre kívánta elhagyni a szobát, akkor ezt csak az ülőpadra fellépve tehetette meg (Ser. 223).³⁴³

A komplexum legdélibb helyisége az N. iv. azonosítószámot kapta. A négyzet alaprajzú helyiségből egy kis cédulaszerű tábla került csupán elő (Ser. 223–224).

³⁴⁰ Amennyiben nem vegetáriánus étrenddel számolunk az itt élő közösség esetében (tekintettel a buddhizmusra).

³⁴¹ A mellékelt alaprajz a tető szerkezetét is mutatja.

³⁴² Gyaníthatóan nem lakószobaként funkcionáltak, hanem „kiszolgáló helyiségként” esetleg raktárként.

³⁴³ Hasonló megoldás csak az N. V. komplexumnál volt megfigyelhető.

A iii. és iv. helyiségtől keletre egy nagyobb méretű szoba maradványait lehetett megfigyelni, azonban a szoba nagyobbik része (a keleti fele) az erózióknak köszönhetően javarészt elpusztult [III/1: 134. kép].

Az N. XX. komplexum egy tehetős személy háza volt. Külön érdeklődésre tarthat számot az itt jól megfigyelhető tetőszerkezet, illetve a jó minőségű festett agyagvakolat, amely arra mutat, hogy a falfestés szokása szélteben-hosszában elterjedt a nijai telepen. A rózsaszínű falak legalábbis erre mutatnak. A viszonylag nagy alapterületű építmény számos szobája kényelmes, gazdag életvitelt tett lehetővé a benne élők számára.

Az itt előkerült dokumentum: No. 458.

N. XXI.

Az N. XVIII. és N. XX. között egy pici, mindössze két helyiségből álló komplexum maradványait sikerült megfigyelni. Az N. XXI. egy egy erodált löszplatón helyezkedett el. Az észak–déli elrendezésű két szoba négyzetes alaprajzú volt, oldalaik egyenként 3,04 m × 3,04 métereseek voltak.

Az északi szoba ülőpadja közelében egy emberi koponya feküdt, és ugyanennek csontváznak a csontjai szétszórva kerültek elő az építményt körülvevő lejtőn. Kézenfekvő a kérdés, hogy itt a ház eredeti tulajdonosát találták-e meg avagy egy újabb szerencsétlenül járt „kincsvadász” maradványai feküdtek itt?³⁴⁴

A mégoly apró házból is kerültek elő leletek: egy lakkozott fatál darabja, amely egy régi javítás szegecseit is magán viselte, egy nagy, kézzel készített kör alakú benyomkodásokkal (amelyett valószínűleg nádszállal készítettek) és bekarcolt vonalakkal díszített edény nyaka és füle (N. XXI. 001 [III/1: 631. kép]), illetve egy kis téglalap alakú kharoṣṭhī tábla (Ser. 224).

A pici építmény egyszerű lakhatást biztosított egy valószínűleg földműveléssel foglalkozó helyi család számára. Az itt élő emberek számára egy fatál is valószínűleg olyan értéket képviselt, amely indokoltta tette, hogy „megstoppolják” a tárgyat és ne hajítsák el, amíg valamire lehetett még használni.

³⁴⁴ Inkább ez utóbbi látszik valószínűbbnek.

Az itt előkerült dokumentum: No. 459.

N. XXII.

A nijai település északnyugati romcsoportjának legdélibb építménye az N. XII. jelű romtól mintegy 3,2 kilométerre észak-északnyugati irányban elhelyezkedő N. XXII. számú komplexum volt. Az N. XXII. rom kb. 400 méterre feküdt az N. XX. és N. XXI. objektumoktól [III/1: 140. kép].

Az N. XXII. egy lineáris módon észak–déli irányban húzódó hosszúkas komplexum volt, öt, részben egymásba nyíló helyiséggel.³⁴⁵ Az építmény a szokásos gerendavázis és nádfonatos technológia ötvözésével épült meg (*Ser.* 224).

A legészakibb szoba, egy kisméretű, négyzet alaprajzú helyiség kapta az i. számot. A nyugat felé, az „udvarra” nyíló ajtóval ellátott helyiséget javarészt vakolt kákából építették meg. Az egyszerű szobából – amely éppen egyszerűsége miatt elkerülhette a „kincsvadászok” figyelmét – összesen hét kharoṣṭhī tábla került elő (pl.: N. XXII. i. 2. b [III/2: 577. kép]). Ezek zöme téglalap alakú volt. A táblák mellett egy különös, fából faragott, lógó lábú, élénk selyembe öltöztetett babát (N. XXII. i. 002) és egy takácsok által használt fakártolót is találtak (N. XXII. i. 001 [III/1: 607. kép]). A szomszédos, ii. számú kis helyiségből³⁴⁶ újabb két téglalap alakú tábla látott napvilágot (pl.: N. XXII. ii. 1. [III/2: 578. kép]). Még több tábla került elő a iii. jelű szobából, amely a komplexum legnagyobb helyisége volt a maga 6,40 m × 5,49 m-es alapterületével, s amelyet 213 cm-nél is vastagabb homokréteg borított be [III/2: 579–580. kép].

Összesen 23 db táblát találtak a döngölt agyagpadlóról szeméttel keveredve,³⁴⁷ ezek döntő többsége ék alakú, három közülük pedig kettős ék alakú tábla.³⁴⁸ A iii. szobából azonban nemcsak kharoṣṭhī dokumentumok kerültek elő, hanem más tárgyak is, így például

³⁴⁵ Ezek közül egy kis, folyosószerű helyiség kivételével mindegyik szoba saját azonosítószámot kapott (i–iv-ig).

³⁴⁶ Amelynek nem volt közvetlen kapcsolata az i. számú helyiséggel, de dél felé ajtaja nyílt a iii. helyiség felé.

³⁴⁷ Ez utóbbi momentum arra utal, hogy amikor a táblákat kidobták, akkor a házat még lakták, ugyanakkor az itt lakók számára ezek a táblák (akár még a lepecsételt ékek is) ekkorra már értéktelenné váltak.

³⁴⁸ Az egyik táblán egy tökéletes állapotban megmaradt agyagpecsét volt, amely Pallasz Athénét ábrázolta (N. XXII. iii. 18; vö.: *AKh.* 354 – Plate LXXI). Ugyanennek a pecsétlőnek egy rosszabb állapotú nyomata került elő az N. XXII. iii. 16-os táblán.

egy faragott lábakon álló szekrényke [III/1: 139. kép].³⁴⁹ A kis komód méretét és formáját tekintve nagyon hasonított a későbbiek folyamán feltárt N. XXVI. számú komplexumban előkerült szekrénykéhez.

A iv. számú helyiséget egy kis folyosó választotta el a iii. jelű helyiségtől. A iv. szoba szintén rendelkezett egy ajtóval a nyugati udvarrész felé, a keleti oldala viszont az erős szelek következtében elpusztult [III/1: 140. kép].³⁵⁰

Innen, a iv. számú helyiségtől néhány méterre délre egy viszonylag nagyméretű (10,97 m × 8,53 m) víztározó maradványait figyelték meg [III/1: 138. kép]. Nyilvánvalóan ez a medence volt hivatott biztosítani a háznak és közvetlen környezetének vízellátását. Az alapvetően téglalap alakú építményt kidőlt nyárfák törzsei vették körül, jelölve annak, hogy itt is a fák segítségével vettek egykoron árnyékot a nyílt vízfelületre.

Az i. (legészakibb) helyiség sarkától északra egy sövénykerítést készítettek annak idején, két oldalán ritkásan ültetett nyárfasorral. A kerítés vonala mintegy 30 méteren át követhető volt, majd kelet felé fordult, ahol pár méter után eltűnt egy dűne alatt (Ser. 215, 224).

Az N. XXII. komplexum esetében némi ellentmondás feszül a viszonylag egyszerű, néhány helyiségből álló építmény, illetve az ott előkerült írásos emlékek száma között. Azt gondolhatnánk, hogy egy ilyen, viszonylag kis alapterületű, szerény építmény lakói nem feltétlenül tudtak olvasni. Az ellentmondás talán feloldható azzal, hogyha a táblák másodlagos funkcióját, másodlagos helyzetét tételezzük fel, a komplexum egyéb háztartási szemelete között. Ennek ellenére is elhamarkodott lenne az épületben előkerült leletek alapján messzemenő következtetéseket levonni a benne lakók társadalmi státusára vonatkozóan.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 460–484.

N. XXIII.

Az N. XII. komplexumtól 531 méterre délkeletre helyezkedett a következő, N. XXIII. számú rom. Csak három szoba nyomait tudták megfigyelni, melyeknek favázis, vakolt falaik voltak

³⁴⁹ Stein megjegyzi, hogy a lábak különleges faragása arra szolgált, hogy megakadályozza a rágcsálók feljutását a szekrényen/szekrényben tárolt élelmiszerekhez. A 20. században az ilyen szekrényeket Turkesztánban *nān-sanduk*nak nevezték.

³⁵⁰ A komplexum közelében további leleteket gyűjtöttek össze, így például egy barna színű textildarabot (N. XXII. 002 [III/1: 415–416. kép]).

[III/1: 141. kép]. A három helyiség észak-déli irányban „egymás alatt” helyezkedett el, csakúgy mint az N. XXII. komplexumnél. Sőt, itt is az egyes szobák keleti falai sérültek meg, talán még komolyabban, mint az N. XXII.-nél. Itt Stein elsőként a legdélibb helyiséget tárta fel, ez kapta az i. azonosítószámot. Az épület egyik legnagyobb helyiségének tartható szobában sikerült a tetőt tartó oszlopok egy-egy részletét is feltárni. A szobában azonban sem agyagpad, sem tűzhely maradványait nem lelték fel. A szobából előkerült egy kínai lakktál töredéke (N. XXIII. i. 001), amelynek később pontos párhuzama a Dunhuang melletti *limes* mentén került napvilágra.

A ii. számú helyiség meglepően gazdag „termést” hozott kharoṣṭhī dokumentumokból. A mindössze 30 cm vastagságú homokréteg alól egyre-másra kerültek elő a feliratos fatáblák. Az összesen több mint harminc irat között túlsúlyban voltak a négyszögletes, illetve az ék alakú táblák [vö.: III/2: 817–818. kép].³⁵¹

A ii. helyiségtől északra még egy szoba, a iii. nyomai voltak megfigyelhetőek, de mindhárom közül talán ez volt a legrosszabb és legkevésbé dokumentálható állapotban.

A komplexum kisebb leletei közül még említést érdemel egy különös formájú, kínai eredetű bambuszkosár (N. XXIII. 03) és egy lakkozott bőrszalag (N. XXIII. 001), amely minden bizonnyal korábban egy bőrből készített páncél része lehetett (vö.: FORBES 1966, 17, 52–53; DIEN 2007, 331–338). Előkerült ugyanakkor még egy vésett fából készített bélyegző (N. XXIII. 002 [III/1: 564. kép]) és egy ovális vályú alakú szarv is (N. XXIII. ii. 005), amely több mint valószínű, hogy tintatartóként funkcionálhatott (vö.: GETTENS – STOUT 1966, 295).

Érdekes módon az udvart körülvevő és gyakran furcsa módon irányt változtatgató kerítés jobban ellenállt az eróciónak, mint maga az épület. Nyomai délnyugat–északkeleti irányban 39,62 méter hosszan voltak megfigyelhetők. A kerítésekről rendelkezésre álló adatainkat jellemezően bővítheti ez a kerítés, ugyanis jól érzékelhető, átgondolt koncepció szerint építették és módosították „futásának” irányát, mégha a rendszerről és a futásirány változtatásának okairól vajmi keveset is tudunk. Az azonban bizonyos, hogy a kerítéssel körbezárt udvart elpusztult nyárfák és gyümölcsfák törzsei uralták (*Ser.* 225).

A tintatartó, a bélyegző és a nagyszámú dokumentum arra mutat, hogy írástudó személy(ek) lakhatott/lakhattak egykor az építményben. Valerie Hansen szerint a helyi buddhista közösség tagjai élhettek itt, amit az itt előkerült No. 489. számú dokumentum is bizonyíthat. Az iratban a buddhista közösség működését érintő királyi rendelkezés olvasható (HANSEN 2004, 296 –

³⁵¹ Az egyik ék alakú táblán (N. XXIII. ii. 8) Stein ugyanannak a pecsétnyomónak a lenyomatát fedezte fel, mint az egyik N. XIII. komplexumból előkerült táblánál.

lásd még alább). Nagyon valószínű egyébként, hogy az egykori komplexum jelentős károkat szenvedhetett el a szélerózióknak köszönhetően, ez azonban csalóka képet fest az építményről és egykori lakóiról.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 485–506, 769.

N. XXIV.

A következő komplexum méretét, állapotát és jelentőségét tekintve csak az N. III., illetve a nem sokkal később feltárt N. XXVI. komplexumhoz hasonlítható. Maga a jelentős méretű építmény kb. 402 méternyire északra helyezkedett el az előbbi, N. XXIII. komplexumtól. A ház nem volt messze azonban az N. XII. épülettől sem. A rom egy a környezetéből alaposan kiemelkedő, erodált löszplatón helyezkedett el, amely helyenként 487 cm-rel emelkedett a környező térszín fölé [III/1: 144., 149. kép].³⁵² Az észak–déli elrendezésű komplexum legalább 17 helyiségből állt,³⁵³ ugyanakkor az épületet körülvevő, a szokásosnál is nagyobb mennyiségű épülettörmelék egyértelműsítette, hogy itt még ennél is több építménnyel kellett számolni a telep fénykorában [III/1: 148. kép].³⁵⁴

A falak többsége tamariszkuszfonatokkal megerősített, gerendavázis szerkezetű volt, de voltak olyan helyiségek is, ahol a tamariszkuszfonatokat vízszintesen rakott nádkötegekkel helyettesítették.

Nem meglepő módon a legjobban itt is az építmény északi fele pusztult el leginkább. Az itt feltárt i. számú helyiségnél csupán a déli fal bizonyos részei és a keleti, valamint a nyugati falak alapgerendáinak töredékei maradtak fent, ez utóbbiak csak egy-egy rövid szakaszon. A szobából (illetve abból, ami megmaradt belőle) pusztán néhány kifehéredett és elgörbült tábla került elő, ez utóbbiakról a felszínhez való közelségük miatt már lekopott a tinta.

Az i. számú helyiségtől délre lévő ii. számú, négyzetes alaprajzú helyiségből már jobb állapotban lévő kharoṣṭhī dokumentumok kerültek elő.³⁵⁵ A tőlük keletre lévő –

³⁵² A löszplató a déli oldalon a környezetéhez képest nem volt ennyire magas [III/1: 142. kép].

³⁵³ Ezek közül összesen 10 helyiség kapott saját azonosítószámot (i–x).

³⁵⁴ Különösen az északi és a keleti oldalon feküdt nagyon nagy mennyiségű épületfa-törmelék.

³⁵⁵ De innen került elő egy különleges vízimadarat ábrázoló fatárgy is (N. XXIV. ii. 001 [III/1: 619. kép]).

azonosítószám nélküli – helyiségből pedig csak egy földbe mélyített, 91,44 cm-es átmérőjű, nagy, korong nélkül formált edényt sikerült feltárni.³⁵⁶

A iii. számot az előbbiektől nyugatra lévő, nagyobb alapterületű helyiség kapta, amelyben ugyancsak írott dokumentumok kerültek elő. A iii. számú helyiség északi és nyugati fala sajnos teljes mértékben megsemmisült.

A következő helyiség, a iv., az építmény középső szobasorához tartozott, azaz a ii. számú helyiségtől délre került feltárássra [III/1: 148. kép]. A homok itt 121 és 152 cm-es vastagságban borította a padlót. A szoba falainak vázát egyébiránt vízszintesen rakott nádkötegek alkották, nagyon kemény vakolattal. Ebben a 7,62 m × 5,79 m-es belső helyiségben – amelynek nem volt közvetlen kapcsolata az udvarral – került elő a komplexum első, agyagból tapasztott ülőpadja, mely elfoglalta a szoba teljes nyugati oldalát, valamint az északi és déli falak jelentős részét is. A fal néhány függőleges tartóoszlopa, amely megőrizte eredeti magasságát,³⁵⁷ 243 cm magas volt. A padlón feküdt az a 45,72 cm vastag központi pillér, amely egykor a plafont tartotta és az egykor szintén a mennyezet szerkezetéhez tartozó két hatalmas, faragott nyárfagerenda, melyek egyenként 670 cm hosszúak voltak. Miután ezek a gerendák valóban monumentális méretűek voltak, Stein nem tartotta lehetetlennek, hogy teherbíró készségük nemcsak egy tetőszerkezet, hanem akár egy teljes emelet hordozására is képessé tette őket (Ser. 225–226). A szobában előkerült régészeti leletek is támogatták a helyiség jelentőségére vonatkozó előfeltevést. Így előkerült itt egy kettős tartókonzol gyönyörű gandhári stílusú faragással (N. XXIV. iv. 002 [III/1: 552. kép]; vö.: RHIE 1999, 362), egy szintén indiai vonásokat mutató kis szekrény, néhány esztergált fatárgy, valamint egy nagy, téglalap alakú törött étkezőtálca. A szobából napvilágra került még egy rostkötélből font háló, valamint egy ék alakú kettős tábla, kitűnő állapotban, felbontatlanul, érintetlen agyagpecsétekkel (N. XXIV. iv. 2).

A iv. számú helyiségtől (és a hozzá délről kapcsolódó x. és vii. számú helyiségektől) keletre egy hosszú, keskeny folyosó vagy előszoba húzódott,³⁵⁸ amelyet egy ajtóval két helyiségre (v. és vi.) osztottak. A hosszú közlekedő helyiség az épület északi oldalán egy rámerőleges másik – tőle ajtóval elválasztott – keskeny folyosóba torkollott. Ez további kettő – már elpusztult – szobát keretezhetett északról [III/1: 148. kép].

³⁵⁶ Nem lehetetlen tehát, hogy ez volt a konyha – ennek bizonyítása azonban a szoba általános állapota miatt nem volt lehetséges.

³⁵⁷ S amely így az egykori plafon magasságát is jól láthatóan jelezte.

³⁵⁸ A folyosó választotta el az épület középső szobasorát a ház keleti oldalán húzódó (javarészt elpusztult) helyiségektől.

Érdekes módon a hosszú folyosó említett két helyiségéből (az v.-ből és a vi.-ből) további kharoṣṭhī táblák kerültek elő [III/2: 581–584., 602–607. kép], köztük a településen talált legnagyobb méretű, 91 cm hosszú (!) téglalap alakú tábla (N. XXIV. vi. 1 [III/2: 585–602. kép]). Mindkét oldalán különböző kezekről származó írás volt megfigyelhető, amely alapján a tábla összeírásnak vagy hivatali jegyzetnek tartható.

A középső szobasor következő helyisége a x. számú objektum volt, a iv. szobából nyílt déli irányban. A kis, keskeny helyiség egy másik ajtó révén a nyugati „szárny” legnagyobb helyiségéhez, a ix. szobához is kapcsolódott [III/1: 148. kép]. Innen egy további téglalap alakú tábla, illetve egy fából készült tűzgyújtó eszköz került elő (N. XXIV. x. 001).³⁵⁹

A x. számú helyiség felől nem, de a vi. számú keskeny helyiség felől a középső szobasor következő egysége, a vii. számú megközelíthető volt. A két helyiség közötti átjárást azonban nem ajtó, hanem egy kétosztatú, széles „belső” ablak biztosította (az alaprajzon A és B (STEIN 2008, 152) [III/1: 146. kép]).³⁶⁰ Nagyon valószínű, hogy az ablakok egykor farácsozattal voltak ellátva. A iv. mellett épp a vii. lehetett a komplexum másik központi helyisége [III/1: 145. kép]. A szoba déli, keleti és nyugati fala mellett egy U alakú agyagpad „futott” körbe. Sikerült a tetőt tartó központi oszlop maradványait is feltárni. Központi szerepétől függetlenül a helyiségből mindössze egy négyszög alakú kettős tábla került elő (N. XXIV. vii. 1 [III/2: 608–612. kép]).

A középső szobasor utolsó tagja a viii. számot kapta [III/1: 143. kép]. A 7,92 m × 3,81 m-es téglalap alakú helyiség a vi. vagy vii. szobából nem, de a nyugati szobasor legdélibb (azonosítószám nélküli) tagjából megközelíthető volt. Ásatásának megkezdésekor semmi sem jelezte előre, hogy a lelőhely kharoṣṭhī dokumentumokban egyik leggazdagabb objektumára találnak itt rá.³⁶¹ A szoba keleti oldalán, nagyjából 91 cm-re a vii. szoba délkeleti sarkától a feltárás megkezdését követően táblák kerültek elő gyors egymásutánban. A táblák a padló

³⁵⁹ A hasonló tűzcsiholók viszonylag nagy számban kerültek elő a lelőhelyről, a leleteket vizsgáló Joyce e tűzcsiholók északnyugat-indiai származását feltételezi (vö.: JOYCE 1911, 34–36), Belső-Ázsiában egészen a 8. századig használták a tűzgyújtásnak ezt a módját (Ser. 233–234).

³⁶⁰ A telepen nem teljesen párhuzam nélküli ez a megoldás. Az N. XXVI. komplexumban ugyancsak sikerült megfigyelni hasonló megoldást.

³⁶¹ De kerültek itt elő más leletek is, így például varrott bőrdarabok (N. XXIV. viii. 007. e [III/1: 365–368. kép], N. XXIV. viii. 002. a–b [III/1: 399–401. kép]) és textilcsomók is nagy számban: N. XXIV. viii. 001 [III/1: 351–353. kép], N. XXIV. viii. 003 [III/1: 354–356. kép], N. XXIV. viii. 006. c [III/1: 357–359. kép], N. XXIV. viii. 007. f [III/1: 360–364. kép]. Ezen textíliák (szövési technikájuk, mintázatuk, színeik okán) nagyon színes és gazdag képet rajzolnak a helyi textilgyártás legfontosabb vonatkozásairól.

felett mintegy 30 cm-re feküdtek a homokban, láthatóan mindenféle rendszer nélkül. Az itt feltárt darabok száma elérte az 54-et [III/2: 613–749. kép].³⁶²

A szoba más részein további 5 tábla került elő (N. XXIV. viii. 65–9 [III/2: 750–758., 837–840. kép] (*Ser.* 226–227). Ezek teljesen elszórva a sarkokból és a falak tövéből kerültek elő, ahová talán még az épület felhagyása előtt dobták őket. Úgy tűnt, hogy nem gyarapszik tovább a táblák száma, amikor a szoba északi falához közel egy leomlott vakolatdarab alatt írott táblák egész csomagjai kerültek elő. Elsőként egy remek állapotú, ék alakú fedőtábla (N. XXIV. viii. 70 [III/2: 759–763. kép]), majd egy négyszög alakú tábla (N. XXIV. viii. 71 [III/2: 764. kép]). Mint kiderült, a vakolatdarab arra szolgált, hogy elfedje (és megjelölje) azt a gödröt, amelyet a fal és az alapként funkcionáló gerenda alá ástak egykor. Stein itt valójában egy elrejtett „titkos irattárra” lelt. Ez a különleges objektum és az itt talált leletanyag számos régészeti, paleográfiai és történeti következtetés levonását tette lehetővé.

A leletek feltárása és kiemelése nyugatról kelet felé haladva zajlott le (N. XXIV. viii. 70–N. XXIV. viii. 96 [vö.: III/2: 765–775. kép]). Minden egyes itt előkerült dokumentum egyedi azonosítót kapott, Stein ezek egymáshoz való viszonyát is feljegyezte (*Ser.* 227).

A gödör kiásása, azaz a rejtkehely elkészítése, illetve megjelölése a vakolatdarabbal arra mutathat, hogy a táblákat elrejtő személynek viszonylag gyorsan kellett távoznia, de mindenképpen abban a reményben, hogy egyszer még visszatér.³⁶³ Stein szerint amennyiben a telepet lassan hagyták fel, akkor valószínűleg az értékes információkat hordozó táblák elszállítására is sor került volna. Ezért Stein arra gondolt, hogy a telep elhagyása annak idején viszonylag gyorsan történhetett. Ennek viszont számos régészeti körülmény ellentmondani látszik (a komplexumok alapos, szisztematikus kiürítése stb.). Véleményem szerint a két dolgot akár közös nevezőre is lehet hozni. Egyetlen komplexum gyors elhagyása nem feltétlen jelenti egy egész telep gyors feladását. Az a tény, hogy amúgy a komplexumból a mozdítható leletek többségét elvitték és csak a kharoṣṭhī táblákat hagyták ott, ráadásul az elrejtett „titkos irattárat” sem bolygatták meg, arra mutat, hogy az építményt kiürítő emberek számára ezek a dokumentumok már semmilyen értékkel nem bírtak.

A komplexum nyugati szobasora a már bemutatott iii. helyiségből és további két szobából állt (ugyanakkor legalább még kettő vagy három helyiséggel biztosan számolni kellett egykor ezen az oldalon) [III/1: 148. kép].

³⁶² A táblák többsége ék, kisebb hányada viszont téglalap alakú volt. Ugyanakkor csupán egyetlen négyszög alakú tábla került elő innen (N. XXIV. viii. 44 b).

³⁶³ Hiszen egyébként magával vitte volna az értékes dokumentumokat, ráadásul a titkos rejtkehelyet még meg is jelölte, nyilván azért, hogy majd egy esetleges visszatéréskor könnyebben megtalálhassa.

A iii. számú helyiségtől délre egy azonosítószám nélküli, téglalap alakú szobát sikerült feltárni, benne a tetőt tartó oszlopok maradványaival és a keleti falon egy viszonylag keskeny és rövid agyagplatform maradványaival. Tőle nyugatra egy szinte teljesen elpusztult helyiség (valószínűleg istálló) nyomait lehetett megfigyelni, vastag trágya- és szalmarétegekkel egyetemben.

Ezektől délre dokumentálták a ix., viszonylag nagy alapterületű helyiséget, amely valószínűleg raktárként vagy kiegészítő egységként funkcionált. Innen mindössze egy téglalap alakú tábla fele került elő (N. XXIV. ix. 1).

Még ettől a helyiségtől délre is volt egy szoba, ez azonban alapjaiig elpusztult, mindössze a viii. helyiségbe nyíló ajtaját és a közeli falszakaszokat sikerült részben feltárni.

Az épület keleti oldalán elpusztult nyárfasorokat lehetett megfigyelni, ezek egy udvar vagy kert fasoraihoz tartozhattak [III/1: 148. kép].

Az N. XXIV. komplexum az egész lelőhely egyik legjelentősebb építménye volt, egészen bizonyos, hogy a helyi társadalom kiemelkedő szereplője/szereplői lakhatott/lakhattak itt. Az előkerült nagy mennyiségű tábla Stein szerint arra mutathatott, hogy írnok (is) lakott a házban. Véleményem szerint írnokok (is) laktak az épületben, de talán nemcsak egyszerű írnok(ok) volt(ak) ez(ek), hanem az írnokok főnöke, a közigazgatás egyik vezetője. Azt sem zárom ki, hogy az építmény nemcsak lakóházként, hanem hivatalként is funkcionált.³⁶⁴ Különösen izgalmas adalékot szolgáltathat a település felhagyásának mikéntjével kapcsolatban az elrejtett titkos irattár, amely a komplexum viszonylag hirtelen elhagyására utalhat, de jelezheti azt is, hogy az iratok egykori elrejtője a visszatérésben is bízhatott.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 507–595.

³⁶⁴ Hansen szerint a település legnagyobb méretű táblája, amelyen hibrid szanszkrit felirat olvasható, a komplexum és a helyi buddhista közösség kapcsolatára utal (No. 511) (HANSEN 2004, 296–298). Egyébként a Nijában fellelt szanszkrit feliratok mindegyike innen, a „titkos irattárból” származik.

N. XXV.

Az N. XXIV. komplexumtól keletre három – szinte egy sorban húzódó – rom nyomait figyelték meg. A legközelebbi, az N. XXV. egy kisméretű, de jó állapotban megmaradt épület volt, amely azonban nem őrzött meg további régészeti leletanyagot (Ser. 234).³⁶⁵

A kis méretű építmény egy egyszerű nijai lakos lakóháza lehetett, többet azonban a dokumentáció hiányában nem lenne szerencsés mondanom a komplexumról.

N. XXVI.

Ugyancsak az N. XXIV. komplexumtól keletre, az N. XII. és az N. XI. közötti területen, nagyjából 800 méternyire az említett két romtól került elő az N. XXVI. jelű komplexum [III/1: 158–159. kép]. A ház a szokott faszerkezetű, agyagvakolatú épület volt (Ser. 214). Méretei, különleges részletei, valamint a benne feltárt leletanyag a lelőhely legjelentősebb komplexumai közé emeli az N. XXVI.-t.

A már megszokott kiemelkedő platón helyezkedett el [III/1: 161. kép]. Itt is, mint az esetek többségében az építménytől északra volt igazán komoly lejtő, és természetesen itt – tehát az északi oldalon – szenvedte el a komplexum a legnagyobb pusztulást. Erre utalt a nagy mennyiségű épületfa-törmelék is, amely az északi lejtőt borította. Ezen az oldalon akár további – mára már elpusztult – helyiségekkel is számolhatunk. Ugyanakkor az építmény déli, keleti és nyugati falai viszonylagos épségben vészelték át az évszázadokat [III/1: 150. kép].

A felmenő falak remek állapota javarészt annak volt köszönhető, hogy az épületet igen komoly, 2,43 méteres homoklepel borította, amely így megvédte az erős szelektől. A falak szerkezete itt is alapvetően favázás volt, amelyre átlósan rakott tamariszkuszfonatokat, illetve vízszintesen rakott nádkévéket erősítettek [III/1: 162. kép]. Erre vitték fel az igen kemény vakolatréteget, amely ugyancsak hozzájárult a falak jó megtartásához. A házban azonban volt két olyan falszakasz is, amelyet különös módon más technológiával építettek meg. A ház délnyugati csücskében ugyanis két falszakaszt napon szárított agyagtéglából húztak fel.

³⁶⁵ Miután Stein publikációiban többet nem árul el a romról, ráadásul sem alaprajzot nem közöl, sem a jegyzet- és képanyagban nem találtam róla semmilyen további adatot (és a kínai expedíciók általam elérhető agyagaiban sincs róla említés), ezért ennél többet erről a komplexumról nem tudok.

A szobák elrendezése számos érdekes vonást mutat. Az i. azonosítószámot az épület északnyugati sarkán elpusztult helyiség kapta, amelynek csak déli és keleti falai maradtak meg [III/1: 160. kép]. Itt egy durván faragott csontpecsétlő (N. XXVI. i. 001 [III/1: 630. kép]) mellett 8 db kharoṣṭhī tábla került elő, közöttük egy négyszög alakú fedőtábla (N. XXVI. i. 3 [III/2: 776. kép]), amelyen még mindig látható volt az agyag pecsétnyomat.

A következő helyiség egy észak-déli irányú hosszú folyosó volt, amely a komplexum nyugati helyiségeit (így az i.-t és ix.-t) választotta el a középső szobáktól (így a iii.-astól). De egyúttal egy a déli falán nyitott ajtó révén az északi és déli „szárny” közötti átjárást is biztosította. A folyosón egy ék alakú alsó tábla került elő (N. XXVI. ii. 1).

A ix. számú helyiség az i.-től délre, a ii.-estől nyugatra helyezkedett el. Megközelíteni egy észak, azaz az i. számú helyiség felől nyitott ajtón keresztül lehetett. A helyiség nyugati, északi és déli falai mentén egy U alakú agyagpadot sikerült dokumentálni.³⁶⁶ A szoba keleti falához támaszkodó, nyitott kemencét is sikerült megfigyelni.

A ii. számú folyosótól keletre az építmény legnagyobb, téglalap alakú szobája került elő. A iii. számú nagy szoba az épület középpontjában, egykor kétségkívül a fő közösségi helyiség volt [III/1: 153–154. kép]. Fennmaradt a tetőszerkezet központi tartóoszlopa és a helyiség közepén a nyitott tűzhely is, melynek füstje egykor feltehetően egy tető-, vagy gádorablakon át távozott [vö.: III/1: 235–237. kép]. Az északi, keleti és nyugati fal mentén egy széles, agyagból készített ülőpad futott végig. A kijárat nem az említett ii. számú folyosó, hanem a helyiséget keletről határoló iv. számú helyiség fele nyílt. Nemcsak a délkeleti sarokban nyíló ajtó volt az egyetlen átjárás a két helyiség között, ugyanis a keleti falon, egy az N. XXIV. számú komplexum esetében már megfigyelt kétszárnyú nagy „belső” ablak (az alaprajzon A és B) is összekötötte a két helyiséget. Az ablaknyílásokat egykoron farácszat fedhette (Ser. 234–235).³⁶⁷

E kétségkívül központi szerepű terem egyetlen lelete egy igen nagy méretű: 259 cm hosszú és 35,6 cm magas kettős fa gyámpillér volt, amelyet gandhári stílusú faragások díszítettek [III/1: 153., 552–554. kép] (Ser. 214, 235; RHIE 1999, 361; STEIN 2008, 160). A gyámpárkány egy 172,7 cm magas és 30,48 cm széles fapillérhez volt eredetileg erősítve, amely most a közelében feküdt. A gyámpárkány mindkét oldalán és az alján komplex gandhári jellegű faragott motívum futott végig.³⁶⁸

³⁶⁶ Az agyagpad a szoba alapterületének közel 50%-át foglalta el.

³⁶⁷ Ilyen farácszat Nijában nem maradt fent, de Loulanból nagyon jól ismertek. Semmi okunk kételkedni abban, hogy ezeket ne használták volna a nijai házak építése során [vö.: III/1: 569., 572. kép].

³⁶⁸ Olyan gandhári jelleget mutató szörnyalakok és motívumok díszítik, amelyeket a gandhári művészet a hellenisztikus művészetből kölcsönzött, és amelyeket a közép-ázsiai buddhista művészet is kedvel:

A iii. helyiséget keletről a iv. számú, szintén hosszúkás folyosószerű helyiség határolta. Nyugati irányból a már említett ajtón és kétszárnyú ablakon keresztül lehetett megközelíteni.

Stein úgy vélte, hogy az épületben az északi „szárny” (tehát az i–iv. és a ix. szobák) szolgáltak közösségi térként [III/1: 152. kép], a déli szárny szobái (v–viii.) az épületben lakó család privát céljaira épültek.

A ii. számú folyosóról elsőként a vii. számú helyiségbe lehetett belépni, amelynek mindegyik falán sikerült egy-egy ajtót megfigyelni. Észak felé a már említett ii. számú folyosóval volt összekötve, nyugat felé a házat övező udvar felé volt vágva egy ajtó, dél felé a vi. helyiség irányában, kelet felé pedig az v. és viii. szobákhoz vezető folyosó felé. Nagyon valószínű tehát, hogy e helyiség funkciója egyfajta előszoba lehetett. Négy ajtaja közül kettő mindössze 60,96 cm-es volt alul, de érdekes módon felfelé szélesedett, s így felül szélességük már elérte a 68,4 cm-t (vö.: STEIN 2008, 145, 152). Magasságuk sem volt kiemelkedő, ugyanis mindössze 152,4 cm-re emelkedtek a járószint fölé.³⁶⁹

A vii. helyiséghez délről csatlakozó vi. számú kis szobát az épület délnyugati sarkában egy homokdűne szinte teljesen betemette, aminek köszönhetően a falak a tetőszerkezettel együtt majdnem teljesen érintetlenek voltak. Ez ismét lehetőséget biztosított az ásató számára, hogy ne csak a felmenő falak szerkezetét, de a plafon, illetve a tető szerkezetét is megvizsgálhassa [III/1: 151. kép]. A plafon – hasonlóan az északi és keleti felmenő falakhoz – gerenda szerkezetű volt, amelynek közeit rőzszerétegekkel töltötték ki, majd végül sárral tapasztottak le. A füst elvezetésére szolgáló tetőablak nem volt megfigyelhető, azonban egy ilyen célokat szolgáló szűk nyílás a nyugati felmenő falon (az északi sarokhoz közel), közvetlenül a mennyezet alatt látszott. A kis nyílás 279,42 cm-es távolságban volt a padlószinttől [vö.: III/1: 224. kép]. A helyiség egy érdekes technológiai sajátossággal is bírt: a két külső, azaz a nyugati és déli fal napon szárított agyagtéglából épült. A falak vastagsága 45,72 cm volt. A komolyan elszíneződött, füstfogta falak és az említett agyagtéglából épített két fal Stein szerint arra mutat, hogy ez a kis szoba szolgálhatott meleg menedékkül a hideg téli

krokodilfejek, szárnyas testek, oroszlánfarkak és fogak (STEIN 2008, 160). A központi mezőt egy váza tölti ki, amely hosszú, kanyargó indákat foglal magában (ez a *pūrṇaḡhaṭa* motívum – vö.: RHIE 1999, 361). Az indák végén széles levelek és gyümölcsök lógnak. Az alsó részt a végeinél különféle elemekkel díszített mezők töltik ki. Ezek a motívumok részben virágminták voltak, olyanok, amelyek a lelőhely más tárgyain már korábban előfordultak és szintén gandhári stílusúak. A kompozíció elrendezése egy indo-korinthoszi oszlopfőt idézhet fel (DABBS 1963, 119). A központi mező sima felszíne arra a tényre mutat, hogy a gyámpárkány eredetileg egy másik gyámpárkány hasonló részéhez is hozzá volt erősítve [III/1: 153., 552–554. kép].

³⁶⁹ Ezzel kiképzésükben és méreteikben a településen megfigyelt többi ajtóhoz igazodtak. Általánosságban is megállapítható, hogy a településen felfele szélesedő, kisméretű ajtókat készítettek. Mindkét jelenség nyilvánvaló praktikussági szempontokat jelez, a felfelé szélesedés igazodott az emberi alakhoz, a kis méret pedig a téli hővesztést próbálta meg csökkenteni.

hónapokban (STEIN 2008, 161). Az izgalmas kérdés persze az, hogy amennyiben valóban az agyagtéglából épült falakat ilyen megfontolásból építették ide, akkor a település többi komplexumában hasonló megoldást miért nem sikerült megfigyelni?³⁷⁰

A szobában feltártak egy vakolt agyagpadot is az említett keskeny ablak alatt. A szemben lévő (keleti) falon pedig egy kiváló állapotban fennmaradt tűzhelyet sikerült dokumentálni [III/1: 155. kép]. A tűzhely és a szoba délkeleti sarka között még ott volt az egykori fából faragott lóca (azaz fapad) is.³⁷¹

A tűzhely tetején és a padlón az utolsó lakó által „ottfelejtett”, tökéletes állapotban maradt, többnyire téglalap alakú kharošt̥hī táblák feküdtek (N. XXVI. vi. 1–11 [III/2: 777–781. kép]). Előkerült ugyanitt még egy tűzgyújtó (N. XXVI. vi. 12 [vö.: III/1: 609–613. kép]) és egy üres pecsétartó is (N. XXVI. vi. 001 [III/2: 866. kép]).

A vii. számú szobából egy közlekedőszerű helyiség vezetett keleti irányban [III/1: 160. kép]. Ebből nyílt dél felé a viii. számú, viszonylag nagyobb alapterületű szoba. A helyiség jóformán teljesen üres volt, kivéve egy nagyméretű és remek állapotban maradt faszekrényt, amelynek az alakja, típusa megegyezett a településen korábban feltárt hasonló komódokéval [III/1: 156–157., 590. kép].³⁷²

A ház délkeleti csücskében helyezkedett el az v. számú, négyzet alaprajzú helyiség, melynek délkeleti sarkában egy 213 cm hosszú gyámpillér feküdt (IA. 146).³⁷³

Az épület közelében elvezetett kerítés két fennmaradt és dokumentált szakasza alapján úgy tűnik, hogy a feltárt kerítés nem kerítette az egész komplexumot, annak csak déli oldalán vett körül egy udvart.³⁷⁴ A kerítésen belül és kívül egyaránt olyan nyárfatörzsek álltak, amelyek egykor védelmet nyújthattak a tűző napsütés ellen.

1913-ban még két további kisebb méretű építmény nyomait sikerült azonosítani az N. XXVI. komplexum közelében (IA. 146). Az építmények „melléképületek” vagy a kiszolgáló személyzet szállásai lehettek. Itt egy további szekrény, és egy fából készült „lakat” töredékei kerültek elő (N. XXVI. 04 a–d, N. XXVI. 011 [vö.: III/1: 598. kép]).

³⁷⁰ Nem túl valószínű annak feltételezése, hogy ilyen helyiség mindegyik komplexumban épült ugyan, csak éppen az összes többi esetben ezek a helyiségek elpusztultak.

³⁷¹ Ilyenek egykori meglétével tehát a többi házban is számolhatunk.

³⁷² Díszített fedőlapján faragott kettős szegélyminta húzódik. Loulanban is több hasonló darab került elő [III/1: 589. kép].

³⁷³ A fotókon a iii. számú helyiségbe való átvitelét követően látható. Ornamentikájának legjobb párhuzama a iii. helyiségben előkerült hasonló gyámpárkányon fedezhető fel (Ser. 235–236).

³⁷⁴ A vii. számú, agyagtéglából épített helyiség és a komplexum kapcsolatában (építésük kronológiájában) áruklódó tényező lehet, hogy az épületet körbevevő, fonott kerítés ezt a szobát nem keríti, a kerítés ugyanis a vi. és a viii. szobák találkozásánál kezdődik. Ezt a jelenséget hajlamos vagyok úgy magyarázni, hogy a szoba későbbi hozzáépítés eredménye lehet, amelyhez a kerítés vonalát már később nem igazították hozzá.

Az egyik legkifinomultabb faragott részletekkel bíró építmény egyértelműen a nijai lelőhely legjelentősebb komplexumai közé sorolható. A jól átgondolt szerkezetű és remekül megépített ház nyilvánvalóan kényelmes életvitelt tett lehetővé a benne lakók számára. Az a véleményem, hogy a társadalmi ranglétra felső szegmensébe tartozhatott az itt lakó személy és családja. Az előkerült dokumentumok akár arra is utalhatnak, hogy a közigazgatás egyik vezetőjének házáról lehet itt szó.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 596–620.

N. XXVII.

Az N. III. jelű komplexumtól több mint másfél kilométerre délkeletre ismét egy három komplexumból álló romcsoport került elő. Ezek közül a legészakibb – az N. XXVII. számú – erősen erodált lejtők tövében helyezkedett el. Az építmény összességében csupán két apró, gerendavázaz, tapasztott falú szobából állt, amelyek együtt egy megközelítőleg 15×12 méteres, téglalap alakú alaprajzot alkottak. Mindössze egy kifakult és így olvashatatlan, négyszög alakú fedőtábla mellett egy fafésű került elő innen (*Ser.* 237).³⁷⁵

A kis méretű építmény egy egyszerű nijai lakos lakóháza lehetett, többet azonban a dokumentáció hiányában nem lenne szerencsés mondanom a komplexumról.

N. XXVIII.

Az N. XXVIII. egy az előbbi építménytől délre lévő, rendkívül erodált térszínen elhelyezkedő igen kis méretű rom volt [III/1: 163. kép], vastag törmelékréteg borította. Mindössze három kis szobát és egy folyosó nyomait sikerült itt feltárni. A padlót a szél tisztára sörpörte, csak a folyosó egyik sarkában rakodott le homokréteg. Innen összességében 15 tábla került elő (N. Ibr. I, 001–0011, 0013–0014, 0016 [III/2: 787–788. kép]), amely az épület jellegéhez és állapotához mérten egészen magas számnak tartható. Kb. 137 méterre innen nyugat-délnyugati irányban egy lugas maradványai kerültek elő, fatörzsekkel és egy mintegy 36

³⁷⁵ Miután Stein publikációiban többet nem árul el a romról, ráadásul sem alaprajzot nem közöl, sem a jegyzet- és képanyagban nem találtam róla semmilyen további adatot (és a kínai expedíciók általam elérhető agyagaiban sincs róla említés), ezért ennél többet erről a komplexumról nem tudok.

méteren át követhető kerítés nyomaival (*Ser.* 237).³⁷⁶ A lugas és az épület közötti kapcsolat – többek között a közöttük lévő viszonylag nagy távolság miatt – némileg bizonytalan.

Az itt előkerült táblák viszonylag magas száma arra mutat, hogy egykor egy komolyabb építmény jelentősebb társadalmi pozíciójú személye lakhatott itt, a viszonylag nyitottabb térszínnek köszönhetően azonban az épület egyértelműen komoly pusztítást szenvedett el, így bármi bizonyosat nagyon nehéz állítani.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 653–659.

N. XXIX.

Az N. XXXIV. komplexumtól mintegy 1200 méterre délre került elő egy újabb, nagyobb méretű komplexum, az N. XXIX. [III/1: 164. kép]. Az épületet északról egy erodált lejtő határolta, délről viszont az épület déli végét elborító homokbucka volt meghatározó. Az épület ebben az esetben is alapvetően gerandavázas, tapasztott vakolatú volt, de a komplexum északkeleti oldalához csatolt kisebb méretű helyiségek (istállók, pajták?) már rosszabb minőségű, sártapasztású, nádból készült falakkal rendelkeztek. A komplexum egyedi elrendezésű volt, alaprajza háromszögre emlékeztetett.

Északi oldalán egy négy hasonló méretű helyiségből álló szobasor húzódott.³⁷⁷

Az i. számot az építmény keleti sarkán feltárt helyiség kapta. A szoba csak az udvar felé rendelkezett kijáráttal.³⁷⁸ Stein szerint nyilvánvalóan hivatali helyiségként szolgálhatott egykor, amelyre többek között az itt előkerült 16 db jó megtartású dokumentum utalt [pl.: III/2: 782. kép]; ezek többsége ék és négyszög alakú volt.

Északnyugat felé a következő két helyiség a ii., illetve a iii. számot kapta [III/1: 164. kép]. A két szoba északkeleti falai sokat szenvedtek a szélrózsiótól. A ii.-ben az egykori tűzhely maradványait is sikerült feltárni, amelyet a helyiség délkeleti fala mentén lehetett dokumentálni. Itt, a ii. számú szobában további táblák és egy újabb tűzgyújtó eszköz került elő (N. XXIX. ii. 001. d. [III/1: 612. kép]). A szobasor végén egy újabb helyiség helyezkedett el (ez már nem kapott azonosítószámot). Ez utóbbihoz északkeleti és délnyugati irányban

³⁷⁶ A Stein-féle fotóhagyatékban is fellelt egyik fotó jól mutatja a homok által beborított kerítésrészletet, háttérben a jelentős mértékben elpusztult komplexummal.

³⁷⁷ Ebből összesen három szoba kapott saját azonosítószámot.

³⁷⁸ A szobához északkelet felől egy másik, pajtaszerű helyiség csatlakozott, amelynek csak keleti és nyugati falszakaszaiból maradt meg egy kevés.

meghatározhatatlan funkciójú, viszonylag kis alapterületű helyiségek sora kapcsolódott. Innen lelet nem került elő.

Az említett szobasorhoz délnyugati irányból egy hosszúkás, téglalap alakú helyiség, a iv. számú szoba kapcsolódott. A Stein szerint folyosóként funkcionáló objektum padlószintjéről egy újabb ék alakú fedőtábla (N. XXIX. iv. 1) és egy négyszög alakú alsó tábla került elő (N. XXIX. iv. 2)

A iv. számú helyiségből nyíló nagyobb méretű szoba, az v. számmal jelölt szoba már semmilyen leletet sem tartalmazott. Csakúgy mint az a helyiség, amely az v.-től helyiségtől délre, a komplexumtól elkülönülve került elő.

A közelben, keleti irányban egy kerítéssel körbezárt szőlőlugas maradványait sikerült feltárni, kettős szőlőágakkal, amelyeket közvetlenül a föld felett vezettek el (*Ser.* 238). A komplexum északi és nyugati oldalán rövidebb kerítésszakaszokat lehetett megfigyelni, de a házat körülvevő kert maradványai is láthatók voltak (STEIN 2008, 161).

A komplexum környezete is számos érdekes lelettel szolgált. Ezek közül kiemelkedik az a kék pasztafüggő, amelyet Stein a római kori Egyiptomból származtat (N. XXIX. 005 [III/1: 517–519. kép]); de előkerült még egy azonosítatlan funkciójú bronzgyűrű (N. XXIX. 004 [III/1: 632. kép]) és egy nagy henger alakú gyöngy is (N. XXIX. 007) stb. (*Ser.* 238).

A nijai telep házai közül az N. XXIX. komplexum egyedi elrendezésével tűnik ki: méretei, beosztása és az itt előkerült leletanyag alapján lakói a társadalom középső szegmenséhez tartozhattak.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 621–637.

N. XXX.

Az N. XXVIII. számú romtól mintegy 1700 méterre északra, az egykori település legkeletibb szélén fekvő N. XXX. rom kis, szegényes épületmaradvány volt. Falait és agyagpadjait 30–60 cm mély homokréteg fedte. Az N. XXX. számú komplexum három apró szobából állt. Ebből kettő kapott azonosítószámot. Mindkettőből egy-egy ék alakú alsó tábla került elő (N. XXX. i. 1–2). Ezek egyike volt azonban csak olvasható. Az N. XXX. komplexumtól mintegy 400 méterre nyugatra feltehetően egy istálló erodálódott, elpusztult romja is előkerült (*Ser.* 238).³⁷⁹

³⁷⁹ Mivel Stein publikációiban többet nem árul el a romról, ráadásul sem alaprajzot nem közöl, sem a jegyzet- és képanyagban nem találtam róla semmilyen további adatot (és a kínai expedíciók általam elérhető agyagaiban

A kis méretű építmény egy egyszerű niai lakos lakóháza lehetett, többet azonban a dokumentáció hiányában nem lenne szerencsés mondanom.

Az itt előkerült dokumentum: No. 638.

N. XXXI.

A következő komplexum az N. XXXI. az N. XXX.-tól 201 méterre feküdt északnyugati irányban. It csupán egyetlen $4,87 \times 4,26$ m-es helyiség nyomait lehetett megfigyelni, amelyhez nyugati irányból egy körülkerített udvar csatlakozott (*Ser.* 238).

N. XXXII.

Kb. 550 méterre az N. XXXI. komplexumtól délnyugatra egy erodált gerinc tetejét egy majdnem teljesen elpusztult kis rom foglalta el. Az erodált lejtő keleti oldalain az egykori épület törmeléke feküdt. Az építmény vizsgálata során csupán két kis helyiséget lehetett dokumentálni (*Ser.* 238).

N. XXXIII.

Az N. XXXII. romtól délre kerültek elő az N. XXXIII. komplexum romjai egy istállóval és egy lugassal egyetemben [III/1: 165. kép]. Az épületnyomokat nyárfaliget övezte (*Ser.* 238).

N. XXXIV.

Az N. XXVIII. számú komplexumtól délnyugatra egy mindössze egy szobából álló építmény nyomai kerültek elő. Az épület az N. XXXIV. azonosítószámot kapta (*Ser.* 237).

sincs róla említés), ezért ennél többet erről a komplexumról nem tudok. (Ugyanez igaz a következő négy komplexumra is.)

N. XXXV.

Az N. XXIX. romtól 800 méterre délre kerültek elő az N. XXXV. jelű komplexum maradványai. Az építmény északi oldala egy erodált lejtőre nézett, a déli oldalt viszont egy homokdomb borította be [III/1: 166. kép]. A komplexumban legalább hat helyiség maradványait lehetett megfigyelni [III/1: 167. kép]. Ezek közül azonban egyetlen helyiség sem maradt meg rekonstruálható állapotban. Két helyiség kapott csak azonosítószámot (i–ii). Az egyik hosszú folyosószerűség volt, mely délnyugati irányból futott bele a ii. számú, nagyobb méretű helyiségbe. Ez utóbbi a legjobb állapotban maradt fent a komplexum szobái közül, köszönhetően többek között annak az agyagpadnak, amely a szoba keleti falát „támasztotta meg”. Az i. helyiségből egy ék alakú kettős tábla került elő (N. XXXV. i. a. b.), de nagyon érdekesek a rom területéről és környezetéből összegyűjtött egyéb leletek is, így például egy bronzból készült, csillag alakú tárgy (N. XXXV. 001 [III/1: 633. kép]) vagy egy zöld üvegből készített függő, amelyet kerek ezüsfoglatba applikáltak készítői (N. XXXV. 006 [III/1: 630. kép]) (*Ser.* 238–239).

A komplexum nagyfokú pusztulása nem teszi lehetővé komolyabb következtetések levonását az építmény tulajdonosának társadalmi státusára vonatkozóan.

Az itt előkerült dokumentum: No. 639.

N. XXXVI.

Az N. III. jelű romtól 4,8 km-re délkeletre került elő egy újabb, viszonylag nagyobb méretű komplexum, amely egy a lelőhely déli részét lefedő komplexumcsoport (N. XXXVI–N. XL.) első tagja volt (*Ser.* 214). Itt körülbelül féltucatnyi inkább durva szerkezetű és kivitelezésű építmény feltárására került sor [III/1: 168. kép]. Néhányuk esetében megfigyelhető volt az az átlósan font gyékényfonat, melyet a kákacsomók közé dolgoztak be a falak megerősítése végett. Az ezt borító vakolat nagyon vékony volt és majdnem teljesen elpusztult. Legalább öt helyiség nyomait lehetett itt megkülönböztetni. Ezek közül a két legnagyobban egy-egy agyagpad futott a falak mentén. Az északiban egy L alakú, a keleti és a déli fal mentén, a déliben egy U alakú a déli, keleti és északi fal mentén. A komplexum keleti oldalán hosszú, fonott kerítés futott végig párhuzamosan az építménnyel [III/1: 169. kép].

Sajnos az N. XXXVI. komplexum semmilyen korhatározó leletet nem tartalmazott (Ser. 239).

N. XXXVII.

Az N. XXXVI. komplexumtól néhány méterre délre elhelyezkedő N. XXXVII. objektumban összesen öt helyiséget tudott az ásató azonosítani [III/1: 170. kép]. A komplexum egyik része (jelen esetben a keleti) – csakúgy mint a komplexumok többségénél – elpusztult a szélerózióknak köszönhetően. A falak gerendavázis, agyagtapasztásos technológiával épültek meg. Elsőként a komplexum délnyugati sarkát sikerült kiszabadítani a homoklepel alól. Az itt feltárt i. számú helyiségből ék és négyszög, valamint téglalap alakú táblák kerültek elő (N. XXXVII. i. 2 [III/2: 783., 828–830. kép]). Innen egy másik, téglalap alakú helyiségbe lehetett átjutni, amely nem kapott azonosítószámot, és amelynek keleti oldala teljesen elpusztult. Ezekről északra egy keskeny hosszú közlekedő kapta a iii. számot. Innen egy további ék alakú és egy négyszög alakú fedőtábla került elő (N. XXXVII. iii. 1–2). Ettől északnyugatra tárták fel a ii. számú szobát, ahonnan néhány remekbe szabott faragvány és bútordarab mellett (amelyek többek között négyszirmú virágot ábrázolnak – pl.: N. XXXVII. ii. 004 [III/1: 564. kép]) egy olyan négyszög alakú fedőtábla is előkerült, amelyen Shanshan kínai parancsnokának pecsétje jelenik meg (Ser. 239, 267). A iii. folyosótól északkeletre egy másik, ugyancsak nagyobb alapterületű, de javarészt erodálódott helyiséget sikerült még „megfogni”; ez utóbbiból azonban már nem került elő további régészeti lelet. Ugyanakkor a szoba déli és nyugati fala mentén egy L alakú agyagpad húzódott végig.

A nijai telep N. XXXVII. komplexuma méretei, beosztása és az itt előkerült leletanyag alapján az építmény lakói a társadalom középső szegmenséhez tartozhattak.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 640–645.

N. XXXVIII.

A következő feltárt objektum az N. XXXVII.-től keletre dokumentált N. XXXVIII. volt. A viszonylag kisméretű, észak-déli tájolású gerendavázis, agyagvakolatú komplexumnak összesen három szobáját (és egy kis folyosórészletét) sikerült átkutatni [III/1: 172. kép].

Az építmény keleti oldalán feltárt i. számú helyiségnek három oldalán is egy U alakú, 122 cm széles és 38 cm magas ülőplatform húzódott végig. Az agyagpadot ebben az esetben különös módon napon szárított agyagtéglákkal borították, melyek mérete a következő volt: 43 cm × 30 cm × 7,6 cm. A teremben egy durván faragott, kerek átmetszetű tartóoszlop is előkerült, valamint egy kétágú oszlopfej, amely 243,8 cm hosszú és 19,1 cm széles volt.³⁸⁰ A szoba keleti és északi oldala sajnos javarészt megsemmisült.

Az i. számú helyiséget nyugatról egy másik, hasonló arányokkal bíró terem határolta, de az már nem kapott azonosítószámot [III/1: 172. kép]. A teremben az egykor a mennyezetet tartó két oszlop maradványait is sikerült felfedezni, ugyanakkor a nyugati fal komoly sérüléseket szenvedett el. E helyiségtől északra egy apró folyosórészlet mellett egy kisebb, négyszögletes helyiséget sikerült feltárni, ez kapta a ii. azonosítószámot.

A ii. számú helyiségben egy 152,4 cm magas – részben ovális átmetszetű – faoszlop került elő [III/1: 171. kép]. A teteje mind elől, mind pedig hátul durván faragott vastag vágásokkal volt díszítve. A minta egy vázát utánozott, amelyből mintha két hosszú kanyargó kocsány indulna ki. Ez utóbbiak széles levelekben és gyümölcsökben végződnek. Stílusában ez a darab nagyon hasonlít az N. XXVI. iii. 1. oszlopfőre (*Ser.* 239).

Az N. XXXVIII. objektumból előkerült faragott elemek arra mutatnak, hogy egy díszített, csinos ház lehetett egykor, amely a település épületeinek legjellemzőbb tulajdonságait – legalábbis részben – magán hordozza: gerendavázis falak, fal mellett körbefutó agyagpad, mennyezetet tartó oszlopok, közlekedőfolyosó stb. Méretei alapján e ház nem lehetett a társadalmi hierarchia élén álló személy tulajdona.

N. XXXIX.

Mintegy 600 méterre észak felé került elő az N. XXXIX. komplexum apró, majdnem teljesen elpusztult romja [III/1: 173–174. kép]. A leginkább L alakhoz hasonlítható alaprajzú komplexum hat, viszonylag apró helyiségből állt a feltárás idején [III/1: 175. kép]. Ugyanakkor a rom általános (rossz) állapota nem zárja ki további – mára már elpusztult helyiségek létezését sem (*IA.* 147). A komplexumból egy különleges „félkész” fatábla is

³⁸⁰ A rajta található furatok arra mutattak, hogy annak idején egy másik oszlopfő is csatlakozhatott ehhez [III/1: 549. kép].

előkerült.³⁸¹ Két fapálcikán kívül további leletanyagot nem találtak, így magáról a komplexumról sem igen lehet többet mondani.

N. XL.

Az N.XXXIX. rom mellett feküdt az N. XL. jelű építmény, amely mindössze egyetlen szobából állt. A szoba három oldalán ülőplatform húzódott végig. De ugyanitt sikerült dokumentálni egy nyitott kemencét is (*Ser.* 239).

N. XLI.

Az N. III. jelű romtól több mint 6,5 km-nyire dél-délkeleti irányban egy szigetszerűen kiemelkedő kis nyitott térségen kerültek elő az N. XLI. jelű komplexum maradványai [III/1: 176–179]. A részben faszerkezetű vakolt falakból, részben pedig agyaggal tapasztott kákából készült építményt nagyjából 274 méter hosszan törött cserepek, kákakerítések maradványai és elpusztult nyárfasorok övezték. A legalább 10 helyiségből álló, alapvetően téglalap elrendezésű komplexum szobái viszonylag kis alapterületűek voltak, a felmenő falak magassága a feltárások idején sehol sem haladta meg a 61 cm-t [III/1: 189. kép]. A komplexumot átlagosan 2 méteres homokréteg fedte, de például az épület északkeleti sarkánál lévő szobát 2,43 méter vastag homoklepel borította.

Az épületet egy hosszú, L alakban kanyarodó folyosó osztotta két részre, egy észak-északnyugatira, illetve egy dél-délkeletire.

A komplexum északnyugati sarkában lévő nagyobb helyiségben egy L alakú agyagpad húzódott a nyugati és a déli fal mentén. A keleti fal mellett pedig egy tűzhelyet is sikerült feltárni.

Az előbbi szobából lehetett belépni az építmény legnagyobb alapterületű, szabálytalan ötszög alakú termébe. Az északkeleti, téglalap alakú sarokszobából három kiváló állapotban megmaradt *kharoṣṭhī* tábla került elő [III/2: 784–786. kép].³⁸²

³⁸¹ Ez egy olyan négyszög alakú fedőtábla volt, amelyen a rögzítőzsinegek helye már ki volt képezve, de a pecsét számára készítendő mélyedés még nem (*Ser.* 267).

³⁸² Az egyik (N. XLI. 1) egy négyszög alakú kettős tábla volt, a másik egy szintén négyszög alakú alsó tábla (N. XLI. 3), de előkerült egy *takhtī* (azaz függőpecsét) alakú tábla is (N. XLI. 2).

A komplexumban érdekes tárgyak egész sorát találták: így textilcsomókat (N. XLI. 002 [III/1: 383–384. kép]) egy tűzgyújtót (N. XLI. 005), egy tollat (N. XLI. 008), egy fésűt (N. XLI. 003) és egy bronzkanál töredékét (N. XLI. 5) (Ser. 213, 240, 267).

A komplexumot az egyik legteljesebb kerítéshálózat vette körül (vö.: HIGHAM 2004, 381) [III/1: 189. kép]. A ház közvetlen környezetét, udvarát téglalap alakban kiképzett kerítés vette körül. A kerítés vonalát ültetett nyárfasorral tették még hangsúlyosabbá. Az említett kerítésből keletre és nyugatra újabb kerítésszakaszok ágaztak le. Az egyik ilyen nyugati leágazás egykori vízmedencéhez vezetett. A vízmedence a komplexumtól kb. 64 méterre nyugatra helyezkedett el, körülötte négyszög alakban ültetett eperfákkal. A fák a mai napig is elérik a majdnem 3 méteres magasságot, ezzel látványos elemei a nijai lelőhelynek [III/1: 185–188. kép].

Annak a csatornának a nyomai, mely a vízmedencét friss vízzel látta el annak idején, egészen jól követhetőek voltak tovább nyugati irányban, egészen egy közeli homokdomb mögött húzódó folyómederig [III/1: 180. kép]. Az ásató elérve a folyómeder vonalát, egy gyaloghíd maradványait fedezte fel (lásd: alább).

Az N. XLI. komplexum méretei és az itt előkerült leletek alapján egy tehetősebb család tulajdonát képezhette. Ezt megerősíti a tágabb környezet is, amely mind közül a legpontosabb képet nyújtja a nijai komplexumok udvarainak, gyümölcsöseinek, kerítéseinek, vízmedencéinek „világáról”. Lehetőséget ad számunkra, hogy rekonstruálhassuk ezen kis „farmgazdaságok” környezetének felépítését is.

Az itt előkerült dokumentumok: No. 646–649.

N. XLII.

A nijai lelőhely két legdélibb komplexuma, az N. XLII. és N. XLIII. mintegy 3,2 kilométerre került elő déli irányban az N. XLI. komplexumtól és a közelében lévő gyaloghídtól [III/1: 192. kép]. Az utolsó között feltárt romcsoport egy É–D-i irányban 210 méteres hosszúságú, nyitott, szél által elpusztított, teraszszerű területen helyezkedett el. Az itt feltárt építményt körbevevő erodált lejtőkön vastag törmelékréteget lehetett megfigyelni [III/1: 190. kép]. Ez arra mutatott, hogy a megfigyelnél egykor nagyobb épület/épületek állhatott/állhattak itt.

A komplexum alapvetően két részből állt. A kisebbik, téglalap alakú nyugati rész gerendavázis szerkezetű volt. A gerendavázra függőlegesen rendezett tamariszkuszfonatokat

erősítettek. Az ellenállóvá tett falak még mintegy 61 cm-es magasságban álltak [III/1: 191. kép].

Összesen két helyiséget sikerült itt feltárni. A kisebbik, i. számú helyiségből (amely ajtó révén kapcsolódott a keleti, nagyobb alapterületű szobához) több apró, de annál érdekesebb tárgy került elő, így például korsó- [III/1: 455. kép] és üvegtöredékek (N. XLII. i. 06), egy karneolgyöngy (N. XLII. i. 01), és egy szaruból készített kanál feje (N. XLII. i. 02 [III/1: 597. kép]). De találtak itt vasból és fából készült kisebb-nagyobb tárgyakat is (IA. 152–153).³⁸³

A ii. jelű nagyobb szobában a nádkötegekből álló tető padlóra hullott darabjait is sikerült feltárni. A szoba egyik sarkából igen nagy mennyiségű zabszalma került elő, birkatrággyával vegyesen. További leletanyag sajnálatos módon azonban nem származik innen. Nagy valószínűség szerint ezt az építményt is juhhodálynak használták felhagyása után.³⁸⁴

A komplexum keleti részén egy nagyobb és erősebb építmény állhatott egykor, azonban helyzetéből fakadóan ez a rész sokkal többet szenvedett az eróziótól, így csak két külső fal gerendavázának alapjai maradtak fent, némi vessző- vagy gyékényfonattal és persze tapasztott vakolattal. Az egyik itt fellelt, alaposan kidolgozott alapgerenda 7 méter hosszú és 20 cm vastag volt (IA. 143). A kidőlt oszlopok, gerendák közül kiemelkedett egy kör átmetszetű oszlop, amely 2,43 méter magas volt. Egyrészt egykor a tetőt, másrészt azt a kétoldalú konzolt tarthatta, amelyet a tartóoszlop és a tető közé építettek be.

Az objektum közeléből a felszínről további leletek lehetett összegyűjteni, így textildarabokat (N. XLII. 03) vagy éppenséggel egy esztergált faedényt (N. XLII. 01 [III/1: 598. kép]). (IA. 152).

A komplexum közelében sikerült egészen hosszan dokumentálni az egykori hatalmas udvart kerítő fonott kerítést, amelyen belül nyárfák és gyümölcsfák (így eperfák) maradványait lehetett megfigyelni.

Sajnos az építmény annyira elpusztult, hogy csak az eredeti épület töredéke maradt meg. A falak szerkezetéből és az itt előkerült néhány tárgyból arra következtethetünk mégis, hogy nem a legszegényebb rétegből kerültek ki annak idején az itt lakó emberek.

³⁸³ Livinszkij szerint a szobában talált vasbuca (N. XLII. 1. 04. – IA. 152) a helyi vasmegmunkálás ékes bizonyítéka (LITVINSKIJ 1995, 28).

³⁸⁴ Ez nemcsak az itt előkerült birkatrággya miatt logikus következtetés, de azért is, mert az N. XLIII. mellett az N. XLII. volt a település legdélibb komplexuma, ez a terület volt a legközelebb a Nija-folyó legészakibb pontjához és az élő vegetáció övéhez. Itt a legvalószínűbb, hogy a délről idehajtott állatok ártéri legeltetése a legtávolabbi tarthatott.

N. XLIII.

Az N. XLII.-től mintegy 200 méterre nyugati irányban, mélyen a homokba temetődve, tamriszkszkúpok tövében került elő az N. XLIII. számú komplexum [III/1: 193–194. kép]. Az építmény méreteivel ugyan nem, de az i. számú helyiségben feltárt agyagpad különleges építési technológiája révén, valamint az egyik falszakasz lépcsőzetes kialakításával mindenképpen kiemelkedik a komplexumok sorából.

Összesen három helyiség nyomait lehetett megfigyelni (ebből kettő kapott önálló azonosítószámot) [III/1: 195. kép]. A falakat egyébként nem túl kifinomultan építették meg. Az i. számú nyugati helyiséget, amely valamivel nagyobb alapterületű volt a másik szobánál vastag, közel 2,5 méteres homoklepel borította. Itt sikerült megtalálni az egykor a tetőt tartó központi oszlopot, melynek magassága meghaladta a 243 cm-t. A szobában apróbb fa- és fémtárgyak kerültek elő, de fő régészeti eleme az az U alakú agyagpad volt, amely a szoba teljes déli falán és a keleti, valamint a nyugati fal jelentős részén végigfutott. A pad különlegessége nem elrendezése vagy mérete volt, hanem a szerkezete, az ugyanis sövényfonattal készült, amire korábban nem volt példa. A pad szerkezetét két átlósan font sövényfonat alkotta, amely közé 7–8 cm-es agyagréteget kentek. Stein nem találta nyomát külső vakolásnak, vagy tapasztásnak, mint ahogyan a diagonális fonással készített falak esetében az másutt megfigyelhető volt. Az eredmény viszont mindenképpen tartós lett, az i. számú helyiség falai javarészt a fennmaradt padnak köszönhetően őrződtek meg.

A másik, nyugati helyiség, a ii. is rendelkezett egy egyedi vonással. A szoba északi falát ugyanis lépcsőzetesen építették ki [III/1: 195. kép]. Az ily módon kialakított kis beugró funkciója nem világos. Stein azonban nem zárja ki, hogy egy esetleges emeletre egykor felvezető lépcső vagy létra elhelyezését oldhatták meg így. Egyébként a ii. számú helyiségben is sikerült feltárni az egykori tetőt (emeletet?) tartó oszlopokat, amelyek 197 cm magasak voltak (IA. 143). A szobában apró cserépedény-töredékek és más apróságok kerültek elő [III/1: 455., 597–598. kép].³⁸⁵

A viszonylag durván megépített ház általános jellemzői arra utalhatnak, hogy egy nem túl tehető ember lakhelye lehetett az N. XLIII. egykor. Azonban azok a jelek, amelyek például

³⁸⁵ A komplexumtól délre, körülbelül 800 méterre további építmények nyomai kerültek elő: istállóromok, valamint kis méretű lakóépületek, melyek feltárását végül Stein nem végezte el (IA. 143). Ez utóbbi romok több mint 8 kilométerrel délebbre helyezkedtek el a korábban feltárt legdélibb romoktól, az N. XLII. jelű komplexumtól. Így a Nija-folyó legészakibb pontjától a telep legdélibb pontja már csak 9,6 kilométeres távolságra tehető (IA. 144).

emelet ráépítésére utalnak, nyitva hagyhatják a tulajdonos társadalmi státusára vonatkozó kérdéseket.

N. XLIV.

Az N. XLI. közelében húzódó gyaloghíd az egykori folyóág nyugati partjára vezetett át. Itt, a nyugati parton a folyótól néhány méterre került elő az N. XLIV. számú komplexum [III/1: 198., 202–203. kép].³⁸⁶ Az N. XLIV. valójában egy négy apró építményből és egy nagy kiterjedésű szőlőlugasból és gyümölcsösből álló „tanya” lehetett (STEIN 2010, 57).

A kisméretű épületek közül a két nyugati (i–ii) két helyiségből állt [III/1: 199–200. kép], a keletiek viszont csupán egy-egy helyiségből. A két-két építményt hosszú kerítésszakasz választotta el egymástól [III/1: 204. kép].

A kis házakból sajnos igen nagy mennyiségű zabszalmán kívül más lelet nem került elő. A szalma és a szintén ott talált juhtrágya arra utalt, hogy a telep felhagyását követően ezek az építmények juhhodályként működtek. Eredeti funkciójukat (gazdasági melléképületek vagy présházak?) a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet megállapítani.

Ennek ellenére a komplexum feltárása számos adattal gyarapította a nijai telepről alkotott ismeretanyagunkat, ugyanis az itt húzódó gyümölcsösben őszibarack, sárgabarack, alma, dió és más gyümölcsfák maradványai kerültek elő, ami remekül jelzi, hogy milyen sokféle gyümölcs termelésével is foglalatoskodtak annak idején, de különös érdeklődésre tarthat számot az építményektől északra húzódó, nagy alapterületű és kiváló állapotban fennmaradt szőlőlugas is [III/1: 196–197., 201. kép].

Itt nemcsak az ép szőlőtőkékét, de a durván faragott szőlőkarókat, kerítéseket stb. is sikerült megfigyelni (IA. 145). A szőlőtőkékét egymástól egyenlő távolságra, szabályos sorokba ültették, viszonylag közel egymáshoz. A kacsokat jól faragott karókhoz rögzítették közel a talajszinthez (IA. 145). Az egész egy jól átgondolt, komoly szőlészeti hagyományokkal rendelkező kertkultúrára utalt.³⁸⁷

³⁸⁶ A híd tehát közvetlen összeköttetést teremtett az N. XLI. és az N. XLIV. számú komplexumok között. Nem lehetetlen, hogy a két épületcsoport között szorosabb kapcsolatokat is feltételezhetünk.

³⁸⁷ A szőlő és a bor nyilvánvalóan nemcsak nyugati importból volt ismert Belső-Ázsiában és Kínában. Számos korabeli kínai költemény, amely a távoli (így belső-ázsiai) katonai állomásokon zajló nehézségeket idézi fel komoly melankóliával, ugyancsak megemlékezik az otthon melegét idéző borról is (KUPFER 2010, 3–4). Az egyik szőlőről és borról verselő költő, Lu Ji volt (261–303), aki épp Nija fénykorában, a Nyugati-Jin-dinasztia fővárosában, Luoyangban élt kormányhivatalnokként (KUPFER 2010, 5). A Nyugati Területek bortelemzéséről az első adataink a Kr. e. 100 körül összeállított *Shijiból* („A történeszek feljegyzéseiből”), illetve a Kr. u.-i 1. század folyamán összeállított *Hanshuból*, azaz a Han-dinasztia évkönyvéből származnak. Zhang Qian Kr. e. 126-os nevezetes nyugati útjáról történő visszatérése során állítólag szőlőtőkékét is magával hozott, amelyeket a császári kertekben ültettek el (KUPFER 2010, 6). Vannak azonban olyan régészeti bizonyítékok is, amelyek akár

Az N. XLIV. komplexum egy nagy szőlő és gyümölcsös lehetett, a délről ezekhez kapcsolódó kis épületek a mezőgazdaság céljaira épülhettek.

N. XLV.

A Stein által feltárt utolsó komplexum az N. XLV. volt. Az N. XLV. az N. XLI.-től északnyugati irányban feküdt mintegy 400 méterre [III/1: 205. kép]. Az építmény magja (a ii. számú helyiség) a szokásos gerendavázis, tapasztott sárfalú építmény volt. Viszont a ii.-hez kapcsolódó további helyiségek, de az i. szoba is „kákafallal”, rosszabb minőségben készült el. Összesen három szoba maradványait sikerült feltárni, ezek közül a két délkeleti (i–ii) volt jobban megfigyelhető.

Az i. számú, téglalap alakú helyiség zömét egy rendkívül széles agyagpad foglalta el, amely a szoba nyugati, északi és déli oldalát „támasztotta meg”. Itt ezen kívül sikerült a tetőt tartó faoszlopot, valamint az oszlop és az agyagpad közötti területen az egykori tűzhely maradványait is megfigyelni. A szobából meglepően nagy számban kerültek ki kisebb-nagyobb régészeti leletek: így egy különleges falemez (N. XLV. i. 01 [III/1: 597. kép]) vagy egy nyílvevessző maradványai (N. XLV. i. 04. [III/1: 598. kép]). A legfontosabb leletek mégis azok a kharoṣṭhī dokumentumok voltak, amelyek közül összesen 25 darab került elő innen [pl.: III/2: 811. kép]. Ezek döntő többsége ék alakú fedő- és alsó tábla volt (IA. 154–155).

A szomszédos (ii. számú) helyiség meghatározó eleme ugyancsak egy U alakú agyagpad volt, amelynek tájolása viszont eltért: a déli, keleti és nyugati falat kísérte [III/1: 205. kép]. Ebben a helyiségben is megfigyelhető volt a tetőt tartó oszlop, illetve a paddal átellenes oldalon megfigyeltek egy tűzhelyet is. A ii. számú helyiségből leletek nem kerültek elő.

évezredekkel korábbra is tehetik a szőlő és a bor megjelenését Kínában (KUPFER 2010, 11–12; CHENG 2010, 156; HUANG 2010, 41–56). Annyi bizonyos, hogy a mai Xinjiang területén a Krisztus születését megelőző évszázadokban már mindenképpen termesztettek szőlőt és állítottak elő bort. A borkészítés alapja egy természetes fermentációs eljárás volt (CHENG 2010, 157), amely technika a Nyugati Han-dinasztia időszaka alatt terjedt el Közép-Kínában, és használatban volt egészen a Nyugati Jin-dinasztia időszakáig (265–316). A Han-dinasztia kései periódusa és a Jin-dinasztia időszaka alatt a szőlő- és borkultúra széles körben elterjedt a Shanshan Királyság területén és Jingjueben, azaz Nijában is. Cheng Xigang véleménye szerint az itt élők sokat szerettek inni és a borral széles körben kereskedtek. Az állami bevételek és adók jelentős szegmensét képezte a szőlő és a bor, s ekkortájt a borban fizetett adó kivételének és kezelésének olajozottan működő rendszere létezett (CHENG 2010, 158). Egy rendkívül érdekes, de ma még komolyabban meg nem vizsgált feltevés szerint a szőlőkultúra terjedése szoros összefüggéseket mutat a buddhizmus térhódításával. A buddhista szerzetesek és kolostorok néhány kutató szerint élen jártak a szőlő- és borkultúra terjesztésében (vö.: KUPFER 2010, 16). Ha ez így van, mindez magyarázatot adhat e kis buddhista közösség kiterjedt szőlőművelésére is.

A ii. számú szobából egy harmadik helyiség nyílt, amely azonban már nem kapott azonosítót. A megmaradt falszakaszai alapján (az északi és nyugati falak javarészt elpusztultak) L alakú lehetett egykoron. A ii. számú szobával közös déli falán egy harmadik agyagpadot is sikerült megfigyelni: ez azonban már egyszerűbb és rövidebb volt.

A komplexum környezetéből, a felszínről is több régészeti leletet gyűjtöttek: egy egérfogót (N. XLV. 01) egy kerámiaedény száj és válltöredékeit (N.. XLV. 02 [III/1: 455. kép]), és egy újabb négyszög alakú kettős táblát (N. XLV. 03 [III/2: 809–810. kép]) (IA. 153).

A padlót egyébként a komplexum összes szobájában vastag birkaürülék fedte, ami a ház másodlagos felhasználására mutat (IA. 146).

Stein szerint az építmény jellege és az előkerült leletek arra vallanak, hogy egykor egy tehető ember lakhatott itt. Úgy vélem ennek lehetőségét nem lehet kizárni, de a korlátozott adatmennyiség óvatosságra int..

Az itt előkerült dokumentumok: No. 732–751.

6.2.3. A gyaloghíd

Az N. XLI. komplexum közelében feltárt unikális építmény, a Nija-folyó egykor vízben gazdag, de mára már teljességgel kiszáradt medre fölött átívelő gyaloghíd (vö.: HIGHAM 2004, 341) kb. 27,43 méter hosszú volt [III/1: 181–184. kép].³⁸⁸ A híd egykor tartó pillérek közül a feltárás idején kettő még állt a híd keleti végénél, az egyikük tartóoszlopa 3,04 méter hosszúságú volt (STEIN 2008, 162–163; STEIN 2010, 57). A híd itt, a keleti oldalán egy igen nagy méretű, egyszerű gyalult nyárfából készült, amely 11,88 méter hosszú és 45,7 cm széles volt. Ezt nyugati irányban három keskenyebb, egymás mellé helyezett törzs követte, ezek összesen kb. 12,19 méter hosszúságúak voltak. Ezekhez végül újabb törzseket erősítettek, melyek hossza elérte a 3 métert is. Ezek azonban már nem az egykori folyóágyban, hanem az erodált lejtőn feküdtek (Ser. 240; STEIN 2012, 92).

A híd számos dologra utal. Egyrészt jól mutatja az akkori igényt a folyó mindkét partjának könnyű megközelíthetőségére. Másrészt jelzi az egykori folyó vízhozamát is: egy egyszerű gyaloghíd (amely nem különösebben „erős” konstrukcióban épült ide) valószínűleg

³⁸⁸ Összesen 10 kharoṣṭhī dokumentumban említenek híd (No. 120, 122, 157, 187, 246, 310, 333, 376, 639, 765) több kontextusban is (pl. a híd mellett bemutatott állatáldozatról vagy a hídon a folyó túloldalára vezetett marhákról is szó van stb.). Némely említés minden bizonnyal a Stein által felfedezett hídra utal.

nem lett volna elég, amennyiben egy szélesebb vagy mélyebb, de mindenképpen nagyobb vízhozamú folyó kanyargott volna itt akkortájt.³⁸⁹ Mindebből tehát egyenesen következik, hogy bár a település fennállása idején erre folyt még a Nija-folyó, a meder sem túl széles, sem túl mély nem lehetett már ekkoriban sem, ami nyilvánvalóan folyamatosan csökkenő vízhozamra, s egyúttal a település felhagyásának egyik kézenfekvő okára utalhat (lásd még: alább). Ráadásul a híd sértetlen *in situ* helyzete is arra mutat, hogy a folyóág akkori kiszáradása végleges lehetett, egy későbbi nagyobb áradás ugyanis nyilvánvalóan elmoshatta volna a hídat, de legalábbis elmozdíthatta volna néhány elemét, ilyesmi azonban láthatóan nem következett be.³⁹⁰

6.2.4. Szórványleletek

A lelőhely felszínéről egyértelműen másodlagos helyzetben lévő szórványleletek egész sorát sikerült az ásatóknak felgyűjteniük. Ezek viszonylagos nagy száma több dologra is utal párhuzamosan. Egyrészt arra, hogy míg a jól beazonosítható épületek szisztematikus kiürítése viszonylag könnyedén megoldható volt a település felhagyásának időszakában (illetve azt követően is), a járószinten szétszóródott kisebb-nagyobb tárgyakat többé-kevésbé már csak szerencsével lehetett megtalálni és felgyűjteni. Másrészt e leletek előkerülése utalt arra is, hogy a település már fennállása idején is milyen közvetlenül ki volt téve a természetformáló erőknek, különösen a szélnek, ugyanis e szórványleletek egy része minden bizonnyal a környező objektumokból kerülhetett az épületeket elválasztó területekre.

A leletek többsége kemény nyersanyagokból: fémből, üvegből stb.-ből készült [III/1: 629–630., 636–646. kép].

A fémből készült tárgyak közül kiemelkednek a pénzek. Az előkerült érmek kivétel nélkül jellegzetes kínai rézveretek voltak.³⁹¹ A kerek érmeket úgy készítették el, hogy középen négyszög alakban áttörtek voltak. Ennek oka az, hogy a kínaiak az érmeket – megőrzésük érdekében – bőr- vagy textilszíjakra fűzték fel [III/1: 625–626]. Viszonylag alacsony számuk mindenképpen csalóka, hiszen nem tudjuk megmondani, hogy a település

³⁸⁹ Steinék tovább követték a folyóágyat, amely mintegy 800 méterrel később éles kanyarral délnyugat felé csapott. Ezt követően kb. 1,5 kilométerre a hídtól egy nyílt területre ért, ahol a homok már teljesen belepte, azonosíthatatlanná téve további irányát (Ser. 241).

³⁹⁰ Ma már szinte önálló kutatási irányvá nőtt ki magát a hidak régészeti kutatása. A nijai – mégoly egyszerű – rönkhíd további jelentőségét az (is) adja, hogy hasonló építményt ebből a korszakból nemigen ismerünk.

³⁹¹ Sem a Khotan környékén széles körben elterjedt bilingvis sino-kharoṣṭhi érmek közül [vö.: III/1: 627. kép], sem távolabbi területek, így a Kusán Birodalom érmei közül nem kerültek innen elő pénzek, ami azért is meglepő mivel a Tárím-medence más lelőhelyeiről nagy számban ismerünk ilyen érmeket [III/1: 628. kép] (vö.: RHIE 1999, 257, 32. jegyzet, 339; WANG 2004, 25–27).

házainak kiürítését megelőzően mennyi érme lehetett a településen. Így az egykori pénzforgalom rekonstruálására sem tehetünk kísérletet.³⁹² Egyelőre tehát nem világos, hogy már ebben az időszakban is tényleges pénzforgalommal számolhatunk-e Belső-Ázsiában, így Nijában, illetve a Shanshan Királyság területén, avagy a kínai érmek csak szórványosan, egyszerű tárgyként kerültek ide, esetleg thezaurálási célból.³⁹³ A kharoṣṭhī dokumentumokból mindenesetre az a kép következtethető ki, hogy a Shanshan Királyság átlagos lakói inkább barterra épülő cserekereskedelmet folytattak és terményekben (gabonában, gyümölcsben stb.), termékekben (textíliákban – leginkább persze selyemben vö. pl.: No. 489. dokumentum stb.) vagy állatok formájában fizették meg adóikat (vö.: HANSEN 2004, 287 – lásd még alább).

Hasonlóan komoly problémákba ütközünk a pénzek datálóértékével kapcsolatban is. Ennek számos nehézségével a régészettudomány már rég szembesült. A helyzet a nijai érmekkel kapcsolatban sem különbözik az átlagostól. A pénzek kivétel nélkül a kései Han-dinasztia (Kr. u. 25–220) időszakából származnak (Ser. 242; RHIE 1999, 338), ez azonban csak egy *terminus post quem* adhat meg számunkra, nem tudjuk ugyanis, hogy e Han-kori érmék meddig lehettek forgalomban, és mikor kerültek a település romjai közé, ráadásul az sem zárható ki (köszönhetően a település szinte maradéktalan „kiürítésének”), hogy ennél akár jóval később vert érmek is lehettek egykor a lelőhelyen, amelyek mára már nem maradtak ránk. Mindenesetre a kései Han-dinasztiából származó érmék felbukkanása semmilyen módon nem mond ellent a lelőhely széles körben elfogadott 3–4. századi datálásának.

A pénzek mellett kiemelkednek az ugyancsak kínai gyártmányú bronztükrök darabjai (N. 009, 12, f, g, h [III/1: 629., 638–639. kép]), – melyek ép változatai a „királyi temetőből” kerültek elő (lásd: alább), valamint az egyetlen aranyból készült és szórványként előkerült tárgy, amely egy kis függő vagy fülbevaló darabja volt (N. 0017 [III/1: 629. kép]).³⁹⁴ Az egykori járószinten több bronzgyűrű is előkerült (így N. 0014 f [III/1: 629. kép]; N. 0014 g [III/1: 635. kép]). Ezek a gyűrűk többnyire elnagyolt, viszonylag durva kivitelű darabok, egy kivételével. Ez utóbbi remek megtartású pecsétgyűrű (N. 0015 [III/1: 642. kép]), amely egy oroszlánt ábrázol, amelynek egy madár kapaszkodik a mellébe.

³⁹² Ezzel a tényleges pénzforgalom illetve a korszakban széles körben elterjedt árupénz, így a selyem forgalmi adatai is homályban maradnak számunkra (vö.: RASCHKE 1978, 619–621; DI COSMO 2000, 399–400).

³⁹³ Ez utóbbinak némiképp ellentmond az, hogy a rézérmek önmagukban nem jelentettek komoly értéket, nem kusán aranyokról vagy szászánida ezüstökről van ugyanis szó.

³⁹⁴ Kis aranylemezről készült, amelyet lakkal vagy viasszal töltöttek ki és az egyik végén kis üveg vagy hegyikristály ékkövekkel van „berakva”.

A tükrök és gyűrűk mellett jellemző fémtárgyak még a bronzból öntött pecsétlők is (pl.: N. 0011. b. [III/1: 638. kép]), és vas és bronz nyílhegyek, amelyek közül különösen két tuskés bronz nyílhegyet érdemes kiemelni. Mindkettő (N. 005a, N. 0014. c. [III/1: 629., 641. kép]) kifinomult munka, a korszak jól ismert típusait képviselik;³⁹⁵ akárcsak az az erősen oxidálódott vas övcsat, amely ugyancsak innen került elő (N. 008 [III/1: 629. kép]).

A település egykori járószintjéről nagy számban gyűjtöttek különféle gyöngyöket felgyűjteni, melyek anyagukban, színükben és formájukban rendkívüli változatosságot mutatnak [III/1: 509–511., 515–516. kép]. Különösen érdekesek a hegyikristályból, az üvegből vagy vörös-tengeri korallból, illetve tengeri csigákból és kagylókból készült darabok (pl. N. 0014. d, 20. a., 21. b. [III/1: 629. kép]). Egyértelműen a kiterjedt kereskedelmi kapcsolathálóra utalnak, ami a Selyemút révén egy nagyon bonyolult mátrixba kapcsolta be ezt a Takla-makán déli peremén, a sivatagban meghúzódó kis települést.³⁹⁶

A gyöngyök között volt néhány aranyozott üvegyöngy is, amelyek az N. IX. objektum közeléből kerültek elő (N. 0020. a) és egyértelműen egy gyöngysort (gyöngy karperecet?) alkottak. Üvegből készült tárgyakat egyébiránt kifejezetten nagy számban találtak szórványleletként a lelőhelyről. Ezek közé tartoznak az üvegpecsétlők (N. 006. [III/1: 637. kép]), de számos üvegedény töredéke is. Egyikük, egy kiváló minőségű fehér – igen nagy valószínűséggel a Római Birodalom területéről érkezett – üvegdarab minden bizonnyal egy edény talpa lehetett (N. 0019. [III/1: 643. kép]).

Amilyen pontossággal meg lehet határozni az üvegáruk Nyugatról történő behozatalát, annyira bizonytalan, hogy honnan érkezett ide a piramis alakú pecsétlő a csigavonalas (indadíszes) mintázatával (N. 0018. [III/1: 642. kép]), vagy az *amalaka* (azaz egres) alakú gyöngy (N. 005. b. [III/1: 636. kép]). Egyébként mindkét tárgy nagyon kemény zöldes-kékes színű kerámiából készült, amely bár hasonlít a porcelánra, valójában inkább speciális üvegpasztából vagy celadonból készült.³⁹⁷

A szórványleleteket néhány „romlandó anyagból” való tárgy is gyarapította. Néhány fatábla, faragvány és bőrdarabok mellett textíliák is előkerültek az egykori település járószintjéről, így például néhány gyapjúból készített úgynevezett *taquette* szövetdarab (AKh. 381–382).³⁹⁸

³⁹⁵ A xiongnu anyagi kultúrából ismertek ezek a típusok, a helyi nomád kulturális hatásokat tükrözheti nijai jelenlétük.

³⁹⁶ Az üvegyöngyökre lásd: FORBES 1966, 163.

³⁹⁷ Ezek gyártása nemcsak Kínában, de Nyugat-Ázsiában is nagyon korán megkezdődik. Teljesen megegyező alakú gyöngyöket a Római Birodalom területéről is ismerünk (AKh. 382).

³⁹⁸ Ez a szövési technika elsőként a Kelet-Mediterráneum (így Szíria – Dura-Europos) vidékén jelent meg, majd Belső-Ázsián át jutott el Kínába. A technológia a Selyemút belső-ázsiai területeire épp a nijai telep fénykorában,

A szórványleletek döntő többsége csupán széles időhatárokon belül a Kr. e. 1-század és a Kr. u.-i 4–5. század közé keltezhető, s így sajnos nem adnak komolyabb kronológiai fogódzót számunkra.

A lelőhelyen talált gazdag szórványanyag csupán halvány – de roppant izgalmas – lenyomatát adhatja annak a sokszínű és gazdag anyagi kultúrának, mely egykor valóban jellemezte ezt az oázistelepülést. A kínai–japán expedíciók által feltárt bolygatatlan temető *in situ* feltárt sírjai azonban már teljes pompájában világítanak rá erre az egykor volt világra (lásd: alább).

6.2.5. A nijai telepjelenségek értékelése

Sajnos Xinjiang régészeti anyagának feltárása során az elmúlt több mint 100 év alatt a települések, telepjelenségek vizsgálatára kevesebb figyelmet fordítottak a kelletténél. Végigtekintve a szakirodalmat az esetek többségében temetőásatásokkal számolhatunk (vö.: DI COSMO 2000, 401). A nijai telep vizsgálata ezért is ilyen fontos. Hasonlóan alapos és hosszú ideje folyó, ráadásul ilyen eredményes településfeltárás párját ritkítja Kelet-Turkesztán területén.

Mint láthattuk, a régészeti lelőhely maga egy 25 km hosszú és legfeljebb 7 km széles területet foglal magában a Nija-folyó egykori völgye mentén. Annak eldöntése azonban, hogy valójában mekkora is lehetett a település, rendkívül nehéz. A 3–4. század folyamán jónéhány évtizedig virágzó „város” lakott periódusában a jelenleg rendelkezésünkre álló stratigráfiai adatok alapján egymásra építkezés nemigen történt, de az épületek (így lakóépületek vagy a *sztúpa*) kisebb bővítésére, átépítésére vannak adataink. Mindennek ellenére tehát alapvetően egy egyrétegű, klasszikus horizontális teleppel számolhatunk.

A komplexumok építési technológiájában ugyanakkor nem tapasztalhatunk jelentős eltéréseket (ez azért fontos, mivel a technológiai változásokból esetleg kronológiai következtetéseket vonhattunk volna le).³⁹⁹ Az épületekben feltárt szerény leletanyag sem tesz lehetővé relatív kronológiai következtetéseket (magyarul annak megállapítását, hogy az egyes komplexumok milyen viszonyban vannak egymással, illetve, hogy milyen sorrendben is

a 3–4. század folyamán jutott el. Így nem meglepő módon a Nijában előkerült darabok a legkorábbiak Kína közeléből. Ilyen darabok nemcsak szórványként az 1959-es és a 90-es évek ásatásai során is előkerültek (FENG – ZHIYONG 2000, 79; lásd még részletesen: FENG 2004, 69–73 [III/1: 315–318. kép]).

³⁹⁹ A megfigyelhető különbségek például a falak szerkezetében stb. sokkal inkább társadalmi okokra vezethetőek vissza, azaz a társadalom magasabb szintjén álló személyek nagyobb, kényelmesebb, jobban megkonstruált házakban, az alacsonyabb társadalmi rangúak viszont kisebb, egyszerűbb és kevésbé jól megépített házakban éltek és dolgoztak.

épülhettek eredetileg). Vannak azonban olyan jelek és bizonyítékok, amelyek arra mutatnak, hogy eredetileg a település északi részét építhették meg, majd idővel déli irányban terjeszkedett a közösség, mindinkább felhagyva a település eredeti területeit. A fokozatos dél felé húzódás legfőbb oka a Nija-folyó fokozatos kiszáradása, vízhozamának csökkenése és ezzel együtt a folyó „rövidülése” lehetett (lásd a következő fejezeteket). A jelek közül érdemes kiemelni a tényt, hogy a kínai–japán régészeti expedíció terepbejárásai során lelőhelyünk legészakibb pontjától több kilométerrel északabbra neolitikus szórványanyagra lett. Ez az információ egyrészt megerősítheti, hogy a Nija-folyó völgyében már a neolitikum időszakában élhettek emberek, illetve azt is, hogy ekkoriban a Nija-folyó még jóval északabbra vezette a Kunlun gleccsereiből származó olvadékvizet, lakhatóvá téve ezáltal a Takla-makán ma már teljesen elsivatagosodott belsőbb területeit is. A lakható (és művelhető) területek dél felé húzódásának folyamata tehát nagyon régóta tart ezen a vidéken. A további bizonyítékok közül most csak röviden utalok a ¹⁴C-es vizsgálatok eredményeire, amelyek maximálisan alátámasztják a fent leírtakat (ezekről lásd a következő fejezeteket).⁴⁰⁰

Az egykori település méreteinek meghatározását tehát nemcsak az nehezíti, hogy pontosan nem ismerjük az egyszerre, egy időben használt építmények pontos számát, de tulajdonképpen azt is nagyon nehéz megállapítani, hogy a telep pontosan mekkora hányadát tárták fel mindeddig, és vajon mekkora része feküdhet még a nemritkán 20–30 méteres magasságú homokbuckák alatt, amelyek továbbmozdulásával további objektumcsoportok felszínre kerülése várható még a jövőben.⁴⁰¹ Egyes vélekedések szerint akár több száz újabb objektum előbukkanásával is számolhatunk (TUCKER 2003, 176; YANG 2004, 296).

Ráadásul már Stein megfigyeléseiből is tudjuk, hogy többnyire csak a jobbmódúak gerendavázaz házai maradtak fent jól kutatható módon, a szegényebb társadalmi osztályokba tartozók házai, melyek nagy valószínűség szerint csupán vert agyagból, jóval silányabb módon készültek, nem voltak képesek ellenállni a szél pusztító hatásának, így javarészt elpusztultak. Ha ezekkel is számolunk azonban, akkor a jelenleg ismertnél akár sűrűbb betelepítettséggel is kalkulálhatunk. Ez a betelepítettség azonban sohasem érte el azt a szintet, amely esetén egy „igazi” városias településről beszélhetnénk. Stein számos recens példát említ a településszerkezet jellegét kutatva. Megállapítja, hogy hasonló, laza szerkezetű települések a 20. századi Turkesztánban nagy számban megtalálhatóak. Gúma, Modzsi vagy Tavakkél települések hasonlóan szórt képet mutattak kis farmok, apró falucskák rendszerével,

⁴⁰⁰ A lakható zóna délebbre húzódásával az itt áthaladó útvonalak is nyilvánvalóan déli irányba helyeződtek át [vö.: III/1: 22. kép].

⁴⁰¹ Ez annak ellenére is így van, hogy a területet már a legmodernebb eszközök, így műholdas navigáció segítségével is vizsgálták (PADWA 2004, 26–29).

ahol is az egyes elkülönülő lakóhelyeket a megművelt földek szalagjai, valamint kertek, ligetek választották/választják el egymástól. Az említett oázisok egyikében sincs az épületeknek olyan csoportja, amelyet nyugodt szívvel városnak nevezhetnénk (AKh. 382–383).

A szakirodalomban számos becslést olvashatunk az egykori település lélekszámával kapcsolatban, a néhány száz főtől egészen a több ezerig. Kínai forrásaink egyik legfontosabbika, a *Hanshu* becslése szerint Jingjue lakosainak száma 3360 fő volt (YANG 1991, Tab. 18). Ezt természetesen sem igazolni, sem megcáfolni nem tudjuk, de véleményünk szerint ez az adat inkább a lakosságszám felső határát (?) jelezheti. Adatsoraink hiányosságai miatt azonban nagyon nehéz tisztán látni ebben az igencsak fontos kérdésben.

Ami a település járószintjét illeti, az a rendkívüli erodáció ellenére is számos helyen megfogható volt. Ahogy arról szó volt, különösen az építmények közvetlen környezete esetében nyílt mód az eredeti járószint megfigyelésére. Ezt általában törmelék, kerámia, salak borította [III/1: 213–214. kép]. Megállapíthatjuk, hogy voltak olyan részei a településnek, ahol az eredeti járószint akár 1,5–2 méterrel is magasabban lehetett, mint manapság, a környezet nagyfokú eróziójával, pusztulásával számolhatunk tehát.

Az építkezésekhez felhasznált nyersanyagokhoz kivétel nélkül helyben is hozzá lehetett jutni. Az alkalmazott technológiák nem igényeltek ugyanis helyben nem található, távoli vidékekről származó nyersanyagokat (kő stb.). A legfontosabbaknak a fa, az agyag, a nád (vagy káka) és a tamariszkuszcserje számított. Ezekkel viszont a Nija-folyó völgye bőségesen el volt látva.

Az épületekhez felhasznált fa (zömmel *terek* és *toghrak* – azaz 'szelíd' és 'vad' nyárfa) a Nija-folyó menti erdőövből származott. A folyó mentén dúsan növekvő erdőkből könnyedén hozzájuthatott a lakosság a faanyaghoz, ezért itt nemcsak az előkelők házai, hanem gyakorlatilag minden egyes épület igen nagy mennyiségű fa felhasználásával épült. Fából faragták az épületek alapgerendáit, a felmenő falak tartóoszlopait, de magát a tető szerkezetét is durván faragott nyárgerendákból készítették. A tetőszerkezetet tartó gyámok és párkányok, vagy a házak ajtókereteinek gazdag faragásai kiváló asztalosokról tesznek tanúbizonyságot. A falak stabilitását keresztirányban elhelyezett vékonyabb lécekkel, faágakkal biztosították. Fából készült az N. II. komplexumban feltárt jégtartó, de a Nija-folyón átívelő – s a korszakból egyedülként ismert – híd is, amely a Nija-folyó egykori ága felett vezetett át. A nijai emberek a fával egészen különleges kapcsolatban voltak: a telepen

feltárt régészeti tárgyak jelentős része is fából készült: a kharoṣṭhī és kínai dokumentumok döntő többsége mellett az egérfogók, tűzgyújtó alkalmatosságok, kaptafák stb.

Ugyancsak a folyó mellől származott a nád (káka) és az agyag is. Míg a nádat (kákát) a tetőkhöz és a falak egy részének (a gerendák és keresztmerevítők közötti részek kitöltéséhez), valamint a települést jószerivel behálózó fonott kerítések elkészítéséhez használták fel, addig az agyagot elsődlegesen a döngölt padlók, a falak és a mennyezetek letapasztásához használták. De agyag kellett a napon szárított téglák elkészítéséhez is, amelyeket egy-két lakóház néhány falszakaszához, valamint a *sztúpa* építéséhez használtak fel. Agyagból tapasztották ugyanakkor az épületekben gyakorta fellelt agyagpadokat, agyagplatformokat és a tűzhelyeket is. De készült virágokat frissen tartó víztartó és hatalmas vízmedence is agyagból, s ugyanez volt az anyaga a helyben gyártott edényeknek és mécseseknek is.

A települést körülvevő homokdombokon szinte korlátlan mennyiségben állt rendelkezésre tamariszkuszcsérje, amelyet zömmel a falak szerkezetének merevítésére használtak, ugyanakkor készültek belőle írótollak, de még függőágy is.

E nyersanyagok felhasználásával többnyire nagy alapterületű, tágas, kényelmes földfelszíni épületeket voltak képesek építeni a nijaiak. Nem zárjuk ki, hogy több emeletes építmény is lehetett közöttük. Ennek minden kétséget kizáró bizonyítékai (így lépcső vagy létra, esetleg magasabb felmenő fal) nem kerültek elő, de néhány épület esetében „lépcsőházra” utaló nyomokat sikerült felfedezni, ráadásul egy-két különösen „strapabíró” tartóoszloppal kapcsolatban is felmerült a gyanú, hogy nem pusztán a könnyű nádtetőt tarthatták, de akár egy további emeletet is könnyedén elbírhattak.

Az építési technológia és a nijai házak szerkezete, alaprajza korántsem ismeretlen a Tárím-medencéből. Az első hasonló jellegű (teljes egészében földfelszíni gerendavázas, tapasztott vakolatos, nád- vagy szalmafedeles) házak a Krisztus születését megelőző évszázadokból már ismertek a területen, és építésük, valamint használatuk (és ezt a mellékelt fotók is bizonyítják) voltaképpen máig tart [vö.: III/1: 218., 222., 231–239. kép].⁴⁰² Xinjiang néhány vidékén tehát mind a mai napig a nijai házakkal teljesen megegyező technológiával és hasonló arányokkal és részletekkel építenek lakóházakat. Láthatóan tehát egy jól bevált, kiforrott, több évszázados múltra visszatekintő építési technológiáról, konstrukcióról van szó, amely egyszerű eszközök révén egy a helyi időjárási-klimatikus viszonyokhoz jól

⁴⁰² Érdekes módon a szintén Stein által feltárt, és a Tang-korszakra (tehát mintegy 300 évvel későbbre) datált Dandán-uiliki házak kevésbé jól voltak megépítve, a nijai építmények kidolgozottabbak és szilárdabbak voltak ezeknél (vö.: *AKh.* 315; *STEIN* 2007, 176).

alkalmazódó, kényelmes és hosszú távú megoldást biztosított az itt élők számára. A technológia szélteben-hosszában ismert volt a Shanshan Királyság egész területén is, bizonyítékai Míránban és Loulanban is előkerültek [vö.: RHIE 1999, 370–425; III/1: 206–209. kép]. Az épületek jól átgondolt térrendezési elvek szerint, láthatóan kész (vagy félkész) tervek alapján épültek, ami szintén nagyfokú szervezettségre utal. Ugyanakkor az is meglepő, hogy bár technológiailag az egyes építményeket nagyon hasonló módon hozták létre,⁴⁰³ tulajdonképpen két (vagy akár több) egyforma méretű és alaprajzú ház nem került elő a telepen. Természetesen vannak hasonlóságok a szobák méreteiben, elrendezésében, a házak alakjában is, de a hasonlóságok ellenére inkább az apróbb különbségek dominálnak: az egyes komplexumok tehát több szempontból is egyediek.

Ami a méreteiket illeti, a kép nagyon változó: az egy-két helyiséges apróbb, szerényebb kivitelű és minőségű építmények mellett sikerült feltárni 10–15 helyiségből álló remekbe szabott – nyilvánvalóan több generáció együttes lakhatását biztosító – komplexumokat is, amelyek közül egynémelyiknél (tekintve, hogy a szélerózió alaposan elpusztította ezeket is), akár még több helyiséggel is számolhatunk. Ezek a házak kifejezetten imponáló méretekben készültek el (különösen, ha elfogadjuk a hipotézist, miszerint eredetileg akár több emeletes építmény is lehetett közöttük), és viszonylag hosszú – akár több évtizedes – használati periódussal számolhatunk esetükben.

Alapvető funkciójuk alapján az építményeket csak részben lehet kategorizálni. Ennek oka az, hogy voltak olyan építmények is a telepen, amelyek egyszerre akár több funkciót is elláthattak. Így az N. III., nagyméretű komplexum nyilvánvalóan több közösségi térrel is rendelkező hivatal, de lakóház is lehetett egyúttal. Más építmények a lakhatás mellett a kézművesség számára is teret biztosíthattak. A funkciók meghatározása egy-egy épület bizonyos helyiségei esetében sem zökkenőmentes. Vannak persze esetek, amikor az egyes szobákban feltárt leletanyag alapján megállapítható, hogy az adott terem például „fogadóteremként”, *scriptorium*ként avagy konyhaként funkcionált. De sajnos – az egyes épületek majdnem tökéletes kiürítése miatt – a komplexumok helyiségeinek döntő többségében a pontos funkciót/funkciókat illetően csak találgatásokba bocsájtkozhatunk. E funkciók ráadásul időről-időre változhattak: például egy-egy megsérült tetejű, vagy már

⁴⁰³ Az egységes technológiával épült építmények között csak egy-két „kakukktójas” van. Ilyen például az N. IX.-es komplexum egyik szobája, amelynek több fala is döngölt agyagból épült. Láthatóan a téli, hidegebb hónapok átvészelésére készült a helyiség, de ha ez így van, akkor a többi, feltárt épületben az ásatók miért nem találtak hasonlót? Az ilyen egyedi jelenségek magyarázata egyelőre nehézségekbe ütközik (AKh. 379–380; STEIN 2008, 161 [III/1: 108. kép]).

egyszerűen feleslegessé vált lakóhelyiség minden további nélkül szeméttárolóvá „avanzsálhatott”.

Annak következtében, hogy a kompexumokat láthatóan hosszú idő alatt szinte tökéletesen kiürítették, a régészeti leletek szempontjából ezek az *in situ* szeméttárolók voltak a település legfontosabb objektumai, hiszen itt trágyával, szalmával és más szeméttel keveredve kharošt̪hī és kínai dokumentumok, fa-, textil- bőr-, kerámia- és csonttárgyak kerültek elő (a fémtárgyak azonban még itt is rendkívül ritkák – erről alább).

Az említett építési, technológiai jellegzetességek mellett vannak olyan további jelenségek is, amelyek teljesen általánosnak mondhatóak a lelőhelyen. Ilyenek például a nyitott tűzhelyek vagy a „multifunkciós” agyagpadok. A fűtést és világítást nyitott tűzhelyek segítségével oldhatták meg. A világítás különösen azon helyiségekben volt fontos, ahol munkát is végeztek, ugyanis a megfigyelt jelek és analógiák alapján az építmények megvilágításáról a nyitott ajtókon kívül az oldalfalakba vágott apró, lőrészerű ablakok mellett zömében a tetőn vágott gádorablakok gondoskodhattak. Ezeken át viszont kevesebb fény juthatott be a szobák belsejébe. Az ablakokat egyúttal a nyitott tűzhelyek füstjének elvezetésére is használták. Az agyagból készített tűzhelyek természetesen nemcsak a világítás és a fűtés céljait szolgálták, de nagy valószínűséggel – különösen a téli hónapokban – a sütés-főzés helyszínei is voltak. Több jel mutat arra, hogy a stabilan megépített lakóépületekhez gyakran gyengébb, rosszabb kivitelű helyiségeket építettek hozzá. Ezek esetében a raktár, istálló stb. rendeltetés mellett felmerült a „nyárikonyha” funkció is. Nem zárhatjuk ki tehát, hogy melegebb időszakokban ezeken a helyeken folyt a sütés-főzés, ugyanakkor a telepen kültéri kemencék meglétét is feltételeznünk kell (még ha ezekre bizonyítékot mindeddig nem is igen találtak).⁴⁰⁴

Ha elfogadjuk tehát, hogy a kemencék biztosították a fent említett „szolgáltatásokat” (meleget, fényt, főtt ételt), akkor viszont nehéz megmagyarázni, hogy a házak számos helyiségében miért nem találkozhatunk velük. E helyiségeket ezek szerint valószínűleg vagy csak a melegebb hónapokban használták és/vagy megfelelő világítással (ablakkal, ajtóval stb.) rendelkezettek, esetleg funkciójukból fakadóan (pl.: raktárak stb. voltak) kizárták a sütés-főzést.

Az építmények szintén gyakori régészeti objektumai az agyagpadok, amelyek ugyancsak nagyon sok helyiségben – de korántsem mindegyikben – fordulnak elő. Az agyagpadok hol csak a helyiség egyik fala mentén húzódtak, hol L alakban két, hol U alakban

⁴⁰⁴ A kültéri agyagkemencék – kivétel nélkül – a szélerózió áldozataivá válhattak.

pedig három falat is „megtámasztottak”, ez utóbbi esetben majdnem „körbefutották” az adott helyiséget. A padok – és ezt recens turkesztáni néprajzi párhuzamok is bizonyítják – számos funkcióval bírtak. A nijaiak a feltehetően textilekkel, bőrökkel, szalmával letakart agyagplatformokon ülhettek, dolgozhattak, aludhattak, de munkavégzésre és pakolásra, tárolásra is használhatták ezeket a praktikus „épített bútorokat”. Itt íródhattak a lelőhelyen megtalált dokumentumok, de ezeken ülve vitathatták meg fontos vagy éppen apró-cseprő ügyeiket is az itt élők.⁴⁰⁵

A komplexumokhoz persze olyan építmények is csatlakoztak, amelyek technológiájukból, méreteikből, általános jellegükből ítélve egyetlen, de annál jobban körülírható funkcióval rendelkeztek: például fészerként vagy istállóként szolgáltak. Hasonlóan nem férhet kétség a település vallási jellegű építményei, a *sztúpa*, illetve a buddhista szentély használatához sem. Voltak azonban olyan épületek is, amelyek esetében a leghalványabb jel sem mutatott a funkcióra. Ezekben az esetekben csak az elhelyezkedésükből, vagy a környező objektumokból lehet következtetni az adott építmény tényleges rendeltetésére: így például lehetséges, hogy az N. XLIV. komplexumhoz tartozó apró házak némelyike – tekintve, hogy egy nagy kiterjedésű szőlőlugasban épültek – „présházként” funkcionált; erre azonban semmilyen további bizonyítékkal nem rendelkezünk.

Annak eldöntése tehát, hogy hol lehetett a település vallási-szagrális, politikai-közigazgatási és gazdasági-kereskedelmi központja, ezek alapján szintén nehézségekbe ütközik.⁴⁰⁶ Talán a legegyszerűbbnek a vallási és szagrális központ kijelölése tűnik, ez minden valószínűség szerint a *sztúpa* és az N. V. komplexumban előkerült buddhista építmények területe lehet (QIURONG 2001, 240).

A politikai-közigazgatási központot azokon a környékeken kereshetjük, ahol a komplexumokat alapterületük, helyiségeik száma és a belőlük előkerült leletanyag (így az írásos emlékek) nagy száma vagy minősége alapján a társadalom vezetőihez köthetjük. Így lehetett ilyen központ akár az N. III., akár az N. XIV. vagy az N. XXIV. komplexum is. Az sem lehetetlen, hogy mindegyikük játszhatott hosszabb-rövidebb ideig centrális szerepet, a közöttük lévő kronológiai viszonyt ugyanis egyelőre nem áll módunkban érzékelni;

⁴⁰⁵ A széles körben elterjedt agyagpadok mellett időről-időre különleges, egyedi „építményeket” is sikerült megfigyelni: így az N. V. épület N. xv. számú helyiségében egy kis kerek vízmedence a belehelyezett virágok frissen tartására szolgált, vagy az N. II. komplexumban egy jégverem nyomaira leltek az ásatók (STEIN 2007, 183, 194).

⁴⁰⁶ A kézműipar mindenképpen „decentralizált” volt, a kézművestermékek gyártása szinte mindegyik komplexumban elképzelhető, a szövés-fonás például egészen bizonyosan a nijai nők egyik kiemelt feladata volt, függetlenül társadalmi státusuktól (lásd még alább).

korántsem biztos, hogy e komplexumok egyszerre épültek vagy akár egy időben élték virágkorukat.

Ami a gazdasági-kereskedelmi központ meghatározását illeti, ezzel talán még több probléma van: még azt sem zárhatjuk ki, hogy különálló bazár, piac (azaz kereskedelmi központ) nem is létezett a területen. Ezért nem lehetetlen az sem, hogy cserére vagy adásvételre a szakrális központ(ok) avagy a hivatali-közigazgatási központ(ok) környéke nyújthatott lehetőséget az itt élők számára. Ruan Qiurong szerint az N. XIII. és N. XIV. komplexumok, illetve ezek környezete gyanúsítható talán leginkább e szereppel (QIURONG 2001, 240).

A házakat – funkciótól függetlenül – többnyire nádból (kákából) font kerítések övezték. Ezen kerítések vonalát gyakran több száz méteren keresztül is követni lehetett. A kerítések egy részének a célja egyszerű volt: a ház és a hozzá tartozó udvar vagy gyümölcsös körbekerítése. A települést szinte behálózó kerítésmátrixnak láthatóan ennél jóval több szerepe is lehetett. Nemcsak a házak közvetlen környezetét kerítették, de az épületektől akár több száz méterre lévő gyümölcsösöket, szőlőlugasokat is. Kerítések (és szabályosan ültetett nyárfasorok) övezték a házakhoz befutó és azok mellett elvezető ösvényeket, utakat is. Nyilvánvalóan az egykori szántóföldek mellett is hasonló kerítések húzódhattak (bár ennek Nija esetében nem találták nyomát). Ezek természetesen egyúttal jelezhatték a birtokhatárokat is, ugyanakkor a házak, utak, kertek, földek mellett húzódó kerítések másik fő célja nyilvánvalóan a folyton mozgó homok kordában tartása volt.

Részben ezt a célt szolgálták a házak, utak, víztározók közelébe telepített fasorok (zömében nyárfa-sorok) is, amelyek ráadásul a melegebb hónapokban enyhét adó árnyat biztosíthattak az épületek lakói és a vízmedencék számára. Az utóbbiak esetében az árnyéknak a kipárolgás csökkentése miatt is komoly jelentősége volt.

Az ásott és agyaggal tapasztott, többnyire négyszög alakú víztároló medencék széles körben mind a mai napig használatosak Turkesztánban. A vizet ezekbe csatornák révén juttatták el a közeli folyóból. Nyilvánvaló, hogy a telep fénykorában egy gondosan karbantartott, kiterjedt csatornahálózat nélkül Nija öntözéses földművelésre épülő oázisgazdasága is lebénult volna (csakúgy mint Loulané; vö.: YANG 2004, 292–293). A csatornák egy részének nyomai a településen mind a mai napig felfedezhetőek (Steinne egy-egy szakaszát több száz méteren keresztül is sikerült követnie). A feltárt csatornarészletek átlagosan 120 cm mélyek és kb. 3 méter szélesek voltak (AKh. 314). A néhány felismerhető csatornarészlet azonban csak töredéke lehet az egykori kiterjedt komplex hálózatnak, amely annak idején valószínűleg keresztül-kasul (de mégis meghatározott terv szerint) hálózta be a

települést és a hozzá tartozó gyümölcsösöket, valamint szántóföldeket, s amelyet napjainkra a folyton mozgó homok javarészt eltemetett. Az épületek közelében feltárt csatornák és vízmedencék nemcsak a komplexumokhoz közeli kertek, lugasok öntözésére szolgáltak, de a házakban lakók vízigényét is kiszolgálták.

A nijai telepen élők rendkívül fejlett – az oázisokra általában is jellemző – kertkultúrával rendelkeztek. A lelőhelyen számos gyümölcsös és szőlőskert nyoma volt megfigyelhető. A különleges éghajlati viszonyoknak köszönhetően a gyümölcsfák, sőt a szőlőtőkék egy része mind a mai napig saját lábán állva vésztele át az évezredek. Nijában zömmel őszibarackot, kajszibarackot, szilvát és almát termesztettek, de nagy számban neveltek fehér eperfát is. Ez utóbbi azért is nagyon jelentős, mivel a selyemhernyó (*Bombyx mori*) kizárólag ez utóbbi növény levelével táplálkozik. E fák és a területen fellelt selyemgubók a helyi selyemgyártás egyértelmű bizonyítékai voltak. A gyümölcsfa-tövek nagy valószínűség szerint Kínából, illetve Közép-Ázsiából (a Tárím-medencétől nyugatra lévő területekről) származhattak át ide. A lelőhelyen azonban került elő olyan gyümölcs is, amely a rendkívüli téli hidegeknek köszönhetően már a Krisztus születését követő évszázadokban sem igen élt meg a területen. Az N. XV. komplexumban például egy kiszáradt datolyát találtak, amely mindenképpen messzebről (feltehetően délebbi tájról) kerülhetett ide. Ez az adat is – sok másik mellett – a rendkívül szerteágazó kereskedelemre utal.

A számos gyümölcsfajta mellett kiterjedt szőlőlugasokat is sikerült feltárni, ahol is a szőlőtőkék között a szőlőkarók is még a helyükön voltak. Ezek alapján megállapítható volt, hogy a szőlőkacsokat alacsonyan, a földhöz közel vezették el, inkább horizontálisan, mint vertikálisan. A szőlőművelés egyéb eszközei sajnos nem kerültek elő, de a viszonylag nagy kiterjedésű, szőlővel beültetett területek meglepően komoly szőlő- és borkultúra terjesztésében. Lehetséges, hogy a szőlőtermesztés – mint arról már szó esett – a buddhizmus terjedésével összefüggésben jelent meg ebben a térségben. A helyi buddhista közösség tagjai (és itt nemcsak a világi hívekre gondolok) tevékeny szerepet játszhattak a szőlő- és borkultúra terjesztésében. A lelőhelyen felárt cserépedények egy része minden bizonnyal a bor tárolására (is) szolgált.

Bár Loulanban a szántóföldek nyomaira is sikerült rábukkani a régészeknek (vö.: DI COSMO 2000, 402), Nijában nem tudtak a szántóföldekre rálelni. Ezek egykori meglétében azonban nincs okunk kételkedni. Nem vitás, hogy e földek – a gyümölcsösökhöz hasonlóan – a település házai közelében, az egyes komplexumok közötti területeken helyezkedhettek el; olyan pontokon, ahol a Nija-folyóból történő öntözés az említett csatornák segítségével megoldható volt. Ha közvetlen adatunk nincs is, ugyanakkor számos egyéb közvetett

információnk mégis van a helyben termesztett gabonafélékre. Az N. V. komplexum szemétdombjának aljáról már az első ásatási periódusban nagy mennyiségű gabonaszalma került elő. Az N. VII. komplexumban egy gabona vagy szalma rakodására szolgáló nagy favillát is sikerült feltárni. Az N. XIV. komplexumban egy takarmánytároló is előkerült, benne igen nagy mennyiségű zabbal. Az alább bemutatandó sírokban pedig köleskását és egy sarlót is találtak [vö.: III/1: 642. kép] (WAGNER 1996, 212). Nem vitás tehát, hogy zabot és kölest mindenképpen termesztettek Nijában, de rozs vagy búza termesztését sem zárhatjuk ki maradéktalanul.

A publikációkat olvasva nagyon szembeszökő ugyanakkor a lelőhelyen az állatsontanyag hiánya, illetve alacsony száma. Stein valószínűleg nem tulajdonított komoly jelentőséget a telepen található állatsontoknak, ezért nem is dokumentálta őket. Ez tehát az egyik ok, amely miatt keveset tudunk a nijaiak által tenyésztett állatokról. De csakúgy, mint a gabonafélék esetében, itt is több közvetett adat mutat a településen tartott jószágokra. Mint szó volt róla, a Nija legdélibb szélén található komplexumok – az ott előkerült nagy mennyiségű juhtrágyából következtethetően – juhhodályként működtek hosszú időn keresztül. Számos jel mutat azonban arra is, hogy ezen épületek illetően „másodlagos” felhasználására már csak jóval a telep feladását követően kerülhetett sor. Ez persze nem jelenti azt, hogy a település fénykorában nem tartottak volna juhokat (vagy kecskéket). A Nija-folyó völgyének természetföldrajzi viszonyai a mai napig is leginkább a juh- és kecsketenyésztést teszik lehetővé, és ez nem volt máshogy 1700 évvel ezelőtt sem. A nijaiak által tartott birkákra számos bizonyítékunk van: így az alább bemutatandó 1. számú temető sírjaiban a halottak mellé helyezett ételek között a sült báránycomb is megtalálható volt.⁴⁰⁷ A lelőhelyen (mind a telepről, mind a temetőből) nemezből készült tárgyak egész sora került elő, a nemezt pedig minden kétséget kizáróan helyi gyapjúból állították elő. Ugyancsak juhokra utalnak azok az ujj- vagy bokacsontok, melyek dobókockaként funkcionálhattak, vagy azok a bőrcipők és más bőrdarabok, valamint bőrre írt dokumenumok, amelyek szintén cserzett és kikészített birkabőrből készültek.⁴⁰⁸ De nem csak birkabőrből, hanem marhabőrből készült tárgyak, sőt egy szarukanál is napvilágot látott a telepen, amelyet nagy valószínűség szerint marhatülből állíthattak elő. Nem vitás, hogy szarvasmarhák tenyésztésével is számolnunk kell.⁴⁰⁹ Míg

⁴⁰⁷ Ez ismét az eltemetettek buddhizmushoz fűződő viszonyát teszi kérdésessé, hiszen minden kétséget kizáróan nem indiai eredetű, vegetáriánus étrendet követtek.

⁴⁰⁸ A juhoknak tehát nemcsak a húsát, de a bőrét, csontját, sőt a gyapját (gyapjú- és nemeztermékek) és tejét is felhasználták.

⁴⁰⁹ Ezt egyébként a kharoṣṭhī dokumentumokban rendszeresen megjelenő szarvasmarha-ementések is alátámasztják. Ezekben rendszeresen feltűnnek a szarvasmarhák mint áldozati állatok vagy mint az adásvétel tárgyai (pl.: No. 109, 122, 157, 195 – vö.: ATWOOD 1991, 173, 9. jegyzet).

tevék tenyésztésére egy tevébőrből készült „pikkelypáncél” darabjaiból következtethetünk, addig lóra (számára vagy öszvérré?) utalnak a lelőhelyen előkerült – Stein által lóvakarónak meghatározott – fatárgyak, illetve a több helyen is dokumentált legfontosabb takarmánynövény: a zab. Lószerszámot sem a telepen, sem a temetőben nem találtak, ugyanakkor Loulanból ismerünk több karikás zablát is.⁴¹⁰

Mindent egybevéve a birkatenyésztés széles körben elterjedt volt a településen: az állatokat a Nija-folyó ártereiben külterjes módon legeltethették. A szarvasmarhák, lovak (szamarak stb.) és tevék számára épülhettek a régészek által istállónak vagy pajtának meghatározott építmények.⁴¹¹ A tenyésztett állatok húsát a település közelében vadászott szárnyasokkal és más vadakkal (vadkecske stb.), esetleg a Nija-folyóból kifogott halakkal egészíthették ki.

A nijai emberek táplálkozási szokásait illetően megállapíthatjuk, hogy teljes értékű étrendet voltak képesek összeállítani, melyben a gabonafélék és a húsok mellett nyilvánvalóan komoly szerepet vihettek a tejtermékek (juhsajt, juhtúró?) és a gyümölcsfélék is. Az étkezések mellé vizet, illetve bort ihattak, de nem zárhatjuk ki más erjesztett italok fogyasztását sem. Az előkelők asztalára távoli vidékekről származó csemegék: így datolya stb. is odakerülhettek.⁴¹² Látszólag nem szenvedtek hiányt semmiben, ugyanakkor az élelmiszerellátás és így tulajdonképpen létük egyetlen dologtól függött rendkívüli módon: a víztől. Amennyiben nem állt rendelkezésre a szántóföldek és gyümölcsösök öntözéshez elegendő víz – avagy a csatornákkal történt valami – a mezőgazdaság és a település léte kérdőjeleződött meg.

A nijai településen előkerült régészeti leletek közül számos a helyi, Tárím-medencei anyagi kultúra jellegzetességeit mutatja, ugyanakkor a tárgyak jelentős hányada több távoli, nagyhatású civilizáció, így a kínai vagy a gandhári kultúra avagy a görög-római civilizáció közvetett vagy közvetlen hatásait és befolyását is jelzi. Ezek jelenthetnek például olyan távoli eredetű motívumokat, amelyek többnyire már helyben készült tárgyakon jelennek meg, de sok esetben közvetlenül az említett civilizációk területéről Nijába érkezett tárgyakról, kereskedelmi cikkekről is szó lehet.

Míg az alább bemutatandó sírleletekben zömmel a kínai kulturális elemek és tárgyak dominanciája figyelhető meg, addig a telepen feltárt régészeti leletanyag karakteresebb

⁴¹⁰ A kharoṣṭhī dokumentumokban ugyancsak nagyszámban említenek tevéket és lovakat (gyakran ezekkel rótták le adóikat is), így ez is az említett állatok tenyésztését bizonyítja (vö.: ATWOOD 1991, 167–169; HANSEN 2004, 287).

⁴¹¹ Sertésekre vagy szárnyasokra még közvetett adataink sincsenek.

⁴¹² Az étkezések során a feltárt leletanyag alapján egyaránt használtak kínai evőpálcikákat (N. IV.), de csontból készített kanalakat is (N. V., N. xv. helyiség). Nem lehetetlen, hogy az eltérő étkezési szokások akár etnikai különbségekre utalhatnak (azaz az evőpálcikákat a kínaiak a kanalakat inkább a helybeliek használhatták).

darabjai inkább nyugat felé, a mai Északnyugat-India, Afganisztán és Pakisztán területére lokalizálható gandhári civilizáció felé mutatnak. A kép azonban több szempontól is csalóka lehet. A temetkezések esetében (mint azt lejjebb részleteiben is láthatjuk) elmondhatjuk, hogy kizárólag a társadalom legmagasabb rétegeit képviselték, s ez a társadalom egészére vonatkozó megállapítások tekintetében rendkívüli óvatosságra int bennünket; az épületeinek szisztematikus kiürítése pedig a település leletanyagának egészére vonatkoztatható képet torzíthatja rendkívüli módon.

A komplexumokban előkerült fatárgyak például zömmel – a fénykorát a Kr. u.-i 1. és 4. század között élő – gandhári görög-buddhista művészet erős hatását mutatják (LIU 2010; 15–17; SAMAD 2011, 30). Mind közül a legművészebb az N. III. komplexumból előkerült faragott szék, amelynek motívumkincse és párhuzamai egyértelműen Gandhárából ismertek (AKh. 315). Hasonló gandhári jellegű székből és szekrénykéből több is előkerült a lelőhelyen, amiből ezek széles körű használatára gondolhatunk. De ugyancsak gandhári hatásokat tükröz az N. V.-ben talált *sztúpa*-modell vagy a számos pecsétlő. Mégis a legkarakteresebb daraboknak azokat az építészeti elemeket: oszlopfőket, gyámparkányokat, volutákat tarthatjuk (DABBS 1963, 119), amelyek jól jelzik a tényt, hogy a gandhári művészet nem csupán messzire is jól szállítható, viszonylag kisméretű tárgyak formájában volt jelen a településen, hiszen a házak legfontosabb díszítőelemeit gandhári stílusjegyek felhasználásával faragták ki.⁴¹³ Itt tehát nem pusztán könnyen „integrálható,” majd „kidobható” tárgyak formájában van jelen „Gandhára”, de láthatóan a kultúra szerves részét, annak egyik tartópillérét jelentette (NEELIS 2012, 24). Ilyen szempontból is jelzésértékűek tehát e faragott pillérek és gerendák.

Nehézséget jelent, hogy a Gandhára művészet kutatása a számos nagyszerű tudós (Marshall, Foucher és mások) által elért komoly eredmények ellenére vitáktól és megoldatlan problémáktól terhes. A gandhári területekről származó leletek többsége ugyanis a kontextusából kiragadott műtárgy; viszonylag alacsony a hiteles feltárások száma (vö.: LIU 2010, 15–17). Ezért például a gandhári szobrok relatív kronológiája hosszú kutatások után is rendkívül bizonytalan: a Kr. u. 1. és 6. század közé szinte bárhová lehet keltezni őket. Az egyes motívumok időrendjével kapcsolatban pedig még bonyolultabb a helyzet. Önmagában a

⁴¹³ Az N. XXVI. jelű épületben, melyet méteres homok borított, kettős tartógerenda került elő. A középső szoba mennyezetét tartotta. Majdnem három méter hosszú volt és fél méter vastag, minden oldalán finom fafaragással díszítve. A két végén nyugati eredetű, gandhári stílusú szárnyas testű szörnyek, krokodilfejek, szarvaslábak; középső részén váza, az indo-korinthoszi oszlopfők mintájára elrendezett lombos ágakkal és virágokkal (STEIN 2008, 160).

„gandhári kapcsolat” vizsgálata tehát nem nyújthat értékelhető segítséget telepünk kronológiájának meghatározásában (lásd még alább).

Ráadásul ami a gandhári művészet egyes elemeit illeti, ma még roppant nehéz megállapítani az egyes összetevők (így a görög-baktriai, az irano-hellenisztikus és a római elemek) arányát, ezek diffúziójának mechanizmusait (vö.: további részletekkel: BALL 2000, 146–148; LIU 2010, 48–49). A gandhári művészet tehát minden eredetisége és újszerűsége mellett kulturális szatellitállomásként is működött, amely ily módon indiai, iráni, görög vagy római kultúrjegyeket, motívumokat, sőt tárgyakat is „továbbjátszhatott” a Tárím-medence irányába (is). Számos gond van azonban e közvetítés folyamatának és kronológiájának megértésével kapcsolatban.

Így a már említett pecsétlőkön vagy a dokumentumok agyagpecsétjein (lásd alább) feltűnő görög-római pecsétképek, így Erósz, Hermész vagy Pallasz Athéné ábrázolásai nagy valószínűség szerint nem közvetlenül érkeztek az innen sok ezer kilométerre lévő Hellászból vagy a Római Birodalom területéről a messzi Belső-Ázsiába, hanem mindenképpen gandhári pecsétmetszők és érmekészítők közvetítésével (SAMAD 2011, 22–23). Stein Aurél még azt is megkockáztatja, hogy a Nijában használt pecsétlők még csak nem is Gandhárában készültek, hanem gandhári mintákat követő helyi mesterek („köbevézők”) kezeit dicsérik, amit széles körű elterjedésük is bizonyít, ugyanis Stein szerint a pecsételőket nemcsak a tisztviselők, hivatalnokok, de a társadalom szélesebb rétegei is egyöntetűen használták (STEIN 2007, 21).

Ugyanakkor magukban az épületekben nemcsak az említett fából készült elemek tükrözték a gandhári művészet hatásait. Azon a néhány festett falszakaszon (különösen az N. III. komplexumban), amelyet sikerült dokumentálni, számos, a görög-buddhista díszítőművészetben is jól ismert motívum jelenik meg. Ezek döntő többsége olyan vörös és fekete sorminta, amely vagy vonalkombinációkból, cikcakkvonalakból és ismétlődő geometriai mintákból vagy nagy (lótusz)virágos szalagokból áll (vö.: RHIE 1999, 365).

A telepen előkerült tárgyak egy részével kapcsolatban ugyanakkor joggal merül fel a közvetlen kínai eredet gyanúja is. A finom lakkárak, vagy bronztükrök kétségkívül Kína központi területeiről érkeztek, mint ahogyan több finom selyemmel kapcsolatban is valószínűsíthető a közvetlen kínai eredet (annak ellenére, hogy selymet helyben is állítottak elő). Kérdés persze, hogy mindez a kiterjedt kereskedelem eredménye avagy a helyi kínai közösség révén idekerült tárgyakról van-e szó (a további részleteket lásd alább).

A finom, átlátszó, metszett zöld és sárga üvegek, üvegárak (üvegpoharak, gyöngy nyakláncok és gyöngy karkötők gyöngyei stb.) a Mediterráneum térségéből érkezhettek ide, csakúgy mint a szórványként felgyűjtött vörös-tengeri korallak és más apróságok. India felé

mutatnak ugyanakkor az elefántcsontból faragott játékkockák és egyes pecsételők, és pecsétlenyomatok (különösen azok, amelyek például Buddhát avagy egy-egy elefántot ábrázolnak). E tárgyakkal kapcsolatban szintén felmerül a kérdés, hogy közvetlenül, az említett területről érkeztek-e – viszonylag rövid idő alatt – ide, avagy itt is a gandhári kultúra szatellit szerepével kell számolnunk és egy hosszú időn át tartó többszörös közvetítési folyamatról van-e szó.

Számos lelet nyilvánvalóan belső-ázsiai nomád hatásokat tükröz. Itt is kérdéses persze, hogy a „nomád” típusú tárgyak közvetlen forrásból származtak-e, avagy közvetítőkön keresztül jutottak ide. Nem lehetetlen tehát, hogy a lelőhelyen feltárt xiongnu jellegű, háromélű bronz nyílhegyek az ázsiai hun anyagi kultúra helyi hatását mutatják, de az sem, hogy a település fénykorában már számos xiongnu fegyvert lemásoló és eredményesen használó kínaiak révén kerülhettek ide ezek a tárgyak (de ugyanez elmondható a bőrből készült pikkelypáncélokról is).

A nemezből készült ruhák stb. szintén nomád jelleget mutatnak, de tudnunk kell azt is, hogy a Kr. e. 2. évezredben Nijától nem túl nagy távolságra eltemetett csercseni férfin már nemezből készült ruha volt, ráadásul a Krisztus születését követő periódusban már Kínában is állítanak elő nemezt. A tűzgyújtók, kerámiák és más tárgyak inkább helyi vonásokat mutatnak.

A megfigyelt régészeti jelenségek és leletek alapján tehát mindenképpen számos mesterség helyi meglétével, valamint a helyi kézművesipar komoly volumenével számolhatunk. Így Nijában élniük kellett olyan építőmestereknek is, akik az agyagtéglák vetésében avagy a házak szerkezetének megépítésében járatosak voltak (de falat is tapasztottak, valamint agyagpadokat és tűzhelyeket is képesek voltak megépíteni).

Ugyancsak fontos szerepük lehetett azoknak a képzett asztalosoknak és fafaragóknak, akik nemcsak a házak egyszerű fagerendáit voltak képesek megfaragni, de olyan szakmai tudással is rendelkeztek, amely gandhári motívumok egész sorát eredményezte gyámpárkányokon, szobrokon, finoman faragott székeken és más bútorokon. Aprólékosan megmunkált hangszerek, fatáblák, valamint esztergált fapoharak és munkaeszközök stb. árulkodnak arról, hogy balták és szekercék mellett finom vésőkkel, fűrészekkel, sőt esztergáló szerkezettel is rendelkezniük kellett e mestereknek.

A településen talált, igen nagy mennyiségű kerámia kétségtelenné teszi fazekasok jelenlétét, míg a bőrtermékek, kaptafák stb. vargák és bőrművesek munkájáról árulkodnak.

Annak ellenére, hogy Cađotában az említett kézművesek mellett a fémek megmunkálásával foglalkozó kováccsal/kovácsokkal és akár több ötvössel is számolhatunk

(ez utóbbiakra utalhatnak az előkerült gyűrűk, csüngők), a lelőhelyen majdhogynem a fémtárgyak teljes hiányát konstatálhatjuk. A fém az ókor és a középkor folyamán egész Euráziában rendkívül komoly értéket képviselt. Ráadásul bármelyik fémről legyen is szó, azt újra lehetett hasznosítani, ezért semmi meglepő sincs abban, hogy a település épületeit kiürítő utolsó lakosok (majd a később ide vissza-visszatérő „kincsvadászok”) az utolsó szögig megpróbálták mindent elvinni (DI COSMO 2000, 403). Ennek következtében jóformán csak szórványból származó fémtárgyakat ismerünk a lelőhelyről, ezek pedig többnyire apróbb bronz- és vastárgyak (övcsatok, nyílhegyek stb.) voltak; nagyobb méretű fémtárgyak, így pl. szerszámok vagy mezőgazdasági eszközök csak az alább bemutatandó temetőből kerültek elő (egy fanyelű, de vasból készült éllel rendelkező sarló és szintén fanyelű vaskések). A fémtárgyak (így a fegyverek) olyan értékesek lehettek, hogy a temető leggazdagabb sírjába (amely az egyik nijai király temetkezése lehetett) is csak egy üres törhüvelyt tettek, a valószínűleg messzi földről idehozott tört ugyanis nem temették el egykori tulajdonosával.

A kézművestermékek egy részét az itt lakó családok nyilvánvalóan főként maguk állították elő. Így a gyapjú-, nemez-, pamut- és selyemtextíliák egy része is a házaknál készülhetett, és valószínűleg az asszonyok munkáját dicsérik (a szövőszékek, amelyeknek sajnos nyomát sem találták a lelőhelyen, minden bizonnyal szinte mindegyik komplexum állandó kellékei lehettek; mint ahogyan az orsók, fakártolók, tűk, gyűszűk, amelyek közül számos példányt sikerült megtalálni és dokumentálni). Nem vitás, hogy az apróbb tárgyak közül is jónéhány (pl. tűzgyújtók, seprűk, nyársak stb.) a házaknál készülhetett. Mindez azonban nem kérdőjelezi meg a társadalmi-gazdasági szerepek finom hálóját, melyben az alapvetően földműveléssel foglalkozó egyszerű családoktól, a katonákon át, a rendeleteket feljegyző írnokokig (akikre a számos írott dokumentum mellett a megtalált írotollak és a pecsétlők garmadája is utal) mindenkinek meghatározott helye és szerepe volt.

A megfigyelt régészeti jelenségek és a feltárt leletek alapján a nijai település egy összetett és bonyolult, rétegzett és kifinomult társadalom lenyomatát nyújtja számunkra. Az egyszerű földműves családok viszonylag szerény berendezésű, egyszerű építésű lakóházaitól egészen a legelőkelőbbek faragott bútorokkal, szőnyegekkel, selymekkel gazdagon berendezett „udvarházaiig”, ahol elefántcsont kockákkal játszottak, kompozit reflexijakkal vadásztak (mint az a temetkezésekből kiderült, gitárszerű hangszereken (vö. N. IV.) játszott zenét hallgattak és akár drága gyümölcsöket ehetek a település előkelői és vezetői, miközben (az itt előkerült dokumentumok tanúbizonysága szerint – lásd alább) jogi- és kölcsönügyletekkel, bíraskodással és rengeteg minden mással foglalatostkodtak. A kép tehát már csupán a

telepjelenségek kiértékelésével is rendkívül színesnek mondható, de mindehhez még hozzájárul az itt feltárt temetőből és az itt előkerült írásos emlékekből levonható tanulságok egész tárháza.

6.3. A nijai temetőjelenségek

6.3.1. A Stein Aurél által feltárt temetkezések

A nijai telep mind jobb megismerése során az ásatók számára nem volt kérdéses, hogy az egykor itt élt közösség temetőjének/temetőinek is valahol a közelben kell lennie. Stein Aurélnak először 1901-en sikerült emberi maradványokra lelni az N. III. komplexumtól délre egy kisméretű, jóformán teljesen elpusztult rom közelében,⁴¹⁴ ezek a maradványok azonban vajmi keveset segítettek a település és egykori lakóinak jobb megismerésében. Az egykori temetkezéseket ugyanis a szél annyira elpusztította, hogy sem a sírok számát, sem formájukat vagy méretüket nem sikerült megállapítani, de még a koporsók meglétét sem sikerült igazolni. Ráadásul néhány összetört, megfehéredett csonton kívül nem sikerült semmi más összegyűjteni a felszínről (Ser. 236).

Az emberi csontok következő csoportja az N. IV. komplexum közelében (mintegy 548 méterre déli irányban) került elő. Az itt feltárt kis löszfennsíkron egy sárból tapasztott fal maradványait sikerült kibontani. A falak mintegy 60 cm vastagok voltak, de sehol sem haladták meg a 45 cm-es magasságot. A rom kutatása során két helyiséget lehetett azonosítani. Az első szoba kelet-nyugati irányban 5,18 méteres, észak-déli irányban pedig 4,57 méteres volt. A másik szoba méreteit nem lehetett megállapítani az előrehaladott erózió miatt. Stein maga (és nyomában a szakirodalom) valószínűsíti, hogy ez a kis építmény nem sorolható a 3–4. századi Nija komplexumai közé, ugyanis az épület járószintje 457 cm-rel (!) alacsonyabban volt, mint a közeli N. III. vagy N. IV. épület járószintje.⁴¹⁵ Sajnos miután semmilyen leletanyag nem került elő innen, így ez sem segíthetett az építmény hozzávetőleges korának megállapításában (AKh. 338). A második szoba által elfoglalt területen azonban – különösen annak szélerózió által érintett részében – szétszórt emberi csontok hevertek. A helyzet, ha lehet, itt még bonyolultabb volt. Miután sem sírokra utaló jelek, sem sírmellékletek nem kerültek elő, nagyon keveset mondhatunk ezekről az emberi

⁴¹⁴ Ez utóbbinak a település korszakához való tartozását nem sikerült minden kétséget kizáróan igazolni (Ser. 236, 6. jegyzet).

⁴¹⁵ Ennek köszönhető, hogy Stein semmilyen számot nem adott ennek a kis építménynek.

maradványokról. Nem világos a csontanyagnak az épülethez fűződő viszonya sem. A csontok rendkívül rossz megtartásúak, töröttek, széthasadozottak voltak, mindössze egyetlen koponya maradt meg viszonylagos épségben. Stein a csontok alapján arra jutott, hogy 6 holttest maradványainál nem lehetett itt több. Nem tartja azt sem kizártnak, hogy az építmény települhetett rá egy temetkezési helyre, de a nagy pusztítást végző szélerózió miatt pontos statigrafiai felmérést egész egyszerűen nem lehetett elvégezni.⁴¹⁶

1906-ban egy az N. XXVI. komplexumtól észak-északnyugatra mintegy másfél kilométernyire lévő területen vörös és barna kerámiadarabokkal keveredve újabb csontváztrödékekre bukkant Stein [III/1: 25. kép]. Nemcsak számos emberi maradvány hevert a felszínen, de jónéhány kifehéredett, kiszáradt, széthasadozott deszkalap is, amelyek nyilvánvalóan egykori deszkakoporsók darabjai voltak.⁴¹⁷ A nagyobbak meghaladták a 2 méteres hosszúságot is (ezek nyilvánvalóan a koporsók hosszanti oldalát alkották). Stein ekkor még nem látott arra lehetőséget, hogy többet tudjon meg a temetkezésekből a nijai település lakóira vonatkozóan (nem sikerült egyetlenegy ép csontvázat, vagy intakt koponyát feltárnia, amelyen méréseket végezhetett volna) (Ser. 236). Azt az ellentmondást azonban már Stein is érzékelte, amely a település buddhista vallási képe és a csontvázas temetkezések gyakorlata között húzódott. Úgy gondolta, hogy amennyiben a közösség valóban buddhista volt, akkor indai szokás szerint el kellett volna égetniük halottaikat. Ezek a temetkezések azonban egyértelműen korhasztásosak voltak. Az ellenmondást Stein végül nem oldja fel: nyitva hagyja nemcsak a vallási hovatartozás, de a pontos temetkezési szokások kérdését is (STEIN 2008, 161).

Még egy emberi maradványt sikerült feltárnia, méghozzá az N. XXI. jelű komplexum egyik északi szobájában. Itt, az agyagpad közelében egy emberi koponya feküdt, és ugyanazon csontváz csontjai pedig szétszórva kerültek elő az építményt körülvevő lejtőn. Nagyon valószínű azonban, hogy nem a ház eredeti lakóját találták meg, sokkal inkább egy szerencsétlenül járt „kincsvadász” maradványai feküdhettek itt; egy olyan emberé, aki a település felhagyását követő évszázadok során érkezhetett ide a várható zsákmány reményben, majd e romok között érte a halál.

Összeségében megállapíthatjuk, hogy a Stein által feltárt emberi maradványok és temetkezések két információ (korhasztásos rítus és deszkakoporsók használata) kivételével sajnos semmilyen komolyabb értékelhető adattal nem gyarapították a település egykori

⁴¹⁶ Ez a hely egyébként nincs messze a kínai–japán expedíció által feltárt „királyi temetőtől”, de nincs semmilyen adatunk a két temetkezési hely bárminemű összekapcsolódására.

⁴¹⁷ Ezek voltak tehát az első valóban értékelhető sírleletek a lelőhelyen.

lakóiról alkotott képünket.⁴¹⁸ Ez a helyzet a 90-es évek közepén a kínai–japán expedíciók kutatásainak köszönhetően egycsapásra megváltozott.

6.3.2. A kínai–japán expedíció által feltárt temetők

Steint követően a pekingi nemzeti múzeum kutatója, Shi Shuqing végzett komolyabb vizsgálatokat 1959-ben a területen. Ő azonban nem talált sírokat (SHUQING 1962, 20–27), de még ugyanebben az évben a Xinjiang Ujgur Autonóm Tartományi Múzeum munkatársa, Yuchen Li két temetkezést tárt fel (59MNM 001 és 59MNM 002). A második rendkívül rossz megtartású volt, a szélerózió javarészt elpusztította, de az elsőben egy férfi és női holttestet tartalmazó koporsós sír került elő (vö.: MYRDAL 1979, 115–116; LITVINSKIJ 1995, 48; RHIE 1999, 342, 35. jegyzet). A feltehetően egy házaspárt őrző sírból egy lábakon álló közös deszkakoporsóból gyönyörű selyemkaftán [III/1: 291. kép], kakas vagy fácán formájú, különleges alakú selyempárna [III/1: 310. kép], fésűk, gyapjútextíliák [vö.: III/1: 317. kép],⁴¹⁹ papírdarab (az első papírlelet Nijában), kerámiaedények, piperetáska, bronztükrök, íj, nyíl, tegez és más tárgyak egész sora került elő (RHIE 1999, 359; FENG – ZHIYONG 2000, 17, 106; YANG 2004, 296; FENG 2010, 1–2).⁴²⁰

Az 1988-ban meginduló – közös kínai–japán szervezésű – hitelesítő ásatások hetedik szezonjában, 1995-ben a régészek egy a korábbi síroktól teljesen elkülönülő, apró temetőt tártak fel, mely minden korábbi várakozást felülmúló leletanyagot eredményezett. A temető az 1-es számot kapta. Az összesen 8 feltárt sír legfontosabbjai és leggazdagabbjai a leletanyaguk alapján – minden kétséget kizáróan – a nijai királyi család tagjainak temetkezései voltak.⁴²¹ A 8 temetkezés többsége bolygatatlan volt,⁴²² a sírokban előkerült

⁴¹⁸ Nem úgy mint a korszakba tartozó más lelőhelyeken, így például Loulanban és Yingpanban, ahol Stein több jó állapotban maradt sírt (bennük kivájt rönkkoporsókkal és ácsolt deszkakoporsókkal, valamint gazdag régészeti leletanyaggal, textíliákkal stb.-vel gazdagon ellátott temetkezésekkel) tárt fel sikeresen [vö.: III/1: 256–258. kép]. A sírokból a testek jelentős része a rendkívül száraz éghajlat hatására mumifikálódott állapotban került elő (vö.: MAIR 2008, 84–86; MAIR 2010, 23–32).

⁴¹⁹ A textíliák közül kiemelkedik egy indiai jellegű, Buddhát vagy bódhiszattvát (esetleg egy kusán istennőt, a gazdagságot jelképező *Ardoch*sót) ábrázoló selyemdarab, az indiai (kusán) kultúra egyik eklatáns bizonyítéka (vö.: WATT et al. 2004, 196–197 [III/1: 282. kép]). Nyugati minták gyakorta jelennek meg a Shanshan Királyság textíliáin: Loulan és Shampula közelében kerültek elő azok a selyemdarabok, melyek egyértelműen nyugati, hellenisztikus görög vagy római arcképeket, valamint egy autentikus nyugati kentaurt ábrázolnak, mindezt egyértelműen nyugati (mediterrán) stílusban [III/1: 283–284. kép] (TUCKER 2003, 184; WATT et al. 2004, 194–195; LIU 2010, 18).

⁴²⁰ A sírt ásatói a Kr. u. 1–2. századra datálták (Xinjiang Museum, Xinjiang Mingfeng Xianbei Dashamuzhong Gu Yizhi Muzhangqu Donghan Hezhangmu Qingli Baogao. *Wenwu* 6 (1960), idézi: FENG 2010, 1, 1. jegyzet); Meng Fanren a sírból előkerült bronztükrök és a selyemleletek alapján azonban már a 4. század elejére–közepére keltezi a sírt (idézi: RHIE 1999, 359, 73. jegyzet).

⁴²¹ Az M3-as és M8-as sírokban elhelyezett uralkodókat a kutatás *Desert kings*nek, azaz „Sivatagi királyoknak” nevezte el.

deszkaporsók, valamint a bennük fellelt és zömében mumifikálódott holttestek és mellékleteik kiváló állapotban, *in situ* őrződtek meg.⁴²³ A temető és a benne talált leletanyag épsége és tudományos (valamint művészeti, kultúrtörténeti) értéke az évtized (más vélemények szerint az évszázad) 10 legjelentősebb kínai feltárása közé emeli a nijai 1. számú temetőt.⁴²⁴

A sírok a *sztúpától* mintegy öt kilométerre északra lévő területen, a rommező felső (északi) harmadában elhelyezkedő komplexumok (N. X., N. XI., N. XII. stb.) között, egy erodált, tamariszkuszkúpokkal és alacsony homokdombokkal borított területen elszórva kerültek elő [III/1: 241. kép]. Az észak-déli, illetve északkelet-délnyugati tájolású, alapvetően lekerekített sarkú téglalap alakú sírok felszíntől számított mélysége általában 80–120 cm között mozgott, eredeti mélységük az egykori járósínt pusztulása miatt nem volt megállapítható.

A nagyfokú környezeti változásnak tudható be talán az is, hogy az ásatóknak semmilyen sírjelet, sírjelölő objektumot nem sikerült megfigyelnie. Ezek meglétét azonban mindenképpen feltételeznünk kell. A Shanshan Királyság fővárosának, Loulannak az egyik temetőjében a korszakból jól ismert, faragásokkal díszített sírjelölő oszlopok (vagy karók) egész sorát dokumentálták (vö.: BERGMAN 1939, 62–64, 67–68; lásd még: HANSEN 2004, 281); ráadásul a két leggazdagabb nijai sír: az M3-as és M8-as szuperpozíciója (és a bennük nyugvó, két generációt képviselő egy-egy jingjuei király /és hitveseik/ – lásd: alább) arra mutat, hogy a két sírt tudatosan ásták egymás fölé (FENG – ZHIYONG 2000, 17). Ebből pedig egyenesen következik az, hogy a korszak emberei számára valamilyen jel éveken vagy évtizedeken át biztosan mutatta a sírok pontos helyét.

A temetőben mindegyik sír esetén koporsós temetkezéseket figyeltek meg.⁴²⁵ A koporsók alapvetően két típusával lehet számolni:⁴²⁶ az egyszerű fatörzsből vájtak mellett

⁴²² Közöttük egy olyan is volt, amely meg volt égve, és amelyben néhány csonton, textiltöredéken, megégett fán és homokon kívül semmi sem volt. (Ez utóbbi sír rítusában a legközelebb állt az indiai hamvasztásos buddhista temetkezésekhez).

⁴²³ A holttesteket valójában nem vetették alá mumifikálási eljárásnak, a testek a rendkívüli szárazságnak és a lebomlásért felelős mikrobák hiányának köszönhetik kiváló, a sírba kerülésükkel gyakorlatilag megegyező állapotukat (vö.: MAIR 2008, 84–86; MAIR 2010, 23–32). Ugyanez érvényes a számos – szerves anyagból készített és más körülmények között amúgy elpusztuló – mellékletre: fatálakra, selymekre, bőrből készült tegezetre stb.-re is.

⁴²⁴ A kínai–japán expedíciónak az említett 8 bolygatatlan sír mellett további emberi maradványokat sikerült megfigyelnie, ezek a temetkezések azonban a szél pusztításainak köszönhetően erősen rongálódott állapotban kerültek elő, többnyire csak kiféhéredett emberi csontokat, koporsódeszkákat lehetett dokumentálni [III/1: 242–243. kép].

⁴²⁵ Loulanból ismerünk olyan eseteket is, amikor a holttestet koporsó nélkül helyezték a sírba, ilyenkor az elhunytakat textíliába, például szőnyegekbe tekerve temették el [vö.: III/1: 256. kép].

⁴²⁶ Ugyanezek a koporsótípusok megfigyelhetők voltak Loulanban is [III/1: 257. kép], ahol mintegy 120 koporsós temetkezésből 8 volt intakt (BERGMAN 1939, 68–73; vö.: HANSEN 2004, 281).

deszkából ácsolt darabok is előkerültek (vö.: HANSEN 2004, 282).⁴²⁷ A temetőben voltak egyes és kettős temetkezések is. Ez utóbbiak esetében mindig egy nő és egy férfi (több mint valószínű, hogy házaspárok) feküdtek a sírokban. A kettős temetkezéseknél a feltárók mindig ácsolt deszkakoporsót tapasztaltak, amelybe mind a két holttestet és a számukra útravalóként adott mellékleteket is elhelyezték.⁴²⁸ A koporsók hossza többnyire 185 és 220 cm között volt, szélességük 60 és 100 cm között változott. Nagyon jellegzetes méretekkel rendelkező például az M8-as sírban dokumentált ácsolt fakoporsó, melynek hossza: 220 cm, szélessége: 97 cm, magassága: 98 cm volt. A koporsók összeszerelését csapolások segítségével oldották meg, koporsókapcsokat az ásatók nem találtak (FENG – ZHIYONG 2000, 41).

A kettős temetkezések viszonylag magas arányából úgy tűnik, hogy a nijai arisztokrácia körében az Indiából is jól ismert szokás dívott, miszerint a férj halálakor a feleségre is halál várt, vagy úgy, hogy rituális öngyilkosságot kellett elkövetnie, vagy úgy, hogy a nőket egyszerűen meggyilkolták.⁴²⁹

A sírokban talált személyek fizikai antropológiai és genetikai (mitokondriális DNS) vizsgálatai megerősítették, hogy a nijai populáció nyugat-ázsiai antropológiai vonásokkal rendelkezik, genetikailag pedig az U3-as szub-haplocsoportba sorolható. A jellemzően fehér bőrű és szőke hajú egyedek genetikailag a közel-keleti és iráni populációkhoz kapcsolódnak (DINWIDDIE 1996, 4; HANSEN 2004, 281; CHENGZI et al. 2007, 76; CUI et al. 2009, 3916; MAIR 2010, 29).⁴³⁰ Cui és társai vizsgálatai szerint europid, kelet-mediterrán jellemzőik vannak túlsúlyban (CUI et al. 2009, 3917–3918).⁴³¹ Ez a tény azért is roppant érdekes, mert ez a szub-haplocsoport unikális Xinjiangban, és nagyon kis esetszámmal jelenik meg egész Belső-Ázsiában is (CUI et al. 2009, 3921).⁴³²

A kínai kutatók végül összesen öt temetőt feltételeznek, amelyek Ruan Quirong véleménye szerint a települést egykor uraló öt családhoz kapcsolhatók (QUIRONG 2001, 240).

⁴²⁷ A koporsók négy lábon álltak (DINWIDDIE 1996, 4).

⁴²⁸ Nem volt jele annak, hogy a koporsóra, vagy a koporsó mellé a sírgödörbe helyeztek volna tárgyakat, egyéb mellékletet.

⁴²⁹ Sajnos nagyon kevés adattal rendelkezünk így annak megállapítása, hogy ezt a szokást vajon az alsóbb társadalmi osztályokban is gyakorolták-e jelenleg nem lehetséges.

⁴³⁰ Már Stein is loulani ásatásai során szőke hajú, vörös bajuszú emberekről ír (IA. 288, 743). A loulani ásatások során újabban előkerült személyek antropológiai vizsgálatából még többet tudunk meg az itt élők antropológiai jegyeiről. Egy loulani 6 fős mintából, 1 dél-szibériai eredetű mongolid típusú vonásokkal rendelkező, 5 azonban – hasonlóan a nijai mintákhoz – kaukázusi-kelet-mediterrán rasszjegyeket mutatott (YANG 2004, 295).

⁴³¹ A korábbi vizsgálatok kimutatták, hogy a kelet-mediterrán típusba sorolható populációk a Közel-Kelet és Irán irányából már a vaskort megelőzően átkeltek a Pamíron és elérték a Tárím-medence déli peremét (CUI et al. 2009, 3921).

⁴³² Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az U3 szub-haplocsoport képviselői kis esetszámmal ugyan, de Indiában is előfordulnak (MAJI – KRITHIKA – VASULU 2008, 90–91).

Már az elsőként feltárt, M1. számú, női halottat tartalmazó sír is arról árulkodott, hogy egy nagyon gazdag temetkezőhelyre találtak a régészek. Az M1. sírból számos textilra került elő, így például egy különleges, kék színű, geometrikus mintasorral díszített élénksárga selyemkesztyű (M1: 42 – h.: 33,8 cm, sz.: 15,2 cm), mely a viselője ujjainál nyitott volt [III/1: 300. kép].⁴³⁴ A sírban találtak egy alapvetően *jin*-selyemből⁴³⁵ készült illatszeres zacskót is (M1: 18 – h.: 11,5 cm, sz.: 11,2 cm [III/1: 499–500. kép]),⁴³⁶ melyhez hasonló a további sírok mellékleteinek is szerves részét képezték [vö. pl.: III/1: 501. kép stb.] (FENG – ZHIYONG 2000, 65, 88).

A mind közül az egyik leggazdagabbnak bizonyult M3. sír kettős temetkezés volt. A pontosan észak–déli tájolású sírban egy viszonylag keskeny, ácsolt deszkakoporsó került elő, négy sarkán négy vastagabb, cölöpszerű „sarokfával” (ezek a koporsók „lábaiként” is funkcionáltak vö.: DINWIDDIE 1996, 4). Ez utóbbiakhoz rögzítették a láda alsó és oldalsó deszkáit csapolások segítségével [III/1: 244–245. kép]. A képeken is jól látható, hogy a láda két hosszanti oldalát felülről két, szintén csapolással rögzített keresztmerevítő is egymáshoz

⁴³³ A temetkezések és a bennük előkerült leletanyag teljes részletességgel történő bemutatása és elemzése, valamint a leletanyag párhuzamainak, régészeti és kulturális háttérének teljes felvázolása – csakúgy mint a telepjelenségek esetén – túlfeszítené jelen dogozat terjedelmi kereteit, köszönhetően a sírokban előkerült sok száz (összességében közel ezres nagyságrendű) különleges és többnyire egyedi leletnek. E 8 sír minden részletre kiterjedő elemzése akár egy önálló disszertáció anyagát is jelenthetné. Nekem azonban nem ez volt a célom. A dolgozat célkitűzéséhez igazodva én most csak a legfontosabb jelenségeket és legkarakteresebb részleteket emelem ki, törekedve arra, hogy a „másvilágra” felöltöztetett és útravalóval ellátott halottak egykori életére vonatkozó legmarkánsabb információkat összefoglaljam itt. A kiválasztás fontos szempontja volt persze az is, hogy megfelelő képpekkel is alá tudjam támasztani mondandómat [vö.: III/1. képkötet].

⁴³⁴ Hasonló kesztyűk egész sora került elő a további sírokból (pl.: M3: 51 stb.).

⁴³⁵ Az alábbi sírokban előkerült textíliák alapvetően három csoportba sorolhatók: polikróm *jin*-selyemszöttesek, monokróm damasztok, valamint egyszerűbb kivitelű, hímzett szövetek és selymek. A *jin*-selyem volt a legkomolyabb technikát igénylő és legértékesebb közöttük (vö.: DIEN 2007, 326). E selyemfajta esetén mindegyik láncfonalat megfestették az általában ötféle alapszín valamelyikére, majd a szövőszékre feszítették (néha akár 220 láncfonalat is centiméterenként), s végül meghatározott minta alapján megszőtték őket. A kész termék az arannyal vált egyenértékűvé, amelyet mi sem bizonyít jobban minthogy a kínai *jin* karakter félig az arany, félig pedig a selyem jeléből áll össze (FENG – ZHIYONG 2000, 24). A *jin*-selymek érdekes vonása, hogy néhány kivételtől eltekintve öt színből állnak össze. Ezek között általában három alapszín van, amelyet további két szín szokott még kiegészíteni. A legelterjedtebb öt szín a fehér, a fekete, a kék, a vörös és a sárga (néhány nijai textilra esetén a feketét kézzel, a kéket zölddel helyettesítették, így a selymek kék, vörös, sárga, zöld és fehér színűek). Ezek kétség kívül az öt alapelemre utalnak: a fémre, a fára, a vízre, a tűzre és a földre, valamint az öt bolygóra: a Vénuszra, a Jupiterre, a Merkúrra, a Marsra és a Szaturnuszra, de lehetséges, hogy az öt irányra is: nyugat, észak, kelet, dél és a középpont (VAINKER 2004, 62–63; FENG 2004, 67–68; FENG 2010, 1–7).

⁴³⁶ A kis zacskó előlapja teljes egészében *jin*-selyemből, a hátlapja viszont gyapjából készült. Az egész kis táskát végül egy újabb selyemmel szegték le. Az előlapon kör alakú nyílás segítségével lehetett bele illatszereket vagy apróbb tárgyakat helyezni, de megmaradtak a selyemszalagok is, amelyekkel egykoron rögzítették (FENG – ZHIYONG 2000, 88).

kapcsolta [III/1: 253–255. kép].⁴³⁷ A merevítések természetesen nemcsak a koporsó oldalait voltak hivatottak megtámasztani, de a koporsófedél súlyának viselésében is segítettek [III/1: 243., 246. kép]. Céljuk nyilvánvalóan az volt, hogy a temetést követően a koporsóra dobált nagyobb mennyiségű homok súlya ne szakíthassa be a viszonylag széles, de kevésbé vastag deszkalapokból ácsolt koporsófedele.⁴³⁸

A viszonylag keskeny koporsóban egy nő és egy férfi (minden bizonnyal egy házaspár) kiváló állapotban maradt, mumifikálódott holttestét dokumentálták (FENG – ZHIYONG 2000, 73). A férfi a koporsó nyugati felében került elő, a testen és mellette számos tárgy feküdt, szorosan mellette felesége, szintén különféle tárgyakkal körülvéve. Fejüknél nem, de lábuknál további mellékletek egész sora (pl.: étellel teli edények stb.) kerültek elő látszólag mindenféle rendszer nélkül felhalmozva, egymásra hányva [III/1: 252–253. kép].⁴³⁹

A koporsón belül a holttestek egy igen nagy méretű, sárga szőnyegbe voltak becsavarva (M3: 28 – h.: 295 cm, sz.: 128 cm). A hatszögletű mintával díszített szőnyeg viszonylag rossz állapotban volt, szakadások, sérülések nyomait figyelték meg rajta; láthatóan egy korábban hosszú ideig használt használati tárgyról van tehát szó [III/1: 319. kép].⁴⁴⁰

A szőnyegbe csavart holttestekre egy összetekert selyempaplant helyeztek, mely az említett szőnyeg után az M3. sír második legnagyobb méretű tárgya volt (M3: 24 – h.: 68 cm, sz.: 94 cm [III/1: 307. kép] (vö.: HANSEN 2004, 285)). A *jin*-selyemből készített paplant voltaképpen két különálló selyemdarab összeerősítéséből hozták létre. A még mindig élénk kék színű paplanon vörös és krémszínű szálakkal szőtt felhőmintázat, valamint kínai karakterek láthatók [III/1: 308. kép]. A kutatás szerint a paplanon megjelenő felirat (*wanghou hehun qianqiu wansui yi zisun* – „a királyok és a nagyurak házasságának ezer őszig és tízezer évig kellene tartania, gyermekek és unokák kellenének nekik” (vö.: HANSEN 2004, 285)) alapján a selymet Közép-Kína egyik hivatalos selyemgyártó műhelyében készíthették, és a tárgy valószínűleg házassági ajándékként kerülhetett a sírban fekvő személy tulajdonába [III/1: 266–267. kép] (FENG – ZHIYONG 2000, 73).

A holttesteket azonban nemcsak az említett szőnyeggel takarták le, a térségben a korszak hagyományos temetkezési szokásai közé tartozott ugyanis a halotti lepel vagy halotti

⁴³⁷ Az alább bemutatandó M8. sír esetében egyetlen ilyen keresztirányú merevítést képeztek ki, ez azonban az M3. koporsójának viszonylag vékony, keskeny merevítőrúdjaival szemben vastkos, széles darab volt [vö.: III/1: 247., 252. kép].

⁴³⁸ Mind az M3., mind az M8. sírok esetében a koporsó fedele 5 hosszú deszkalapból állt. A koporsók hosszanti oldalfalait 3–3, rövidebbik oldalfalait pedig 4–4 deszkából ácsolták össze [III/1: 251–252. kép].

⁴³⁹ A rendezettség hiánya többek között a koporsó szűkösségének és a tárgyak nagy számának tudható be.

⁴⁴⁰ Láthatóan nem a királyi „rezidencia” legjobb állapotban lévő szőnyegébe csavarták be az elhunytakat.

maszk sírba helyezése is. Az M3. sír női holtteste esetében erre a célra egy *jin*-selyemdarabot választottak ki (WATT et al. 2004, 119; M3: 26 – h.: 64 cm, sz.: 58 cm [III/1: 313. kép]).

A női halotti lepel voltaképpen egy a geometrikus és növényi ornamentika szabályos váltakozásával felépített motívumra épülő, világosbarna selyemszövet volt [III/1: 314. kép],⁴⁴¹ amelyet egy élénkvörös selyemszegéllyel kereteltek, melyhez felül két selyemszalagot varrtak; a halotti leplet e két szalag segítségével lehetett rögzíteni (FENG – ZHIYONG 2000, 76; WATT et al. 2004, 119). A nő arcát egy hosszú, élénk színű mintás selyemsállal is körbetekerték (M3: 41 – h.: 186 cm, sz.: 25 cm). A rombuszmintás szövet kék és vörös négyszögekből áll össze [III/1: 304–305. kép]. A sál végei – divatos módon – rojtosra voltak „meghagyva” (FENG – ZHIYONG 2000, 70).

A sírban fekvő férfi arcát is selyemlepel borította, ez azonban jóval kisebb méretű volt ez előzőnél (h.: 53 cm, sz.: 35 cm). A lepel eredetileg nem erre a célra készülhetett, ugyanis ugyanabból a selyemdarabból vágták ki, amelyből a nő sírba tett kesztyűje is készült (vö.: M3: 51 [III/1: 298–299. kép]) (FENG – ZHIYONG 2000, 75).

A sírba tett férfi és nő viselete egyébként nem tért el jelentősen. Felsőruházatként kaftánt, alatta magas nyakú inget viseltek. Nadrágot hordott ugyanakkor nemcsak a férfi, de a nő is. Lábukon selyemcsizma, illetve bőrcipő volt.⁴⁴² Mindebből egyenesen következik, hogy a nijai előkelő férfiak és nők ruházata bizonyos szempontból hasonló életfeltételeket, életstílust tükröz, amelybe (a nadrág alapján) valószínűleg beletartozott a lovaglás is. E szerint a Jingjue Királyságban a nők is minden bizonnyal lovagolhattak (FENG – ZHIYONG 2000, 59).⁴⁴³

A sírból előkerült több selyemkaftán közül kiemelkedik egy mai szemmel is rendkívül tetszetős kockás darab, amelyet szintén egy nagyon értékes *jin*-selyemdarabból készítettek (M3: 40 – h.: 122 cm, sz.: 225 cm [III/1: 285. kép]).⁴⁴⁴ A selyem színei (sárga, kék, barna, vörös) ma is elképesztően élénkek [III/1: 286. kép]. A kaftán oldalról volt nyitható, egymást

⁴⁴¹ Az egyetlen növényi motívum, amely a Han- és Wei-dinasztia textíliáin egyaránt előfordul a som. Ezen a selyemből készült halotti leplen épp e növény stilizált ábrázolása tűnik fel. Egy hasonló mintájú, de más színű selyemdarab Loulanból is ismert [III/1: 281. kép]. Ezt a selyemtípust megemlíti a kései Zhao Királyságot megalapító, Shi Hu (335–349) császár egyik hivatalos selyemkészítő műhelyének termékei között is (FENG – ZHIYONG 2000, 76; WATT et al. 2004, 119).

⁴⁴² A selyemből készült lábbelikre lásd: RASCHKE 1978, 717, 239. jegyzet.

⁴⁴³ Ez az én olvasatomban az egykori nomád hagyományok egyes elemeinek továbbélését jelenti, a nők ugyanis zömmel a nomád társadalmakban ülték meg férfi módjára, nadrágban a lovat.

⁴⁴⁴ A selyemruhák viselésére a kharoṣṭhī dokumentumok is utalnak: vö.: RASCHKE 1978, 791, 627. jegyzet.

átfedő szélekkel. Alsó része ílymódon viszonylag széles volt, ujjai viszont keskenyek (FENG – ZHIYONG 2000, 55).⁴⁴⁵

A kaftán alatt Nija előkelői inget viseltek. Az említett kockás kaftán alatt az M3-as sír férfi egy magas nyakú, selyemdamasztból készített inget hordott (M3: 58 [III/1: 289. kép]). Az ing „belebújós” volt, sem elől, sem oldalt nem volt rajta nyílás, a magas, álló nyakra viszont összesen hét darab selyemszalagot varrtak, az ing nyakát – annak felvétele után – ezekkel lehetett szorosra húzni. Az ing ujjainak végére és a törzs oldalára piros selyempasszét varrtak (FENG – ZHIYONG 2000, 57).

A férfi és a nő által egyaránt viselt, fentebb már említett speciális formájú nadrágot ugyancsak *jin*-selyemből készítették (M3: 47 – h.: 118 cm, sz.: 20 cm; M3: 57 [III/1: 292–293. kép]). A felhők mellett lovasokat és különleges szárnyas lényeket ábrázoló selyem mintázata [vö.: III/1: 294. kép] jól ismert más belső-ázsiai lelőhelyekről, így Loulanból is [III/1: 278. kép].

Az előkelők kezükre kesztyűket húztak, amelyek mellett, hogy előkelő megjelenést biztosítottak viselőjüknek, praktikusak lehettek a hideg ellen is. Az M3. sírból is előkerült egy ilyen kesztyű (M3: 51 – h.: 34 cm, sz.: 16 cm), amelyet ugyancsak *jin*-selyemből varrtak [III/1: 299. kép]. Geometrikus mintázata valójában sematizált, hullámszerű felhőmintá [III/1: 299. kép] (FENG – ZHIYONG 2000, 64).⁴⁴⁶

A sírban fekvő nő lábán selyemből és gyapjúból készült csizma volt (M3: 53 – h.: 30 cm, sz.: 20 cm). A csizma két részből áll: az alsó sötét és világosbarna, valamint kék és zöld színű gyapjúból, a felső pedig kék, vörös és sárga/zöld mintás *jin*-selyemből készült [III/1: 325–327. kép] (FENG – ZHIYONG 2000, 66). A férfi holttest lábán *in situ* egy különleges cipőt lehetett dokumentálni: a talp teljes egészében bőrből készült, a felső rész viszont lánchorgolásos technikával összedolgozott textilszálból [III/1: 332–337. kép]. Ezen a vidéken a megoldás teljesen unikális ebben a korszakban (FENG – ZHIYONG 2000, 69).

A sírban számos további tárgy is előkerült, így egy kompozit visszacsapó reflexíj (ugyanolyan, mint amelyet az M5. és M8. sírokban is találtak), a hozzátartozó íjtegezzel, nyíltegezzel és nyílvevőkkel [vö.: III/1: 526–527. kép],⁴⁴⁷ több kerámiatál és egy korsó. Ez utóbbiak jól iszapolt agyagból készültek, vöröses színűre égetett, gyorskorongolt típusok

⁴⁴⁵ Az ugyanebből a sírból előkerült kaftánok technikailag hasonló megoldással készültek, talán kevésbé szép kivitelben, és kevésbé drága anyagokból [vö.: III/1: 287–288. kép].

⁴⁴⁶ Ehhez a megszólalásig hasonlító darab került elő a Shanshan Királyság fővárosából, Loulanból is [III/1: 312. kép].

⁴⁴⁷ A nyílhegyek bronzból és vasból készültek, típusukban megegyeznek azokkal a háromélű nyílhegyekkel, amelyek a telep feltárása során – többnyire szórványleletként – kerültek elő [vö.: III/1: 528–531. kép].

voltak. Bennük még jól érzékelhetően ott voltak az útravalóként adott halotti tor maradványai: báránycomb és köleskása stb. [III/1: 253. kép].

Különösen izgalmasak a sírban elhelyezett női mellékletek, így a korszak kínai női toalettbten elengedhetetlen úgynevezett „selyemhal” is (M3: 49 – h.: 13 cm [III/1: 505–507]). Az apró tárgy pontos funkcióját ebben a közegben és időszakban nem ismerjük, a későbbi Tang-dinasztia időszaka alatt (618–907) forrásainkból már arról értesülünk, hogy nemcsak a nők hordják, sőt mit több hivatali jelvénné, jelképpé vált (FENG – ZHIYONG 2000, 92).⁴⁴⁸

Ugyancsak karakteres tárgy volt az a lakkozott piperekészlet-tartó doboz, amelyet belül vörösre, kívül feketére festett a – minden bizonnyal – kínai mester (M3: 12 – h.: 14 cm, sz.: 13,5 cm [III/1: 477. kép]).⁴⁴⁹ A kerek, gyűrűs fedővel ellátott dobozban, kis selyemzsákban bronztükrő, fésű (a fésűkre lásd: HIGHAM 2004, 85), kis „illattasak”, faspulni rajta cérnával, valamint néhány selyemdarab volt [III/1: 479., 503–504. kép]. Az egész leletegyüttés kétség kívül Kína központi vidékeiről származott (FENG – ZHIYONG 2000, 84).

A piperekészlet legkiemelkedőbb darabja egy égszínkék és sárga selyemből készített, szájánál fehér selyemzsinórral összehúzható zsákocskában lelt kínai bronztükrő. A zsák szintén ugyanabból a sematikus hullámvonal-mintás *jín*-selyemből készült, mint a sírban talált kesztyű és selyem szemfedő [III/1: 484–485. kép]. A selyemtáskában egy remekbe szabott kínai bronztükrő is volt (M3: 12 [III/1: 479–482. kép]), amely egy központi „dudor” körül tekeredő sárkányt és nyomában egy tigrisszerű állatot ábrázol. A két állat küllős kerékszerű tárgyat „kerget”. A központi képmező körül öt körbefutó sáv figyelhető meg: egy teljesen sima, egy párhuzamos vonalakkal álló „rovátkolt”, egy „tigrisfogas”, egy cikcakk vonallal tagolt és végül még egy sima, amely viszont már egybefolyik a tükrő peremével. A tükrőnek sima lapos a hátoldala, a peremmel ellátott előlapja viszont konvex átmetszetű. A sárkány motívumot leszámítva az itt felsorolt jegyek a kései Han-dinasztia és a Három Királyság vagy még inkább a Nyugati Jin-dinasztia időszakára datálja a tárgyat, azaz a Kr. u. 2. század legvégétől a 3. század végéig (FENG – ZHIYONG 2000, 20).⁴⁵⁰

Az M3-as sír kibontását követően kiderült, hogy a sír szuperpozícióban volt egy másik sírral, ugyanis az M3-as alatt mintegy 50 cm-re másik sír körvonalai jelentkeztek. A feltárás során kiderült, hogy az M3. sírgödört egy korábban megásott, északkelet–délnyugati tájolású sírgödör északkeleti sarkára ásták rá [III/1: 251. kép]. A korábban megásott (tehát alsó) sír az M8. számot kapta. Mint kiderült a sír talán még az M3.-nál is gazdagabb temetkezést

⁴⁴⁸ Hasonlóan a xiongnu, majd az európai hun leletanyagból jól ismert cikádákhoz (vö.: BÓNA 1993; 210).

⁴⁴⁹ Több párhuzama is ismert a Shanshan Királyság területéről, így például Míránból [III/1: 478].

⁴⁵⁰ A motívumkincs jól ismert Kína egykori központi területeiről, nemcsak tükrökön, hanem például tetőcserepeken, textíliákon is előfordul [vö.: III/1: 483. kép].

tartogatott. A feltárt koporsóban *in situ* Jingjue, azaz Nija egy másik, ugyancsak kiváló állapotban fennmaradt, mumifikálódott előkelője és felesége feküdt [III/1: 247. kép]. A körülmények és a feltárt leletanyag alapján megállapíthatjuk, hogy az M8. temetkezésben az M3. sírban nyugvók előtti generáció képviselőit temethették el.

Az M8. tehát ugyancsak kettős temetkezés volt, az ácsolt deszkakoporsóban egy női és egy férfitesttel [III/1: 246., 282. kép].⁴⁵¹ A férfi eredetileg kb. 164 cm magas lehetett, és nagyjából a 40-es évei közepén járhatott halála időpontjában [III/1: 260–261. kép]. Rajta és a sírba fektetett feleségén, valamint mellettük és alattuk rengeteg különleges tárgy került elő (VAINKER 2004, 66–68).

A koporsóban nyugvók feje alatt például egy-egy hosszúkás, téglatest alakú selyempárna volt (M8: 29; M8: 35 – h.: 37 cm, sz.: 13,5 cm); a párnákat szalmával tömték ki ([III/1: 309., 341–342. kép] FENG – ZHIYONG 2000, 33).⁴⁵²

A férfi fején *jin*-selyemből készített, kúpos sapka volt (M8: 49 – sz.: 30 cm, m.: 24 cm [III/1: 262. kép]). A sapka anyagának világosbarna alapszínéhez vörös és kék emberalakok, valamint felhőmintázat és egy kínai felirat került [III/1: 263. kép]. A sapka peremét széles, sárga selyemszalaggal szegték le, melyből hátul egy összecsomózott, keskenyebb kék szalagpárt vezettek ki. A sapka összességében (típusában, anyagában, színében stb.) kínai kulturális hatásokat mutat, ugyanakkor a peremén belül egy nehezen olvasható kharoŝthi felirat is található,⁴⁵³ újabb bizonyítékként a Nija-komplexum különleges multikulturális világának.⁴⁵⁴

A sírban nyugvó férfin és nőn egyaránt kaftán volt; a férfi igen hosszú ujjú, sárga gyapjúkaftánjának szélén elől és oldalt, valamint a karok végénél körben egy igen széles *jin*-selyem rávarrás húzódik végig [III/1: 260. kép]. A kaftán karjait belül élénk vörös színű selyemmel bélelték (FENG – ZHIYONG 2000, 28). A *jin*-selyem vörös alapszínét alapvetően kék, sárga és krémszínű minták színesítették. A minták között a szokásos felhőmotívumok mellett madarakat, tigriseket és más ragadozókat, illetve mítikus állatokon lovagló alakokat is

⁴⁵¹ Amennyiben a kettős temetkezés csak egyszer fordult volna elő a királyi temetőben, véletlenszerűnek is tarthattuk volna a király és a királyné együttes eltemetését, a többszöri példa azonban arra mutat, hogy a király halála szükségképpen maga után vonta a királyné meggyilkolását is. Csak így magyarázható, hogy mind az M3. mind az M8. királyi sírokban a férfi (azaz a király) mellett ott feküdt egy női test (azaz a királyné) is (lásd följebb is).

⁴⁵² Hasonló párnát 1959-ben sikerült feltárni a lelőhelyen (annak méretei: h.: 45 cm, sz.: 16,5 cm, m.: 8,8 cm). Ez utóbbi alakja egy kakasra vagy fácánra emlékeztet (FENG – ZHIYONG 2000, 74). Nem világos, hogy a párnák a sírokban nyugvók által életük folyamán is használt párnák voltak avagy csak a temetési szertartás részeként használták őket.

⁴⁵³ Elérhető jó minőségű fotó hiányában sajnos nem állt módomban a feliratot elolvasni.

⁴⁵⁴ A temetőből azonban kerültek elő különlegesebb sapkák is, így például az M5. sírból napvilágott látott egy fönixdíszes fejfedő [III/1: 264–265. kép] (lásd még alább).

fel lehet fedezni.⁴⁵⁵ Egy kínai feliratot is a szövetbe szőtték: *yan nian yi shou da yi zhi shun*, azaz „hosszú élet és szerencse a gyermekeknek” (vö.: FENG 2004, 68 [III/1: 269., 273–277. kép]). A valószínűleg egy gyermekáldás hírére készült, majd odaajándékozott rendkívüli selyemszövet párhuzamai Loulanból és Kína középső területeiről ismertek [vö.: III/1: 278–280. kép].

A kaftán alatt – csakúgy mint az M3. sír esetében – magas nyakú inget viseltek (M8: 50). Az élénksárga selyeming „belebújós” volt: csak a nyakrészen keresztül lehetett fölvenni. Oldalán és a szűkre szabott karok végén körben sötétkék selyempasszé volt rávarrva. Ugyanebből a sötét anyagból varrtak egy széles csíkot a magas gallérra, amelyből további szalagok lógtak le. Ezekkel lehetett szorosra húzni és rögzíteni az ing nyakát [III/1: 290. kép] (FENG – ZHIYONG 2000, 57). Az ing lényegében ugyanolyan szabásminta alapján készült, mint az M3.-ból előkerült darabok.

Az M8. sírban azonban volt egy olyan különleges tárgy is, amilyen az M3. sírból – sőt az egész temetőből – nem került elő. A holttest jobb oldalánál egy selyemből készült, egészen kiemelkedő minőségű, élénk színekben pompázó karvédő feküdt (M8: 15 – h.: 18,5 cm, m.: 12,5 cm [III/1: 295. kép]). A sírban talált tárgyak közül színei, különleges mintái és unikális felirata is kiemelik. Az égszínkék alapon, fehér, piros, sárga és zöld motívumkincs alapmotívumait felhők alkotják (vö.: VAINKER 2004, 63, 65), amelyet különleges állatok: két madár, egy egyszarvú szárnyas szörnyeteg (griff?) és egy tigris tagolja, valamint a *wu xing chu dong fang li zhong guo* („mind az öt bolygó keleten kel fel”) felirat (vö.: FENG 2004, 68). A felirat közelében két kör alakú pötty jelzi a bolygókat (YANG 2004, 300 [III/1: 296–297. kép]).⁴⁵⁶ A sárga selyemmel szegett és három pár sárga selyemszalaggal rögzíthető karvédő (melyet a sírban elhelyezett íj – lásd alább – használata során viselhettek) mindenképpen Kínában készült, valószínűleg közvetlenül a császár egyik selyemszövő manufaktúrájában, majd ajándékként kerülhetett a messzi Belső-Ázsiába.

⁴⁵⁵ A korszakban az uralkodókat gyakorta foglalkoztatta a halhatatlanság kérdése, erre a korszak művészeti, kézműipari termékei sokszor reflektáltak. A textileken a felhők és állatalakok voltak a leggyakoribb motívumok. A felhők kétségkívül a mennyek országát, a „mennyei birodalmat” szimbolizálták, ahol létezik a halhatatlanság. Ezt a királyságot kanyargó kígyók, tigrisek, majmok, madarak és más állatok népesítették be képzeletük szerint. Nem véletlenül tűnnek fel hát ezek az alakok a textileken, kerámiákon, fémtárgyakon stb. A kulcsmotívumok a felhők voltak. A formájuk alapján ezeket a motívumokat négy csoportba lehet osztani: gabona alakúak, hegy formájúak, övszerűek és végül csigavonalúak (FENG – ZHIYONG 2000, 24).

⁴⁵⁶ A *Han Shuban* szereplő Zhao Chongguo életrajz feljegyezi, hogy a Han-császár, Xuandi Zhao Chongguot egy ízben levelében arra utasította, hogy csapatokat vezessen a Qiang területre. Ez alkalomból a császár jókívánságait is kifejezte egy levélben, amelyben a következőket írta: „Mind az öt bolygó keleten kel fel.” Ez a rébusz annyit jelent, hogy a csillagok Kínának kedveznek, és a hadjárat a császár számára sikerrel fog végződni. Ez a különleges karvédő talán erre a történetre utal, és akár az említett hadjárat egyik ékes bizonyítéka lehet (FENG – ZHIYONG 2000, 62; VAINKER 2004, 65). Selyemszakértők a Kr. u. 1. és 3. század közé datálják (vö.: FENG 2004, 68).

A sírban fekvő férfi pamutnadrágot viselt, amelyet a kaftánjához hasonlóan széles *jinselyemmel* szegélyeztek (FENG – ZHIYONG 2000, 32). Az alapvetően kék selymen vörös, sárga és barna színekből összeállított mítikus szárnyas és szarvas, négylábú élőlények és felhőminták láthatók [III/1: 302. kép].⁴⁵⁷

A női temetkezés egyik legjellemzőbb lelete egy sárga, kék, fehér és zöld üveggyöngyökből álló hosszú nyaklánc volt (M8: 36 [III/1: 513. kép]). A sírból az említett nyakék mellett szemes üveggyöngyök is előkerültek (M8: 11 [III/1: 514. kép]).⁴⁵⁸ Több mint valószínű, hogy a Nijában előkerült üveggyöngyök a Római Birodalom területéről érkeztek ide.⁴⁵⁹ Mindez megintcsak Nija szerteágazó kereskedelmi és kulturális kapcsolatrendszeréről tanúskodik.

A sírban fekvő nő viseletéhez egy sárga pamutzsebkendő (M8: 37 – h.: 76 cm, sz.: 40 cm [III/1: 306. kép]),⁴⁶⁰ egy kis selyemtáska és a táskához erősített szokásos „selyemhal” is hozzátartozott (M8: 52–53 [III/1: 498. kép]). A színes selyemdarabokkal díszített, nemezzel szegett selyemtáskában egy tükör, egy kozmetikai illatszeres zacskó, egy spulni és egy bőrből készített gyűszű is volt (FENG – ZHIYONG 2000, 46). A selyemtáska anyagául szolgáló tigriscsíkos selyemanyag jól ismert a korszak többi lelőhelyéről, így Loulanból is (FENG – ZHIYONG 2000, 87).

A sírból előkerült, „varródoboz” [vö.: III/1: 450. kép] és a kétkezi munkára utaló két orsó (M8: 25, 51 [III/1: 441. kép]), valamint a településen talált számos fonó- és varróeszköz (így több tű, gyűszű, kártoló stb.), valamint a gyapjútextíliák és nyitott selyemgubók arra mutatnak, hogy a helyi asszonyok általános elfoglaltsága volt a szövés és fonás (FENG – ZHIYONG 2000, 44), s ez alól – úgy tűnik – a legmagasabb rangú nők sem voltak kivételek.

A piperekészlethez tartozó tükrön geometrikus és „tigrisfogas” mintakincs figyelhető meg (M8: 54). A mintázat az úgynevezett TLV mintájú tükrök csoportjába sorolja a tárgyat [III/1: 486–487. kép]. A tükörnek vastag pereme és keskeny teste van. A közepén lévő dudor át van fúrva, rajta keresztül pedig egy vörös selyemszalagot vezettek át. A tükör típusa

⁴⁵⁷ A selyem több párhuzamát is őrzik a Kínai Nemzeti Selyem Múzeumban, közvetlen kínai eredete nem kétséges [vö.: III/1: 303. kép].

⁴⁵⁸ A lelőhelyről amúgy is nagy számban kerültek elő nyakékek. Ezek többnyire üveggyöngyökből készültek (vö.: FORBES 1966, 163), de voltak közöttük csont és selyem példányok is [III/1: 509–512. kép]. Különösen izgalmasak azok a korallfüggők és -gyöngyök, amelyek a Vörös-tengerből kerülhettek ide, a Takla-makán sivatagba [III/1: 508. kép].

⁴⁵⁹ Az üveggyöngyökre lásd: FUXI – BRILL – SHOUYUN 2009, 57, 147, 352 [vö.: III/1: 515–616. kép].

⁴⁶⁰ A sárga színű pamutkendőre a jobb felső sarkában egy sötét „fogantyút” varrtak hozzá (FENG – ZHIYONG 2000, 71).

alapján a kínai kutatók a sírt a 2 század végére, 3. század elejére datálják (FENG – ZHIYONG 2000, 91).⁴⁶¹

A sírból – akárcsak az M3.-ból – egy két fafésűt tartalmazó, ötletesen záródó tok is előkerült (M8: 55 – h.: 2 cm, sz.: 10 cm [III/1: 491. kép]). A két fésű: 1.: h.: 7,7 cm, sz.: 6,3 cm; 2.: h.: 7,1 cm, sz.: 5,8 cm. A tok maga állatalakos *jin*-selyemből készült a hátoldalán nemezborítással. A tartó szétnyitható és benne két zseb van, amelyben a fésűket egyenként lehet elhelyezni (FENG – ZHIYONG 2000, 86).⁴⁶²

A férfi számára nagyon fontos lehetett az íjkészlete, hiszen ezt is elhelyezték mellé a sírba (M8: 15). Az aszimmetrikus, nomád típusú reflexíj hossza 132 cm volt, a nyílvevők 80–81 cm-esek.⁴⁶³ A kompozit íj fából, valamint a markolatot és az íjvégeket merevítő csontlemezekből áll. Az íjat selyemszalagokkal tekerték körbe. Az íjhúrt állati ínkből sodorták. A nyílvevők végeire madártollak voltak erősítve, hogy stabilizálják a vevők röptét (FENG – ZHIYONG 2000, 48; BRZEZINSKI – MIELCZAREK 2002, 44).⁴⁶⁴ A sírból nemcsak a fegyverek, de tegezeik is előkerültek. Az M8-as sír egyik legkülönlegesebb tárgycsoportja az íj- és nyíltegez (M8: 17 – h.: 104 cm, sz.: 18 cm [III/1: 522. kép]). Az íjtegez valójában egy szarvasbőrből készített hosszú zsák, amelyet felhőmintázattal díszítettek és *jin*-selyemmel szegtek le [III/1: 523. kép] (FENG – ZHIYONG 2000, 49). Úgy tűnik, hogy az íjtegezhöz eredetileg két darab, szintén szarvasbőrből készített és részben vörösre festett nyíltegez csatlakozott, amelyből az egyik valami miatt már eleve nem került a sírba [III/1: 524–525. kép] (BRZEZINSKI – MIELCZAREK 2002, 44).⁴⁶⁵

A férfi deréktáján egy törhüvelyt (M8: 48 – h.: 21,5 cm, sz.: 8,5 cm) bontottak ki. A tárgy különleges fekete mintás vörös bőrrel volt beborítva [III/1: 532. kép]. A tör maga nem került a sírba, valószínűleg túl értékes és nagyon messziről jött darab volt ahhoz, hogy a temetés során a földbe helyezték [III/1: 533–534. kép] (FENG – ZHIYONG 2000, 50).⁴⁶⁶

Ahogy a női temetkezés esetében, úgy a férfi mellékeletei között is voltak kifejezetten egyszerű, a hétköznapi életre utaló tárgyak is. Ezek közé tartozik például az a vaskés (M8: 10), amelynek apró, háromszög alakú vaspengéje egy négyszög átmetszetű fanyélbe volt

⁴⁶¹ A datálás összecseng a Loulanban talált hasonló tükrökével [vö.: III/1: 488. kép].

⁴⁶² A fésűkre lásd: HIGHAM 2004, 85.

⁴⁶³ Az aszimmetrikus íjak lóhátról való használat során bizonyultak igazán hasznosnak. Bár sem a temetőben, sem a telepen közvetlen nyomait nem találták a lovaknak, számos jel mutat arra, hogy ismerték és tenyésztették a lovakat a Shanshan Királyság területén is. Ezt támogatja az a karikás csikószabla is, amely Loulanból került elő (L. A. 034 – [III/1: 545. kép]).

⁴⁶⁴ A térségben széles körben elterjedtek a nomád típusú fegyverek, ez azonban nem jelenti azt, hogy jó minőségű fegyvereket csak a nomádok voltak képesek előállítani (DI COSMO 2000, 400).

⁴⁶⁵ A nyíltegez hossza: 94 cm, átmérője: 10 cm (FENG – ZHIYONG 2000, 49). Hasonló tegezek jól ismertek boszporuszi ábrázolásokon is (BRZEZINSKI – MIELCZAREK 2002, 44).

⁴⁶⁶ A Közép-Ázsiából is jól ismert típushoz lásd: ABDULLAEV 1995, 169, 6. kép.

erősítve (h.: 13,6 cm, sz.: 2 cm) [III/1: 622. kép]. De ilyen volt a sírba tett agyagkorsó is, amelyen fekete tintával írva a kínai *wang* azaz „király” felirat olvasható (á.: 26,2 cm, m.: 32,4 cm) [III/1: 451–454. kép]. Nem ez volt ugyanakkor az egyetlen jel a kerámián, a fül edényhez való becsatlakozásánál, a külső oldalon egy három ujjú madárlábnymra emlékeztető karcolás látható. A vörös agyagkorsóban még a torra elkészített étel (ital?) maradványai is megfigyelhetők. Nem alaptalan felvetés, hogy a *wang*, azaz a ’király’ felirat a korsó és így a sír tulajdonosára utalhat (FENG – ZHIYONG 2000, 29; YANG 2004, 300).⁴⁶⁷

A sírból nemcsak kerámiából készült edények kerültek elő. Kifejezetten érdekes darab az a fából faragott, füles bögre (M8: 2 – átm.: 11,6 cm, m.: 6,5 cm), amelynek az alján egy bekarcolt szvasztika szimbólumot lehet megfigyelni [III/1: 469–470. kép].⁴⁶⁸ A bögre formája jól ismert Közép-Ázsiából (FENG – ZHIYONG 2000, 36) [vö.: III/1: 471. kép]. Ugyancsak ebből a sírból került elő egy további kis fatálka is (M8: 5 – átm.: 27,8 cm, m.: 9,5 cm [III/1: 472. kép]), amelyben még az útravalóul adott köleskása és báránycomb is benne volt [III/1: 473. kép] (FENG – ZHIYONG 2000, 37).⁴⁶⁹ Az említett tálkát egy különleges, fából készített állványra tehettk (M8: 9 – átm.: 18,4 cm, m.: 14,5 cm [III/1: 474. kép]), amelynek felső része konkáv volt, így a rá helyezett edényt stabilan meg tudta tartani. A nijai „terítési kultúrához” azok a kis négylábú asztalkák is hozzátartoztak, amelyek a lelőhely más részeiről kerültek elő [vö.: III/1: 620–621. kép] (FENG – ZHIYONG 2000, 38).

A kis temető két leggazdagabb, legkiemelkedőbb sírjainak az imént tárgyalt M3. és M8.-nak a közelsége arra mutat, hogy szoros kapcsolatot feltételezhetünk közöttük. A gyakorlatilag egymásra ázott két fellelt rendkívüli minőségű és presztízssú leletek egyértelműen arra utalnak, hogy az itt nyugvó személyek egykor nagyon hasonló társadalmi státust tölthettek be. Mindkét sír kettős temetkezés volt, és mindkettőben a helyi kézműipar termékei mellett többnyire különleges, egyedi, Kínából származó tárgyak egész sora kapott helyet. Ez utóbbiak közül két selyemlelet emelkedik ki leginkább: az egyik egy selyempaplan az M3-as sírből *wang hou he hun* stb. azaz „a király és a nagyurak családjainak házassága stb.” felirattal, a másik egy selyem karvédő az M8-as sírből a *wu xin chu dong fang* „mind az öt bolygó keleten kel fel” felirattal. A noin-ulai feltárások óta tudjuk, hogy hasonló

⁴⁶⁷ A kihajló peremű, a vállat és a nyakat összekötő rövid füllel ellátott, gömbös hasú, csücskös peremű korsó egyébként anyagában és formájában belesimul a telepen talált korsó- és edénytípusokba [vö.: III/1: 455–456. kép: kétfüles bepecsételt díszítésű darabok].

⁴⁶⁸ Szvasztika ábrázolások gyakorta előfordulnak a nijai tárgyakon. Az említett bögrén kívül megtalálták például kerámiaedényeken [III/1: 467. kép], de néhány kharoštī dokumentumon is [vö. pl.: III/2: 59. kép]. Ez utóbbiak esetében használatuk célja valószínűleg az volt, hogy megkönnyítsék a kézbesítő számára eljuttatni a címzettnek a levelet, abban az esetben ha az említett kézbesítő nem tudta elolvasni a szöveget (AKh. 351).

⁴⁶⁹ Hasonló kisméretű esztergált faedények a loulani lelőhelyről is ismertek [vö.: III/1: 475–476. kép].

„királyfeliratok” a textíliákon gyakoriak a Nyugati-Han-dinasztia kései periódusától (azaz a Kr. e. 1. századtól) kezdődően. Ez a szokás egészen bizonyosan folytatódott a Wei és Jin időszakban (Kr. u. 3. század) is. Habár „a király és a nagyurak családjainak házassága” felirat korábban sohasem fordult még elő hasonló tárgyakon, elképzelhetetlen, hogy egy átlagember hasonló textíliát vásárolt vagy csináltatott volna magának. Következésképp a textília csakis egy „hivatalos”, királyi megrendelésre dolgozó (valószínűleg kínai) műhelyben készülhetett, feltehetően a helyi király és felesége megbízásából. Nija a Nyugati-Han-dinasztia korában a Jingjue Királyság fővárosa volt, s bár a Keleti-Han- és Jin-korszakban a Shanshan Királyság annektálta a területet, a helyi uralkodó továbbra is királynak hívta/hívatta magát. Az M3. sírban tehát – semmi kétségünk sem lehet efelől – a nijai király és hitvese feküdt. Nem vitás az sem, hogy az M3. alatt megfigyelt M8. sír ugyanazon királyi család előző (vagy korábbi) generációját képviselő uralkodót és feleségét zárta magába. Ezt erősíti meg az említett karvédő a „mind az öt bolygó keleten kel fel” felirattal, amely Kína a barbárok felett aratott győzelmenire utal. A karvédő egy különleges eseményre készülhetett, amelyen feltehetően a tárgy tulajdonosa is ott lehetett. Weichao Yu szerint mindez arra mutathat, hogy a Jingjue Királyság – élén a sírban nyugvó királlyal – részt vett a barbárok ellen folytatott harcokban és ez a karvédő ennek állíthat emléket (idézi: FENG – ZHIYONG 2000, 20). A sírban nyugvó férfi uralkodói szerepére mutat a *wang*, azaz ’király’ feliratú agyagkorsó is.

A temető további sírjaiban ugyancsak a királyi dinasztia tagjai fekuhthettek. Az M3. hoz közel eső M4. sírból például további érdekes leletek kerültek elő. Így például izgalmas darab az a gyapjúból szőtt színes (a vörös, a sárga és a kék különféle árnyalatait felvonultató), egykor derékra csavart, sálszerű öv is (M4: 28 – h.: 134, sz.: 15 cm), amely színeivel, mintájával nagyon harmonikus darab, és nagy valószínűség szerint helyben készülhetett [III/1: 320–322. kép] (FENG – ZHIYONG 2000, 81). Az említett sírokból egyedülként egy tűzgyújtó eszköz is előkerült (M4: 7), olyan típus, amelyet a lelőhely számos objektumában leltek korábban [III/1: 609–613. kép]. Szintén unikális a temetőben az M4. sírból előkerült sarló is (h.: 31,8 cm [III/1: 642. kép]) (WAGNER 1996, 212; FENG – ZHIYONG 2000, 51). A sírba továbbá egy olyan két fáfésűt tartalmazó, ötletesen záródó tokot is betettek (M8: 55 – h.: 2 cm, sz.: 10 cm), melynek párhuzamai az M3. és M8. sírokból kerültek elő [III/1: 489., 491. kép]. A fésűtartó maga állatalakos *jin*-selyemből készült, a hátoldalán nemezborítással. A tartó szétnyitható és benne két zseb van, amelyben a fésűket egyenként lehet elhelyezni (FENG – ZHIYONG 2000, 86). A két fésű: 1.: h.: 7,7 cm, sz.: 6,3 cm; 2.: h.: 7,1 cm, sz.: 5,8 cm. Az egyik egy hosszabb és sűrűbb fogazatú, lekerekített hátú típus volt, a lelőhelyen (és a Loulanban előkerült) többi fésűhöz nagyon hasonló darab (h.: 6,6 cm, sz.: 5,1 cm); a másik

egy eltérő típust képvisel. Teste jóval hosszabb a megszokottnál [vö.: III/1: 492–495. kép]. Háta nem lekerekített, hanem egy tölcészerűen kiszélesedő markolatban végződik, amely középen át van fúrva. Így ezt a fésűt akár fel is lehetett fűzni egy szíjra vagy egy övre. Fogai rövidebbek és szélesebbek, az egész fogazat ugyanakkor jóval kevésbé sűrű [vö.: III/1: 496. kép].⁴⁷⁰

Az M5. sír női temetkezésének mellékeleteiből érdemes kiemelni a különleges, Nijában egyedülálló fejfedőt (M5: 12 – atm.: 18,8 cm, m.: 84 cm [III/1: 264–265. kép]). A selyemből készült, henger alakú sapkáról két oldalt két hosszú fülvédő (?) lóg le. A henger elülső, a homlok feletti részére egy különleges, madár alakú díszet applikáltak, amely a szakirodalom álláspontja szerint egy fönix lehetett (FENG – ZHIYONG 2000, 61). A sírból további, a hétköznapi életre fényt vető, további leletek is előkerültek. Kiderült például, hogy a nijai nők lábbelijük alatt nemezből készült, meleg zoknit hordtak, amely a téli, rendkívül hideg időszakban nyilvánvalóan jó szolgálatot tett (M5: 20 – h.: 34,6 cm, m.: 20 cm [III/1: 324. kép]). A zoknik lapos talppal és magas bokarésszel készültek (FENG – ZHIYONG 2000, 67). Az M5. sírban eltemetett nő a zokni felett gyapjúcipőt viselt (M5: 19 [III/1: 328. kép]; h.: 29 cm, sz.: 16,5 cm). A gyapjúcipő közepére egy virágdíszes brokatszalogot varrtak, mely a fehér háttérben bíbor, vörös és kék színekből állt össze [III/1: 329. kép]. Ez a textiltípus a kínai szerzők véleménye szerint a Mediterráneum vidékéről származhat és széles körben elterjedt a Selyemút régészeti lelőhelyein. A cipő talpára bőrt varrtak, a szélét pedig – erősítés gyanánt – nemezzel bélelték ki (FENG – ZHIYONG 2000, 68).

A sír további leletei közül még egy sötétkék, virágdíszes gobelintáskát érdemes kiemelni (M5: 8–2). A nemezzel szegett kis táskát rövid szalag segítségével lehetett felakasztani [III/1: 501–502. kép]. A közepén virágdíszes szalag futott végig, a szélére pedig igen sűrűn különböző színű selyemszalagokat varrtak (FENG – ZHIYONG 2000, 89).

6.3.3. A temetők értékelése

A Stein Aurél által feltárt temetőrészletek sajnálatos módon olyannyira elpusztultak a szélerózióknak köszönhetően, hogy azon túl, hogy korhasztásos rítust (is?) gyakoroltak a nijaiak, illetve, hogy helyenként bizonyíthatóan koporsókat (is) használtak az elhunytak eltemetése során, más nem igazán derült ki ezekből a láthatóan majdnem tökéletesen megsemmisült temetőrészletekből. Miután az említett töredékes emberi csontokon kívül

⁴⁷⁰ A női hajviseletről árulkodik az a „kétágú” bronz hajtű is, amely szintén Nijából került elő [III/1: 497. kép].

semmilyen értékelhető lelet nem maradt fenn, ezért sem a temetkezések koráról, jellegéről, sem az eltemetettek társadalmi státusáról nem tudunk semmit (így azt sem, hogy a megtalált csontok egyszerű földműveseké, avagy a hivatalnokréteg, esetleg az arisztokrácia tagjaiké voltak-e).

Egészen más a helyzet a kínai–japán expedíció által feltárt 1. számú temetővel kapcsolatban. Ez a kis nekropolisz tökéletes ellentéte az előbbi temetőrészleteknek. A kiváló állapotban fennmaradt sírok az információk egész tárházát biztosítják számunkra. Kezdve a sírok és koporsók méreteivel, szerkezetével, a rítus számos elemén át (így ételmelléklet adása stb.) egészen a sírokban eltemetett tárgyak hihetetlenül gazdag világáig.

Az 1. számú kis temető azonban egyértelműen kizárólag a nijai királyi család temetője volt, s mint ilyen lényegét tekintve a leggazdagabbak, azaz az elit világának lenyomatát adja. További adatok hiányában nagy kérdés persze, hogy az itt megfigyelt jelenségek, szokások, a tárgytipusok jelentkezhetek-e egyáltalán, és ha igen, akkor milyen módon a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokán állók temetkezéseiben is. Vannak olyan jelek persze, amelyek arra mutatnak, hogy lehettek ilyen közös elemek. A település feltárása során számos olyan lelet is előkerült (akár az egyszerűbb, nyilvánvalóan szegényebb társadalmi rétegbe tartozók által lakott házakban, komplexumokban), amelyek nagyban hasonlítanak az 1. számú temető sírjaiban elhelyezett tárgyakra. Ilyenek például a szövéshez-fonáshoz használt eszközök: orsók, tűk, gyűszűk stb. vagy éppen a tűzgyújtó alkalmatosságok. E gazdag sírokban eltemetett kerámiák és textíliák egyszerűbb változatait szintén nagy számban sikerült feltárni a településen is. Nincs okunk feltételezni azt sem, hogy a temetkezési szokásokat illetően (tekintve, hogy sokszínűsége ellenére a kulturális konvergencia hatásai ebben a közösségben is minden bizonnyal éreztették hatásukat) releváns különbségek lettek volna (például, hogy ételmellékletet csak a leggazdagabbak sírjaiba tettek volna stb.). Mindezek alapján úgy vélem, hogy az 1- számú temető alapján alább ismertetendő levont következtetések – ha nagyon-nagyon óvatosan is –, de vonatkoztathatóak – legalábbis bizonyos elemeit tekintve – az egész nijai közösségre is.

Az már a telep jelenségeinek vizsgálata során kiderült (lásd fentebb), hogy ez a kis oázisállam valóban érzékletes lenyomatát adja a késő ókori, kora középkori Selyemút bonyolult, összetett világának, anyagi kultúrájának. Ez a tétel a királyi temető leletanyaga alapján még inkább igazolódni látszik.

Talán az egyik, temetkezésekkel kapcsolatos legérdekesebb probléma a buddhizmus kérdése. Ha nem ismernénk az egyéb körülményeket: így a telepen feltárt buddhista építményeket (a *sztúpát*, a buddhista szentélyt stb.), a településen előkerült, buddhizmusra

utaló tárgyi emlékeket (falfestmények, szobrok stb.), valamint az írott források, így a kharoṣṭhī dokumentumok tanúbizonyságát, pusztán a temető alapján nem mondanánk meg, hogy a közösség (legalábbis annak egy jelentős része) buddhista lehetett, hiszen a buddhista temetési rítusok voltaképpen hiányoznak (HANSEN 2004, 280, 285). Az indiai eredetű hamvasztásos jellegű temetkezéseknek csak egyetlen halovány párhuzama figyelhető meg csupán a sírok között, ráadásul a sírokba kifejezetten buddhista jellegű tárgy sem került.⁴⁷¹ Mindennek persze számos oka lehet, az egyik a kulturális tényezők néhány elemének általában is lassú változásában keresendő.⁴⁷² A régészeti szakirodalomban széles körben elterjedt nézet szerint a temetési rítusok azon kulturális elemek sorába tartoznak, amelyek viszonylag később és nagyobb időbeli csúszással változhatnak meg. Nem lehetetlen tehát, hogy bár a nijai közösség a térségben nem sokkal ezt megelőzően megjelenő „új” vallás, a buddhizmus követője volt, temetési rítusaikban még korábbi nomád gyökereikre, illetve az ebben az esetben erősebbnek bizonyuló kínai hatásokra támaszkodtak.⁴⁷³

Ez a fajta konzervativizmus egyébiránt a temetkezések más elemeiben is tetten érhető. A feltárt telep leletanyaga alapján például könnyűszerrel megállapíthatjuk, hogy a sajátos oáziskultúra helyi elemei számos távoli ízzel: így a gandhári (s így közvetve az indiai, az iráni és görög-római) vagy a kínai anyagi kultúrával keveredtek és gazdagodtak; de míg a település anyaga alapján e hatások közül inkább a nyugati hatások tűnnek erőteljesebbnek (ne feledjük persze el, hogy a házakat apránként majdnem teljesen kiürítették, így ez a kép is rendkívül csalóka lehet), addig a temető leletanyaga alapján egyértelműen a kínai anyagi kultúra túlsúlyával és felülreprezentációjával számolhatunk (vö.: HANSEN 2004, 285). Kérdés ugyanakkor, hogy ez a fajta felülreprezentáció (mely sok esetben a közvetlenül a királyi család számára küldött, „nekik dedikált”, kiemelkedő minőségű kínai tárgyakban manifestálódott) jelen volt-e az alsóbb rétegek körében is. Annyit mondhatunk, hogy a nijai előkelők öltözködési és viseleti szokásai alapvetően kínai mintákat követtek, ugyanakkor számos helyi és nomád elem is megjelent az öltözködési szokások és a kísérőleletek pl. a fegyverek stb. között. Az öltözködési szokásokat természetesen nemcsak a kulturális hatások és a divat alakította, de praktikus megfontolások is. A helyi, szélesőséges klimatikus

⁴⁷¹ A néhány tárgyon előforduló szvasztika olyannyira egyetemes jelkép és már ebben a periódusban is olyannyira elterjedt Észak-Európától egészen Kínáig, hogy közvetlen kapcsolatba hozása a buddhizmussal mindenképpen félrevezethetne bennünket.

⁴⁷² Illetve jórészt abban, hogy a buddhizmus viszonylag későn, csak a Kr. u. 3. században nyert igazán polgárjogot a Shanshan Királyság területén (ZÜRCHER 2000, 173–174; NEELIS 2012, 24).

⁴⁷³ Ezt a „felemás” buddhizmust jól jelezhetik azok a különleges – buddhista közösségektől alapvetően idegen – helyzetek, amelyekről a kharoṣṭhī dokumentumok több ízben is beszámolnak, így például a buddhista szerzetesek földtulajdonlásáról, adás-vételi szerződéseiről stb.

viszonyokhoz az itt élőknek alkalmazkodniuk kellett. Ezek fényében megállapíthatjuk, hogy a feltárt és dokumentált ruhadarabok réteges, kényelmes öltözködést tettek lehetővé.

A sírok egymáshoz viszonyított relatív kronológiája, valamint a temető abszolút kronológiája ma még számos nyitott kérdést hordoz. A M3. és M8. sírok relatív kronológiája a szuperpozíciónak köszönhetően könnyedén megállapítható volt, ugyanakkor a többi sír ezekhez viszonyított kronológiai helyzete kétséges. Ami a temető abszolút kronológiáját illeti, a sírokban található korhatározó leletanyag (elsősorban a „császári” selymek és a bronztükrök) jól kidolgozott időrendje alapján az M8. sírt a kései Han-dinasztia és a Három Királyság időszakára, vagy még inkább a Nyugati Jin-dinasztia időszakára azaz a 2. század vége és a 3. század eleje közé lehet keltezni, az M3. sírt a 2. század vége és a 3. század vége közé keltezik.⁴⁷⁴ Ennek a temetőben talált néhány tárgy természettudományos korhatározása sem mond ellent. A Yonenobu és Itoh japán kutatók által elvégzett ¹⁴C-es vizsgálatok alapján a sírokban talált majd megvizsgált tárgyak tág időhatárok közé Kr. e. 700 és Kr. u. 500 közé datálhatóak. Sajnos szűkebb időintervallum meghatározása a minták alapján nem volt lehetséges.⁴⁷⁵ A ¹⁴C-es vizsgálatok tehát nem cáfolják a régészeti leletek összehasonlító elemzésén alapuló korbecslést, valamint az alább bemutatandó kínai és kharos̄thi dokumentumokból levonható kronológiai következtetéseket, de sajnos érdemben semmit sem adnak hozzá (YONENOBU – ITOH 2000, 743–744; CUI et al. 2009, 3917). Mindez összecseng a település középső részéről származó ¹⁴C minták korával is, amely mintákat Kr. e. 120 és Kr. u. 340 közé keltezték. A temető feltárt sírjait tehát valamikor a 2. század vége után, illetve a 3. század folyamán áshatták.

6.4. A régészeti leletanyagból levonható következtetések, Nija kronológiája

A Selyemút kiemelkedően fontos pontján fekvő Nija telepjelenségeinek és temetőinek külön-külön történő elemzése során nyert adataink összevetésével több közös vonás is tetten érhető. Így például a temetőből számos olyan leletcsoport és lelettípus is előkerült, amelyet a telep feltárásából már megismerhettünk: ezek között vannak ékszerek és pipereholmik (üveggyöngyök, csüngők, tükrök stb.), viseleti elemek (különféle textil és selyem ruhadarabok, bőrcipők stb.), fegyverek (pl.: nyílveesszők), hétköznapi használati tárgyak (fa- és kerámiaedények stb.), a kézművességhez kapcsolódó tárgyak (orsó, spulni stb.), vagy

⁴⁷⁴ A selymek kronológiájára lásd: RHIE 1999, 342.

⁴⁷⁵ Találkozhatunk a szakirodalomban ennél jóval pontosabb ¹⁴C-es keltezéssel is (Kr. u. 200 körül – vö.: YANG 2004, 300), ennek megbízhatósága azonban megkérdőjelezhető.

mezőgazdasági eszközök (sarló stb.). A sírokban lelt tárgyakon olvasható kínai és kharoṣṭhī feliratok írásképe megegyezik a telepen feltárt dokumentumok írásképevel. Vitán felül áll tehát, hogy a temetőben nyugvó halottak egykor a település lakói voltak, a telep és a temető kronológiailag közös horizontot képvisel. A temetkezések egyes rítusai mindennapi életük tükörképei, vagy legalábbis szoros kapcsolatban állnak azzal. Az elhunytak mellé helyezett leletek valóban e férfiak és nők níjai élete során használt tárgyai közül kerültek ki. A számos egyezésen kívül ugyanakkor vannak rendkívül érdekes ellentmondások is a település és a temető leletanyaga között.

Míg a telep feltárása során tapasztalt kultúrjegyek többsége nyugat felé, a gandhári (és közvetve az indiai és görög-római) kultúra irányába mutat, az 1. számú temető leletanyaga leginkább a kínai kultúra túlsúlyát mutatja (vö.: RHIE 1999, 356; YANG 2004, 295). Adatsoraink hiányosságairól, azaz az épületek kiürített voltáról és szegényes leletanyagáról már volt szó, mint ahogy arról is, hogy az 1. számú temető a közösség királyi családjának tagjait őrizte, s így alig mond valamit a „köznépről”. Mindezek alapján az említett ellentmondás jelen ismeretanyagunk alapján feloldhatatlannak tűnik. Az egyes komponensek egykori aránya ugyanis megállapíthatatlan, miközben persze azt is tudjuk, hogy a kultúrjegyek találkozásának, keveredésének folyamatát csak dinamikus mozgás segítségével lehet leírni (vö.: HANSEN 2004, 285).⁴⁷⁶

Az igazán izgalmas és valóban releváns kérdés tehát az, hogy ezen folyamatok háttérében csupán kulturális és/vagy kereskedelmi kapcsolatok avagy etnikai folyamatok (is) állnak. Ebben az ugyancsak nehéz problémában azonban épp a régészeti leletek adhatják a legkevesebb fogódzót. Véleményem szerint rendkívül problematikus, ha nem egyenesen lehetetlen egy ennyire multikulturális közegben etnospecifikus régészeti jelenségeket, tárgyakat fölfedezni. Maradnak tehát a történeti és nyelvi adatok.

A rendelkezésre álló történeti adatok alapján nem zárhatjuk ki a gandhári kultúra (azaz alapvetően a Kusán Birodalom) területéről érkező etnikai csoportok betelepülését a területre. Mint azt a történeti háttérrel szóló fejezetben is említettem, vannak szórványos és sajnos kevésbé megbízható források, melyek a gandhári kultúra térnyerését pártfogó Kusán Birodalom Tárím-medencei térhódításáról, és a kusánok beköltözéséről emlékeznek meg; ezek azonban olyannyira homályos és nehezen igazolható adatok, amelyekre történeti

⁴⁷⁶ Nem volt ez másképp a Selyemút más területein sem, legfeljebb az egyes komponensek arányai és változásuk üteme lehetett más (vö.: LIU 2010, 47–49).

konstrukciót építeni több mint bizonytalan vállalkozás.⁴⁷⁷ Ugyanakkor a kínai politikai felügyelet nyomán a Tárím-medencébe beköltöző kínai katonákról és hivatalnokokról számos hiteles történeti információval rendelkezünk, mégha a Jingjue Királyság konkrétan ezekben a leírásokban nem is szerepel.⁴⁷⁸ A kínai betelepülés mértéke, a kínai eredetű lakosság számaránya azonban ugyancsak erősen kérdéses.

A szakirodalom a kusán területekről történő beköltözés egyik eklatáns bizonyítékának tartja a lelőhelyen előkerült nagyszámú gandhári eredetű indiai prákrit nyelvű kharoṣṭhī dokumentum előkerülését, de egyúttal azt is megjegyzi, hogy az itt ugyancsak nagyszámban fellelt kínai dokumentumok pedig a kínaiak bevándorlásának bizonyítékai lehetnek. E vélemények szerint e kétféle írásbeliség meghonosodása és széles körű elterjedése csak az említett etnikumok beköltözésével magyarázható (HENNING 1948, 603, 3. jegyzet; XINJIANG 2009, 408).⁴⁷⁹

Az írott dokumentumok elméletileg persze igazolhatják azt, hogy gandhári és kínai nyelvű lakosság (is) élt a településen, ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy egy kancelláriai nyelv használata nem feltétlen tükrözi a lakosság többségének etnikai és nyelvi hovatartozását.⁴⁸⁰ Az írni- és olvasni tudás ebben az időszakban (is) kevesek – általában az elit – kiváltsága lehetett, ezért ha valóban van összefüggés az említett dokumentumok megjelenése, és az említett területekről való beköltözés között, az leginkább az elittel kapcsolatban állítható nagyobb valószínűséggel, a társadalom egészét tekintve sajnos csak a sötétben tapogatózhatunk. Ráadásul a kínai katonai-politikai felügyelet (és a korábban említett *duntian*-rendszer működtetésének igénye) már önmagában is kikényszeríthette a kínai nyelv és írás használatát, függetlenül a kínai beköltözők számától és arányától.⁴⁸¹

⁴⁷⁷ Ilyen voltaképpen Xuanzang már korábban említett információja is, miszerint Khotan korábbi lakosainak jelentős része az északnyugat-indiai Taxilából kivándorolt indiai.

⁴⁷⁸ Az N. XIV. komplexumban megtalált egyik kínai – egy helyi királyi család tagjaira utaló – dokumentum megemlíti a független Jingjue Királyságot, mely a Nija-folyó áradásaitól függ (Ser. 242).

⁴⁷⁹ Ugyanakkor a loulani ásatások révén az is kiderült, hogy nemcsak Khotan környékén, hanem jóval keletebbre, a Lop-nór mentén is a gandhári nyelv és a kharoṣṭhī írás komoly jelenlétével számolhatunk. Ezen a távoli, keleti területen a Kusán Birodalom közvetlen befolyását ugyanakkor biztosan nem feltételezhetjük.

⁴⁸⁰ Míg Loulanban egy kínai helyőrség állomásozott, addig tudomásunk szerint Nijában nem állomásoztak kínai csapatok, a kharoṣṭhī dokumentumok alapján csak kereskedőként és földtulajdonosként tűntek fel a településen a kínaiak (ATWOOD 1991, 190–191). A 35. számú dokumentum szerint amikor egy selyemmel kapcsolatos vita merült fel, a nijai hivatalnokok elhalasztották a döntést, amíg meg nem érkeztek a kínai kereskedők, akikkel meg tudták konzultálni a dolgot (No. 35). Ezek szerint e kereskedők nem éltek folyamatosan a településen, csak időről-időre keresték fel azt (HANSEN 2004, 289).

⁴⁸¹ Talán nagyon távoli analógia, de hasonló okokra vezethető vissza Magyarországon a cirill betűs írás és az orosz nyelv oktatása a II. világháborút követően, amelyet nyilvánvalóan nem egy nagyszámú beköltöző orosz nyelvű lakosság ittléte kényszerített ki.

Az antropológia és genetika tudománya természetesen alkalmatlan nyelvi, etnikai viszonyok kiderítésére, itt azonban a lelőhelyhez kapcsolható adatsorban esetlegesen feltűnő kelet-ázsiai antropológiai jegyek talán bizonyíthatnák kínaiak beköltözését a területre. De mint a temetőkről írott elemzésből is kiderülhetett, az antropológiai, genetikai jellemzők az 1. számú temető populációjával kapcsolatban inkább a Kelet-Mediterráneum térsége felé mutatnak.⁴⁸² Éppenséggel tehát a leginkább kínai jegyeket hordozó temetkezések antropológiailag és genetikailag semmiképp sem hozhatók összefüggésbe kelet-ázsiai (tehát kínai) populációval. Ez a jelenség csak még inkább megerősít abbéli meggyőződésben, hogy hamis eredményekre vezethet, ha megpróbáljuk az említett kultúrjegyeket kizárólagosan etnikumok beköltözéséhez kötni.

Persze nem zárhatjuk ki ezen erős kulturális jellemzők megjelenési okai közül az „eredeti” kultúrát hordozó csoportok beköltözését sem, ugyanakkor az anyagi kultúra kapcsán sokkal inkább a nagy szomszédos kultúrterületek erőteljes és folyamatos kulturális kisugárzásában és a Selyemúton zajló intenzív diffúz folyamatokban kell keresnünk az okokat.

Ugyancsak fontos – és csak a telep, valamint a temetők elemzését követően vizsgálható – kérdés Nija városának, azaz a település létrejöttének, fénykorának és felhagyásának miertje és annak kronológiája.

A nijai település kronológiai vizsgálata során alapvetően természetföldrajzi, történeti, régészeti-numizmatikai, valamint természettudományos (leginkább ¹⁴C-es) vizsgálatokat használhatunk fel.

Az első kérdés tehát, hogy miképpen és pontosan mikor is jött létre a település. Írott forrásaink, így a kínai dinasztikus évkönyvek (*Hanshu* stb.), vagy a lelőhelyen felárt dokumentumok erről sajnos hallgatnak. Már Stein Aurél is talált itt a neolitikum időszakára datálható leletet, egy megmunkált kovelemezt (AKh. 381–382); sőt – mint korábban szó volt róla – a kínai-japán expedíció is feltárt a komplexumoktól több kilométernyire északra további, szintén a csiszolt kőkör időszakára keltezhető leleteket. A vidék tehát az újkőkör időszakában már lakott volt, ugyanakkor a neolitikumot követő hosszú periódusból csak néhány újabban előkerült késő bronzkori leletet ismerünk (vö.: BAUMER 2003, 32; PADWA 2004, 28). Ennek pontos okai nem ismertek, de valószínűleg a térség általános viszonyai hosszú ideig nem kedveztek egy állandó település létrejöttének. A helyzet a Tárím-medence vonatkozásában – mint ahogy arról már korábban volt szó – a Kr. e. 2. században kezdett

⁴⁸² Ráadásul e csoport Tárím-medencei megjelenése minden bizonnyal évszázadokkal megelőzte akár a gandhári kultúra megjelenését, akár a belső-ázsiai kínai expanziót.

megváltozni. A Takla-makán peremén ekkortájt sorban jöttek létre és kezdtek megerősödni azok az oázistelepülések, amelyek a következő évszázadokban meghatározó szerepet vittek a térség történetében. A jelenlegi adataink arra mutatnak, hogy a kínai–japán expedíció által feltárt neolitikus lelőhelytől kilométerekkel délebbre ugyancsak ebben a periódusban, valamikor a Krisztus születését röviddel megelőző évszázadokban telepedhettek meg ismét az emberek (erről lásd még alább a ^{14}C -es vizsgálatok eredményeit).⁴⁸³

A létrejövő település – több más oázistelepüléssel, így Kerijával vagy Dandán-uilikkal ellentétben – egy valódi „végső” oázis volt, ami azt jelenti, hogy az első telepesek nem pusztán valahol a folyó mentén ütték fel tanyájukat, hanem kifejezetten a folyó legészakabbi végénél építették meg első házaikat, nem messze attól a helytől, ahol a folyó végleg elenyészett a sivatagban.

Érdekes módon mindeddig sem Stein Aurél, sem más kutató nem tette fel azt az igencsak fontos kérdést, hogy vajon miért húzódtak ennyire északra a folyó mentén, hiszen tulajdonképpen a folyó völgyben bárhol létre lehetett volna hozni a telepet, akár 70–80 km-rel délebbre is. A kérdés megoldásához talán köze lehet a Selyemútnak is, amely a telep létrejöttének időpontjában valószínűleg valamivel távolabb, északabbra húzódnak a Kunlun előterétől, közel a Stein által felfedezett lelőhelyhez. A kérdés persze az, hogy azért ment erre a Selyemút, mert itt volt Nija városa, avagy azért települt pont ide Nija, mivel erre húzódtott a Selyemút. Egyelőre sajnos nincs válasz erre a „tyúk vagy a tojás” típusú kérdésre.

Az előbbi fejezetekben bemutatott régészeti leletek ugyanakkor arra mutatnak, hogy a település fénykorát a 3. században élhette. A telepen talált tárgytipusok, textilek és kerámiák, valamint a temetőből előkerült bronztükrök és selyemleletek többsége a 3. századra datálható (vö.: FENG 2004, 67–77). Ugyancsak a 3. századra, a kései Han-dinasztia korára keltezhetőek a településen előkerült kínai pénzérmék is (Ser. 242). Furcsamód ez az a periódus, amikor a korábban független Jingjue Királyságot bekebelezte a loulani központú Shanshan Királyság. Ez a fennhatóság valójában csupán névleges függőséget jelenthetett; valami hasonló, mint amivel a császári Kína is biztosította a maga számára éppen a Shanshan Királyság hűségét. Ezek a keretek viszont katonai biztonságot teremtettek és nemhogy akadályozták, de javarészt segítették is a település prosperitását.

Cađota tehát a 3. század jelentős részében virágzott: felépültek a korábban bemutatott komplexumok, a buddhista építmények és a *sztúpa*, temetőket nyitottak. Az egyszerű lakosok földet műveltek, állatot tenyésztettek, a kézművesek és a kereskedők pedig nyugodt

⁴⁸³ Sajnos pontosabb *terminus post quem*et nem tudunk meghatározni.

körülmények között dolgozhattak, miközben a helyi közigazgatás vezetői a katonák segítségével fenntartották a jogbiztonságot és működtették a település alrendszeit.

Nagy kérdés, hogy végül mi vezetett e virágzó, jól működő település felhagyásához, de persze az is fontos, hogy végül mindez mikor következett be.

Többször utaltam már rá, hogy a telep felhagyásának legvalószínűbb okai közé a Nija-folyó vízhozamának csökkenését mindenképpen fel kell vegyük. A folyó ma már a legnagyobb nyári áradások idején sem éri el a romok területét, attól mintegy 11–13 kilométerre délre végleg elveszik a sivatagban. Összehasonlítva az egykori telep legészakibb pontját a jelenlegi áradások legészakibb pontjával kiderül, hogy mióta a települést utolsó lakói felhagyták mintegy 38–40 kilométerrel délebbre húzódott a művelhető területek határa.

Geográfiai szempontból a vízhozam csökkenését jelen esetben alapvetően két dolog okozhatta. A folyót tápláló gleccserek fokozatos olvadásával időben csökkenhetett az olvadékvíz mennyisége, amely a folyó vízhozamának csökkenését, majd fokozatos rövidülését vonhatta maga után (vö.: HUNTINGTON 1907, 203–204). A másik lehetőség azonban nem az olvadékvíz mennyiségével van összefüggésben. A Kunlun-hegységből a Takla-makánba folyó patakok és folyók esetében folyásuk utolsó szakaszában hajlamosak nagy eltéréseket tenni oldalirányban, azaz nyugat vagy kelet felé. Ez a folyók által szállított igen nagy mennyiségű hordalék lerakódása miatt van így, amely képes kitéríteni eredeti medrűkből ezeket a vízfolyásokat (AKh. 383–384). A telep közelében végzett kutatások bebizonyították, hogy mintegy 13 kilométerrel nyugatabbra, a teleppel egyvonalban halott *toghrakfák* sávja húzódik egy másik folyóágy mellett, amelyektől délre – mintegy 5 kilométernyire – már élő nyárfákra is rátaláltak. Az említett mederváltozás tehát a Nija-folyó esetében is több ízben bekövetkezhetett már.⁴⁸⁴ A kérdés persze az, hogy a nijai település pusztulását is egy ilyen mederváltozás okozta-e.

Ha tehát feltételezzük azt, hogy elsősorban hidrológiai okai voltak a település hanyatlásának és felhagyásának, akkor a fenti két lehetőség között kell megtalálnunk a helyes választ: azaz vagy a csökkenő vízmennyiség okozta a bajokat (Ser. 243), vagy pedig a folyó hirtelen mederváltozása, amely akár sok-sok kilométerrel is arrébb terelhette az életet adó vizet.

Magam inkább az első lehetőségre hajlom; ezt támasztják alá ugyanis nemcsak az említett, neolitikumból származó leletek, de a településen talált egynémelyik *kharoṣṭhi*

⁴⁸⁴ Stein második expedícióján a következőket jegyezte fel a folyóról: „...az 1904-es nyári áradás terelte el a folyót. Mindjárt sejtettem, hogy a folyó visszatért régi medrébe, melyet 1901-ben szárazon találtam. Másnap bebizonyosodott föltevésem helyessége. A folyó visszatérése új élettel árasztotta el a régi meder mentén pompázó erdőséget...” (STEIN 2008, 142).

dokumentum is, amely az öntözésben bekövetkező nehézségekre utal.⁴⁸⁵ De hasonló véleményre juthatunk a ¹⁴C-es vizsgálatok eredményeinek értékelése során is (lásd alább).

Valószínűnek látszik tehát, hogy a Nija-folyó völgyében lezajló természeti folyamatok és a hozzá kapcsolódó történeti események összefüggésben állhatnak egy jóval nagyobb léptékű eseménysorral: Belső-Ázsia általános, lassú kiszáradásának folyamatával is. S bár ez egyértelmű magyarázatot ad arra, hogy a korábban felhagyott településeket miért nem népesítik be újra, mégsem állíthatjuk minden kétséget kizáróan, hogy a telep végleges feladása is csak ennek a folyamatnak köszönhető. Ha a víztömeg csökkenése lett volna ugyanis az egyetlen oka a felhagyásnak, akkor magyarázatot kellene találnunk arra is, hogy a korábbiakhoz hasonlóan miért nem húzódott egyszerűen lejjebb, déli irányba a lakosság. A mai Minfeng és a rommező között ugyanis a többszöri alapos vizsgálatok ellenére sem került elő régészetileg értékelhető anyag. A település megszűnése tehát végleges volt.⁴⁸⁶ Ha figyelembe vesszük a folyó mostani legvégső pontjának helyzetét, megállapíthatjuk, hogy ez ma közelebb van az egykori település legdélibb pontjához, mint maga a település északi széle. Látszólag tehát nem okozhatott volna komoly problémát a további dél felé húzódás (AKh. 385).⁴⁸⁷

Az említett hidrológiai folyamatok mellett tehát mindenképpen más okokkal is számolnunk kell. Nem zárhatunk ki még például olyan további természetföldrajzi okokat sem, amelyek alapvetően nem hidrológiai jellegűek. Egyes vélekedések szerint például a telep feladásához hozzájárulhatott a vándorló homok is, amely igen rövid idő alatt nagy kiterjedésű szántókat tehetett művelésre alkalmatlanná (DI COSMO 2000, 393).⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ Egy 1981-ben előkerült dokumentum a következőt írja: „amikor a folyó kiszáradt, Kampila elhagyta feleségét...”. Kérdéses, hogy ez egy hosszan tartó szárazság jele avagy a folyó életében bekövetkező periodicitásra (azaz a nyári hónapokban történő kiszáradásra utal, vö.: RHIE 1999, 358, 70. jegyzet). Az ilyen jellegű megjegyzésekkel tehát mindenképpen érdemes óvatosan bánnunk, hiszen a szóban forgó oázistelepüléseken az öntözéshez kapcsolódó nehézségek amúgy is permanensek voltak.

⁴⁸⁶ Ez azért is érdekes dolog, mivel a Shanshan Királyság más lelőhelyeivel kapcsolatban egyértelmű bizonyítást nyert a 3–4. századot követő periódusokban történő ismételt beköltözés. Az egyik ilyen emblemikus példa Mírán települése, ahol is a 3–4. századi (Cadotával egykorú, de valamivel később felhagyott vö.: HANSEN 2004, 300) telepre a 7. század folyamán újabb telepések (tibetiek) költöztek, új épületeket emelve. Nem véletlen tehát, hogy Míránban Stein szuperpozíciókat is megfigyelt a többretegű telepen. Ilyennel azonban *Cadota* épületeinek esetében nem találkozhatunk. Jelenlegi adataink alapján tehát a település ismételt használatba vétele elmaradt.

⁴⁸⁷ Ráadásul több komplexumban is látható nyomai maradtak annak, hogy a későbbi évszázadok folyamán juhokat tartottak a romok közelében (STEIN 2008, 162). Ez azonban vagy azt mutatja, hogy a vidék teljes kiszáradása jóval később következett be a telep feladásánál (és így még századokkal később is találtak itt legelni valót maguknak az állatok), avagy Stein Aurélnak lehet igaza, aki szerint a folyó egy későbbi időszakában ismét medret váltott és így megint csak közelebb került az életet adó víz a rommezőhöz (Ser. 245). Ebből persze az is következik, hogy Stein inkább a mederváltozás lehetőségét tarthatja valószínűbbnek, bár egyértelműen nem foglal állást ebben a kérdésben (vö. még: TUCKER 2003, 176).

⁴⁸⁸ Ezt akár megerősíthetik azok az erőfeszítések is a homok megterelkezésére, amelyeknek számos bizonyítékát láthatjuk a lelőhelyen (kerítések, fasorok stb.).

A további lehetséges okokat a történelmi-politikai helyzet megváltozásában is kereshetjük.

Indirekt módon ugyan, de hatással lehetett az eseményekre a kínai központi hatalom visszaszorulása is ezekről a területekről. A Nyugati-Jin-ház bukását követően a 330-as, 340-es években a Birodalom és a Tárím-medence között megszakadt a kapcsolat, a kínai adminisztráció pedig kivonult a területéről (Ser. 246). Számos jel mutat ugyanakkor arra, hogy Loulan még egészen a 4. század harmadik harmadáig biztosan létezett, mégha folyamatosan gyengült is a hatalma. A Shanshan Királyság erőtlenedésével viszont az állam nyugati határszélén elhelyezkedő Nija fölött meglazulhatott a felügyelet, s ezzel az erős közigazgatás fenntartására sem volt már lehetőség. A királyság talán a csökkenő vízmennyiség hatására fellépő feszültségeket sem volt már képes megfelelő módon kezelni, pl. levezényelni egy délebbre költözést (AKh. 373).

A felhagyás okait vizsgálva számba kell vennünk azokat az adatokat is, amelyek a felhagyás mikéntjére utalnak. Ezekből ugyanis elvben következtetni lehet arra, hogy valamilyen hirtelen bekövetkező esemény hatására hagyták-e el házaikat, földjeiket és temetőiket Nija lakosai, avagy apránként, fokozatosan tették-e mindezt. Ez utóbbi esetben nyilvánvalóan nem kell egy rendkívül hirtelen bekövetkező változással számolnunk.

E látszólag egyszerű kérdésekre azonban nem egyszerű válaszolni. Számos jel mutat ugyanis a telep lassú, apránkénti felhagyására, de több adatunk is van arra, hogy egyes épületek kiürítése gyorsan történhetett, sőt arra nézvést is, hogy a házak lakói egy lehetséges visszatéréssel is kalkuláltak.

Az a tény, hogy az épületek többségéből gyakorlatilag szinte minden, kicsit is értéket képviselő tárgyat elvittek (és így a régészeti leletek szempontjából legfontosabb objektumainkká jóformán a ki nem ürített szeméttárolók váltak), a település lassú, fokozatos felhagyására mutat (STEIN 2008, 153). Vannak azonban olyan jelek, amelyek talán éppenséggel egy havarria-helyzetet jeleznének számunkra. Több lelet esetében elmondhatjuk, hogy mintha csak a nagy sietségben felejtették volna őket ott, pl. a szobákban található agyagpadokon. De minden ilyen jel közül kiemelkedik az N. XXIV. objektumban talált „titkos” levéltár.

A szoba alaperendái mellé ázott, majd egy nagy vakolatdarabbal megjelölt titkos rejtekhely arról árulkodik, hogy a táblákat ott elrejtő személy valamilyen okból kifolyólag – valószínűleg a nagy sietség miatt – nem tudta magával vinni a számára (?) fontos dokumentumokat, de a visszatérés reményére utal az, hogy a rejtekhelyet megjelölte. Így, hogy visszatértekor könnyebben megtalálhatta volna a fatáblákat. Ez finoman szólva sem egy

lassú, komótos távozásra utal. De van még egy további régészeti adat is, amely a viszonylag gyors távozás mellett szól. Analógiák bizonyítják ugyanis, hogy az apránként kiürített oázistelepülések esetében a fák döntő többségét kivágják, itt azonban ennek semmilyen jele sem mutatkozott: a nijai lelőhelyen nincs nyoma emberek által kivágott gyümölcs- vagy nyárfáknak (Ser. 244–245).

Ezek után kézenfekvő lenne az a megoldás, miszerint a telep lakóinak valóban gyorsan kellett távozniuk, így ők nem is üríthették ki maradéktalanul az egyes házakat. Ezt valójában a települést a későbbi századok során felkereső és azt hosszú időn keresztül fosztogató „kincskeresők” hajthatták végre.⁴⁸⁹ A településhez tartozó sírok kirablására ugyanakkor egyrészt azért nem kerülhetett sor, mert az egykor itt élő közösség még tiszteletben tartotta a temetkezéseket, a később ideérkezők viszont köszönhetően annak, hogy a feltételezhető sírjelek addigra már eltűntek a felszínről, nem voltak képesek megtalálni ezeket.

Mindent egybevéve – nézetem szerint – a nijai település lakói számára láthatóan komoly gondokat okozhatott a Nija-folyó vízhozamának fokozatos csökkenése. Ezzel a problémával azonban nem először szembesültek. Megoldást is találtak rá korábban: a település déli irányban történő kiterjesztését, a település lassú „arrább költöztetését”. A 4. század első vagy második harmadában azonban más – alapvetően nem természetföldrajzi – tényezők miatt a lassanként változó viszonyokhoz történő alkalmazkodásnak ezt a módszerét már nem lehetett alkalmazni. A települést viszonylag rövid idő alatt ki kellett tehát üríteni. A körülmények azonban nem tűnhettek visszafordíthatatlannak, hiszen az N. XXIV. komplexum lakója úgy rejtette el az iratait, hogy majd ha egyszer visszatér, megtalálhassa őket. A helyzet azonban végül mégis visszafordíthatalanná vált: az egykori lakók sohasem térhettek vissza házaikba és újabb települést sem hozhattak létre a Nija-völgyben, délebbre a korábban feladott rommezőtől. Hogy pontosan mi volt a viszonylag gyors menekülés oka, nem tudjuk. A Tárím-medencei kínai hatalom, majd a Shanshan Királyság uralmának megroppanása nyomán nyilvánvalóan már nem lehetett fenntartani azt a korábbi biztonságot, amelyet a kínai csapatok vagy a Shanshan Királyság katonái biztosítani tudtak. Így nem zárhatjuk ki háború vagy katonai támadások veszélyét sem. Itt azonban a veszély szót érdemes hangsúlyozni, hiszen a településen semmilyen nyoma nem volt erőszakos cselekményeknek, gyűjtögetésnek

⁴⁸⁹ Ezt erősítheti meg az a tény is, hogy a település komplexumaiban legnagyobb számban fellelt tárgytypus éppenséggel az írott fatábla volt. Míg e táblák az itt lakók számára még értéket képviseltek (és egy részüket nyilván magukkal is vihették vagy az imént említett módon elrejtették), a később ideérkező kincsvadászok számára ezek a táblák már semmilyen értéket nem képviseltek (elolvasni sem tudták őket), ezért is hagyhatták őket ilyen nagy számban hátra.

stb.-nek. Pontosan ezért sem érthetünk egyet Valerie Hansennel, aki szerint kifejezetten katonai támadás(ok) miatt hagyhatták fel a települést (vö.: HANSEN 2004, 290).

Azt sem zárhatjuk ki persze, hogy akár egy fejtét felütő járvány is a település elhagyására kényszeríthette lakóit (Ser. 244). Annyi azonban bizonyos, hogy a később évszázadok folyamán a területet helyi pásztorok és „kicskeresők” több ízben is felkereshették, és az eredeti lakók által még otthagyt tárgyak jelentős részét apránként elvitték.

Hogy pontosan mikor is következett be ez a folyamat, arra csak néhány támponttal rendelkezünk. Stein szerint a lelőhelyet valamikor a 3. század harmadik harmadában adhatták fel. Erre mutat véleménye szerint az, hogy a telepen előkerült legkésőbbi érmeleletek a kései Han-dinasztia korából származnak (Kr. u. 25–220). Ez azonban még korántsem jelenti azt, hogy ezt az időszakot követően ne használhatták volna a telepet és a temetőt. Stein másik indoka, hogy egyetlen pici kis papírdarab sem került elő ásatásai során a lelőhelyről. A papírgyártás terjedésének kronológiáját viszont jól ismerjük. A kb. Kr. u. 140 körül feltalált papír (vö.: RHIE 1999, 356) a Tárím-medencében a 4. század elején jelent meg először, ebből pedig a magyar kutató arra következtetett, hogy Niját mindenképpen ez előtt kellett elhagyniuk az ott élőknek, hiszen ha nem így történt volna, akkor neki papírdarabokat is elvileg találnia kellett volna a lelőhelyen. Ezt még a később Loulanban előkerült, papírra írt kínai és kharoštī dokumentumok sem cáfolhatták meg érdemben, hiszen Stein is érzékelte azt, hogy Loulan elhagyására valamivel később, a 4. században kerülhetett sor. Így szerinte ott már használhattak papírt, de Nija előbb megszűnt létezni, mintsem az első papírdarabok a térségbe érkeztek volna (Ser. 242).

Stein megállapítása azonban ma már nem állja meg a helyét. 1959-ben ugyanis papírt is találtak a kínai régészek nijai ásatásuk során (vö.: RHIE 1999, 342, 35. jegyzet). A nijai település felhagyásának időpontját ez alapján módosították, méghozzá a 4. századra (TUCKER 2003, 176).

Stein a telep 3. századi felhagyására vonatkozó álláspontját még egy további adattal támasztja meg: Az N. xv. objektumból egy a 263 és 283 közé datált kínai szöveg került elő (N. xv. 326 [III/2: 983–984. kép] vö.: BROUGH 1965, 599–601; RHIE 1999, 352, 57. jegyzet; HANSEN 2004, 288, 309, 16. jegyzet). Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy a szemetesgödört és így az épületet a 3. század harmadik harmadára lehet keltezni.⁴⁹⁰ Ez a dokumentum azonban

⁴⁹⁰ Az épület jellegéből és állapotából következően a tudós szerint nagyon valószínűtlennek látszódott, hogy a házat az említett dokumentum földbekerülése után még hosszú ideig használták volna. S mivel Stein az épületek döntő többségét egykorúnak vélte, ez véleménye szerint újabb bizonyosságot adott a telep 3. századi feladására. Önmagában a tábla datálása nyilvánvalóan segíthet az adott komplexum korhatározásában, ugyanakkor a telep felhagyásának keltezésében nem perdöntő bizonyíték. Bebizonyosodott ugyanis, hogy a telepen fellelt

nemcsak a gödör és a ház, de voltaképpen az egész település kronológiája szempontjából kiemelkedő fontosságú.

Ennek az az oka, hogy az említett kínai dokumentummal együtt egy olyan kharoṣṭhī dokumentum is előkerült, amelyet az egyik király (Mahiri) 17. évére kelteztek (298. dokumentum – N. xv. 122), és miután a dokumentumok viszonylag nagy számában található hasonló datálás (azaz a Shanshan Kiáltság, illetve Nija uralkodóinak uralkodási éveiben adják meg a táblák keletkezésének idejét), az ily módon keltezett táblák és az uralkodók relatív kronológiáját fel lehetett vázolni. A relatív kronológia és az egyes uralkodók uralkodási éveinek abszolút kronológiához való kötését pedig az említett kínai dokumentum tette lehetővé. Ezek alapján Lin Meicun szerint a Shanshan Királyság kharoṣṭhī dokumentumait 210 és 359 közé lehet keltezni (idézi: HANSEN 2004, 288; vö.: RHIE 1999, 343–352).⁴⁹¹

A régészeti tárgyak döntő többsége sajnos nem igazíthat el bennünket ebben a kérdésben, ugyanis ezeket nagyjából a Kr. u. 2. és 4. század közötti periódusban bárhová lehet datálni, sőt egy részüket még ennél is csak tágabb időhatárok közé lehet tenni.

Kézenfekvő megoldás lehet ezek után szemügyre venni a területről vett minták ¹⁴C-es vizsgálatait a telep abszolút kronológiájának pontosabb meghatározásához. Mint arra feljebb már utaltam a kalibrált ¹⁴C-es vizsgálatokat két japán kutató: Yonenobu és Itoh végezték el (YONENOBU – ITOH 2000). A minták az egykori település három részéről: a legészakibb területekről, a rommező középső részéről, és a legdélibb romokból származtak. A mintavételi helyek az épületmaradványok fagerendázata, a településen álló néhány egykori fa, és a Stein által fellelt gyaloghíd voltak.⁴⁹²

A vizsgálatok rendkívül érdekes és izgalmas végeredménnyel záródtak. A kalibrált ¹⁴C-es adatok alapján a település északi széléről származó minták kb. Kr. e. 800 és kb. Kr. e. 100 közé datálhatóak, a középső területekről származó minták kora ugyanakkor kb. Kr. e. 120 és Kr. u. 340 közé tehető, míg a település déli részeiről származó minták a Kr. u. 140–170/180 és 620 közé eső időszakra tehetőek (YONENOBU – ITOH 2000, 743; lásd még: MIZUNO 2007, 44).

építmények korántsem egy időben épülhettek fel, akár több száz év is lehetett az egyes építmények használata között.

⁴⁹¹ Egy 1981-ben lelt kharoṣṭhī dokumentumon egy olyan uralkodói név, a *Sulica* került elő, akinek a korából Stein annak idején még nem talált táblákat. *Sulica* az utolsó lehetett a királyok sorában, uralkodását pedig kb. 336 és kb. 359 közé datálhatjuk (vö.: RHIE 1999, 343, 358). Ez a tény is megerősíti tehát, hogy közel száz évvel későbbre datálhatjuk a telep felhagyását mint azt Stein Aurél tette. (Az uralkodókról és uralkodási éveikről részletesebben lásd a mikrotörténeti fejezetet).

⁴⁹² Három minta származott a település északi szegmenséből (5009, 5024, 5026), négy a középső területekről (7001, 7004, 7009, 7043), és öt minta a rommező legdélebbi széleiről (6001, 6005, 6012, 6018, 6023) (YONENOBU – ITOH 2000, 742).

Ezekből az adatokból tehát számos következtetés vonható le a település történetére és kronológiájára vonatkozóan. Az első, hogy a telep létrejöttének korát a régészeti leletek alapján talán még valamivel korábbra is datálhatjuk, mint azt a Kr. e. 126-ból származó Zhang Qian-féle leírás alapján – amely leírja Jingjue királyságát (vö.: HULSEWÉ 1979, 93–94) – feltételezhettük. Nija első lakói nagy valószínűség szerint már a Kr. e. 2. századot megelőzően megtelepedtek a vidéken. Ez mindenképpen új információ, a többi régészeti és írott forrásos adatunkból pontosan nem lehetett megállapítani a település legkorábbi kronológiai horizontját. Az adatok alapján egyértelmű, hogy idővel a település déli irányba 'mozdult el', azaz az új építményeket délebbre húzták fel, s ezzel párhuzamosan fokozatosan feladták az északabbra húzódó, egyre nehezebben megművelhető területeket. Ennek nyilvánvaló oka a Nija-folyó vizének fokozatos apadása, és a település északi részének kiszáradása lehetett. A település tehát délebbre költözött, így a ma a rommező középső vidékén található építmények valójában a település második korszakában keletkeztek, azaz egy második kronológiai horizontot képviselnek. A folyó további apadásának köszönhetően azonban a folyamat nem állt meg itt sem; erről tanúskodnak a legdélibb minták, melyek abszolút kronológiai adatai azt mutatják, hogy a település legutoljára felhúzott építményeit valamikor Kr. u. 140–170/180 és 620 között építhették. A település idővel tovább már nem tudott déli irányba húzódni, valamikor az említett két időpont között lakói végleg feladták azt.

A ^{14}C -es vizsgálatokból nyert információk komoly eredmények: jelentősen kitágítják a telep kronológiájáról alkotott képünket, különösen ami a telep létrejöttének időpontját és a település három eltérő kronológiai horizontját illeti. Tehát jelentősen kiegészítik, ugyanakkor alapvetően meg nem cáfolják a korábbi eredményeinket (YONENOBU – ITOH 2000, 744).

Információink alapján tehát a kínai és a gandhári kultúra különleges keveredését mutató Nija valamikor a Krisztus születése előtti évszázadokban jöhetett létre, zömében a Tárím-medencébe valamikor a Kr. e. II–I. évezred folyamán beköltöző kelet-mediterrán antropológiai jellegeket mutató – eredetileg felthetően nomád életmódot folytató – csoportok idetelepülésével (vö.: BAUMER 2003, 25–33). Nem lehetetlen, hogy a helyi populációhoz idővel nyugati irányból, a Kusán Birodalom irányából érkező csoportok is csatlakoztak, melyeket a Han-dinasztia korában Kína felől érkező kínai hivatalnokok, katonák is követhettek. E betelepülők nyilván befolyást gyakoroltak a helyi kultúrára, közigazgatásra is, bár ez a befolyás – és ezt nagy biztonsággal állíthatjuk – nemcsak a betelepülés méreteitől, a betelepülők számától függött. A települést a Selyemúton zajló diffúz kulturális folyamatok ezektől függetlenül is elérték és rendkívüli hatással voltak rá.

A település a fénykorát kétségkívül a 3. század folyamán élte, végleges felhagyására pedig valamikor a 4. század folyamán kerülhetett sor (vö.: YANG 2004, 296). Az 5. század legelején itt megforduló kínai buddhista zarándok, Faxian már nemigen hallott semmit a Jingjue Királyságról, a nijai településről (vö.: Faxian ford.: BEAL 1958, 11–54; HANSEN 2004, 306).⁴⁹³ Niját szélesebb értelemben tehát a Kr. e. 3. század és a Kr. u. 5. század közé lehet datálni (FENG – ZHIYONG 2000, 17; TUCKER 2003, 176).

A régészeti jelenségek, valamint a telep és a temető leletanyaga arra mutat, hogy a város és a környezete mindvégig organikus egységben élt. E „farmtelepülés” különlegességét viszont az adja meg igazán, hogy az egyes komplexumokban előkerült dokumentumok alapján – legalábbis részben – kísérletet lehet tenni az egyes házak lakóinak azonosítására is (PADWA 2004; vö.: WHITFIELD 2010, 102). Ennek a kérdésnek alapos vizsgálata azonban már mikrotörténeti elemzésünk részét képezi.

⁴⁹³ A Shanshan Királyságról magáról is azt írja, hogy az egyenetlen és terméketlen, bár négyezer szerzetesről is megemlékezik, akik a Hīnayāna hívei. Nem világos ugyanakkor, hogy pontosan mely településen/településeken járt, Loulant 400 körül ugyanis már nemigen lakták (HANSEN 2004, 306).

7. Az írott források

7.1. A kharoṣṭhī dokumentumok

A fentebb részleteiben is bemutatott nijai ásatások során a településen egyedülálló módon a természetes anyagokra (fára, bőrre) írt kharoṣṭhī feliratos emlékek képezték az egyik legnagyobb számban fellelt tárgytypust. Mint ahogy már szó volt róla, ennek oka az volt, hogy a települést a felhagyását követő évszázadokban kiürítő „kincskeresők” számára ezek a dokumentumok teljességgel értéktelenek voltak.⁴⁹⁴ Elolvasni vagy más formában hasznosítani sem tudták őket. Nem úgy a közelmúlt és a jelen kutatói, tudósai, akik számára épp ezek a dokumentumok számítanak talán a nijai lelőhely legbecselesebb emlékeinek.⁴⁹⁵

Nija (és a Shanshan Királyság egésze) részben az itt előkerült nagyszámú kharoṣṭhī dokumentum révén vált igazán értékesé. Ezek az iratok dokumentumok teszik ugyanis lehetővé számunkra, hogy ne csupán a régészeti leletekre támaszkodjunk az egykor itt élt emberek életének mind alaposabb megismerésére tett erőfeszítéseink során – mint annyi más lelőhely esetében –, de az általuk írt és olvasott írásos emlékekre is.

Ezek az emlékek azonban még többet nyújtanak mint a rájuk írt szöveg vagy a szövegekből rekonstruálható „világ” (ami persze már önmagában is kiemelkedővé tenné e leleteket), ugyanis ezeken felül önállóan (azaz a rájuk írt szövegektől függetlenül is) vizsgálható különleges régészeti leletként is megállják a helyüket, hiszen számos rendkívül izgalmas kultúrtörténeti markert és információt hordoznak.

E dokumentumok egy egyedi, közel 1500 éve nem használt írással, egy mára már kihalt dialektusban íródtak olyan nyersanyagokra (hol fára, bőrre, hol pedig papírra vagy selyemre), amelyek már önmagukban számos kérdést vetnek fel a kutatóban; a dokumentumokat (különösen a fából készületeket) ráadásul korábban sehol nem látott, speciális módon alakították ki, titkosították és hitelesítették, miközben egyedülálló – a kulturális sokszínűség iskolapéldáinak számító – pecsétekkel látták el őket. Az iratok tehát már önmagukban rengeteg információt hordoznak az őket készítő közösség nyelvéről, írásbeliségéről, kancelláriai gyakorlatáról, nyersanyag-használatáról és kiterjedt

⁴⁹⁴ Tüzelőnek elvinni őket ilyen távolságból értelmetlen lett volna.

⁴⁹⁵ A dokumentumok kiemelkedő szerepét az a tény is remekül jelzi, hogy a Shanshan Királyság határainak hozzávetőleges meghatározásában a kutatók leginkább egy adatra tudnak támaszkodni, ez pedig a kharoṣṭhī dokumentumok elterjedési térképe. Ezek az iratok ugyanis kis túlzással egybeforrtak a Shanshan Királyság kultúrájával [III/1: 7. kép].

kapcsolatrendszeréről; összességében tehát a kultúrájáról. Ezen információk összegyűjtése elengedhetetlenül fontos a helyi közösség társadalmi mechanizmusainak megértése szempontjából.

7.1.1. A kharoṣṭhī dokumentumok előkerülésének és kiadásának körülményei⁴⁹⁶

Stein Aurél első belső-ázsiai expedíciójának elindításában rendkívül sokat nyomot a latban, hogy 1891 és 1893 között a francia J. L. Dutreuil de Rhins és útitársa, F. Grenard, kharoṣṭhī kéziratra lelt Khotan környékén (GRENARD 1898; STEIN 2007, 15, 136, 179; STEIN 2010, 20). Stein nem titkolt célja volt hasonló, a korai indiai kultúra Tárím-medencei bizonyítékának számító kharoṣṭhī dokumentumokra lelni a Takla-makánban (BROUGH 1962). A tudós vágya tulajdonképpen igen gyorsan teljesült, amikor a Khotantól keletre fekvő Nijába (Minfengbe) érkezve egy helybélitől kapott két fatáblán felfedezte a kharoṣṭhī írás jeleit. Innen már egyenes út vezetett a Nija-folyó völgyében található ősi város, Caḍota felfedezéséhez.

Mint ahogyan a régészeti megfigyeléseket és leletanyagot feldolgozó fejezetből kiderülhetett, Stein mind a négy nijai látogatása során szert tett kharoṣṭhī dokumentumokra. A jelentős mennyiségű írott dokumentum zöme azonban az első és a második expedíció során került elő, a harmadik és negyedik látogatás alkalmával már kevesebb dokumentumra sikerült rálelnie (STEIN 1912, I, 271; vö. STEIN 1913, 168; Ser. 213, 267; lásd még: STEIN 1909; STEIN 1933, 98; vö. STEIN 1934, 68).

A dokumentumok a település egyes komplexumain belül nagyon változatos helyekről, változatos formában és persze változatos állapotban kerültek elő. Az N. I. komplexum több mint száz táblájának java része például egyértelműen másodlagos helyzetben, az épületeket kiürítő „kincskeresők” által szétdobálva került elő:⁴⁹⁷ számos dokumentumot a padlóról, a

⁴⁹⁶ Bár a dolgozat alapvetően Nijáról és nem a Shanshan Királyság egészéről szól (ezért Loulan vagy Mirán geográfiai viszonyainak vagy régészeti leletanyagának részletes bemutatásától el is tekintettem), a Shanshan Királyság területén előkerült kharoṣṭhī (és kínai) dokumentumok voltaképpen közös korpuszt képeznek, csak egységben lehet őket kezelni és értelmezni. Így tehát értelmetlen lett volna csupán a Nijából előkerült kharoṣṭhī (és kínai) dokumentumokra korlátoznom vizsgálataimat. Ezért ebben és a következő fejezetekben a Shanshan Királyság területén előkerült összes kharoṣṭhī dokumentumról szó lesz, beleértve előkerülési körülményeiket, kiadásukat, formavilágukat stb.

⁴⁹⁷ Szinte valószínűtlen volt, hogy Stein néhány óra leforgása alatt az addig – tehát 1901-ig – ismert kharoṣṭhī feliratos emlékek számát voltaképpen megsokszorozta (STEIN 1903, 357–358; vö.: STEIN 1908, 222–223; AKh. 316–322, 385–390). A magyar tudós meghatározva indiai eredetű prákrit nyelvüket felismerte, hogy a dokumentumok nem egyazon (vallási) szöveg másolatai, hanem a mindennapi élet kérdéseivel foglalkozó jogi

60–120 centiméteres laza homoktakaró alól, más táblákat viszont a tűzhelyet szegélyező padkáról sikerült felgyűjtenie (STEIN 1903, 354–355; vö.: STEIN 1908, 221–222; STEIN 1904, 767; AKh. 316; STEIN 1933, 75–76; vö.: STEIN 1934, 53). A viszonylag vastag homokréteg által borított táblák – s ez a lelőhely egészével kapcsolatban elmondható – relatíve jó állapotban (erős kopásnyomok nélkül, egészen élénk tintával) vészelték át az évszázadokat; azok a táblák viszont, amelyek a felszínhez közel, legfeljebb néhány centiméteres homoklepelrel borítva kerültek elő (pl.: N. II. komplexum) komolyan megsínylették a nap, a szél, de még a rendkívül ritka csapadék hatásait is.⁴⁹⁸ Ezek a fatáblák a nap sok évszázadon keresztül tartó erős sugárzásának hatására kiszáradtak, széthasadoztak, a homok alaposan megkoptatta őket és szinte teljesen kifehéredtek (vö.: MIZUNO 2007).⁴⁹⁹ Ennek következtében a tinta is megfakult, olvashatatlaná vált rajtuk. Ennek ellenére természetesen Stein ezeket a táblákat is összegyűjtötte és dokumentálta; ugyanakkor a későbbi szövegkiadásokba – értelemszerűen – ezek már nem kerülhettek be (STEIN 1903, 355–357, 363, 370; STEIN 1933, 82; vö.: STEIN 1934, 58).

Ugyancsak nem jelenhettek meg a szövegkiadásokban azok a táblák, amelyekre már eleve nem írtak, hiszen lényegében felhasználatlan nyersanyagként kerültek elő, s feltehetően arra vártak, hogy idővel majd az írnokok alkalmazzák őket. Az N. IV. komplexum x. számú helyisége, ahol – *stylusok* (azaz az íráshoz használt fatollak) mellett – ilyen táblák is előkerültek (már megírt, elkészített dokumentumok mellett) éppen az említett tárgyak alapján feltehetően „irodaként”, azaz *daftarként* (vagy, ha úgy tetszik, *scriptoriumként*) működhetett annak idején. Itt nem volt tehát meglepő a dokumentumok viszonylagos sűrűsége. Ugyanakkor a kharoṣṭhī írásos emlékek komplexumokon belüli eloszlásában általában nem lehetett szabályszerűségeket vagy rendszert felfedezni. Így az esetek többségében – várakozásainkkal ellentétben – nem a jelentősebbnek tűnő helyiségekből kerültek elő táblák (pl.: az N. III. komplexum nagy fogadótermét, ahonnan egyáltalán nem került elő ilyen tárgy), hanem a kisebb jelentőségűnek tűnő lakószobákból vagy raktárnak használt terekből.

Stein több ízben talált konyhának meghatározható helyiségekben is táblákat; ezek azonban – a rajtuk látható égésnyomokból ítélve – már nem okmányként vagy levélként, sokkal inkább gyűjtősként funkcionáltak (STEIN 1903, 374; vö.: STEIN 1908, 229).

intézkedések, gazdasági összeírások, elismervények (STEIN 1903, 360–361; vö.: STEIN 1908, 223; STEIN 1933, 77–78; vö.: STEIN 1934, 54–55).

⁴⁹⁸ A csapadék valóban ritka volt a térségben, de időről-időre előfordult némi hó, ritkábban eső. Stein lelőhelyre megérkezését megelőzően például vékony hólepel borította be a sivatagot.

⁴⁹⁹ Nyilván persze a bőr, papír stb. dokumentumok máshogy reagáltak a környezeti hatásokra.

Ami a kharoštī dokumentumoknak a település egyes komplexumai közötti megoszlását illeti, ugyancsak érdekes megfigyeléseket tehetünk. S ebben az alábbi öt táblázat,⁵⁰⁰ és a belőlük készített diagram is segítségünkre lehet, ezek ugyanis a komplexumokban előkerült dokumentumok számarányát és megoszlását mutatják.⁵⁰¹

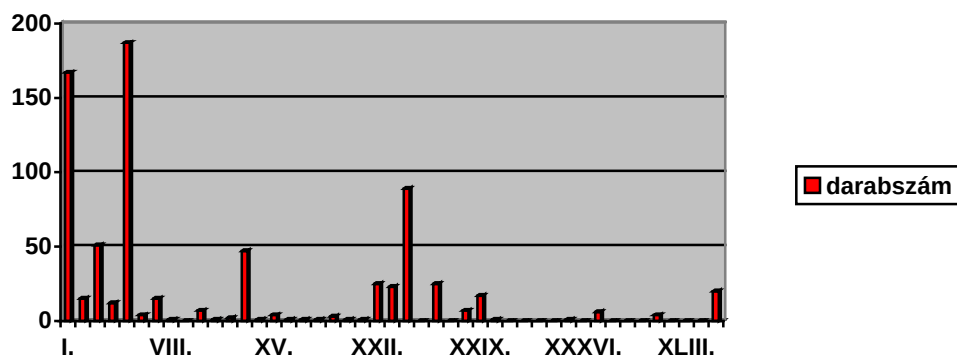
komplexumszám	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
dok. darabszám	167 db	15 db	51 db	12 db	187 db	4 db	15 db	1 db	–	7 db

komplexumszám	XI.	XII.	XIII.	XIV.	XV.	XVI.	XVII.	XVIII.	XIX.	XX.
dok. darabszám	1 db	2 db	47 db	1 db	4 db	1 db	1 db	1 db	3 db	1 db

komplexumszám	XXI.	XXII.	XXIII.	XXIV.	XXV.	XXVI.	XXVII.	XXVIII.	XXIX.	XXX.
dok. darabszám	1 db	25 db	23 db	89 db	–	25 db	–	7 db	17 db	1 db

komplexumszám	XXXI.	XXXII.	XXXIII.	XXXIV.	XXXV.	XXXVI.	XXXVII.	XXXVIII.	XXXIX.
dok. darabszám	–	–	–	–	1 db	–	6 db	–	–

komplexumszám	XL.	XLI.	XLII.	XLIII.	XLIV.	XLV.
dok. darabszám	–	4db	–	–	–	20 db

Az adatokból remekül látszik, hogy a táblák eloszlása rendkívül egyenetlen. Voltaképpen a kharoštī dokumentumokban leggazdagabb két komplexumban (N. I. és N. V.) alig valamivel kevesebb írott emlék került elő (354 db), mint az összes többiben együttevén (386 db). Száz fölötti számban, illetve annak közelében csupán három komplexumban került elő dokumentum (az előző kettő mellett még az N. XXIV.-t lehet idevonni a maga 89 kharoštī

⁵⁰⁰ Amely voltaképpen egyetlen táblázat lenne, de az adatsor hossza miatt ezt öt részletre kellett bontanom.

⁵⁰¹ A dokumentumok száma természetesen nem egyezik meg a Stein által feltárt fatáblák számával, hiszen egy jelentős részük két darabból, egy alsó és egy fedőtáblából állt (lásd a táblák formavilágáról írott fejezetet alább). A továbbiakban az ilyen „kettős táblákat” egy közös dokumentumnak számolom, minthogy ezek összetartoztak (gyakran az ezeket rögzítő, egymáshoz erősítő zsinegek is még intaktak voltak), még akkor is, ha a kettős táblák alsó és fedőlapjai néha el is keveredtek egymástól, s akár egy komplexum két külön szobájában kerültek elő.

okmányával). Két olyan komplexum volt továbbá (az N. III. és N. XIII.), amelyben az előkerült írott emlékek száma elérte vagy megközelítette az 50-et (51 és 47 db). 15 és 25 közötti számban pedig összesen hét komplexumban került elő kharoṣṭhī emlék (N. II., N. VII., N. XXII., N. XXIII., N. XXVI., N. XXIX. és N. XLV.). 10 alatti dokumentumszámot összesen 18 komplexum feltárása során regisztráltak, ezen esetek túlnyomó részében 1–2 táblánál nem került elő több. S végül összesen 14 komplexumban egyáltalán nem került elő kharoṣṭhī fatábla, vagy más nyersanyagra írt emlék.

Ha megvizsgáljuk az említett komplexumokat, azt tapasztalhatjuk, hogy – nem meglepő módon – zömében a legnagyobb alapterületű, legjobban megépített épületekben kerültek elő nagyobb számban dokumentumok,⁵⁰² de a jelenség nem volt kizárólagos, hiszen voltak olyan jelentősebbnek tűnő építmények is, amelyekből korántsem került elő annyi irat, amennyit az épület jellege, méretei, vagy az ott talált egyéb leletanyag alapján az ásató várhatott volna.⁵⁰³

Ami talán még ennél is meglepőbb, hogy egészen kicsi, jelentéktelen épületekből is kerültek elő kharoṣṭhī táblák. Felmerülhet a kérdés, hogy ez azt jelenti-e, hogy a szegényebb társadalmi osztály(ok) tagjai is képesek voltak elolvasni ezeket a dokumentumokat (sőt mitöbb elkészíteni, megírni ezeket), avagy pusztán arról van szó, hogy az egyéni sorsuk szempontjából fontos szövegeket (pl. adásvételi szerződés, a földjük tulajdonjogára vonatkozó iratok stb.) maguknál őrizték, anélkül, hogy ezeket el tudták volna olvasni (s ha szükséges volt, ezeket írástudókkal „olvastatták el”). A választ sajnos nem tudjuk, mindenesetre nagyon izgalmas társadalom-, és kultúrtörténeti dimenziókat is felvet ez a probléma.

Érdekes eredményeket hoz az is, amikor a kapott eredményeket rávetítjük a lelőhely térképére [III/1: 24–28. kép]. A grafikonra rápillantva elsőre is jól látszódik, hogy kis túlzással három „csomópont” figyelhető meg a kharoṣṭhī dokumentumok lokalizálása során. Magasan a legtöbb dokumentum a település középső harmadában elhelyezkedő, *sztúpa* környéki nagy alapterületű, általában jelentős épületekből (N. I.–N. V.) került elő, a legtöbb az N. V. buddhista komplexumnak meghatározott épületegyüttes szemétrakásából.⁵⁰⁴ A

⁵⁰² Ezek az épületek jó eséllyel közigazgatási központként, hivataként (is) szolgálhattak, ami magyarázatot adhat az itt talált dokumentumok nagy számára.

⁵⁰³ Sajnos az épületek kiürítése alapvetően torzítja képünket, de nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy ezekben az esetekben az állhat a háttérben, hogy az ilyen épületek kizárólag lakóházként funkcionáltak, „hivatali” funkciójuk nem volt.

⁵⁰⁴ Ezek között volt 24 darab kikészített juhbőrből készült, kifogástalan állapotban fennmaradt, élénk fekete tussal írott lap is; valamint jónéhány olyan fatábla, melyeken az eredeti zsinegek és a sértetlenségüket bizonyító

kharoṣṭhī iratok feletti (tehát korban későbbi) rétegekből pontosan datált kínai szövegek is előfordultak, melyek – mint arról fentebb szó esett – komoly szerepet játszanak a település datálásában.⁵⁰⁵

A második „gócpont” valójában egyetlen komplexum, az északabbra elhelyezkedő N. XIII.-hoz köthető (a ház egy közigazgatásban résztvevő személy, hivatalnok(?) írnok(?) háza lehetett).⁵⁰⁶

A harmadik „gócpontnak” az említett *sztúpa* környéki komplexumok mellett a leginkább kiemelkedő jelentőségű komplexumegyüttes építményei (N. XXIII–XXVI.) számítanak,⁵⁰⁷ amelyek a *sztúpától* északi irányban képeztek egy másik romcsoportot. Ezzel szemben a település déli szegmensében (az XLV. komplexumot leszámítva) a komplexumok többségében vagy csupán néhány dokumentum került elő, vagy feltárásuk egyáltalán nem eredményezett írott emlékeket.

Úgy tűnik, hogy a kharoṣṭhī iratok is megerősítik tehát azt a képet, amelyet a régészeti jelenségek és leletek vizsgálata mutatott, azaz, hogy a település súlypontját a *sztúpától* északra lévő, illetve a *sztúpa* közelében lévő területek jelentették. Idővel ugyan a település valószínűleg délebbre húzódott, ebben az időszakban azonban a kharoṣṭhī dokumentumok száma is csökkenhetett.⁵⁰⁸

*

A Nijában előkerült kharoṣṭhī feljegyzések csak az elsők voltak a Shanshan Királyság egykori területéről előkerült kharoṣṭhī dokumentumok közül. A második Stein-expedíció során Nijából Endere felé tartva az expedíció egyik embere, Szadak egy néhány éve Enderében

anyagpecsétek is megmaradtak (STEIN 1903, 387–397; vö.: STEIN 1908, 237–243; STEIN 1933, 86–88; vö.: STEIN 1934, 60–62).

⁵⁰⁵ Stein minden egyes darabról pontosan feljegyezte, hogy egymáshoz képest milyen helyzetben talált rájuk, nagyon helyesen úgy vélte ugyanis, hogy csak ilyen módon válik lehetségessé a leletek korbeltől egymásutjának és belső összefüggéseinek megállapítása (STEIN 1903, 388; vö.: STEIN 1908, 237; STEIN 1933, 86; vö.: STEIN 1934, 60).

⁵⁰⁶ Az épület N. XIII. ii. számú helyisége szolgálhatott egykor hivatalként (Ser. 216). Az innen előkerült dokumentumoknál gyakran a táblák átkötésére használt eredeti zsinegek és a hitelesítésükre szolgáló agyag pecsétlenyomatok is intaktak maradtak. A munkások szigorú utasításra a leletek elmozdítását Steinre hagyták (STEIN 1909, 23; STEIN 1912, I, 273–274; vö.: STEIN 1913, 171–173; Ser. 216–217, 248–249; STEIN 1933, 99; vö.: STEIN 1934, 69; STEIN 1939, 165–166).

⁵⁰⁷ Itt az N. XXIV. komplexumban került elő az egyik fal talpgerendájának tövében egy mélyedésben az úgynevezett ’titkos irattár’ is (Ser. 225–234; 256–263; STEIN 1933, 103–104; vö.: STEIN 1934, 72–73).

⁵⁰⁸ Oly sok azonban a bizonytalanság, és az adatsorok olyannyira hiányosak, hogy a fenti megállapítások erősen kérdőjelesnek tekinthetők.

talált táblát mutatott a tudósnak, aki meglepve tapasztalta, hogy munkása egy kharoṣṭhī dokumentumot tart a kezében (E. VI. 009.). Ez azért lepte meg Steint, mivel már első expedíciója során is kutatta a lelőhelyet, ekkor azonban „csupán” egy 8. századi erőd maradványait ásta ki, a Szadak által mutatott táblák viszont a nijai dokumentumokkal voltak egykorúak, azaz legalább 500 évvel korábbiak voltak az erődnél (STEIN 1903, 409–422; vö.: STEIN 1908, 250–257; STEIN 1904, 771; STEIN 1912, I, 300; vö.: STEIN 1913, 200; Ser. 270–271). Az enderei rommezőre érkezve a korábban feltárt 8. századi erőd maradványaitól nem messze a homokból – a szél munkájának köszönhetően – csak nemrégiben kibukkant házak (E. VI.; E. VII.) falai közül valóban újabb fára írt kharoṣṭhī feljegyzések kerültek elő – feloldva a felmerülő kronológiai problémát.⁵⁰⁹ Steinnek olyan szuperpozíciót is sikerült megfigyelnie, amely a település két kronológiai rétegének elkülönítését egyértelműen megerősítette: a 8. századi erőd leomlott körfala alatt feltárt egyik megszilárdult hulladékrakásból egy további, 3. századi, bőrre írt kharoṣṭhī okmányt találtak (E. Fort. 001.a.).⁵¹⁰ S bár a magyar tudós később – a harmadik expedíció idején – is kutatott Enderében, újabb kharoṣṭhī dokumentum akkor már nem került elő.

Stein csak a második expedíciója során jutott el a Shanshan Királyság fővárosába, Loulanba, ahol a központi fekvésű *sztúpától* délre fekvő, első nagyméretű ház (L. A. I.) feltárása során a kínai források mellett kharoṣṭhī dokumentumok is előkerültek.⁵¹¹ Ezek között is különleges jelentőséggel bírtak azon kharoṣṭhī töredékek, melyek a korábbiaktól eltérően nem fára vagy bőrre, hanem papírra íródtak (L. A. I. iv. 7.).⁵¹² A másodiknak feltárt jelentős méretű épületben (L. A. II.) Stein újabb kharoṣṭhī táblákra lelt. A két épület

⁵⁰⁹ A települést tehát két, egymástól élesen elváló korszakban, a Kr. u. 3. és 8. században is lakták; de volt egy hosszú átmeneti időszak, amikor Endere elnéptelenedett (STEIN 1912, I, 311–313; vö.: STEIN 1913, 204–205; Ser. 275–289; STEIN 1933, 107; vö.: STEIN 1934, 75).

⁵¹⁰ A további részleteket lásd: STEIN 1912, I, 314; vö. STEIN 1913, 206; Ser. 278, 291; STEIN 1933, 107–108; vö.: STEIN 1934, 75.

⁵¹¹ Ez azon mód igazolta, hogy a messzi Loulanban tehát – akárcsak a Nija-folyó völgyében – a Kr. u. 3–4. században a kharoṣṭhī írással feljegyzett indiai eredetű prákrit nyelv volt a közigazgatás és kereskedelem nyelve (AKh. 163; STEIN 1909, 27–28; Ser. 371–372, 413–416; STEIN 1933, 138; vö.: STEIN 1934, 96; STEIN 1939, 167).

⁵¹² Stein korábban felvetette, hogy ugyan a 3. században Kínában már ismerték a papír használatát, de az ilyen messzi, nyugati területeken azonban ekkor még csak a fa, illetve a bőr szolgált az írás alapanyagául (a nyersanyagokra lásd a dokumentumok nyersanyagairól írt fejezetet alább). Ez a loulani lelet azonban bizonyította, hogy bár nem volt széles körben elterjedve, a papírt mégis használták a kharoṣṭhī feliratok rögzítésére is (STEIN 1903, 367; vö. STEIN 1908, 225–226; Ser. 372, 433). A később feltárt L.A. VI. ii. jelű szeméthalomból további töredékes kharoṣṭhī papírléletek mellett (L.A. VI. ii. 0102, 0103, 0236) egy nagyméretű és majdnem sértetlen papírra írt kharoṣṭhī dokumentum is előkerült: L.A. VI. ii. 0234 (Ser. 383, 415, 436).

tulajdonosai – csakúgy mint a nagyon hasonló nijai épületek esetében – magasrangú hivatalnokok lehettek.⁵¹³ A Loulan A jelű romcsoport két központi épületén kívül még további hat épületből (L. A. III. – L. A. VII.; L. A. IX.) kerültek elő kharoṣṭhī feliratos emlékek, de ezt követően a B jelű romcsoport lakóépületeiből is több kharoṣṭhī fatábla került elő (L. B. IV. i. 6–7.), amelyeket további fára és papírra írott kharoṣṭhī szövegek követtek (Ser. 378–383; 385–386; 434–440).⁵¹⁴ Loulan később – a harmadik expedíción – feltárt épületei között (pl.: L. M.) kínai és szogd feliratos emlékek mellett további fára és papírra írt kharoṣṭhī iratok is előkerültek (L. M. I. i. 023; L. M. II. iii. 04.).⁵¹⁵ A még nem kutatott mélyebb rétegek is újabb fára és papírra írt kínai és kharoṣṭhī okmányokat eredményeztek (L. A. III. i. 01; L. A. VI. ii. 057, 059.).

A loulani feltárásokat követően Stein két expedíciója során is Míránba vonult, ahol a Tárím-medence tibeti megszállásának 8. századi bizonyítékait kutatta.⁵¹⁶ A tibeti erődhöz közeli, ugyanakkor az erődnél jó ötszáz évvel régebbi buddhista szentélyben a tudós egyedülálló, 3–4. századi freskókat tárt fel. Az egyik freskón (M. V. cella) – megerősítve annak datálását – jól olvasható kharoṣṭhī jelek tűntek fel. Összesen két rövid felirat került itt elő (BOYER 1911; Ser. 518, 521, 529–531; STEIN 1933, 123, 126–127; RHIE 1999, 339). Míránban emellett még kharoṣṭhī feliratos selyemzászló-töredékek is előkerültek (M. III. 0015.).⁵¹⁷

Selyemre írt kharoṣṭhī feliratot másutt is találtak, így a Kr. e. 2. században létrehozott dunhuangi kínai erődvonal (*limes*) egyik szemétrakásban is, Han-kori kínai források mellett

⁵¹³ A további, rendkívüli gazdagságról árulkodó tárgyi emlékek: szobrok, selyemdarabok, használati tárgyak, fegyverek, stb. is megerősítik mindezt (STEIN 1909, 28; STEIN 1912, I, 378–387; vö.: STEIN 1913, 246–251; Ser. 372–378, 432–434; STEIN 1933, 138–139; vö.: STEIN 1934, 96–97).

⁵¹⁴ Az L.A. VI. ii. jelű szemétrakásból egy selyemre írt kétsoros kharoṣṭhī szöveg is előkerült (L. A. VI. ii. 0235.), első bizonyítékaként annak a kínai tradíciónak, amely szerint a papír feltalálása előtt selymet is használtak az íráshoz (Ser. 383). Selyemre írt kharoṣṭhī szöveg Stein későbbi, míráni és kínai *limes* mentén folytatott ásatásain is előkerült (lásd alább).

⁵¹⁵ STEIN 1916, 25; vö.: STEIN 1923, 60; IA. 194–196, 201, 203; STEIN 1933, 149; vö.: STEIN 1934, 105; STEIN 1939, 176. Stein az *Innermost Asia* vonatkozó fejezetében megemlíti egy az L.M. III.-ból előkerült kétnyelvű (kínai–kharoṣṭhī) papírra írott dokumentumot, amely azonban a fejezetet követő, régészeti leleteket tartalmazó listáról már kimaradt, és a szövegkiadásokba sem került be (lásd: IA. 195, 204).

⁵¹⁶ A további részleteket lásd: STEIN 1912, I, 435–451; vö.: STEIN 1913, 281–290; Ser. 450–484; STEIN 1933, 109–114; vö.: STEIN 1934, 76–81; STEIN 1939, 168.

⁵¹⁷ A míráni település és buddhista szakrális központ részletes vizsgálata szétfeszítené jelen dolgozat kereteit (STEIN 1909, 31; STEIN 1912, I, 458–459; vö. STEIN 1913, 297; Ser. 495–496, 542, 677, 33. jegyz.; STEIN 1933, 119; vö. STEIN 1934, 83; RHIE 1999, 370–392; HANSEN 2004, 300–303).

(T. XII. a. ii. 20.).⁵¹⁸ 1915-ben a Kuruk-darja közelében fekvő, Yingpan nevű, megerősített állomás maradványai közül bukkant még elő egy töredékes kharoṣṭhī emlék (Ying. I. a. 1–4.), amely az említett helyiség Loulanhoz fűződő – már korábban is feltételezett – kapcsolatait támasztotta alá (STEIN 1916, 49; vö.: STEIN 1923, 99; IA. 751, 758; STEIN 1934, 198).

Mindent egybevéve megállapíthatjuk, hogy bár Enderében, Loulanban és más lelőhelyeken is kerültek elő további kharoṣṭhī dokumentumok és feliratok. Ezek számukat és jelentőségüket tekintve messze elmaradnak a Nijában fellelt kharoṣṭhī korpuszhoz képest. Vitán felül áll tehát, hogy Nija valóban a Tárím-medencei kharoṣṭhī írásbeliség központja, a „kharoṣṭhī írás fővárosa” volt.

*

Stein Aurél tisztában volt vele, hogy milyen kiemelkedő fontosságú gyűjteményt sikerült kiásnia a homokból. Nem véletlen tehát, hogy a lehető legnagyobb körültekintéssel próbált eljárni ezeknek az írásos emlékeknek a kiemelése és dokumentálása során.

A táblákat közvetlenül előkerülésük után számmal, jelzettel látta el (egyébként ma is ezek a számok képezik a dokumentumok azonosításának egyik alapját),⁵¹⁹ de kísérletet tett egy következetes, jól használható osztályozási, tipologizálási rendszer kialakítására is.⁵²⁰ Stein már megtalálásuk pillanatában helyesen mérte föl tehát a táblák kiemelkedő történeti, nyelvészeti jelentőségét; s bár a szövegek kiadására vagy fordítására nem vállalkozott, többször írt a táblák rendeltetéséről, formavilágáról, készítésük, hitelesítésük módozatairól,⁵²¹ ráadásul minden követ megmozgatott a szövegek mielőbbi közlése érdekében. A kiadásukat, gondozásukat elvállaló tudósokkal folyamatos levelezésben állt; s ha valamilyen komoly akadály merült fel a publikációt illetően (ilyen volt Rapson hirtelen halála) maga gondoskodott a megoldásról (így ő kérte fel Thomas Burrow-t is Rapson munkájának folytatására – vö.: WANG 1998, 37). Műveinek tanúbizonysága szerint számos nagyszerű

⁵¹⁸ Valahol itt húzódhatott annak idején a Shanshan Királyság keleti határvonala (Ser. 677, 777; STEIN 1909, 35; STEIN 1912, II, 114; vö.: STEIN: 1913, 400).

⁵¹⁹ Az azonosításukra szolgáló sorsszámokat kiadóiktól, Rapsontól és kollégáitól kapták (lásd alább).

⁵²⁰ Ebben régi barátja, a művészettörténész F. H. Andrews (egy iparművészeti iskola igazgatója, *Director of the Art Department, Battersea Polytechnic*) nyújtott Stein számára komoly segítséget (STEIN 1903, 365; AKh. XI; STEIN 1934, 190). A Stein által alkalmazott tipológiai rendszer problémáiról lásd alább.

⁵²¹ Ezekre a kérdésekre számos munkájában kitért: STEIN 1903, 354–408; vö.: STEIN 1908, 221–249; STEIN 1904, 768–770; AKh. 318–327, 343–358, 363–369; Ser. 413–416, STEIN 1933, 86–94; vö.: STEIN 1934, 60–66.

tudományos eredménye sorában ő maga is megkülönböztetett helyet szánt az indiai kultúra ezen különleges belső-ázsiai emlékeinek.

*

Gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy az ásatások során előkerült, rendkívül sokszínű forrásanyag alapos feldolgozása egyetlen ember számára – ha mégoly felkészült is – gyakorlatilag lehetetlen. A tudós ezért úgy döntött, hogy neves orientalista kollégáit kéri fel egy-egy forráscsoport vizsgálatára. A kharoṣṭhī emlékek megfejtésének és közlésének munkáját Stein jóbarátja, E. J. Rapson, a British Museum éremtárának munkatársa vállalta el.⁵²²

Rapson már 1905-ben, az orientalisták 14. kongresszusára megjelentetett egy *speciment*, mely a dokumentumok kiadásának elveit hivatott bemutatni.⁵²³ A szövegek végleges publikálása azonban csak igen hosszú idő elteltével, 1920-ban indult meg.⁵²⁴ Rapson végül egymaga nem is vállalkozott a feladatra; két jeles francia szanszkritista, A. M. Boyer és E. Senart voltak segítségére (vö.: *Ser.* 231; STEIN 1933, 90; vö.: STEIN 1934, 63).⁵²⁵

E munkában – mint azt a könyv alcíme is mutatja – az 1901-ben Nijából előkerült dokumentumok szövegei szerepelnek. Érdekes adalék, hogy míg az említett *mutatványban* Rapson az eredeti feliratokhoz angol fordítást is mellékel, az elkészült kötetbe már nem került be a szövegek fordítása. Sajnos a műhöz egy rendkívül rövid jegyzeten kívül nem készült bevezetés, így a fordítás elmaradásának okairól, a szerkesztés alapelveiről, a munka fázisairól, lefolyásáról, a fennálló nehézségekről vagy a megjelenés csúszásának okairól semmit sem tudunk meg.⁵²⁶ Rapson érdemben mindössze annyit jegyez meg, hogy a táblák

⁵²² *Assistant Keeper of the Coin Cabinet*, később a cambridge-i egyetem szanszkrit professzora (vö.: STEIN 1903, 398; AKh. XII).

⁵²³ Itt Rapson összesen 7 dokumentum szövegét és ezek fordítását közli (N. IV. 136; N. XVI. 12; N. XV. 12, A, B; N. I. 104, 16; N. XV. 318; N. IV. 108; N. I. 105). Nem világos azonban, hogy Rapson miért csak két dokumentumhoz (1; 3) mellékel jegyzeteket (RAPSON 1905).

⁵²⁴ (KI. I). F. W. Thomas *long-expected work*nek nevezi a munkát recenziójában: THOMAS 1921.

⁵²⁵ Hármuk tollából még az első kötet megjelenése előtt résztanulmányok egész sora látott napvilágot: RAPSON 1905a; BOYER 1905; BOYER 1911, 413–430; BOYER – RAPSON – SENART 1918.

⁵²⁶ Thomas megjegyzése telitalálat: *There is some inconvenience in the separate issue of the texts without introduction, translations, or notes. No doubt the work of interpretation is in principle already done; and in general scholars would waste their time by proffering at this stage suggestions and comments which probably stand already anticipated or refuted in the editors' MSS. It is to be hoped that a rapid progress in the publication will put them in a position to lend a hand.* (THOMAS 1921, 278). Stein tehát ekkor már négy éve túl volt harmadik expedícióján (1913–1916) is, közel 20 év telt el az első expedíció és a dokumentumok előkerülése óta. A magyar tudós szerint Rapsonék csúszásának fő oka az írás kurzív jellege, illetve a dokumentumok prákrit nyelvjárása volt, amely lényegesen eltért az indiai irodalmi nyelvtől. Az első expedíció során előkerült feliratok megértéséhez, a bizonytalan olvasatok megerősítéséhez nagy szükség volt további jól kibetűzhető dokumentumokra, amelyek a második kutatóútnak köszönhetően hamarosan rendelkezésre is álltak (STEIN 1903,

előkerülésének körülményeiről az *Ancient Khotan* tudósít, valamint, hogy a táblák egy részét a rajtuk levő kényes agyagpecsétek miatt nem küldte el Senartnak és Boyernek.⁵²⁷

Az első, 1900–1901-es expedíció során előkerült dokumentumokat közlő kötet összesen 427 kharoṣṭhī emléket tartalmaz. A feliratok itt már nemcsak az előkerülésük helyét azonosító (Stein által adott) objektumszámot, illetve leletszámot viselik, hanem egy jobban kezelhető, folyamatosan növekvő, egyedi sorszámot is kaptak (No. 1–427). A rendszerezés alapelvét Stein ásatási megfigyelései és tudományos publikációi biztosították. Rapson az egyes sorszámot a Stein által legelőször megvizsgált (N. I. i. jelű) régészeti objektumból előkerült első dokumentumnak adta. A következő számokat a szintén innen előkerült kéziratok kapták. A további sorrendet pedig a régészeti objektumok vizsgálatának sorrendje döntötte el.⁵²⁸ Ezt az eljárást azonban egy momentum némiképp befolyásolta. Az iratok jelentős része ugyanis speciális jellegükből fakadóan két összetartozó táblából állt (lásd alább). Rapson e kettős tábláknak közös számot adott, hiszen bár két külön táblára került a szöveg, ezek eredetileg mégiscsak egyetlen 'dokumentumnak' számítottak. Természetesen volt rá példa, hogy e táblák közvetlenül egymás mellett kerültek elő (időnként még eredeti zsinegeikkel összefűzve),⁵²⁹ így ezek közös sorszámozása nem okozott problémát. Volt azonban olyan eset is, amikor összetartozó táblák összetörve, szétszóródva, más táblákkal keveredve, egymástól távol kerültek elő. Így mielőtt sorszámot kaptak volna, meg kellett győződni arról, hogy a tábla valóban önmagában került-e elő vagy esetleg megvan a párja. Ezt megnyugtatóan (bár a táblák méretei, formája, a kézírás stb. segíthetett némiképp) csak az első olvasatok megléte – tehát a táblák tartalmának egyeztetése – után lehetett elvégezni, így ezt a helyszínen Stein nyilvánvalóan nem tehette meg.⁵³⁰

A sorozat 1927-ben megjelent második kötete az 1906–1907 során Nijában, Enderében és Loulanban, valamint a dunhuangi *limes* mentén napvilágra került dokumentumokat közli (KI. II; lásd még: RAPSON 1928). Sajnos a szerzők továbbra sem

399; vö.: STEIN 1908, 244; STEIN 1912, 286; vö.: STEIN 1913, 186; Ser. 231–232; STEIN 1933, 89–90; vö.: STEIN 1934, 63; RAPSON 1905, 2–3).

⁵²⁷ Hogy mely táblákról van szó, sajnos pontosan nem részletezi (KI. I, V). Az azonban kiderül tehát, hogy a táblák egy része Anglián kívül megjárta Franciaországot is.

⁵²⁸ Az N. I. i. után az N. I. ii. majd N. I. iii.; N. I. iv.; N. II. v. stb. jelű objektumokból előkerült dokumentumok kaptak sorban számot. Az utolsó hat számot (No. 422–427) a Nija oázisban (Minfengben) és a Minfeng és Jingjue között félúton elhelyezkedő apró Imám Dzsáfar Szádik-szentélynél vásárolt dokumentumok kapták.

⁵²⁹ A táblák titkosítási és hitelesítési eljárásairól lásd alább.

⁵³⁰ Rapson minden bizonnyal komoly munkát igénylő 'párosításai' ellenére (vö.: STEIN 1933, 88; vö.: STEIN 1934, 62) sajnos még jónéhány ilyen, eredetileg bizonyosan kettős tábla maradt pár nélkül, és került csonkán kiadásra: utólag derült ki például, hogy a 31. számú és a 764. számú táblák egyazon dokumentum részei (KI. III, 285, lásd alább). A 'párosítás' folyamatát Stein munkái alapján ismét elvégeztem. Ennek köszönhetően több probléma is felmerült ezekkel kapcsolatban, amelyekre lásd a táblák formavilágáról írott fejezetet.

tartották fontosnak, hogy bevezetést írjanak a munkához, így ismét mindössze arról értesülhetünk, hogy míg Senart és Boyer Párizsban olvasta el a szövegeket, addig Rapson tőlük függetlenül Cambridge-ben. Természetesen van utalás a második expedíció tudományos feldolgozására, a *Serindiára* is (KI. II, v).

A második kötet összességében 281 dokumentumot tartalmaz. Ebből 232 került elő Nijából (a folyamatos sorszámozást folytatva: No. 428–659), 6 Enderéből (No. 660–665), 42 Loulanból (No. 666–707) és 1 a dunhuangi kínai *limesről* (No. 708) (vö. még: HANSEN 2004, 289).

A sorozat harmadik és egyben utolsó kötete 1929-ben látott napvilágot (KI. III.; vö.: RHIE 1999, 323). A munka kiadásában Boyer és Senart már nem vettek részt,⁵³¹ Rapsonnak így P. S. Noble segített az átírás és a szerkesztés feladataiban (lásd még: NOBLE 1931). E kötetben a Stein harmadik belső-ázsiai expedíciója alkalmával, 1913–1914 során Nijából és Loulanból előkerült dokumentumok mellett az Ellsworth Huntington által 1905-ben összegyűjtött táblák is helyet kaptak (KI. III, 282–285; vö.: HUNTINGTON 1907, 173, 203–204), Huntington ugyanis kharoṣṭhī táblákat is gyűjtött a felszínről 1905-ös nijai látogatása során.⁵³²

Rapson kötethez írott jegyzetében amellet, hogy természetesen utal Stein tudományos feldolgozására (*Innermost Asia*) szerencsére már néhány alapvető dolgot is elárul (KI. III, V–VI). Megjegyzi például, hogy miután a 'Nija dialektus' vizsgálata alaposabban mindeddig nem történt meg, ezért még kísérletet sem tesz egy átfogó nyelvészeti összefoglalásra vagy a számos felmerülő probléma tárgyalására.⁵³³ Legfőbb céljának a teljes anyag mielőbbi – és lehetőség szerint jól használható – publikálását tekinti. Úgy véli egyúttal, hogy érdemes magyarázatot adnia arra a viszonylag hosszú hibalistára (*Corrigenda*), melyet az előző két kötetre vonatkozóan a harmadik kötethez csatolt. Ezek többségéért véleménye szerint az első világháború okolható, amely félbeszakította a munkálatokat, s amikor az anyagra a

⁵³¹ Senart 1928 februárjában halt meg (vö.: FINOT 1928, 13).

⁵³² Huntington azonban korántsem volt tisztában a táblák pontos mibenlétével. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy könyvében hol *Kharosthi tongue*-ről, azaz kharoṣṭhī nyelvről (!), hol pedig helyesen *Kharosthi script*-ről, azaz kharoṣṭhī írásról beszél. A szerző egyébként könyvét Stein Aurélnak is megküldte, így e kötet most a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Könyvtárának Stein Gyűjteményében található. A könyv tele van Stein lapszéli megjegyzéseivel, közöttük természetesen kérdőjellel az említett kifejezés mellett (HUNTINGTON 1907, 173, 203).

⁵³³ Négy dolgot azonban megtett. A kötethez csatolt egy hibajegyzéket (KI. III, 286–293), egy hosszú tanulmányt a kharoṣṭhī ABC-ről (*The Kharoṣṭhī Alphabet of Chinese Turkestan*. In: KI. III, 295–322; vö.: Plate XIV), egy tanulmányt a feliratokban szereplő királyokról és uralkodói éveikről (*Kings and Regnal Years*. In: KI. III, 323–328), valamint egy *Index Verborum*ot (In: KI. III, 329–379).

pontatlanságok és következtetések kijavításához – a korrektúra során – szükség lett volna, annak egy jelentős része Franciaországban ragadt (Boyernél és Senarnál).⁵³⁴

A harmadik kötet 56 feliratot tartalmaz; ebből 43 a nijai (No. 709–751), 6 a loulani feltárások során került elő (No. 752–757), 6 darabot pedig Huntington gyűjtött össze (No. 758–763). A kötetben megjelenő 764. számú utolsó tábla, a 31. számú táblához tartozó, de az első kötetből kimaradó 'csonka tábla'. A sorozat e harmadik kötetével lezárult, s így összesen tehát 764 táblát közöltek e három nagy jelentőségű műben.

Stein sajnos igencsak rövidre sikeredett negyedik útja során (lásd a kutatástörténet fejezetet) a 'tulajdonába' került kharoṣṭhī táblákat már nem hozhatta ki Kína területéről, ezért lefotóztatta őket. Stein fotói alapján már nem Rapson, hanem egy fiatal szanszkritista, T. Burrow (későbbi oxfordi professzor) adott ki 18 dokumentumot a *Bulletin of the School of Oriental Studies* hasábjain (No. 765–782).⁵³⁵ Egyébként Burrow volt az, aki Stein szövegei alapján 1937-ben elkészítette a kharoṣṭhī írásos dokumentumok vázlatos nyelvtanát, majd három évre rá kiadta a szövegek – Rapsonék munkájából végül kimaradó – első (és mindmáig egyetlen) angol fordítását is (BURROW 1937; BURROW 1940).

Sajnálatos módon a következő több mint 70 évben (tehát egészen napjainkig) a dokumentumokról nem készült sem új katalógus, sem új kritikai szövegkiadás, sem pedig egy minden igényt kielégítő, jegyzetekkel, magyarázatokkal ellátott modern fordítás.⁵³⁶ Ezekre pedig már csak azért is komoly szükség lenne, mert számos olyan probléma merült fel e források kapcsán, melyeket csak egy új katalógus vagy szövegkiadás orvosolhatna. Az egyik ilyen probléma – bármilyen meglepő – a dokumentumok pontos számának meghatározása. A négy expedíció során előkerült kharoṣṭhī feliratok mennyiségének megállapítása ugyanis jelenleg szinte lehetetlen.

Ennek egyik fő oka, hogy – mint azt az előszóban említettem – ma az anyag nem egyetlen gyűjteményben található. A Stein által napvilágra hozott kharoṣṭhī leletek ugyanis a világnak legalább három különböző pontján érhetők el.

Az első három expedíció anyaga Stein gondos csomagolásának köszönhetően még bizonyosan hiánytalanul érkezett meg Londonba. Stein vágya azonban az volt, hogy amint kollégái Európában elvégzik a táblák tudományos feldolgozását és kiadását, a dokumentumok Indiába kerüljenek, egy később felállítandó belső-ázsiai múzeumba. B. N. Mukherjee, a táblák

⁵³⁴ Ez a megjegyzés nyilvánvalóan választ ad a kötetek megjelenésének csúszását érintő kérdésekre is.

⁵³⁵ Míg a transliteráció a *KI.* köteteiben nem változott, addig Burrow közleményében felhasználva a kutatás 1920 és 1937 között elért eredményeit, némiképp változtat Rapsonék rendszerén (BURROW 1937a.).

⁵³⁶ Mindössze a *KI.* három kötetének reprintelésére került sor: *KI. I–III.* Reprint. New Delhi 1997².

indiai szakértője szerint az anyagot a kiadás elkészülte után – talán Rapson tanácsára –, az *India Office* irányítása alatt két részre osztották. Az egyik részt a British Museumnak ajándékozták (innen került 1973-ban a British Library-be),⁵³⁷ a másikat pedig 1930-ban Indiába szállították.⁵³⁸ Itt előbb a Közép-ázsiai Régiségek Múzeumában (*Central Asian Antiquities Museum*), majd a Delhi Nemzeti Múzeumban (*National Museum, New Delhi*) állították ki. Ez utóbbi anyag jelenlegi számát az indiai anyagot kezelő Mukherjee 556-nak határozta meg. De J. Joshua a *British Museum* számára 1928-ban készített katalógusa alapján Mukherjee arra az eredményre jutott, hogy 556-nál legalább 31-el vagy 33-al több kharoṣṭhī táblát küldhettek eredetileg Indiába. Ezeknek azonban mára nyoma sem maradt. A zavart tovább fokozza, hogy Mukherjee nem tudta az Angliában maradt táblák pontos számát sem tisztázni. Kérdőjelekkel ír 290-t, de 312-t is (MUKHERJEE 1996, 41, 58, 23. jegyzet).

Mindeközben az *International Dunhuang Projekt (IDP)* nagyszabású vállalkozásának köszönhetően elkészült az Angliában található Stein anyag digitalizálása. Az *IDP* honlapján összesen 340 olyan digitális fotó tekinthető meg, amely kharoṣṭhī dokumentumot ábrázol.⁵³⁹

Ez a szám azonban nem egyezik Mukherjee 290-es vagy 312-es adatával. Ennek egyrészt az az oka, hogy néhány dokumentumról több kép is szerepel a honlapon, másrészt a Rapsonék által összetartozónak tartott kettős táblák időnként külön-külön dokumentumként vannak feltüntetve.⁵⁴⁰ Úgy tűnik tehát, hogy sem az indiai, sem pedig az angliai anyag számának pontos meghatározása nem könnyű feladat. Ugyanakkor problémák vannak Stein kharoṣṭhī gyűjteményének harmadik, Kínában maradt részével is.

A legfőbb gond az, hogy az anyag hollétéről még a kínai szakembereknek sincs tudomása. Persze gondolhatnánk, hogy a problémát Stein fent említett fotói, illetve Burrow kiadása egyszerűen megoldja. Ez azonban nincs így. Hosszú ideig a fotók holléte is ismeretlen volt, így ezeket nem lehetett összevetni Burrow szövegközlésével. 1995-ben azonban a *British Library*-ben egy ládában rátaláltak a Stein által készített felvételekre. A fotókat 1998-ban J. Wang adta ki egy alapos tanulmány kíséretében a *British Library Journal* hasábjain (WANG 1998, 33–38; vö.: FALCONER 1998, 75–77). Az *IDP* munkatársai ezt követően e fotók

⁵³⁷ *IDP* 1998, 1. A British Library kharoṣṭhī anyagainak kurátora ma Michael O’Keefe (WANG 1996, 6).

⁵³⁸ A harmadik expedíció költségeihez a brit-indiai kormány közoktatási osztálya (*Educational Department*) háromezer fonttal járult hozzá, melynek fejében az osztály bejelentette igényét a régészeti leletekre is, egy Delhiben felállítandó új múzeum, a *Museum of Indian Art and Ethnography* számára (vö.: STEIN 1923, 18; RÁSONYI 1960, 20).

⁵³⁹ <http://idp.bl.uk/4DCGI/DoManuscriptSearch> [letöltve: 2012. 05. 27-én].

⁵⁴⁰ Burrow egyébként könyvéhez írt bevezetőjében megemlíti, hogy jómagya csak 171 dokumentumot (213–427; 510–565) tudott megvizsgálni a *British Museum*-ban (BURROW 1940, V).

digitalizált változatát ugyancsak elhelyezték honlapjukon, így ma már nincs akadálya az alapos összehasonlításnak.⁵⁴¹

Miután azonban Burrow cikkét e fotókkal összevettem, meglepő eredményre jutottam. Burrow 1937-es kiadásában Stein fotói alapján 18 dokumentumot közöl, az *IDP* honlapján pedig 19 fekete-fehér fotó látható. A két szám tehát már eleve nem egyezik. Itt azonban nem arról van szó, hogy Burrow egy dokumentumot 'véletlenül' nem közölt, ugyanis publikációjában két olyan felirat is szerepel, amelyről egyáltalán nincs fényképünk,⁵⁴² de két olyan kharoŧhī dokumentumot ábrázoló fénykép is van az előkerült felvételek között, amely pedig Burrow kiadásában nem szerepel.⁵⁴³ A Stein hagyatékban tehát feltehetően két olyan jól olvasható kharoŧhī dokumentum is van, amely 1931 óta – legalábbis tudomásom szerint – kiadatlan(!).

A Stein által feltárt táblák mellett Hedin talált további két táblát; az Ōtani expedíció pedig újabb további 14-et hozott el Loulanból, illetve Nijából. Folke Bergman Loulanban egy kharoŧhī feliratos selyemszalagra lelt 1928-ban (RHIE 1999, 323). Míg a Loulanban talált táblák Bergman könyvében megjelenhettek (BERGMAN 1939), addig a japán expedíció által elhozott táblák – legalábbis tudomásom szerint – kiadatlanok.

Szakirodalmi utalások szerint 1979-ig újabb körülbelül 100 dokumentumra bukkantak Xinjiangban.⁵⁴⁴ Ezek többsége a Gansu Tartományi Múzeumba, illetve Urumqibe, az Ujgur Autonóm Tartományi Múzeumba került (RHIE 1999, 338). Az 1980-as évek végén megindult rendszeres kínai–japán ásatásoknak köszönhetően pedig újabb jelentős számú kharoŧhī anyagra leltek (többnyire a Stein által is kutatott Nijából, Loulanból, de más lelőhelyekről is). Ezek döntő többségét azonban sajnálatos módon egyelőre nem publikálták, annak ellenére sem, hogy napjainkig már szép számmal jelentek meg résztanulmányok e bővülő forrásanyagról (LIN 1996, 188–220).

*

Mindaddig, amíg a feliratok pontos száma és holléte körül ilyen komoly bizonytalanságok vannak,⁵⁴⁵ addig jónéhány más probléma tisztázása is komoly nehézségekbe ütközik.⁵⁴⁶ A

⁵⁴¹ <http://idp.bl.uk/4DCGI/DoManuscriptSearch> [letöltve: 2012. 05. 27-én].

⁵⁴² No. 767 (Photo T. O. 22); No. 782 rev. [az No. 782 *obv.*-ről van fotó!] (Photo T. O. 21).

⁵⁴³ T. O. 19 (A), site: N. R.; T. O. 21 (A), site: Niya (N. [Char.]. 1.).

⁵⁴⁴ Ezek többsége (több mint 40 dokumentum) az 1959-es ásatások során került elő (vö.: RHIE 1999, 359).

⁵⁴⁵ Burrow cikkében az utolsó, Rapson által dokumentumnak kiadott szám a 782. Ehhez hozzáadva azt a két feliratot, mely szerepel Stein fényképein, de nem szerepel Burrow publikációjában, 784-et kapunk. Az angol

megoldást nyilvánvalóan egy olyan katalógus elkészítése jelenthetné, melyben az összes eddig előkerült kharoṣṭhī felirat szerepelne (bár már a Stein által feltárt dokumentumok teljes katalógusa is nagy előrelépést jelenthetne).

B. N. Mukherjee egyik 1996-os megjegyzése szerint munkatársaival az indiai gyűjtemény katalógusának elkészítésén fáradozik, amelyben ígérete szerint olyan feliratok is szerepelni fognak, amelyeket először publikálnak (MUKHERJEE 1996, 41). Az *IDP* egyik 2002-es hírleveléből pedig arról értesülhetünk, hogy a kharoṣṭhī dokumentumok kínai szakértője, Lin Meicun az összes eddig előkerült belső-ázsiai, fára írt kharoṣṭhī anyag katalógusának kiadását készíti elő (*IDP* 2002, 8).

Ma 2012-t írunk, és sajnálatos módon egyik vállalkozás eredménye sem jelent még meg. Erős a gyanúm, hogy mindkét projekt egyaránt megfeneklett. A dokumentumokkal kapcsolatos problémák döntő többségét azonban egy ilyen kiadvány nélkül lehetetlen megoldani.

Úgy vélem azonban, hogy egy új katalógus megszületése esetén is csak több fontos alapelv betartása segíthetne tisztázni a kharoṣṭhī dokumentumokkal kapcsolatos problémákat. Egyrészt egy ideális katalógusban minden elérhető táblát szerepeltetni kellene (legyen az Angliában, Indiában, Kínában, vagy Japánban); másrészt az említett bizonyítékok arra mutatnak, hogy a korábbi feldolgozások adatait revideálni kell, több tábla szerepel ugyanis Stein munkáiban, mint amennyi kiadásra került Rapsonék jóvoltából, ugyanakkor vannak Rapsonéknál szereplő dokumentumok, amelyekről viszont Stein nem ír. Át kellene gondolni ismét az ismert dokumentumok „párosítását” és egy új számozási rendszert kellene kidolgozni, hogy kiszűrhetőek legyenek azok az esetek, amikor egy eredetileg közös számmal ellátott kettős tábla két külön dokumentumként jelenik meg (akár így: 123/1; 123/2; vagy 123/a.; 123/b). S végül a feliratok szövegei mellett *facsimile* módon minden esetben szerepelnie kellene a táblákról készült fotóknak.

gyűjtemény kezelője M. O’Keefe azonban egy 1996-os konferencián 800-nál több (!) dokumentumról beszélt (WANG 1996, 6), Mukherjee összeségében több mint 900-ra teszi (!) a Stein által felfedezett kharoṣṭhī emlékek számát (MUKHERJEE 1996, 40). A szakirodalomban tehát 800 és 1000 közé teszik az előkerült dokumentumokat (vö.: RHIE 1999, 338). Ha elfogadjuk ezeket az adatokat, akkor újabb kérdések tömkelege merül fel. Mi a bizonytalanság oka? Rapsonék miért nem publikálták ezeket a dokumentumokat? (Stein munkáiban több olyan nehezen olvasható, de szerinte valószínűleg kharoṣṭhīnak tartható felirat is szerepel, amely sem a *KI*. köteteiben, sem Burrow közleményében nem szerepel. Lásd pl.: *AKh.* 219 (B. D. 001. j.); *Ser.* 1279 (Ta. 01.), 1289, 1294 (M. Tagh. a. III. 0061.); *IA.* 751, 758 (Ying. I. a. 1–4.)). Hány olyan dokumentum lehet, amelyet olvashatatlanságuk miatt nem publikáltak mindeddig? Hol találhatók a hiányzó feliratok? Stb.

⁵⁴⁶ Ilyenek például a táblák pontos tipológiai aránya avagy a hivatalos jellegű és a magánlevelezés megoszlása stb.

Az IDP által összeállított gandhári gyűjtemény szerencsére már ebben az irányban tett erőteljes lépésnek is felfogható, ugyanakkor a dolgozathoz mellékelt és hasonló alapokon építkező kép- és szövegadatbázisom [II. kötet; III/2. kötet] ugyancsak e munka alapjainak megteremtése irányába mutat.

7.1.2. A kharoṣṭhī dokumentumok nyelve és írása⁵⁴⁷

A Nijában előkerült kharoṣṭhī dokumentumok nyelve és írása egyaránt a gandhári kultúra területére, azaz a mai Északnyugat-India, Pakisztán és Észak-Afganisztán vidékére vezet bennünket (vö.: DANI 1986, 251–252; GLASS 2000, 1).

A Gandhára felemelkedését megelőző időszakban sok tucat (zömében indoiráni) nyelv élt egymás mellett Északnyugat-Indiában és a környező közép-ázsiai területeken, azonban – jelenlegi ismereteink szerint – ezek egyike sem jutott igazán meghatározó szerephez, mint az egyes etnikai csoportok közötti kommunikációs csatorna vagy közvetítőnyelv. A helyzet a Perzsiát egyesítő Akhaimenida-dinasztia Kr. e. 6. századi keleti irányú terjeszkedését követően változott meg gyökeresen.

A területet elfoglaló perzsák két szatrápiát is létrehoztak a vidéken (Gandhárát és Szindhet). Az Akhaimenidáknak a központi közigazgatás és a helyi adórendszer megfelelő működtetéséhez, és így közvetett módon uralmuk konszolidációjához igen nagy szükségük volt egy olyan nyelvre, amelyet a helyi törzsekkel, etnikai csoportokkal való kapcsolattartásra közvetítőnyelvként fel tudtak használni.⁵⁴⁸ Az Akhaimenidák e két tartományban végül az egyik helyi nyelvet, az úgynevezett északnyugati prákritot (más néven gandhārit) kezdték el alkalmazni.⁵⁴⁹ A gandhāri valójában a középipind vagy prákrit nyelvek egyike volt (RHIE 1999, 340).⁵⁵⁰

A középipind nyelvek (így a prákrit dialektusok) kialakulásának kronológiája még ma sem teljesen tisztázott. Ez részben köszönhető annak is, hogy már a korai szanszkrit

⁵⁴⁷ A kharoṣṭhī írás és gandhāri prákrit nyelv teljességre törekvő online bibliográfiáját Stefan Baums és Andrew Glass állította össze és frissíti folyamatosan: *Bibliography of Gāndhārī Studies* [http://gandhari.org/a_bibliography.php]. Ugyanitt egy ugyancsak folyamatosan frissülő gandhāri szótár is található: *Dictionary of Gāndhārī* [http://gandhari.org/a_dictionary.php].

⁵⁴⁸ Csakúgy, mint Mezopotámiában, valamint a szintén perzsa fennhatóság alá kerülő Szogdiában stb., ahol a közvetítőnyelv a korszak egyik *lingua francája*, az arameus lett.

⁵⁴⁹ A nyelvet 1946-ban H. W. Bailey nevezte el névadó területéről Gāndhārīnak (gandhārinak) (BAILEY 1946). Egykori használói nem nevezték gandhārinak, ugyanakkor nem tudjuk, hogy pontosan mi volt a neve.

⁵⁵⁰ A prákrit kifejezés a szanszkrit *prākṛtam* 'korábbi', 'eredeti', 'alacsonyabb rendű', 'népnyelvi' szóból származik, szemben a szanszkrittal, amely a *saṃskṛtamra* megy vissza amelynek a jelentése: 'összerakni', 'díszített', 'tökéletesített', és nyilvánvalóan a szanszkrit nyelv rendkívüli morfológiai, szintaktikai és szemantikai gazdagságára és Pāṇinire, a szabályok állítólagos rögzítőjére (szerkesztőjére) utal (FORTSON 2010, 219).

szövegemlékek, így a *Rigvéda* is tartalmaz szórványos prákrit nyelvi elemeket. Nagyon valószínű, hogy a szanszkrit és a középind nyelvek hosszú ideig párhuzamosan is léteztek. A középind ilyenformán talán kevésbé kronológiai alapokra épülő terminus, mintsem egyfajta klasszifikációs kategória.⁵⁵¹ A csoportba tartozó nyelveket így gyakran regionális alapokon különböztetik meg (és nevezik el – lásd pl. a gandhárít), de ez a kategorizálás sem feltétlenül célravezető e nyelvek határokon átnyúló, széleskörű használata, valamint a társadalmi osztályok közötti nyelvhasználati különbségek miatt.⁵⁵² Ráadásul a prákrit nyelvek további sajátos utakat járt be. Így a Nijában lelt dokumentumok prákrit nyelve (a nijai prákrit vagy krorainai) számos vonásban különbözik a baktriai gandhárítól, idővel jól láthatóan attól eltérő módon változott (FORTSON 2010, 220).

A perzsa központosítási törekvések eredményeként a Kr. e. 6–5. századtól kezdődően a mai pakisztáni-indiai határvidéken egy egységesülő „hivatali” gandhári prákrit dialektus kezdett kialakulni; az egységes kommunikációs nyelv pedig megteremtette e nyelvileg és etnikailag sokszínű vidék bizonyos szintű integrációját is. A Kr. e. 3–2. századra a gandhári vált Gandhára és legfontosabb központja, Taxila környékének leginkább beszélt nyelvéné (SAMAD 2011, 8; LIU 2010, 47).

E folyamatba sem a Kr. e. 4. század utolsó harmadában a perzsákat felváltó görögök, sem pedig a területre a Kr. e. 2. század folyamán beköltöző nomád törzsek, így a yuezhik nem tudtak érdemben beleszólni. Olyannyira így volt ez, hogy a Nagy Sándor halálát követően létrejövő Gréko-Baktriai Királyság, de a yuezhik helyi megtelepedése után felemelkedő kusán dinasztia is sikerrel integrálta az Akhaimenidák által preferált gandhári nyelvet saját közigazgatási, hivatali struktúrájába.⁵⁵³

A gandhári prákrit nyelv elterjedése és beemelése a Perzsa Birodalom hivatalos nyelvei közé maga után vonta egyúttal egy olyan írás megjelenését is, amely a korábbi típusoknál alkalmasabb volt a gandhári nyelvű szövegek feljegyzésére.

⁵⁵¹ A középind nyelveket hangtani értelemben az egyszerűsödés, így a szóvégi mássalhangzók lekopása jellemzi. Morfológiailag mind a főnév, mind az igeragozás egyszerűsödött a szanszkrithez képest, például a számos különféle múlt idő egyetlen múlt időben egyesült stb. Egy új szintaktikai rendszer is kialakult: feltűnt az osztott ergativitás, ami által az alany grammatikai pozíciója (esete) függ az igeidőtől (pl. jelen időben az alany alanyesetben áll, míg múlt időben ugyanabban az esetben mint a tárgy) stb. (FORTSON 2010, 221).

⁵⁵² Azaz a nyelvhasználat a korszakban gyakran nem területiális, sokkal inkább társadalmi kérdés volt; azaz egy magasabb társadalmi osztályban (kasztban) élő alapvetően más nyelvet használt, mint egy alacsonyabb osztályban (kasztban) élő „honfitársa” (FORTSON 2010, 219).

⁵⁵³ Az Afganisztánból a 90-es évek végén előkerült nagy terjedelmű gandhári nyelvű munkák megerősítették, hogy Gandhárában a Krisztus születését követő századokban egy nagyon komoly korpusz létezhetett, amelyben a didaktikus költészettől a vallási szövegek kommentárjain át nagyon sok minden helyet kapott (SALOMON 1997; SAMAD 2011, 209). A fennmaradt kéziratok azonban csupán apró töredékei az egykori hatalmas gyűjteménynek..

A kharoṣṭhī írás kifejlődésében tehát – nagy valószínűség szerint – ugyancsak az Akhaimenidák játszottak döntő szerepet (vö.: DANI 1986, 255–256; GLASS 2000, 1–2). Az óperzsa közigazgatás és adórendszer hatékony működtetéséhez elengedhetetlenül fontos volt ugyanis a magas szintű írásbeliség és kancelláriai gyakorlat. A perzsa tartományok hétköznapi működtetése során az Akhaimenidák nem az óperzsa nyelv lejegyzéséhez is gyakorta használt, de bizonyos tekintetben nehézkes ékírást, hanem sokkal inkább az arameust részesítették előnyben.⁵⁵⁴ Valószínűleg Gandhárában és Szindhben is így történt volna, azonban a perzsák számára – nagy valószínűség szerint – korán nyilvánvalóvá vált, hogy az arameus írás igazából alkalmatlan a gandhári nyelv pontos lejegyzéséhez. Szükség volt tehát egy olyan írás kifejlesztésére, mely alkalmasabbnak tűnt a gandhári hangzókészletének visszaadására. Ez az igény eredményezte végül egy az arameus írás alapjaira épülő új írásnak, a kharoṣṭhīnak a kifejlődését (DANI 1986, 256–257; GLASS 2000, 12).⁵⁵⁵ Mire a Kr. e. 4. század végére a perzsa uralom megszűnt Gandhárában, a gandhári prákrit feljegyzésére szolgáló kharoṣṭhī írás széles körben elterjedt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a nyugati irányból terjeszkedő görögök és a délkeleti irányból hódító indiai Maurják is átvették a használatát (DANI 1986, 252; RHIE 1999, 339–340; SAMAD 2011, 8–9). Miután a görögök elfoglalták Gandhárát, még csupán görög feliratos érmeket verettek a területen, de már I. Démétriosz gréko-baktriai uralkodó (kb. Kr. e. 200–180) bilingvis görög–kharoṣṭhī feliratos érmeket is elkezdett kibocsájtani. Ezt nyilvánvalóan nem tette volna meg, ha erre nem lett volna társadalmi igény.

A kharoṣṭhī írás gyorsan növekvő népszerűségét mi sem jelzi jobban, mint hogy az indiai Maurja-dinasztia egyik legkiemelkedőbb alakja, Asóka (kb. Kr. e. 325–283) a Kr. e. 3. századi feliratait már ugyancsak részben gandhári nyelven készítette el. Ilyenek Asóka mánszehrái és sháhbázgarhi ediktumai is (vö.: GLASS 2000, 2; SAMAD 2011, 215; lásd még:

⁵⁵⁴ Az arameus (vagy arámi) a föníciai betűírás egyes elemeire építő írás volt; a Kr. e. 8. század végétől kezdődően széles körben elterjedt a Közel-Keleten és számos írástípus (pl. a nabateus, az arab vagy a héber) ősevé vált.

⁵⁵⁵ Nem véletlen tehát, hogy a kharoṣṭhī írás – csakúgy mint az arameus – jobbról balra íródik (HANSEN 2004, 286), és ezzel egymagában áll az indiai írások között (DANI 1986, 251). A kharoṣṭhī név eredete máig vita tárgyát képezi. A név használatát Terrien de La Couperie javasolta 1886-ban (TERRIEN DE LA COUPERIE 1886–1887, 60–61), többek között a *Lalitavistara* kínai fordítására hivatkozva, amelyben a *K'(i)alushet'o* név jelenik meg (vö.: DANI 1986, 251; YANG 2004, 294). Buddhista és dzsaina szövegekben számos verzióban előfordul (*kharoṣṭī*, *khaloṣṭī*, *karottī* stb.) az eredetije talán a szanszkrit *khara-oṣṭha* 'ass-lip' 'számárszáj' lehet (GLASS 2000, 10–11).

FORTSON 2010, 220; NEELIS 2012, 15). A helyzet a Maurjákat a területen felváltó – nomád eredetű – szaka királyok, így Mauesz korában (Kr. e. 1. század) sem változott meg jelentősen.

A Kr. e. 2. században a Kína határvidékéről a xiongnuk támadásai elől Közép-Ázsiába érkező nomád yuezhiktől származó kusánok Kr. u. 60 körül terjesztették ki fennhatóságukat Baktria és Gandhára egész területére. Mindez nagyon komoly társadalmi-gazdasági változásokat eredményezett a térségben: fellendült a kereskedelem és az urbanizáció is (KUMAR 2007, 5–6; SAMAD 2011, 23). A kusánok tehát számos alapvető változást generáltak; egy dolgon azonban nem változtattak: a közigazgatás és a kultúra nyelve továbbra is a gandhári maradt, ennek feljegyzéséhez pedig az esetek többségében továbbra is a kharoṣṭhī írást használták (SALOMON 1998, 42–56). Ekkortájt azonban már egy másik írástípus, a brāhmī is egyre szélesebb körben kezdett el terjedni a Kusán Birodalom területén (vö.: LIU 2010, 47; NEELIS 2012, 15–16).⁵⁵⁶

A gandhári nyelv és a kharoṣṭhī írás – úgy tűnik – nem állt meg Gandhára határainál, a Maurjáknak, szakáknak és kusánoknak köszönhetően délkeleti irányban, India felé is terjedni kezdett, mégis leginkább keleti–északkeleti irányban figyelhető meg „offenzívája”, amiben komoly része volt a javarészt a területéről kirajzó kereskedőknek és a buddhista hittérítőknak, s az ő révükön a gandhári kultúra és a kelet felé sugárzó buddhizmus térnyerésének (PADWA 2004, 28).⁵⁵⁷ E folyamatokban a Selyemút úthálózata és kommunikációs csatornái játszottak kiemelkedő szerepet (ZÜRCHER 2007, 22–23; LIU 2010, 58). Amellett, hogy a Selyemúton zajló hétköznapi élet *lingua francájává* válhatott a gandhári, egyúttal tehát a buddhista missziós tevékenység *par excellence* nyelvévé is lett (ZÜRCHER 2000, 174, 40. jegyzet; BERNHARD 1970, 55–62; idézi: SAMAD 2011, 209).⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ A kharoṣṭhī és a brāhmī közötti váltás (a 4. század végétől kezdve a kharoṣṭhī írást nagy lendülettel szorította ki a brāhmī (LIU 2010, 47) egyik előjele lehetett az a néhány kharoṣṭhī és brāhmī írást egyaránt tartalmazó tábla, amely a két írás „őrségváltásának” kronológiai határán, a 3–4. század fordulóján keletkezett Nijában. A változás nagy valószínűség szerint összefüggésben állt azzal, hogy a buddhizmus közvetítő nyelve a gandhári helyett mindinkább a szanszkrit és a hibrid-szanszkrit lett (NEELIS 2012, 18). Ez utóbbi hangzókészletének lejegyzéséhez a brāhmī használata viszont kétségkívül praktikusabbnak tűnt. Van egyébiránt olyan elképzelés is, miszerint a brāhmī létrejötte időben akár meg is előzhette a kharoṣṭhī írás kialakulását, s így módon a két írástípus hosszú ideig párhuzamosan is létezhetett (KUMAR 2007, 25).

⁵⁵⁷ A buddhizmus azonban csak Gandhárában válhatott kvázi „államvallássá”. Ennek okai szerteágazóak (ezeket számba veszi: SAMAD 2011, 11–12), jelen dolgozatban azonban sajnos nincs mód ezen okok alapos kifejtésére. Itt most csak azt a kiemelkedő szerepet hangsúlyozom, amelyet ez a terület a buddhizmus közvetítésében játszott (vö.: BROUGH 1965).

⁵⁵⁸ Buddhista írástudók jól képzett csoportjai például hozzáfogtak a mahájána *Tripitaka* gandhári átültetéséhez is. Egyik kötetet a másik után fordították le, hogy a buddhista papság és a misszionáriusok hasznára lehessen térítő tevékenységük során. A Selyemút mentén létrejövő buddhista kolostorok szinte mindegyike rendelkezett könyvtárral és *scriptoriummal*, ahol ezeket a buddhista munkákat másolták (feltehetően Nijában is volt ilyen helyiség).

A folyamat egyes lépései is megfoghatóak: míg Krisztus születését megelőzően valóban csak Közép-Ázsia és Északnyugat-India területéről ismerünk kharoṣṭhī feliratokat (vö.: NEELIS 2012, 18), addig a Kr. u. 1. századból már kerültek elő gandhári nyelvű, nyírfakéregre írt kéziratok és kharoṣṭhī–kínai feliratos bilingvis érmék a Tárím-medencéből is (vö.: RHIE 1999, 257, 32. jegyzet, 339).⁵⁵⁹ A Kr. u. 2. századra datálható az első hosszabb terjedelmű Tárím-medencei kharoṣṭhī betűs kézirat, a Dutreuil de Rhins által felfedezett khotani *Dharmapada* is (vö.: Ser. 243; BROUGH 1962; DANI 1986, 252; RHIE 1999, 340).⁵⁶⁰ Ezek ismeretében talán már annyira nem is meglepő, hogy a 3. században Nija (és a Shanshan Királyság) közigazgatásának a kínai mellett a gandhári prákrit vált hivatalos nyelvévé, és a kharoṣṭhī a legfontosabb írásává (AKh. 368–369; KUMAR 2007, 25; LIU 2010, 58).⁵⁶¹

A kharoṣṭhī írás egészen a brāhmī írás széles körű elterjedéséig, azaz circa a 400-as évek elejéig lehetett használatban a területen (egyes vélemények szerint egészen a 7. századig még előfordult a használata – vö.: SALOMON 1998, 47; GLASS 2000, 1–2).⁵⁶² Fokozatos eltűnése részben a kharoṣṭhīt favorizáló Shanshan Királyság meggyengülésével, majd megszűnésével, részben pedig a Mahájána buddhizmus – inkább a szanszkritot és hibrid-

⁵⁵⁹ A kusán és indoszkíta bilingvis érmék mintájára ugyanis az 1. század folyamán Khotan uralkodói kínai–kharoṣṭhī kétnyelvű feliratos érméket kezdtek el veretni (LIU 2010, 47; NEELIS 2012, 24). Az úgynevezett sino-kharoṣṭhī érmék, amelyek egyik oldalán kínai, a másik oldalán pedig kharoṣṭhī felirat olvasható, a kharoṣṭhī írás átalakulási fázisára datálhatók. Lin Meicun 175 és 220 közé teszi tehát ezeket (idézi: RHIE 1999, 257, 32. jegyzet, 339; lásd még további irodalommal: GLASS 2000, 7).

⁵⁶⁰ Bár ez nagy valószínűséggel nem a Tárím-medencében íródott, feltehetően közvetlenül Gandhárából kerülhetett át Khotan mellé (BROUGH 1962, 2). A Gandhárából származó szövegek elengedhetetlenül szükségesek voltak a buddhista misszionáriusok és tudósok számára, akik legfőbb feladata az volt, hogy a magukkal vitt szövegeket azon népek nyelveire fordítsák le, amely népeket missziós szándékból felkerestek. Ezeknek a kharoṣṭhī írásos gandhári szövegeknek a fordításai olyan központokban, mint Dunhuang, Luoyang és Xian maradtak fenn, ahol a kínai szerzetesekkel való együttműködésnek köszönhetően megszülettek e buddhista munkák kínai fordításai is a Kr. u. 2–7. század között (SAMAD 2011, 211).

⁵⁶¹ A Kabul közelében lévő Wardak mellett talált bronzváza kharoṣṭhī felirata – annak paleográfiája alapján – időben mindenképpen megelőzi a Tárím-medencei kharoṣṭhī dokumentumokat, ezért – miután a váza legkésőbb Kr. u. 179-re datálható – a kharoṣṭhī írás megjelenését Nija környékén a 2. század legvége előttre nem keltezhetjük (vö.: RHIE 1999, 342, 36. jegyzet).

⁵⁶² A kharoṣṭhī „diadalútját” mi sem bizonyítja jobban, minthogy egészen a korszak kínai fővárosáig Luoyangig jutott, amit az itt előkerült kharoṣṭhī felirat is remekül igazol (BROUGH 1961, 517–530; RHIE 1999, 340; ZÜRCHER 2000, 158). A felirat egyúttal azt is bizonyítja, hogy sokan el tudták ezidőtájt olvasni e feliratokat a kínai fővárosban is (ahol yuezhik, szogdok és párthusok egyaránt éltek), különben nem lett volna értelme kharoṣṭhíval írni e feliratot.

szanszkritot preferáló – új irányzatainak terjedésével hozható összefüggésbe (tekintve, hogy ez utóbbiak inkább a brāhmī írást részesítették előnyben) (AKh. 369; RHIE 1999, 343).⁵⁶³

*

A nijai kharoṣṭhī írásbeliség egyik legnagyobb kérdése persze, hogy a helyieknek a gandhári prākṛit vajon az anyanyelvük volt-e avagy pusztán a hivatalos érintkezés során általuk használt kancelláriai nyelv (csakúgy mint a középkori Európában a latin). Ennek eldöntése azonban roppant nehéz.

A kutatók jelentős része szerint a gandhári prākṛit a vidékre költöző „indiai” (azaz a Gandhári kultúra területéről érkező) lakosság anyanyelve volt (HENNING 1948, 603, 3. jegyzet; XINJIANG 2009, 408).⁵⁶⁴ A helyzetet azonban jócskán bonyolítja, hogy a nijai prākṛit több tekintetben is eltér az eredeti gandhári dialektusoktól (SALOMON 1998, 42–55; SALOMON 1999, 3; HANSEN 2004, 286), de több jel mutat arra is, hogy a közösség nyelvi-etnikai viszonyai ennél lényegesen sokszínűbbek voltak. Így vannak adataink arra vonatkozóan, hogy Nijában egy kisebb létszámú – alapvetően iráni nyelvű – khotani csoport is élhetett,⁵⁶⁵ amit a No. 640. dokumentum is bizonyít [III/2: 783. kép]. Ez egy teve adásvételéről szól, és khotani szaka (azaz iráni típusú) nyelven is megfogalmazták. Vannak jelek arra is, hogy a szintén iráni típusú nyelvet beszélő közép-ázsiai szogdok ittlétével is számolnunk kell, Henning ugyanis szogd jövevényszavakat és személyneveket vélt felfedezni a dokumentumokban (HENNING 1948, 603, 3. jegyzet; XINJIANG 2009, 408, 414).⁵⁶⁶ Teljesen világos az is, hogy a környező nomád csoportok (vö.: No. 386 [III/2: 464–465. kép]) Nijába történő beköltözésével is számolnunk kell (LIU 2010, 58), ezek nyelvi és etnikai hovatartozása azonban erősen kérdéses (HANSEN 2004, 289). Ha nem is nagyszámú és nem is állandó lakosságként, de kínaiak is számba jönnek.

⁵⁶³ A kharoṣṭhīnál jóval szélesebb körben elterjedt brāhmī (vö.: GLASS 2000, 1) a 4. század folyamán fokozatosan változott: kettévált egy északi és egy déli típusra. Az északi típusból fejlődött ki később a devanāgarī, amely a szanszkrit és a hindi nyelv máig használt írástípusává vált, s mint ilyen gyorsan terjedt a Selyemúton, végleg kiszorítva immár nemcsak a kharoṣṭhī írást, de végül az ősenek tekinthető brāhmī is (FORTSON 2010, 221).

⁵⁶⁴ Arról a kérdésről, hogy ez a beköltözés a Kusán Birodalom katonai okkupációjához kapcsolható, avagy ettől független folyamatról beszélhetünk, fentebb már szó esett.

⁵⁶⁵ Khotan kb. 240 km-re helyezkedett el nyugati irányban Nijától (HANSEN 2004, 289).

⁵⁶⁶ Nem hangsúlyozhatjuk ugyanakkor eléggé, hogy miután pl. a személynévtábla mindig egyúttal divatjelenség is (nem pusztán etnikumjelző), ezért rendkívül óvatosan kell fogalmaznunk, amikor hasonló nyelvi elemekből egy-egy adott etnikumra vonatkozó következtetéseket kívánunk levonni. Ezzel persze nem zárja ki Henning fevetését.

Nija populációja tehát mindenképpen kevert volt: „indiaiak”, khotaniak, szogdok, környékbeli nomádok, kínai kereskedők – nagy valószínűség szerint – egyaránt megtalálhatóak voltak itt.⁵⁶⁷

Thomas Burrow alapvetően nem vitatta a település nyelvi-etnikai sokszínűségét, de a dokumentumokban szereplő mintegy 1000 tulajdonnév és további 150 szó alapján végül arra a következtetésre jutott, hogy az itt élő alaplakosság alapvetően egy tohár dialektust beszélő csoport lehetett, amely a Kucsából és Karasahrból ismert tohár nyelvjárásoktól eltérő (azoknál talán korábbi nyelvállapotot tükröző?) dialektust használhatott (BURROW 1935a, 667–675; BROUGH 1965, 605; ATWOOD 1991, 163; vö.: TUCKER 2003, 176). Így véleménye szerint Nija és a Kroraina Királyság nyelve alapvetően nem az indiai eredetű gandhári prákrit volt, és nem is egy Khotanban elterjedt iráni típusú nyelv (szaka), hanem egy feltehetően erős iráni hatás alatt álló tohár dialektus (vö.: BURROW 1934, 1935a; 1935b; 1936).

Burrow elképzelését furcsamód a kharoṣṭhī írásbeliség nijai megjelenésének kronológiája is alátámasztani látszik. Ami a nijai dokumentumokat illeti, azokat minden kétséget kizáróan helyiek írták, számos jel mutat arra ugyanis, hogy a táblák a településen készültek (így a „félkész” táblák, író tollak stb.). A dokumentumok datálása alapján a kharoṣṭhī írásbeliség tehát valamikor a 2–3. század fordulóján jelenhetett meg Nijában. A régészeti leletanyagból leszűrhető információk alapján viszont mindenképpen a település ennél korábbi létrejöttével kell számolnunk. Ebből viszont az is következik, hogy a Nija-folyó völgyében megtelepedő közösség eredetileg bizonyára nem rendelkezett írásbeliséggel.

Nagyon úgy tűnik tehát, hogy a Burrow által tohár nyelvűnek meghatározott alaplakosság a Shanshan Királyság területéről érkező beköltöző csoportok hatására adaptálta a helyi viszonyokra a beköltözőkkel együtt ideérkező gandhári prákrit nyelvet és a kharoṣṭhī írást, amely révén egy a gandháriaktól eltérő helyi prákrit dialektus (az ún. krorainai prákrit) és egy helyi kharoṣṭhī paleográfiai gyakorlat alakult ki (vö. ATWOOD 1991, 163).⁵⁶⁸ A terület azonban ekkoriban már erős kínai hatás alatt is állt (LIU 2010, 58–59) (még ha kínai csapatok

⁵⁶⁷ A dolgot tovább árnyalja, hogy bizonyos etnikumok esetében elvben több beköltözési hullámot is feltételezhetünk. Az N. XXIV. komplexum „titkos irattárából” származó szanszkrit szövegek akár a helyi indiai írásbeliség egy másik (későbbi) rétegét is képviselhetik. Ezek között vannak egyes buddhista tanításokra vonatkozó emlékeztetők (No. 512), a *Mahābhāratából* származó részletek (No. 523) és egy *prātimokṣa* szöveg. Ezek a szanszkrit szövegrészletek Valerie Hansen szerint olyan személyre utalhatnak, aki közvetlenül Indiából érkezett ide (tehát nem azonos a gandhārit meghonosító korábbi beköltözőkkel) és semmiképp sem volt helyi illetőségű (HANSEN 2004, 298).

⁵⁶⁸ A nijai kharoṣṭhī írás – csakúgy mint a krorainai prákrit – tehát eltért a gandhārai eredetitől, a különbségek egy helyi variáns kialakulásának irányába mutattak (vö.: RAPSON 1905a, 210–221; DANI 1986, 253–254, 270; GLASS 2000).

nijai megtelepedésére nincsenek adataink). Ez utóbbi eredményeként jött létre egy olyan egyedi kancelláriai szokás, mely a gandhári nyelvet és a kharoṣṭhī írást ötvözte a kínai kancelláriai gyakorlat anyag- és formahasználatával, valamint (legalábbis részben) annak hitelesítési praxisával. A következő fejezetekben ez utóbbiakról esik részletesen szó.

7.1.3. A kharoṣṭhī dokumentumok nyersanyagai

A kharoṣṭhī feljegyzések döntő többsége fára íródott, de négy expedíciója során Stein bőrre, selyemre, sőt papírra jegyzett kharoṣṭhī emlékeket is feltárt. Roppant izgalmas kérdés, hogy pontosan miért, és melyik nagy kultúra hatására alkalmazták éppen ezeket az anyagokat a nijai és loulani írástudók; s volt e valamilyen helyi vonás ezek használatában. Könnyen megelőlegezhető, hogy e kérdések részletes vizsgálata hozzájárul a nyersanyagokat felhasználó társadalom általános jellegének, valamint kulturális kapcsolatrendszerének jobb megértéséhez.

A fa, mint nyersanyag

A térség, ahova Stein Aurél 1900 tavaszán – első belső-ázsiai expedícióján – elindult, mindmáig Földünk egyik legszárazabb, csapadékban legszegényebb vidéke. A kutató által „Ázsia halott szívének” nevezett Tárím-medence (Kelet- vagy Kínai-Turkesztán, ma Kína Xinjiang autonóm tartománya) szélsőségesen kontinentális éghajlatú területének legjelentősebb részét a zömében homok- és kőszivattagból álló Takla-makán foglalja magába. Stein természetesen tisztában volt vele, hogy ilyen éghajlati körülmények között számos olyan leletre bukkanhat, amely az általa korábban kutatott indiai területeken a merőben eltérő hőmérsékleti és csapadékviszonyok között nem vagy csak töredékesen maradhatott volna fenn. A végeredmény azonban még így is felülmúlta a tudós minden előzetes várakozását (STEIN 1903, XVI–XXI; vö.: STEIN 1908, XIII–XVIII; STEIN 1912, I. 275, 380; vö.: STEIN 1913, 173, 247; STEIN 1916, 36; vö.: STEIN 1923, 78). A sivatag homokja alól tökéletes állapotban kerültek elő nemcsak a fém- és agyagból, csontból vagy fából készült tárgyak, de a másutt egyébként gyorsan és könnyen lebomló, szerves anyagra írott emlékek is (STEIN 1933, 28–29; vö.: STEIN 1934, 20; DANI 1986, 253). Számukat és jelentőségüket tekintve is kiemelkednek ezek közül a fára írt, 3–4. századi kharoṣṭhī dokumentumok.

Miután a fára írt kharoṣṭhī feljegyzések egy sok szállal a Han-kori Kínához kapcsolódó területen kerültek elő, ráadásul több száz, szintén fára írt, kínai nyelvű és írású dokumentum társaságában, az őket felszínre hozzó Stein, és nyomában mások, a fára írás helyi szokását is egyértelműen és kizárólagosan a kínai kultúrából eredeztetik (AKh. 361–362; THOMAS 1944, 48; THOMAS 1946, 545). Ezt a véleményt mindmáig senki sem vitatta.

S valóban, a kínai írásbeliségben a fa használata (a bambusz mellett) – jól dokumentálhatóan – már igen korán elterjedt, s rendkívüli karriert futott be (vö.: CHAVANNES 1905, 13–17; AKh. 361; Ser. II. 764–766; TSIEN 1962, 90–92, 96–102; MASPERO 1978, 49; BALÁZS 1998, 181; CHINA 2003, 1). Az első, fára írt kínai dokumentumok épp Stein ásátásainak köszönhetően kerültek elő a Nija-folyó mellől, illetve Loulanból. Néhány évtizedes szünet után a Kínai Népköztársaságban meginduló rendszeres régészeti feltárásoknak köszönhetően a ma ismert fára (és bambuszra) írt ókori kínai dokumentumok száma robbanásszerűen több százezerre emelkedett.⁵⁶⁹ E leleteknek köszönhetően méginkább mód van a belső-ázsiai anyagnak a Kína más területein előkerült feljegyzésekkel való összevetésére.

Nyilvánvaló, hogy a kínai civilizáció, a kínai eredetű lakosság benyomulása Belső-Ázsiába lehetővé tette bármelyik innováció, tárgytypus, vagy kulturális sajátosság helyi megjelenését. A prákrit–kharoṣṭhī dokumentumok azonban mégsem kínai nyelvűek és persze nem kínai eredetű írással készültek. Északnyugat-Indiából érkezett Nijába, és a Shanshan Királyságba mind az írás, mind pedig a nyelv.

Úgy vélem e tény miatt feszül némi ellentmondás abban a feltételezett folyamatban, amely Stein véleménye alapján a Shanshan Királyság hivatalaiban lezajlódhatott, azaz, hogy az Indiából érkező írásbeliség „majdnem változatlan formában”, tudniillik nyelvében és írásában továbbél, csak éppen azon nyersanyagok felhasználásának hagyománya nem őrződik meg – kínai hatásra –, amelyekre a hasonló nyelvű és írású feljegyzéseket eredetileg (Indiában) készítették. Vagy megfordítva: a kínai írásbeliség ’csak’ annyiban lett volna

⁵⁶⁹ Ezeknek az újonnan előkerült, nagyszerű régészeti leletegyütteseknek csak a szűkszavú felsorolása is több oldalra rúgna és jelentős mértékben szétfeszítené jelen tanulmány terjedelmi kereteit. Így csak az utóbbi évtizedek néhány jelentősebb feltárását emelhetem ki. Az 1970-es években került elő a *Dalok könyve* bambuszra írt verziója, a Nyugati-Han Ruyin herceg sírjából. Qingchuanból (Sichuan tartomány) nagy számban találtak földműves közösségekre vonatkozó fatáblákat. 1972 és 1982 között 20.000 fatáblát hoztak felszínre Juyanban, a Han-dinasztia korából (Kr. e. 206–Kr. u. 220). A 80-as évek folyamán Gansu tartomány több pontjáról kerültek elő Han-kori fatáblák elképesztően nagy számban (mintegy 50.000 darabról van szó). 1996 októberében egy 140.000 darabból álló, bambuszra és fára írt dokumentumgyűjteményt találtak Hunan tartományban, a „Három Királyság” korából (Kr. u. 220–280) [csak ez az egy lelet felülmúlta az addig ismert összes ilyen emlék számát]. 20.000 bambusz- és fatábla került elő 2002 júniusában Liyében (Hunan tartomány) a Qin-dinasztia korából (CHINA 2003, 1–3; a nyolcvanas évekig az anyagot Tsien gyűjtötte össze: TSIEN 1962, 96–102; TSIEN 1985, 30).

hatással az indiai eredetű írásbeliségre a Selyemút belső-ázsiai szakaszán, hogy megjelenik a fának (illetve más anyagoknak, így a papírnak) nyersanyagként felhasználása.⁵⁷⁰ Ez az ellentmondás – s ez józan ésszel belátható – persze nem feloldhatatlan. Mégis – úgy gondolom –, akkor van szükség erre a hipotézisre, ha minden kétséget kizáróan bizonyítani tudjuk, hogy Indiában, tehát ahonnan ez az írásbeliség elszármazott, nem használták a fát ilyen célokra. Hiszen ha írtak fára (is) a korabeli Északnyugat-Indiában, nincs szükségünk a fent felvázolt segédhipotézisre, azaz a Gandhárából érkező írástudók nem csak a nyelvet, vagy az írást, de az általuk használt nyersanyagokat is 'átörökhették' Belső-Ázsiába. Az indiai szubkontinens éghajlata azonban épp az ellenkezője a száraz belső-ázsiai klímának. Az itteni, többnyire csapadékos, párás időjárás – mint ahogy azt az indiai epigráfiával és paleográfiával foglalkozó szerzők mindegyike megjegyzi – már korántsem kedvez a romlandó anyagok hosszabb távú fennmaradásának (PANDEY 1952, 15; SIRCAR 1965, 63; DANI 1986, 9; SALOMON 1998, 14, 131). Elsősorban ennek köszönhető, hogy bár az indiai írásbeliség is – a kínaihoz hasonlóan – több ezer éves, a fennmaradt írásos emlékek zöme, különösen a bennünket érdeklő, Krisztus születését követő néhány száz évből olyan nyersanyagra íródott (kő, fém, stb.), amely képes volt ellenállni ezeknek a klimatikus körülményeknek (BÜHLER 1904, 95–97; RAPSON 1905, 211; SIRCAR 1965, 70–79; DANI 1987, 33–37; SALOMON 1998, 4, 8. jegyzet, 126–131). A hatalmas mennyiségű kínai anyaghoz képest Indiában így viszonylag kis számban kerültek elő olyan korai kéziratok, melyek romlandó anyagra (így nyírfakéregre vagy pálmalevélre íródtak).⁵⁷¹

Ezek viszonylagos hiánya (szem előtt tartva természetesen az Indiában mindig is erős orális hagyományt) a kutatók szerint sokkal inkább a klíma oka, mintsem annak tanúbizonyossága, hogy nem használták volna széles körben ezeket az anyagokat (PANDEY 1952, 15; SIRCAR 1965, 63; DANI 1986, 9; SALOMON 1998, 14, 131). Természetesen ez igaz lehet a fára írt dokumentumok esetében is. Tehát mai hiányuk sem feltétlenül zárna ki egykori létezésüket. Stein azonban, aki nagyon jól ismerte az indiai anyagot, talán úgy vélhette, hogy ennek a nyersanyagnak a viszonylagos hiánya (illetve korlátozott felhasználása) ebben az esetben valóban azt jelezheti, hogy a fát nem használták ilyen célokra, illetve, hogy a rendkívül erős kínai hatás mindenképpen nyomot kellett, hogy hagyjon az indiai eredetű

⁵⁷⁰ Van olyan tárgyi párhuzam, amely a kharoṣṭhī dokumentumok formai kialakítására, valamint zsinegekkel és pecsétekkel történő lezárására vonatkozó technikát feltehetően egy korai kínai kancelláriai eljárással köti össze (AKh. 361; STEIN 1912, I. 394; STEIN 1934, 129). Lásd még: a 7.1.4.-es fejezet (*A kharoṣṭhī dokumentumok formavilága, hitelesítési eljárásai*).

⁵⁷¹ A pálmalevél és (nyírfakéreg) technikai sajátosságairól, előkészítéséről, méretre vágásáról, felhasználási köréről lásd: BÜHLER 1904, 92–95; SIRCAR 1965, 61–65.

írásbeliségen. Ma már azonban több – Stein mentségére legyen mondva, zömében már halála után – előkerült, fára írt korai feliratról is tudunk Indiában.⁵⁷² Így többek között a bhājai felirat vagy a Csandrapurhoz közeli Kirārīban talált faoszlop felirata tanúskodik arról, hogy Indiában az 1. és a 4. század között igenis írtak fára is (INDIAN ARCHAEOLOGY 1955–1956, 29; SIRCAR 1965, 69; DANI 1986, 66, 92; SALOMON 1998, 131).⁵⁷³ Nem igazolható tehát az a feltevés, hogy azért kell kizárólagosan kínai eredetűnek tartanunk a fa felhasználását a belső-ázsiai írásbeliségben, mert Indiában nem használták volna ezt az anyagot ilyen célokra.⁵⁷⁴ Így tehát a fa írásos nyersanyagként való felhasználásának hagyománya Shanshanba érkezhett Kínából, de akár Indiából is.⁵⁷⁵ Sőt, elvben még akár egy harmadik irányból is! Roppant izgalmas kérdés ugyanis az iráni, illetve 'nyugati' görög-római civilizáció által kifejtett hatás, mely kétségtelenül nyomott hagyott a belső-ázsiai kharoṣṭhī dokumentumokon is. Ennek kézzelfogható bizonyítékai például azok az agyag pecsétlenyomatok, amelyek az egyes dokumentumok hitelességét voltak hivatva biztosítani, és Rómától, valamint Hellásztól több ezer kilométernyire, a Takla-makán sivatagban egyedülálló módon Pallasz Athénét vagy más nyugati isteneket ábrázolnak (AKh. 354–357; STEIN 1912, I. 274; vö.: STEIN 1913, 172–173).⁵⁷⁶ A fát ráadásul az iráni és a nyugati, görög-római civilizáció is nagy számban használhatta írás céljából, bár ennek – hasonlóan Indiához – rendkívül kevés kézzelfogható bizonyítéka maradt fenn.

Mindezek ellenére én mégis úgy gondolom, hogy nem életszerű annak feltételezése, hogy bár a fejlett 'nyugati' írásbeliség e pecsétet leszámítva a dokumentumokon lényegi nyomot nem hagyott, a helyi kancellária mégis ebből az irányból kölcsönzött volna egy olyan lényeges elemet, mint a fának írásos nyersanyagként való felhasználása. Ráadásul ezt valószínűtlenné teszi a többi (kínai, indiai) hatáshoz képest jóval mérsékeltebb kulturális befolyás is.

⁵⁷² Filliozat jóval későbbi (15–16. századi) példát is említ (FILLIOZAT 1958, 86).

⁵⁷³ Bár ez utóbbi feliratok brāhmī írással készültek, talán hamarosan kharoṣṭhī feliratos fa emlékek is előkerülnek Indiából. Legutóbb a 90-es években tűntek fel, feltehetően Afganisztán vagy Pakisztán területéről (az északnyugat-indiai határvidékről) származó, nyírfakéregre írt, nagy terjedelmű, kharoṣṭhī írással feljegyzett vallási szövegek (SALOMON 1999). A fa további különféle indiai felhasználási módjaira: írotábla, panasztábla stb. lásd: BÜHLER 1904, 93; FILLIOZAT 1958, 85; SIRCAR 1965, 68–69; SALOMON 1998, 131.

⁵⁷⁴ Mindez annak ellenére így van, hogy egyértelműen a nyírfakéregre, illetve pálmalevélre készült feliratok lehettek túlsúlyban Indiában, már ebben az időszakban is (BÜHLER 1904, 93–94; PANDEY 1952, 15; SIRCAR 1965, 61, 63–64; DANI 1986, 9, 113–114, 119, 141, 149; SALOMON 1998, 4, 8. jegyzet). A pálmalevélre írt indiai kéziratok és a fára írt kharoṣṭhī okmányok között felmerült azonban egy speciális összefüggés is, amely szintén erősítheti fenti megállapításunk igazságtartalmát.

⁵⁷⁵ A rendkívül erős indiai hatásra lásd THOMAS 1944, 49; BROUGH 1965, 584 stb.

⁵⁷⁶ Ezekről egyébként Stein elemzése óta (AKh. 354–357) mindmáig nem készült részletes tanulmány.

Hasonlóképpen nem lenne reális az a feltételezés sem, hogy helyi (khotani) fejlődés eredményének tartsuk a fa írásos nyersanyagként való felhasználását, hiszen nem valószínű, hogy épp a kínai és az indiai kultúra hatása alatt létrejött helyi civilizáció a korábbi komoly írásbeliséggel rendelkező kultúráktól eltérően 'új' utakat választana az írásbeliség vonatkozásában (vö.: *AKh.* 362).

A helyi hatás – úgy vélem – egyetlen vonatkozásban mégis tetten érhető; és ez nem más mint maga a szükségszerűség. A helyi éghajlati, botanikai körülmények – azaz a másutt meglévő, könnyebben használható, praktikusabb nyersanyagok (pálmalevél, nyírfakéreg) hiánya vagy kis mennyisége csak erősítették (konzerválták) a Kínából és Indiából érkező befolyást, mely a dokumentumok fára való feljegyzését eredményezte, akár évszázadokon keresztül. Tehát, bár nyírfakérget vagy pálmalevelet nemigen tudtak használni (ezek behozatala – legalábbis a 3–4. század folyamán – nyilván hosszadalmas, körülményes és költséges lehetett),⁵⁷⁷ de fa korlátlan mennyiségben állt a hivatalnokok rendelkezésére helyben is.⁵⁷⁸

⁵⁷⁷ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ne kerültek volna elő korai, ilyen anyagokra írott emlékek Belső-Ázsiából. Stein szerint Indiából bizonyíthatóan eljutott néhány nyírfakéregre írott kézirat Belső-Ázsiába, így Dutreuil de Rhins nyírfakéregre írt kézirat töredékei, valamint Bower kapitány kucsái leletei (STEIN 1908, X, XV, 158–159, 223; vö.: BÜHLER 1904, 93; SIRCAR 1965, 64, 207). Burrow szerint azonban a *Dhammapada* híres nyírfakéreg kéziratát nem Indiában, hanem már Khotánban másolták (BURROW 1936, 428; lásd még: DANİ 1986, 253). Khadalik feltárása kapcsán Stein a következőket veti papírra: „A kézirat leletek közt néhány teljes darab is akadt: nyírfakéregre írt szanszkrit buddhista szövegek. Paleográfiai okok mellett szólnak, hogy a negyedik–ötödik századból valók lehetnek. A tizenkét évszázados homoksírkjából napvilágra hozott, megpörköltödött törékeny nyírfakéreg-lapok csodálatosan frisseknek tünnek fel, a mikor jól megfűrésztöttem őket. Anyaguk világosan utalt rá, hogy Kasmírból erednek, a honnan már jól ismertem az eféle írott emlékeket.” (STEIN 1912, I. 244; vö.: STEIN 1913, 153). Stein a mírani templomban szanszkrit nyelvű, brāhmī jegyes pálmalevél kézirat töredékeket is talált. Stein szerint a *pōthik* kétség kívül Indiában íródtak (STEIN 1912, I. 455; STEIN 1913, 294; STEIN 1933, 118; vö.: STEIN 1934, 82). Ugyanígy vélekedik Brough is a Kucsá környékén előkerült pálmalevél kéziratokról (BROUGH 1965, 588, 15. jegyzet). A csarkliki lelőhelyen talált, szintén valamivel későbbre datálható nyírfára, pálmalevélre és selyemre írt szanszkrit kézirat töredékek Stein szerint egy olyan útvonalon kerültek ide Indiából, amely Csarklikból a tibeti fennsíkon keresztül vezetett a messzi dél felé (STEIN 1916, 22; vö.: STEIN 1923, 55).

⁵⁷⁸ A dokumentumok nyersanyagának megválasztásában megjelenő szükségszerűségre utal az is, hogy a kharoṣṭhī táblák mindig csak helyi, Belső-Ázsiában honos fafajták fáiból, így *terekből*, *toghrakból* vagy tamariszkuszból készültek. Ugyanakkor ebben a vonatkozásban van némi eltérés a nijai, illetve a loulani lelőhelyek között. Míg a nijai táblák kivétel nélkül jól megmunkálható, hasítható és simára csiszolható *terekből* azaz 'termesztett, vagy szelíd nyárfából' készültek, addig a loulani fadokumentumok anyaga többnyire *toghrak*, azaz 'vadnyárfa' vagy tamariszkuszkéreg, amelyek sokkal kevésbé megmunkálhatóak és így nyersebbnek, kezdetlegesebbnek hatnak. [A nijai viszonyokkal ellentétben a loulani romok közelében – nyilván a sokkalta zordabb időjárásnak köszönhetően – eleve ritka lehetett a fáültetvény, aminthogy kerti fák nyomait is csak elvétve sikerült felfedezni (STEIN 1912, I. 380; vö.: STEIN 1913, 247).] Ez is arra mutat, hogy regionális eltérések is voltak a Shanshan Királyságon belül, a felhasznált anyagok vonatkozásában (lásd még: alább). Roppant érdekes adalék, hogy a kínai fatáblák esetében – ellentétben a kharoṣṭhī dokumentumokkal – többnyire nem a helyben is megtalálható faanyagot használták fel, hanem messzi földről (feltehetően a Nanshan erdősegeiből) tűleveles fák anyagát szállították Shanshanba (Tsien szerint a kínai dokumentumok a fenyőfélék mellett szelíd nyárból, fűzből és kínai tamariszkuszból készültek: TSİEN 1962, 103; TSİEN 1985, 32). Ezek értékét jól jelzi, hogy a helyi kínai írástudók sokszorosan lefaragták majd újból és újból felhasználták őket (STEIN 1912, I. 383; vö.: STEIN 1913, 249; STEIN 1933, 139; vö.: STEIN 1934, 97). Loulantól keletre, a dunhuangi kínai *limes* mentén

Úgy vélem, hogy jelen ismeretanyagunk birtokában némiképp módosítanunk kell Stein megállapítását a fadokumentumok kizárólagos kínai eredetére vonatkozóan. Nagyon nehéz eldönteni azt, hogy vajon a kínai vagy az indiai kultúrából került át Belső-Ázsiába a fának, mint az írásbeliség nyersanyagának a használata. Azt gondolom, hogy két, különböző irányból érkező, de mégis összecsengő és egyaránt erős (kínai és indiai) hatás párosult a helyi földrajzi, éghajlati, botanikai jellegzetességekből fakadó szükségszerűségekkel, s ezek a tényezők együttesen eredményezték a fából készült dokumentumok 3–4. századi széleskörű elterjedését. A Shanshan Királyság széthullását, a nijai és loulani telepek elnéptelenedését követően azonban az erős hagyomány⁵⁷⁹ ellenére is mindinkább kiszorítják e nehezen kezelhető nyersanyagot⁵⁸⁰ a könnyebben, jobban kezelhető más, (de korántsem újonnan megismert) matériák, elsősorban a papír.⁵⁸¹

A papír, mint nyersanyag

A papír minden kétséget kizáróan kínai találmány. A legkorábbi kínai papíroleletek a Kr. e. 2. századból valók (CHINA 2003, 3–4; lásd még: RIBOUD 1991, 290; TSIEN 1985, 2, 10, 38–40). Ez a rendkívüli fontosságú technikai újítás épp Belső-Ázsián keresztül jut el Indiába, illetve nyugatra (lásd: a papírdokumentumokat Chavannes-nál: CHAVANNES 1913; TSIEN 1962, 138–139; SIRCAR 1965, 67 – Indiában voltaképp csak a muszlim hódítás után terjed el véglegesen, lásd: Bühler 1904, 97). Fel sem merülhet tehát az a kérdés, hogy mely irányból érkezett meg a

még bambuszra írt kínai feliratok is előkerültek, amelyek akár több ezer kilométeres távolságból kerülhettek ide (STEIN 1912, II. 54–55; vö.: STEIN 1913, 372–373; STEIN 1934, 123; vö.: TSIEN 1962, 103).

⁵⁷⁹ Erre az erős hagyományra mutat az is, hogy a legfontosabb dokumentumokat másolták is (NOBLE 1931, 445, ennek ellentmond KÖNÖW 1932, 71); ráadásul a fára írt hivatalos okmányok hitelesítésének olyan kifinomult módja alakult ki az idők folyamán, amely kizárólagos módon kapcsolódott össze a nyersanyaggal, s amely így szintén hozzájárulhatott a fa ezen megkülönböztetett szerepének megtartásához (vö.: 3. jegyzet).

⁵⁸⁰ Gyakran szó szerint is nehézkes, súlyos és terebélyes nyersanyagról van szó (TSIEN 1985, 4; CHINA 2003, 3). Egy-egy komolyabb, hosszabb üzenet vagy okirat feljegyzéséhez már jókora fatáblára volt szükség. A Stein által gyűjtött anyagban előfordul egy közel 2 méteres [!] dokumentum is (STEIN 1933, 82; vö.: STEIN 1934, 58). A fának – számos hátránya mellett – természetesen voltak előnyei is: újból és újból lekaparható, lecsiszolható és így ismét felhasználható volt (vö.: IA. 149 stb.), másrészt azonban egy kis nedvesség is már képes volt komoly sérülést okozni a feliratokban (STEIN 1908, 222).

⁵⁸¹ A fa azonban még sokáig nem szorul ki egészen Belső-Ázsiából. Mind a kínaiak, mind más, újonnan megjelenő hatalmak, így például a tibetiek is előszeretettel írták feljegyzéseiket fatáblákra; amelynek fő oka persze az, hogy csak korlátozottan jutottak ahhoz a papírhoz, amelyet a Stein által felkért szakértőnek, Wiesnernek a vizsgálatai alapján a *daphne* nevű növény rostjaiból készítettek, s amely növény nem élt meg a Tárím-medencében (STEIN 1912, I. 350–351, 441; vö.: STEIN 1913, 226, 283–284; STEIN 1934, 80; vö.: TSIEN 1985, 350).

Shanshan Királyság területére és, hogy mely írásbeliség hatását mutatják a papírra írott kharoṣṭhī feljegyzések (vö.: NAG 1960, 251–252).⁵⁸² Mégis nagyon érdekes, hogy Stein első expedícióján még egyetlen egy papírra írt kharoṣṭhī dokumentumot sem talált (FELFÖLDI 2004, 22–26), ennek köszönhetően azonban e kiváló tudós téves megállapításra jutott. A papírokmányok hiányának Stein nagy régészeti jelentőséget tulajdonított, s azt a következtetést vonta le, hogy bár Kínában már jóval korábbi időkben ismerték és használták a papírt, Turkesztánba csak a 4. századot (azaz a Shanshan Királyság bukását) követően juthatott el és terjedhetett szét (AKh. 363; STEIN 1903, 367; vö.: STEIN 1908, 225). Második és harmadik expedícióján viszont a Nijától jóval keletebbre fekvő Loulan feltárása során Stein mégis talált papírra írt kharoṣṭhī feljegyzéseket, amely – Stein korábbi elképzelésétől eltérően – azt jelezte, hogy bár még széleskörűen nem volt elterjedve, időnként mégis használták a papírt feljegyzéseik elkészítéséhez, legalábbis a Shanshan Királyság fővárosának hivatalnokai (Ser. 372, 433; vö.: FELFÖLDI 2004, 28, 46. jegyzet).⁵⁸³ Az is igaz azonban, hogy Stein első expedícióján csak az Endere folyóig jutott el keleti irányban, majd Enderéből visszafordult Khotánba. A második és harmadik expedíció során jut majd csak el az egykori Shanshan Királyság Enderétől keletre fekvő térségeibe, így Loulanba is; de Loulantól nyugatra továbbra sem talál a feltárt lelőhelyeken egyetlen papírra írt kharoṣṭhī dokumentumot sem (STEIN 1933, 88; vö.: STEIN 1934, 62). Nem úgy az 1959-es kínai expedíció, amely már a nijai lelőhelyen is feltárt kisebb papírtöredékeket (TUCKER 2003, 177). Így Stein papírra vonatkozó megjegyzései és a papír belső-ázsiai elterjedésének kronológiája ma már nem állja meg a helyét.⁵⁸⁴

⁵⁸² A Stein kínai, szogd és kharoṣṭhī papírleleteit vizsgáló Wiesner mikroszkóp segítségével megállapította, hogy a dokumentumok anyaga az egyik legrégebbi ismert kínai 'rongypapiros' amelyet kenderszövet péppé főzött anyagából készítettek (STEIN 1912, II. 115; vö.: STEIN 1913, 401; STEIN 1934, 133–134; TSIEN 1985, 11). A kínai papír kialakulásáról, elterjedéséről és minden más papírral kapcsolatos kérdéssel lásd CHAVANNES 1905, 1–75; CONRADY 1920, 33–74; TSIEN 1962, 131–157; TSIEN 1985 [ez utóbbi kiváló munka ma a legteljesebb tárházát adja a kínai papírra vonatkozó ismereteinknek]).

⁵⁸³ Az egyértelmű kínai hatást kiválóan jelzi az a dokumentum, melyet Stein harmadik expedícióját feldolgozó munkájában (*Innermost Asia*) kínai–kharoṣṭhī kétnyelvű dokumentumként határoz meg, és amely szintén papírra íródott (IA. 195; vö.: FELFÖLDI 2004, 30, 59. jegyzet). Egy másik, hasonló dokumentumról lásd: CHAVANNES 1913, 189 [No. 918]; KI II, 262 [No. 699]; lásd még: BROUGH 1965, 602, 73. jegyzet.

⁵⁸⁴ Tucker véleménye szerint a papír előkerülése egyúttal azt is jelentheti, hogy a területet csak a 4. század közepén adhatták fel véglegesen (TUCKER 2003, 177).

A selyem, mint nyersanyag

Stein első ízben második belső-ázsiai expedícióján lelt kharoṣṭhī szöveggel ellátott selyemdarabra Loulan egyik szemétrakásában.⁵⁸⁵ A tudós szerint ez volt az első bizonyítéka annak a régi kínai tradíciónak, mely szerint a papír feltalálása előtt selymet is használtak az íráshoz (STEIN 1912, I. 394; vö.: STEIN 1913, 255; Ser. 383; vö.: CHAVANNES 1905, 8–12; újabban TSIEN 1962, 116–118; RIBOUD 1991, 290).⁵⁸⁶ Később a tudós a 3–4. századi míráni buddhista szentély feltárása során lelt újabb feliratos selymekre. Erre vonatkozó plasztikus mondatait talán érdemes eredetiben idézi: „Három szép színezésű nagy selyemdarab került napvilágra, nyilván valami fogadalmi zászló vagy lobogó részei, mindegyik néhány sornyi kharosthi írással. Hosszuk 56, szélességük 15–20 cm volt. Alapszínük finom krémszín, sárgás-barna, barna és bíborszínű keskeny sávokkal. Csinos, gyakorlott kézírásuk ugyanaz, amit a nijai bőrokmányokon láttam. S minthogy ezek a III. század második feléből valók, van okunk feltételezni, hogy amazok a fogadalmi ajándékok is ugyanabból a korból erednek. A selymek írása feltűnően élénk és fekete volt, habár nem is volt olyan fedőborítékuk, mint a bőr-iratoknak, vagy a kharosthi írású fatábláknak.” (STEIN 1912, I. 459; vö.: STEIN 1913, 297; lásd még: STEIN 1933, 119; vö.: STEIN 1934, 83; a selyemlobogókra lásd: BOULNOIS 1972, 7, 12).⁵⁸⁷ További kutatásai során mindösszesen még egy kharoṣṭhī feliratos selyemdarabka került elő, de ez már az egykori dunhuangi kínai *limes* egyik őrtornyának közelében. Hogy mire szolgált, arra jó analógiát biztosítanak a szintén a *limes* mentén, egy másik állomás

⁵⁸⁵ A selymet a kharoṣṭhī dokumentumokban a *paṭa* (vö.: szanszkrit *paṭṭa*) szóval jelölték (lásd LÜDERS 1936, 37; BAILEY 1946, 778, 781; THOMAS 1946, 546–549 [ő korábban muszlin ruhának határozza meg: THOMAS 1934, 62, 5. jegyzet; HARMATTA 1965, 206, 219; vö.: HARMATTA 1967, 1–3, 19). Rendkívül izgalmas véleményt fejtett ki Harmatta a *paṭṭa* egy másik jelentésével ('lap, tábla') kapcsolatban. A *paṭṭa* 'lap, tábla' szóból képzett *paṭṭikā* prákrit megfelelője a kharoṣṭhī szövegekben a *paṭi* (< **paṭṭika*), amely egyes esetekben maguknak a dokumentumoknak az elnevezése (vö.: No. 437; KI II, 159). S mivel – Harmatta szerint – a fatáblákra írt dokumentumok alakja az Indiában írásra leginkább használatos pálmalevelet utánozza (!) (vö.: már korábban FILLIOZAT 1958, 86; gyakran a nyírfakéreg lapokat is a pálmalevélhez hasonló formátumúra vágták Indiában, lásd BÜHLER 1904, 93), ezért a *paṭṭa* szó eredeti jelentése 'levél, pálmalevélre írt dokumentum' volt, s ebből fejlődött ki később a pálmalevél alakú irattáblák használata kapcsán a 'fa-levél, falap, fatábla' jelentés. Így mindez tárgytörténetileg támasztja alá azt a régi elgondolást, hogy a *paṭṭa* szó a 'levél, irat, dokumentum' jelentésű óind *patra* prákrit fejleményének visszakölcsönzése a szanszkritban (HARMATTA 1965, 219–220; vö.: HARMATTA 1967, 19–20; lásd még: SIRCAR 1965, 66–67).

⁵⁸⁶ 1942-ben Hunan tartomány Zidnaku nevű lelőhelyén egy Chu-kori sírból került elő az első selyemre írt könyv, bizonyítékaul annak, hogy selyemre akár komplett könyveket is írtak. Azóta például – szintén Hunanból (Changsha) – 1973-ban előkerült egy 28 darab selyemkötetet tartalmazó leletegyüttes, a Han-dinasztia korából (CHINA 2003, 3; a további leleteket lásd TSIEN 1962, 119–125; TSIEN 1985, 33). Indiában is van példa – ugyan a 4. századnál mindenképpen később keletkezett – selyemre írt *sūtrára* (lásd BÜHLER 1904, 93; SIRCAR 1965, 67; SALOMON 1998, 132).

⁵⁸⁷ Ugyanitt, Míránban egyébként Stein egy freskóra festett kharoṣṭhī feliratot is felfedez (STEIN 1912, I. 486–488; vö.: STEIN 1913, 312–313; SALOMON 1998, 160).

maradványainál feltárt kínai és indiai brāhmī írásos selyemdarabok, amelyek az egykori selyemkereskedelem kézzelfogható emlékei (*Ser.* II. 701–703; lásd még: CHAVANNES 1913, 118; AGRAWALA 1952a, 366–367; TSIEN 1962, 121; HARMATTA 1965, 205–230; vö.: HARMATTA 1967, 1–32; RIBOUD 1991, 290–293).⁵⁸⁸ A rajtuk lévő feliratokból pontosan megállapítható volt, hogy hol gyártották a selymet, illetve, hogy mekkora és milyen súlyú végből szelték azt le (STEIN 1934, 135; LÜDERS 1936, 37; HARMATTA 1965, 229; vö.: HARMATTA 1967, 31). A papírhoz hasonlóan tehát a selyem vonatkozásában is egyszerű helyzetben vagyunk. A selyem felhasználása a belső-ázsiai írásbeliségben feltétlenül kínai hatást mutat,⁵⁸⁹ ezt támogatja az a tény is, hogy a selyem ebben az időszakban még többnyire kínai termék (a kínai selyemkereskedőkre lásd: ATWOOD 1991, 191; vö.: HARMATTA 1965, 228; vö.: HARMATTA 1967, 30–31; TSIEN 1962, 114–116; a selyemkereskedelem gyakran egyoldalú voltára: ECSÉDY 1979, 104–106; ECSÉDY 1987, 190–191, 73. jegyzet).⁵⁹⁰

Az állatbőr, mint nyersanyag

A fára írt kharoṣṭhī dokumentumok mellett legnagyobb számban bőrre írt feljegyzéseket talált Stein Aurél (*AKh.* 344, 347; FELFÖLDI 2004, 22–31).⁵⁹¹ Ami talán különösnek hat, hogy míg papírra írt dokumentum csak szórványosan fordul elő Loulantól nyugatra, addig Loulanban épp bőrre írt feljegyzés nem került elő. Ez azonban talán nem is annyira meglepő, ugyanis a kínai írásbeliség egyáltalán nem ismeri a bőr használatát (vö.: TSIEN 1985, 24), így ebből az irányból e hatás nyilvánvalóan nem érhetette a Shanshan Királyságot. Ugyanakkor az indiai írásbeliségben sem terjedt el az állatbőr.⁵⁹² Stein mindennek ellenére nem tartja kizártnak, hogy (a fa, a papír vagy a selyem felhasználásának kínai eredetű szokásától eltérően) Indiából

⁵⁸⁸ A selyemre mint egy nő árára lásd AGRAWALA 1952, 337; LIU 1999, 71; vagy mint büntetési tételre lásd HITCH 1988, 148.

⁵⁸⁹ A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy Indiában, egészen korai idősakra vonatkozóan van adatunk arról, hogy a (nyír)fakéreg és a pálmalevél mellett textíliát is használtak írás céljára, ez azonban feltehetően nem selyem, hanem vászon volt (BÜHLER 1904, 93, 97; SIRCAR 1965, 65–67; HINÜBER 1990, 21; FALK 1993, 290; SALOMON 1998, 11, 132).

⁵⁹⁰ S ez annak ellenére igaz, hogy tárgyi emlékek és írott forrásos adatok is bizonyítják, hogy már helyben (Belső-Ázsiában) is megindult – egyértelműen kínai hatásra – ekkorra a selyem gyártása (vö.: THOMAS 1934, 54 [khotani selyem], LIU 1999, 72; ZHAO – YU 2000 [legújabb régészeti leletek]). A rendkívül korai selyemleletekre és a selyemkereskedelem Han-korszak előtti megindulására lásd GOOD 1995, 959–968, további irodalommal.

⁵⁹¹ Vö.: III/2: 87–88., 111–114., 174–175., 196–197., 211–212., 215–218., 282–283., 318–319., 333–334., 356–357., 382–383., 386–387., 398–401., 410–411., 422–423., 433–434., 442–443., 450–451., 462–463., 466–467. kép.

⁵⁹² Ennek elsősorban vallási okai voltak (lásd BÜHLER 1904, 95; SIRCAR 1965, 67; SALOMON 1998, 131, 60. jegyzet). De vö.: *kaḍitra* „a skin, leather for writing on” (Burrow, T.: *Sanskrit Lexicographical Notes*. In: *Felicitations Volume Presented to S. K. Belvalkar*. Benares 1957, 3–11, no. 2 idézi: HINÜBER 1990, 9, 8. jegyzet). A bőr megmunkálását Indiában a kasztrendszeren kívüli „érinthetetlenek” végezték és végzik (kimerítően tárgyalja a témát: KUMAR 2008, 51–127).

érkezett ez a hagyomány (AKh. 347). Steinnek részben igaza lehet, ám jómagam ezen kikészített bőrlapok kapcsán a helyi, belső-ázsiai jelleget hangsúlyoznám ki. Talán ez az egyetlen olyan anyag, ahol kevésbé érvényesült úgy a kínai, mint az indiai kultúra hatása. A fához hasonlóan a kikészített birkabőr is majdhogynem korlátlanul állhatott a hivatalnokok rendelkezésére (THOMAS 1934, 46, 3. jegyzet). Megbecsültségüket mi sem jelzi jobban mint az, hogy gyakran hasonló méretűre és formátumúra vágva, gondosan tekercsekbe göngyölve talált rájuk Stein (AKh. 345; STEIN 1933, 86; vö.: STEIN 1934, 60–61). Az egész ívek szétvágása után fennmaradt apró bőrforgácsok, amiket bizonyosan kisöpörtek a hivatali helységekből, szintén azt mutatták, hogy ezt az anyagot szelvében-hosszában nagy mennyiségben használták írás céljára. A tudós talált egy olyan tamariszkuszból faragott tollat is, amelynek végére csontgömb volt erősítve, mellyel a bőrt fényezték és csiszolták írás közben (STEIN 1908, 239).⁵⁹³ A bőr megbecsültségét jelzi az a tény is, hogy a fa dokumentumoktól eltérően (amelyek között hivatalos okiratok mellett, személyes jegyzetek, gazdasági számadások stb. is előfordulnak) ezeken többnyire fontos hivatali ügyek, okiratok jelennek meg, helyenként szinte kalligrafikus minőségben, fekete tintával megrajzolva (AKh. 347; STEIN 1908, 238).

*

A belső-ázsiai kharoṣṭhī dokumentumok fő elterjedési területének számító Shanshan Királyságot – benne a legjelentősebb lelőhelyeknek számító nijai és loulani rommezőkkel – a Selyemúton érkező kulturális hatások tömkelege érte. Ezek közül különösen a kínai és az indiai művelődés emelhető ki, de a térség kultúráján érezhető nyomot hagyott az iráni, sőt a nyugati (görög–római) civilizáció is. Éppen ezért sokszor nagyon problematikus annak eldöntése, hogy e multikulturális jellegű államalakulat társadalma bizonyos hatásokat (technikai megoldásokat, művészeti motívumokat vagy akár tárgytypusokat) mely nagy kultúrától kölcsönzött. Különösen nehéz a döntés abban az esetben, ha egy-egy jellemző kulturális sajátosság, technológiai újítás több szomszédos, vagy távolabbi (de a területtel közvetve mégis érintkező) civilizációs központban is megtalálható volt. Ezen átvételek

⁵⁹³ Stein Aurél az írás más fontos eszközeit, így például a festékként használt tus dörzsöléséhez alkalmazott lapos köveket is megtalálta Loulan egyik épületének hivatalként használt helyiségében (STEIN 1913, 265). A tintákról és tollakról lásd BÜHLER 1904, 97–98; AKh. 359–360; SIRCAR 1965, 80–82; a kínai hagyományban lásd CHAVANNES 1905, 57–75; CONRADY 1920, 38; TSIEN 1962, 158–178; TSIEN 1985, 233–251.

ráadásul gyakran nem csupán szolgai másolatai egy-egy külső hatásnak, hanem a helyi körülményekhez igazódó, a helyi innovációt sem nélkülöző egyedi jelenségekké váltak.

Mindez természetesen az írásbeliségben is megfigyelhető. A Shanshan Királyság írásos emlékeinek egyik része kínai írással feljegyzett, kínai nyelvű szöveg, másik része azonban északnyugat-indiai prákrit nyelvű, kharoṣṭhī írással készült feljegyzés. Az utóbbiak azonban gyakran nyugati eredetű pecsétekkel vannak ellátva. Így tehát, bár az írásbeliségben felhasznált nyelvek és írástípusok nem helyi gyökerűek, ezen nyugati eredetű pecsétekkel kombinálva a dokumentumok mégis egy különleges és jellegzetes belső-ázsiai karaktert kapnak, amely karakter tetten érhető nemcsak a szövegek nyelvtani sajátosságaiban, szókészletében (lásd például: BURROW 1936, 425), de a dokumentumok írásképeiben, technikai megoldásaiban is. Ezen általános megállapítások igazak az információk lejegyzéséhez felhasznált nyersanyagok vonatkozásában is.

A Shanshan Királyság prákrit nyelvű kancelláriai gyakorlatában a fa volt a legelterjedtebb nyersanyag, ezt gyakoriságuk alapján a bőrre, majd papírra és selyemre írott dokumentumok követik. Míg a fa felhasználása a helyi körülményeket is szem előtt tartva, mind kínai, mind indiai forrásból származhatott, addig a bőrre írt dokumentumok használata talán sokkal inkább helyi hatást tükröz. A papír és a selyem felhasználása ugyanakkor egyértelműen és minden kétséget kizáróan kínai befolyásra történt. E két utóbbi anyag azonban mégsem terjedt el széles körben. Ennek nyilván az az oka, hogy a papír és a selyem (csakúgy mint az Indiában 'nagy karriert' befutó pálmalevél és nyírfakéreg) beszerzése komoly nehézségekbe ütközhetett.⁵⁹⁴

Egy dolog azonban egészen bizonyos: a fenti nyersanyagok felhasználása között nincs időbeli, kronológiai eltérés. Fára, bőrre, papírra és selyemre egyaránt ugyanakkor (a 3–4. század folyamán) jegyezték fel apró-cseprő vagy éppen fontos dolgaikat a Shanshan Királyság lakói.

Van azonban területi eltérés e nyersanyagok felhasználásban. Míg a nyugatabbi régiókban (Nija [Caḍota] központtal) a 'szelíd nyárfá', illetve a birkabőr volt a kharoṣṭhī dokumentumok fő nyersanyaga, addig Loulanban, a királyság központjában 'vadnyárfára', tamariszkuszra, illetve papírra írták feljegyzéseiket.⁵⁹⁵

⁵⁹⁴ Ráadásul – különösen a selyem – eleve rendkívül drága dolog volt, igen hamar tiszta értékmérővé vált, így pazarlásnak tűnt volna (legalábbis Belső-Ázsiában) erre az anyagra írni időnként jelentéktelennek bizonyuló információkat (lásd TSIEN 1962, 115; TSIEN 1985, 4, 33; BOULNOIS 1972, 14; CHINA 2003, 3).

⁵⁹⁵ Ilyen eltérés a két terület között a kínai és kharoṣṭhī dokumentumok egymáshoz viszonyított arányában is van. Míg a nyugati, nijai lelőhelyen körülbelül 700 kharoṣṭhī feljegyzésre néhány tucat kínai, addig a keleti, loulani

Továbblépésre ad lehetőséget az a (paleográfiai) kérdés, hogy egy adott nyersanyag mennyiben hatott vissza az írásképre, illetve a betűformákra. Hiszen, mint ismeretes, akár egy új típusú toll vagy íróeszköz megjelenése is nagy hatással tudott lenni a feljegyzések formátumára (vö.: DANI 1986, 52, 113, 141, 254; lásd még: BALÁZSI 1998, 179). Ugyanakkor szintén izgalmas lehetőségeket vet fel az a felismerés, amely a dokumentumok olvasása és tartalmának feldolgozása közben nemrégiben merült fel. Eszerint a különféle nyersanyagokra gyakran eltérő szemléletű, stílusú és tartalmú információkat jegyezték fel. Azaz például a bőrre írt dokumentumok nem csak nyersanyaguk vonatkozásában, de egyéb tekintetben is különböznek a fára írt dokumentumoktól. Mindez természetesen további kutatást igényel.

7.1.4. A kharoṣṭhī dokumentumok formavilága, hitelesítési eljárásai

A Nijában (és a Shanshan Királyság többi lelőhelyén) előkerült kharoṣṭhī iratok legnagyobb csoportját a fára írt dokumentumok képezik. Számos – komoly írásbeliséggel rendelkező – kultúrában használták ugyan a fát különféle feljegyzések elkészítéséhez, 1901-ben azonban Stein Aurél olyan különleges faokmányokra lelt Nijában, amelyek korábban teljesen ismeretlenek voltak a tudomány számára. Ezek az igen kifinomult módon elkészített, változatos formakincsű fatáblák a helyi kancelláriai gyakorlat egyedülálló forrásainak bizonyultak.

A fából készült táblákat alapvetően tehát a Nija környékén nagy mennyiségben megtalálható nyárfából, kisebb részben pedig az ugyancsak könnyedén hozzáférhető tamariszkuszból készítették (lásd fentebb). Mint arra a fentiekben utaltam a felhasznált nyersanyagok, de a fellelt „félkész” táblák is egyértelműen arra mutatnak, hogy e tárgyakat helyben készítették.⁵⁹⁶

A nijai asztalosmesterek kimagasló szakmai tudásáról így nemcsak az épületek gerendavázai vagy a gandhári jellegű faragott gyámpárkányok, és az ugyancsak gandhári díszű bútorok, székek, szekrények stb. vallanak, de ezek a különösen megmunkált, finoman fűrészelt és csiszolt darabok is.⁵⁹⁷

központban circa 1000 kínai írott emlékre jut 100-nál is kevesebb kharoṣṭhī okmány (THOMAS 1944, 48; BROUGH 1965, 602).

⁵⁹⁶ Még annak ellenére is így van ez, hogy a fa megmunkálásának egyetlen eszköze sem került elő a település ásatása során. A komoly értéket képviselő – többnyire fémeszközöket – tulajdonosaik nyilvánvalóan magukkal vitték a telep kiürítése során.

⁵⁹⁷ A kis számú – de jó minőségű – birkabőrből készített téglalap alakú dokumentum ugyanakkor a cserzők, bőrművesek szakmai tudásáról árulkodnak. A bőrdokumentumokat vagy összehajtogatva, vagy pedig kis tekercsekbe göngyölve találta meg az ásató (AKh. 345).

A sok száz fatábla nemcsak típusait tekintve mozog széles skálán, de méreteit tekintve is: hiszen a 4–5 cm-es kis, cédulaszerű tábláktól egészen a közel 2 méteres hosszúságot is elérő, hatalmas téglalap alakú darabokig számos méretben készülhettek. A legtöbb tábla persze nagyjából egy mérettartományba sorolható többnyire 9,5–22,2 cm hosszúak, és 5,7–11,4 cm szélesek (SAMAD 2011, 209); az ennél jóval nagyobb, illetve kisebb példányok ritkaságnak számítottak.

Végignézve Stein publikációit és az ezekre épülő szövegkiadásokat a kharoṣṭhī írásos fatáblákra vonatkozóan összesen 65 (!) különböző alaki, formai meghatározás szerepel.⁵⁹⁸ A meghatározások ABC sorrendben a következők (mögöttük szögletes zárójelben az adott típusból leírt táblák darabszáma):⁵⁹⁹

⁵⁹⁸ Egy dokumentum esetében (No. 687) pedig nincs alaki leírás. Miután nincs fotónk az eredeti dokumentumról, ezért nem állt módomban ezt a hiányt korrigálni.

⁵⁹⁹ A bőrre [25 db], papírra [9 db], selyemre [3 db] írt feliratok formái – érthető módon – nem szerepelnek a listán.

Chip of wooden slip [2 db]
 Club-shaped tablet [1 db]
 Double rectangular tablet [1 db]
 Double-wedge tablet [94 db]
 Elliptical tablet [1 db]
 Elongated oval tablet [1 db]
 Fragment of covering-tablet [1 db]
 Fragment of tablet [2db]
 Half of oblong tablet [1 db]
 Half of rectangular covering-tablet with seal [2 db]
 Inscribed tablet (fragment) [1 db]
 Irregular oblong tablet [1 db]
 Label-like tablet [12 db]
 Label-like tablet (fragment/fragments) [2 db]
 Label-shaped tablet [3 db]
 Lath-like tablet [5 db]
 Large oblong tablet [1 db]
 Long tablet formed of bough [1 db]
 Oblong board [1 db]
 Oblong covering-tablet [1 db]
 Oblong double-tablet⁶⁰⁰ [1db]
 Oblong label-like tablet [1 db]
 Oblong tablet [130 db]
 Oblong tablet (fragment/fragments) [12 db]
 Oblong under-tablet [2 db]
 Oval-topped tablet [1 db]
 Parabolic tablet [1 db]
 Part of tablet [1 db]
 Piece of tamarisk wood [1 db]
 Rectangular covering-tablet [67 db]
 Rectangular covering-tablet (broken) [2 db]
 Rectangular covering-tablet (fragment) [8 db]
 Rectangular double tablet [61 db]
 Rectangular fragment [3 db]
 Rectangular tablet [3 db]
 Rectangular under-tablet [56 db]
 Rectangular under-tablet (fragment) [11 db]
 Rude wooden disk [1 db]
 Slip-like tablet [1 db]
 Slip-shaped tablet [3 db]
 Small tablet [1 db]
 Spearhead-shaped tablet [1 db]
 Stick-like tablet [18 db]
 Tablet, elongated oval [1 db]
 Tablet formed of small bough [1 db]
 Tablet made of cleft stick [2 db]
 Tablet nearly square [1 db]
 Takhtī-shaped tablet [13 db]
 Takhtī-shaped tablet (fragments) [1 db]
 Tablet (fragment) [4 db]
 Tongue-shaped tablet [1 db]
 Two wedge-shaped tablets [1 db]
 Wedge covering-tablet [85 db]
 Wedge covering-tablet (cut) [1db]
 Wedge covering-tablet (fragment) [12 db]
 Wedge covering-tablet (in fragments) [2 db]
 Wedge label-like tablet [1 db]
 Wedge-shaped tablet [10 db]
 Wedge tablet [1 db]
 Wedge tablet (fragment) [2 db]
 Wedge under-tablet [79 db]
 Wedge under-tablet (broken) [1db]
 Wedge under-tablet (broken in six pieces) [1db]
 Wedge under-tablet (fragment/fragments) [9 db]
 Wedge under-tablet (in fragments) [1db]

⁶⁰⁰ Ilyen meghatározás nincs Steinnél és a Rapsonék munkáiban, ugyanakkor a 425-ös dokumentum leírásában téglalap alsó és fedőtáblát említenek.

A listát végignézve már az első pillanatban kitűnik, hogy az anyag 65 féle „altípusra” való felosztása rendkívüli módon túlzó. Bár a nijai és loulani kharoṣṭhī dokumentumok valóban változatos formavilággal rendelkeznek, a darabokat előállító mesterek (és írnokok) láthatóan törekedtek arra, hogy az iratok döntő többsége alakilag megfeleljen a legfontosabb alaptípusoknak. A 65 különböző formai meghatározás tehát valójában az 5–6 alaptípus és 3–4 ritkább forma pontatlanul vagy következetlen módon megfogalmazott variációja.

Hogy mi lehetett ennek a változatosságnak (valójában: következetlenségnek) az oka? A Nijából és Loulanból előkerült tárgyak aprólékos leírását Stein részben már a helyszínen megkezdte jegyzetfüzeteiben, a munkát azonban az ásatási helyszíneken lehetetlenség volt maradéktalanul elvégeznie. A feladat zömét tehát részben saját maga, részben pedig az erre a munkára felkért barátai, kollégái fejezték be már Európában (többnyire a British Museumban), illetve Indiában. Az anyag feldolgozásának ez a rendszere Stein haláláig nemigen változott, legfeljebb a katalógizálásban, a leletek leírásában részt vevő kollégák, munkatársak, barátok személye változott időről-időre.⁶⁰¹

Alapos vizsgálódás után kiderül, hogy Stein minden igyekezete ellenére a megszakításokkal több évtizedig tartó munkafolyamat (és a számos különböző résztvevő) komoly egyenetlenségeket szült a leletleírások következetességét, egységes rendszerbe foglalását illetően. Azt gondolhatnánk, hogy ezeket a problémákat a táblákkal évtizedekig foglalkozó, majd azokat közlő tudósok: Rapson, Senart, Boyer és Noble kijavították, helyreigazították. Azonban a dokumentumok kiadását tartalmazó kötetek és Stein publikációinak gondos összevetése nyilvánvalóvá tette, hogy bár történtek javítások, és jónéhány két részből (tehát alsó és fedőtáblából) álló dokumentum összeillesztését is elvégezték Rapsonék, számos hiba maradt még így is a tipológiai meghatározásokban. Ezt a munkát sajnos azóta sem végezte el senki, ami azért komoly gond, mivel – mint kutatásaim kiderítették – ezeket a meghatározásokat nemcsak egységesíteni, de nagyon sok esetben revideálni kell, ugyanis nemcsak a fenti meghatározások „nagyvonalúsága”, pontatlansága okoz problémát, de sok esetben az egyes táblák formájának meghatározásával kapcsolatban is komoly aggályok léptek fel. Ráadásul súlyos diszkrepancia húzódik Stein leletleírásai és

⁶⁰¹ Az első, 1900–1901-es expedíció anyagának leírásában Steinnek F. H. Andrews (Stein művészettörténész jóbarátja) és C. H. Read (a British Museum osztályvezetője) segített, a második, 1906–1908 között lezajlott kutatóút anyagának leírását a tudós Andrews mellett számos (British Museumban dolgozó) régésszel (így J. P. Droppal, F. M. G. Lorimerrel, C. L. Woolleyval) közösen végezte el. A harmadik, 1913–1916-os munkálatok során előkerült anyagokat fáradtságos munkával ismét Andrews-zal, valamint J. Joshuával, L. D. Barnettel, Laurence Binyonnal és másokkal írta le a tudós. Mindez természetesen a bennünket itt most leginkább érdeklő kharoṣṭhī dokumentumokra is igaz.

Rapsonék kiadásai között.⁶⁰² Bár a fotóadatbázis ma már lehetővé teszi, hogy egyes esetekben kijavíthassuk az eredeti formai meghatározást (így például a No. 404-es dokumentum bár téglalap alakúnak volt meghatározva, a róla készült fényképek tanúsága szerint minden kétséget kizáróan ék alakú tábla stb.); ugyanakkor – mivel a táblák jelentős részéről nem rendelkezünk fotóval – ezért a feladat megoldása még így is csonkára sikeredett, hiszen csak a fotóval rendelkező táblák esetében volt alkalmam korrigálni a hibákat.

A munka egy részét tehát elvégeztem, számos pontosítást is tettem (a munka és az elért eredmények teljes, részletező bemutatása sajnos azonban sokszorosan túlfeszítené a fejezet kereteit).⁶⁰³ Mindenesetre ez egy újabb indok, amely miatt rendkívüli fontosságú eredmény lenne egy az összes eddig előkerült kharoṣṭhī dokumentumot tartalmazó katalógus elkészítése és közreadása.

A részletes tipológiai vizsgálatok eredményeit ugyanakkor a következőkben összegezhettük:

A Nijában (és Loulanban) előkerült táblák több nagy tipológiai csoportba oszthatók. Az egyik legnagyobb számban előkerült táblatípust Stein *wedge*-nek, azaz 'ék' alakúnak nevezi (AKh. 347–348). S valóban: e táblák hosszúkás, keskeny ék alakra lettek fűrészelve és csiszolva.⁶⁰⁴ Az ék alakú táblák eredetileg minden esetben párban álltak: azaz két, pontosan egymásra illő ék alakú darab képezett egy dokumentumot. Az ék alakú kettős táblák esetében az alsó lapot és az arra pontosan rásimuló fedőlapot egyetlen vastagabb darabból állították elő fűrész segítségével; nem volt véletlen tehát a pontos illeszkedés (AKh. 348).

⁶⁰² Stein számos olyan kharoṣṭhī feliratos tábláról ír például, amelyek Rapsonéknál nem jelentek meg, de érdekes mód Rapsonék kiadtak olyan dokumentumot is, amely Stein leletleírásaiból is hiányzik. Rapsonék több ízben felülbírálták Stein tipológiai meghatározásait és párosításait (azaz a két táblából álló dokumentumok összetartozásait) is. A teljes „diszkrepancia listát” elkészítettem, ez azonban meghaladja a 40 oldalt, hosszas mérlegelés után – terjedelmi okokból – ezt végül nem csatoltam a dolgozatomhoz.

⁶⁰³ Itt most csupán néhány eklatáns példát mutatok be. Egy későbbi publikáció esetén szándékomban áll a javítások teljes listáját közölni. A képek alapján például az No. 334. dokumentum – amelyet eredetileg téglalap alakúnak határoztak meg – egyértelműen *takhtī* alakú. A No. 242. téglalap helyett háromszög alakú, a No. 299. „kihegyesedő téglalap” helyett címke alakú. A No. 382. a leírás szerint téglalap alakú tábla töredéke, de a fotónk alapján tudjuk, hogy a tábla teljes épségben van, nem töredékes. A No. 394b. ék alakú alsó tábla valójában fedőtábla; a No. 404. tábla valójában nem téglalap alakú hanem ék alakú; csakúgy mint a No. 405. és a 407., amelyeket lécs alakúnak határoztak meg. A No. 418. téglalap alakú helyett valójában négyszög alakú alsó tábla, az No. 424. pedig ugyan négyszög alakú, de valójában nem fedő- hanem alsó tábla (ugyanaz a helyzet a No. 713. esetében is). A No. 223. csupán ék alakúnak van meghatározva, miközben valójában kettős ék alakú. A legkomolyabb probléma azokkal a táblákkal van azonban, amelyek jól azonosíthatóak formai szempontból, de olvashatatlanságuk miatt (vagy azért mert lekopott róluk a tinta, vagy már eleve sem volt rajtuk), nem szerepeltek a kiadásokban. De még ez alól is van persze kivétel! Az No. 768. dokumentum ugyanis a kiadásban olvashatatlannak van jelölve, ennek ellenére bekerült a kiadott dokumentumok sorába. Ez a helyzet rendezésre vár.

⁶⁰⁴ A táblákat gyakran többszörösen is lecsiszolták, több olyan tábla is van, amelyen látszódik, hogy a korábbi szöveget lecsiszolták róla, majd új szöveget írtak rá (AKh. 343).

Az ék alakú táblák esetében elmondhatjuk (de ez igaz a többi típusra, így a négyszögletes stb. táblákra is), hogy e dokumentumok esetében valóban érvényes „a tartalomhoz a forma” kritériuma, ugyanis az eltérő formájú fatáblákat más-más esetekben, más-más célokra használták fel. Az ék alakú darabokra többnyire rövid üzeneteket, parancsokat, utasításokat írtak. Ezeket azonban a dokumentumok készítői szerették volna elrejtetni az avatatlanok szemei elől, ezért egy nagyon rafinált, ugyanakkor rendkívül egyszerű megoldáshoz folyamodtak: az ék alakú kettős táblák esetében az alsó lapra kezdték el írni a szöveget, s ha ott nem volt elegendő a hely, akkor a mondatok az alsó táblára pontosan rásimuló fedőtábla belső oldalán folytatódtak; s ha végül elkészültek a szöveggel, akkor a két táblát a szövegekkel együtt összefordították, majd az ily módon elrejtett szöveget speciálisan alkalmazott zsinegeléssel és pecsétek használatával tették még hozzáférhetetlenebbé.⁶⁰⁵ Ezt úgy oldották meg, hogy az ék alakú kettős darabok esetében a táblák hegyes csúcsánál lyukat fúrtak az alsó és a felső táblán keresztül, majd a fedőlapok szélesebbik végén a fába négyszögletes mélyedést vájtak.⁶⁰⁶ Itt a fa vastagabb is volt, mint a tábla hegyesebbik végénél, s azonfelül a mélyedés pereme a lap síkjából még észrevehetően ki is emelkedett (AKh. 349). A két összeborított tábla hegyesebbik végén fúrt lyukon végül zsineget vezettek át (pl.: No. 7 [III/2: 1. kép], No. 542 [III/2: 694–696. kép]; No. 562 [III/2: 745–746., 749. kép]), majd ezt követően a zsineget a táblák szélesebbik végén elhelyezkedő mélyedés felé tekerték. A mélyedés peremét bevagdalták, ami abban segített, hogy a mélyedésen keresztül egyenesen és átlósan többszörösen keresztülvezetett zsineg ne mozduljon el.⁶⁰⁷ Az így rögzített zsineget ezután megfeszítve lekötötték és a zsineg fölött a mélyedést agyaggal töltötték ki [III/2: 861–862. kép]. A friss agyagba a dokumentumot megrendelő vagy a levelet küldő személy hivatalos pecsétjének/pecsétjeinek lenyomata került (vö.: HANSEN 2004, 286–287)⁶⁰⁸ Az eredmény egy olyan titkosított és egyúttal pecséttel hitelesített dokumentum (levél stb.) lett, amely a zsinegek átvágása és/vagy a pecsét feltörése nélkül lehetetlenné tette a dokumentum tartalmának megismerését (AKh. 350).

⁶⁰⁵ Az összefordított dokumentumok fedőlapjára az esetek többségében a címzett, a dokumentumot kiállító írnok vagy az azt szorgalmazó hivatalnok neve, esetleg az eljárásban résztvevő szemtanúk neve is felkerülhetett.

⁶⁰⁶ Valószínűleg e mélyedéseket már az írás elkészítése előtt a fedőtáblákba véshtették. Megpróbálták őket arányosan középre elhelyezni, de vannak esetek, amikor korántsem szimmetrikusan helyezkedik el (pl.: No. 319 [III/2: 289. kép]).

⁶⁰⁷ Előfordult az is, hogy az alsó tábla hátoldalát is rovátkolással látták el (pl.: No. 516 [III/2: 614. kép]). A rovátkák néha egészen keskenyek (pl.: No. 320 [III/2: 291. kép]; No. 567 [III/2: 759. kép]), máskor viszont kifejezetten szélesek (pl.: No. 323 [III/2: 304. kép], No. 246 [III/2: 109. kép]).

⁶⁰⁸ Úgy tűnik, hogy egyes esetekben nem csak a „pecséttartó mélyedéseket” látták el agyagpecséttel. A No. 265. ék alakú dokumentumnál fennmaradt az az apró agyagpecsét, amellyel az ék hegyesebbik végén lévő lyukon átfűzött zsineget pecsételték le közvetlenül a lyuk mellett. A pecséten egy nyugati arcvonásokkal és hajviselettel rendelkező bajszos férfi látható [III/2: 155–159., 881. kép]. A rendkívül izgalmas pecsétnyomatokról a következő fejezetben lesz szó.

A lelőhelyen számos olyan ék alakú kettős tábla is előkerült, amelyen a rögzítő zsinag, sőt a pecsét is intakt maradt (pl.: No. 433, No. 435, No. 439, No. 519 stb.). Az esetek többségében azonban e kettős táblák alsó és fedőtábláit már nem rögzítette egymáshoz semmi; ennek azonban az volt a következménye, hogy a két táblafél gyakorta elkeveredett egymás mellől, sőt sok el is vészett.

Visszatérve Stein tipológiai listájára, a következő tipológiai csoportokat vonhatjuk tehát össze az ék alakú táblák halmazába: *double-wedge tablet* [94 db], *two wedge-shaped tablets* [1 db],⁶⁰⁹ *wedge covering-tablet* [85 db], *wedge covering-tablet (cut)* [1db], *wedge covering-tablet (fragment)* [12 db], *wedge covering-tablet (in fragments)* [2 db], *wedge label-like tablet* [1 db], *wedge-shaped tablet* [10 db], *wedge tablet* [1 db], *wedge tablet (fragment)* [2 db], *wedge under-tablet* [79 db], *wedge under-tablet (broken)* [1db], *wedge under-tablet (broken in six pieces)* [1db], *wedge under-tablet (fragment/fragments)* [9 db], *wedge under-tablet (in fragments)* [1db].

A táblák állapota (töredékessége) természetesen nem lehet tipológiai kategória, így ezek nyilvánvalóan nem képeznek önálló csoportokat.⁶¹⁰ Néhány esetben pedig nem sikerült a közlőknek megállapítania, hogy alsó avagy fedőtábláról van-e szó az adott dokumentum esetében. Ezek alapján összesen 301 db ék alakú táblára írt dokumentumot közöltek, amelyből 94 db esetén volt meg mindkét tábla (tehát az alsó és a fedőtábla egyaránt), ezek mellett 91 magában álló alsó táblát és 100 magában álló fedőtáblát publikáltak mindeddig. 16 db ék alakú tábla esetén (azok töredékessége miatt) ugyanakkor nem lehetett megállapítani, hogy alsó avagy fedőtábláról van-e szó.

Az ék alakú dokumentumokban egyébként az azokat elkészítő írnokok megnevezték magukat a táblákat is. Minden esetben *kilamudrának* nevezik ezeket (AKh. 365, 368), amelynek jelentése 'lepecsételt ék' (vö.: szanszkrit *kīlaka* 'ék', *mudrā* 'pecsét'; kínai nevük: *mu tu*).⁶¹¹ Ez is a táblák készítéséhez kapcsolódó nagyfokú tudatosságot, kiforrottságot jelzi.

A táblák következő nagy csoportját a Stein által *rectangulárnak* magyarul 'négyyszögletesnek' nevezett táblák képezik (AKh. 351–354). Az ék alakú táblákhoz hasonlóan a négyyszög alakú alakú fatáblák is mindig két, pontosan egymásba illeszkedő darabból álltak, mégha e kettős táblák szerkezetüket tekintve egy kicsivel bonyolultabbak is

⁶⁰⁹ Ebben az esetben még azt is nehéz értelmezni, hogy miért nem tárgyalták a két táblát külön-külön.

⁶¹⁰ Az azonban szembetűnő, hogy a darabok töredékességét mind Stein, mind a szövegek kiadói mennyire esetlegesen tüntetik fel. Számos olyan példány is van a dokumentumok között, amelyek esetén nem tüntették fel a töredékességét, miközben a rendelkezésre álló fotóinkból egyértelmű, hogy egy-egy töredékes, hiányos darabról van szó, de fordítva is igaz: a felsorolásban van olyan tábla is, amelyet töredékesnek jeleznek, miközben igazán komoly sérülések nem láthatóak rajta

⁶¹¹ Az elnevezést maximális következetességgel alkalmazzák, mindössze a No. 729., ék alakú dokumentumban tűnik fel a *lekha lihidağa* azaz az „írott levél” kifejezés.

voltak, mint ék alakú társaik.⁶¹² A hosszúkás négyszög alakú dokumentumoknál ugyanis az alsó és a felső táblák hosszukat tekintve (az ék alakú táblapárokkal ellentétben) nem teljesen egyformák. Az alsó táblák valamivel hosszabbak, ráadásul a darabok rövidebb oldalain egy-egy kiemelkedő szegélyt készítettek, amelyek mintegy keretként vagy „sínként” biztosították a valamivel rövidebb fedőrész pontos „belecsúszását” az alsóba. Az írás megint csak zömmel az alsó táblára került. Abban az esetben, ha a szöveg nem fért el az alsó táblán, akkor a mondatok a felső borítórész belsején folytatódtak, de az ék alakú darabokhoz hasonlóan mindenképpen jól elrejtve az illetéktelen szemek elől. A fedőtáblák külső – bárki által elolvasható – oldalán ezekben az esetekben is többnyire csak a címzett, a készítő és/vagy hitelesítő neve jelenik meg. A négyszögletes példányoknál ugyanakkor nem fúrták át a duplákat. Ezeknél a tábláknál ugyanis csupán a pecsét helyeként szolgáló négyzet vagy téglalap alakú mélyedés⁶¹³ peremén kialakított rovátkákon tekercselték át többszörösen a zárózsineget függőlegesen és átlósan (AKh. 352).⁶¹⁴ Végül ebben az esetben is puha agyagot nyomtak a zsinegekre, amelyre szintén pecsétnyomat/pecsétnyomatok kerültek. Az eredmény itt is egy hitelesített, csak a küldő és a címzett által elolvasható „titkos” dokumentum lett (AKh. 352).⁶¹⁵

Ezekre a négyszögletes táblákra kerültek egyébként a legfontosabb jogi dokumentumok, adásvételi szerződések és hosszabb hivatalos (és ’privát’) üzenetek (AKh. 365). Ennek köszönhetően – az itt élők számára – ezek a táblák talán még komolyabb értéket képviseltek, mint ék alakú társaik.

Csakúgy mint az ék alakú táblák esetében, a négyszög alakú kettős példányok közül is több olyat sikerült feltárni, amelyen a rögzítő zsinegek és az agyagpecsétek is érintetlenek maradtak (pl.: No. 318, No. 322, No. 348, No. 436 stb.). De az ék alakú táblákhoz hasonlóan ugyancsak számos „magányos” tábla (alsó vagy fedőlap) került napvilágra. A négyszögletes táblákhoz a fenti listából a következőket sorolhatjuk ezek után: *double rectangular tablet* [1 db], *half of rectangular covering-tablet with seal* [2 db], *rectangular covering-tablet* [67 db], *rectangular covering-tablet (broken)* [2 db], *rectangular covering-tablet (fragment)* [8 db],

⁶¹² Van olyan dokumentum is, amely szinte átmenetet képez a két típus között: No. 288. [III/2: 210. kép].

⁶¹³ Attól függött a mélyedés alakja (és mérete), hogy egy vagy két pecsétnyomatot kívántak-e benne elhelyezni (egyszeres pecséthelyre lásd: No. 515 [III/2: 612]; kétszeresre lásd: No. 216 [III/2: 26]; No. 419 [III/2: 546. kép]).

⁶¹⁴ Többnyire három pár rovátkát mélyítettek a mélyedés peremébe (pl. No. 401 [III/2: 502. kép]; No. 415 [III/2: 539. kép] stb.), de vannak olyan táblák is ahol egy (pl.: N. xv. 35. [III/2: 845. kép]), esetleg kettő (pl.: No. 377 [III/2: 444. kép]), de olyanok is, ahol négy pár rovátkát figyelhetünk meg (pl.: No. 325 [III/2: 308. kép]). Többnyire egyenlő távolságban voltak egymástól, de nem mindig (lásd pl.: No. 521 [III/2: 631. kép]).

⁶¹⁵ Vannak olyan esetek amikor az így elkészített kettős tábla vaskos, ’duci’ lett (pl.: No. 348 [III/2: 381. kép]), más esetekben viszont kifejezetten lapos lett a végeredmény (pl.: No. 419 [III/2: 551. kép]).

rectangular double tablet [61 db], *rectangular fragment* [3 db], *rectangular tablet* [3 db], *rectangular under-tablet* [56 db], *rectangular under-tablet (fragment)* [11 db].

Ezek alapján összesen 218 db négyszögletes táblára írt dokumentumot publikáltak. Ezek közül 63 db kettős tábla, 80 db fedőtábla, 69 db alsó tábla, és végül 6 olyan tábla, amellyel kapcsolatban nem lehetett eldönteni, hogy alsó avagy fedőtábla-e.

Érdekes módon az ék alakú táblákra oly jellemző következetes megnevezés a négyszögletes darabok esetén nem figyelhető meg. A dokumentumok szövegében nemigen említik meg a táblákat, vagy ha igen, akkor is csupán 'táblának', azaz *paṭīnak* vagy *paṭīlikhidának* (No. 437, No. 573) esetleg 'írott táblának', *ṣulḡa lihidaḡának* nevezik (No. 318; No. 582), de előfordul a *lekha* azaz 'levél' vagy a *hasta-lekha*, azaz a 'kézzel írt levél' kifejezés is (No. 160) (vö.: AKh. 368).

A táblák harmadik nagy csoportját Stein *oblongnak* nevezte el, amit mi „téglalap alakúnak” vagy „hosszúkas téglalap alakúnak” fordíthatunk (AKh. 357–358).⁶¹⁶ A téglalap alakúnak nevezett táblák már alapkoncepciójukat tekintve is különböztek az ék és a „négyzög alakú” tábláktól. A téglalap alakú dokumentumok egyike sem kettős tábla, azaz csupán egyetlen darabból álltak. Ebből következően e darabok egyike sem rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal (pl.: 'pecsétmélyedéssel' stb.-vel)⁶¹⁷, amelyekkel az ék alakú és négyszögletes táblák, s ebből következően az ezekre a példányokra írt feliratokat semmilyen módon nem tudták titkosítani, elrejtetni az avatatlan szemek előtt. Erre azonban nem is volt szükség, tekintve, hogy ezek a dokumentumok elsősorban listákat (terménylisták, adóslisták stb.), gazdasági feljegyzéseket, jegyzeteket, kisebb jelentőségű rövid üzeneteket tartalmaznak.

Stein fenti tipológiájából a következőket lehet a téglalap alakú táblák közé sorolni: *half of oblong tablet* [1 db], *irregular oblong tablet* [1 db], *large oblong tablet* [1 db], *oblong board* [1 db], *oblong label-like tablet* [1 db], *oblong tablet* [130 db], *oblong tablet (fragment/fragments)* [12 db].⁶¹⁸

Ezek alapján összesen 147 db téglalap alakú táblára írt dokumentumot jelentettek meg mindezidáig. Nincs azonban pontos képünk arról, hogy a téglalap alakú dokumentumokat

⁶¹⁶ Sok esetben ezek a táblák inkább hosszú trapézformát öltöttek, de gyakorta előfordult az is, hogy a „téglalap alakú” táblák egyik (pl.: No. 533 [III/2: 671. kép]) vagy mindkét sarkát lekerekítették.

⁶¹⁷ Bár gyakran ezeket is átfúrták, de itt a lyukak inkább a táblák felfűzését, felakasztását szolgálhatták (pl. No. 522 [III/2: 633–634. kép]; No. 531 [III/2: 663–664. kép] stb.).

⁶¹⁸ A tipológiai problémák egyik biztos jele, hogy a szövegkiadásokban eredetileg egy *oblong double-tablet* [No. 425], egy *oblong covering-tablet* [No. 109] és két *oblong under-tablet* [No. 107, 418] is szerepelt. A rendelkezésünkre álló képek azonban bizonyítják, hogy hibáztak a táblák kiadói e megnevezésekkel, ugyanis itt valószínűleg négyszögletes kettős táblákról, illetve azok alsó és fedőtábláiról van szó. A tipológiai rendszer tehát nem borul: a téglalap alakúnak nevezett táblák kivétel nélkül egyetlen darabból állnak. (Az említett példányokat pontosan ezért az előbbi kategóriába, tehát a négyszög alakú táblákra írt dokumentumok közé soroltam).

hogyan hívhatták készítőik. Mindössze két ilyen alakú darabon maradt fent ugyanis erre vonatkozóan egy-egy halovány nyom. A No. 612-ban a *lekha* 'levél' kifejezés tűnik fel, a No. 661-ben pedig a *likhidu* 'tábla', 'dokumentum' olvasható.

A táblák egyik legkarakteresebb, jól körülírható csoportja a Stein által *takhtīn*ak, azaz 'függőpecsét' alakúnak elnevezett típus (AKh. 357). A csoportba tartozó darabokat alapvetően egy formai dolog köti össze: a többnyire hosszúkas téglalap vagy trapéz formájú táblák egyik rövidebbik oldalán egy fogantyút vagy markolatot képeztek ki, amelyet az esetek többségében át is fúrtak, így a dokumentumokat egy-egy madzag segítségével akár a csuklóhoz, akár máshová rögzíteni is lehetett. Ezek a markolatok lehettek amolyan kinyúló, durván kidolgozott „nyúlványok” (No. 277 [III/2: 184–185. kép]), zömök, szív alakú fogantyúk (No. 100 [vö.: III/2: 11. kép]), de van közöttük karika (No. 514 [III/2: 606–617. kép]), csepp (No. 510 [III/2: 581–584. kép]) vagy fózolt szélű paralelogramma alakú is (No. 343 [III/2: 360–361. kép]).

Tartalmukat tekintve e táblák – hasonlóan a téglalap alakúakhoz – széles skálán mozognak: zömében listák, kimutatások, rövid levelek vannak közöttük, de akad hosszabb és jelentősebb jogi dokumentum (pl.: No. 399 [III/2: 492–493. kép]). Csupán egyetlen adatunk van arra, hogy mi lehetett e táblák neve. A No. 399. dokumentumban a *stovanna* szó tűnik fel (vö.: AKh. 368). További adatok kellenének azonban a kifejezés rendszeres használatának bizonyítására. Máig rejtély az is, hogy pontosan miért szántak – az egyszerűbb téglalap alakú táblákhoz képest – ennyi pluszmunkát ezekre a darabokra (hiszen a fogantyúk kiképzése nyilvánvalóan igencsak hosszú időt vehetett igénybe). Egyébként összesen 14 ilyen dokumentum kiadására került sor mindezidáig.

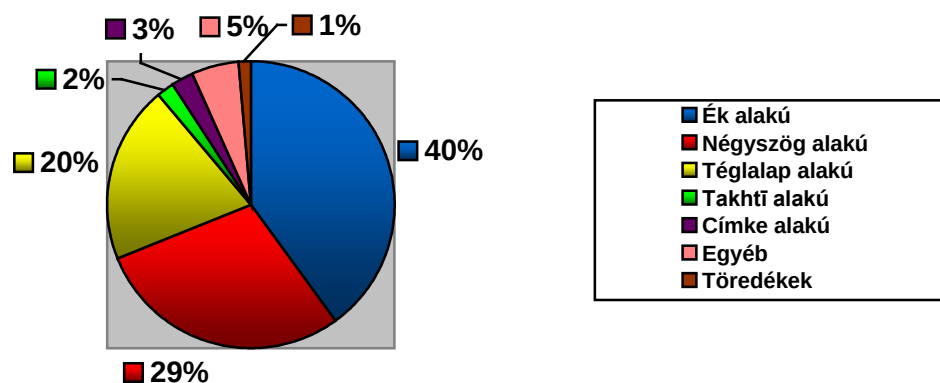
További táblatípust képeznek az úgynevezett *label* vagy *slip*, azaz 'címke' vagy 'cédula' formájú táblák. Ezek esetében a viszonylag kisméretű, mindig magukban álló, keskeny táblák egyik vége lekerekített vagy élesen, egyenesen levágott hegyben végződik.⁶¹⁹ Ebbe a csoportba a fenti listából a következők sorolhatók: *label-like tablet* [12 db], *label-like tablet (fragment/fragments)* [2 db], *label-shaped tablet* [3 db], *slip-like tablet* [1 db], *slip-shaped tablet* [3 db]. Összesen tehát 21 ilyen táblát publikáltak mindeddig. Nincs önálló megnevezésük a dokumentumokban, s általában rövid, néhány szavas feliratokat, neveket stb.-t tartalmaznak.

⁶¹⁹ Sajnos e típus formáját tekintve nagyon közeli rokonságban áll az ék alakú táblákkal, de gyakran a lekerekített végű téglalap alakú táblákkal, amelyektől helyenként csupán csak méretük, a rájuk írt mindössze néhány szavas szöveg, illetve az különbözteti meg, hogy a *label-like* tabletek mindig magukban állnak, sohasem kettősek.

A táblák többi „típusával” kapcsolatban arra a következtetésre jutottam, hogy azok valójában nem alkottak a készítőik szándéka szerinti külön csoportokat, csupán a rendelkezésre álló nyersanyag formája révén nyerték el alakjukat (magyarul egy kis faágból, vagy lécből nem lehetett négyszög alakú kettős táblát készíteni). Más táblák esetében pedig a kis esetszám (egy-két darab került elő belőlük), teszi nehézkesé önálló csoportba sorolásukat. Ráadásul ezekben az esetekben a szövegek alapvető jellegükben nem térnek el a más táblákon fellelt szövegektől, ami szintén e tipológiai formák esetlegességét és semmiképp sem rendszerszerűségét támasztják alá. Ebbe a csoportba sorolhatjuk a „legszínesebb” típusokat is tehát: *club-shaped tablet* [1 db], *elliptical tablet* [1 db], *elongated oval tablet* [1 db], *lath-like tablet* [5 db], *long tablet formed of bough* [1 db], *oval-topped tablet* [1 db], *parabolic tablet* [1 db], *piece of tamarisk wood* [1 db], *rude wooden disk* [1 db], *small tablet* [1 db], *spearhead-shaped tablet* [1 db], *stick-like tablet* [18 db], *tablet, elongated oval* [1 db], *tablet formed of small bough* [1 db], *tablet made of cleft stick* [2 db], *tablet nearly square* [1 db], *tongue-shaped tablet* [1 db]. Én tehát összesen 39 dokumentumot soroltam ebbe a kategóriába.

S végül, de nem utolsó sorban meg kell említenünk azokat a táblatöredékeket, amelyek nagy valószínűséggel valamelyik alaptípushoz tartozhattak eredetileg, de sérüléseik, töredékességük folytán ma már nem lehet megállapítani velük kapcsolatban, hogy pontosan melyik tipológiai osztályba is kellene sorolnunk őket. Ezek: *chip of wooden slip* [2 db] *fragment of covering-tablet* [1 db], *fragment of tablet* [2 db], *inscribed tablet (fragment)* [1 db], *part of tablet* [1 db], *tablet (fragment)* [4 db]. Számuk 11, ugyanakkor nem szabad szem elől tévesztenünk azt sem, hogy ezek a töredékek a listában másutt már megjelenő töredékes állapotban lévő táblákhoz is tartozhatnak.

Az összesen 751 db tábla százalékos megoszlása tehát a következő:

A kördiagram adatai magukért beszélnek. A Shanshan Királyság területén magasan a leginkább preferált típus az ék alakú táblák csoportja volt (40%). A második leggyakrabban használt dokumentumtípus négyszög alakú táblákra íródott (29%). Úgy tűnik tehát, hogy a szigorúan tikosított hivatalos dokumentumok száma megközelítette a 70%-ot, ami azt jelenti, hogy az esetek döntő többségében igenis törekedtek arra, hogy az írnokok által lejegyzett okmányokat csak az arra kijelöltek, az arra érdemesek olvashassák el. Ebből viszont az is következik, hogy ha ennyire kellett figyelni a titkosításra, akkor valószínűleg elég sokan tudtak ahhoz olvasni, hogy féltetni kelljen tőlük ezeket az információkat. Az írni-olvasni tudás magasabb aránya viszont a társadalmi–gazdasági viszonyok fejlettségére is rámutathat.⁶²⁰

A harmadik csoportot a téglalap alakú példányok képezték, ezek tették ki az összes tábla 1/5-ét (20%). Ez azért is meglepően alacsony szám, mert látszólag ezeket a nyílt dokumentumokat használták a legszélesebb körben és a legsokoldalúbb módon. Az összes többi csoportnak (*takhtī*, cédula stb. alakú táblák) a maradék 10%-on „kell osztoznia”. Ezek tehát csupán nagyon kis hányadát tették ki a dokumentumoknak.

Természetesen ismételten hangsúlyoznom kell, hogy a diagram csak az eddig kiadott, fára írt kharoštī dokumentumok tipológiai megoszlását mutatja, sajnos nem az összes feltárt tábláét, de az arányok talán ennek ellenére is jól érzékeltethetik a tendenciákat.⁶²¹

A diagramból a nijai (loulani) írásbeliség jellege is kirajzolódik. Ez az írásbeliség pedig az eredmények alapján – érdekes módon – a vártnál kisebb arányban gazdasági (mezőgazdasági vagy kereskedelmi) és technikai jellegű, sokkal inkább hivatalos, jogi és közigazgatási irat, ami egészen új fényben tünteti fel a település Selyemút gazdaságában betöltött szerepét.

Ez a kifinomult rendszer nyilvánvalóan nem a 3–4. század fordulóján néhány évtizedig virágzó Cađota területén alakult ki, láthatóan egy már másutt korábban kipróbált és kielélt kancelláriai rendszert adaptáltak a helyi viszonyokra. Ezt az is bizonyítja, hogy a lelőhelyen nem kerültek elő „kezdetlegesebb” vagy „átmeneti jellegű” típusok. Az itt talált táblák egy „készen kapott” hagyományra utalnak.

Fontos kérdés tehát, hogy a fenti kultúrkörök (kínai, indiai, iráni, görög–római civilizáció) közül honnan származhatott ide az információk titkosításának ez a komplex

⁶²⁰ Mint ahogy az is, hogy szegényebb jellegű építményekben is gyakran szép számmal kerültek elő dokumentumok.

⁶²¹ Már csak azért is, mert az újonnan előkerült táblák száma még a legoptimistább becslések szerint sem éri el a korábban előkerült és publikált táblák 1/7-ét – 1/6-át.

módszere. Sajnos az említett nagy civilizációk földrajzi körülményei döntő részben nem teszik lehetővé hasonló szerves anyagból készült dokumentumok tömeges fennmaradását: hasonló formakincsű, hasonlóan tikosított, hitelesített dokumentumok egyik említett nagy civilizáció területén sem kerültek mindeddig elő. A romlandó anyagra írt egykori írott emlékek többsége ugyanis mind Indiában, mind a Mediterráneumban megszokott éghajlati viszonyok között nem, vagy csak nagyon korlátozott számban maradt fenn. Ennek ellenére vannak bizonyos jelek, amelyek mégis többé-kevésbé meghatározhatóvá teszik e technológia születési helyét.

Stein Aurél egyik expedíciója során a szorosabb értelemben vett Kínához jóval közelebb, sok száz kilométerre keletre Cađótától, a dunhuangi Han-kori kínai *limes* melletti egyik szemétrakásban megtalálta ezeknek a furcsa „levélpapíroknak” és „borítékokoknak” az előzményeit a cađotai romoknál több száz évvel korábbi (Han-kori) ásatási rétegek között [vö.: III/2: 1024. kép, 3, 16]. Nagyon úgy tűnik tehát, hogy e titkosítási és hitelesítési gyakorlat keletebbre jelent meg pár száz évvel korábban és onnan terjedt nyugati irányban, hogy a 3–4. század folyamán Cađota kancelláriai gyakorlatának meghatározó elemévé váljon. A folyamat mikéntjéről, időpontjáról és pontos helyszínéről sajnos azonban semmi továbbit nem tudunk. A két leletcsoport, azaz a dunhuangi Han-kori táblák és a Shanshan Királyság kharořthī dokumentumai között tehát komoly időbeli szakadék húzódik.

Így ugyan bizonyítékok hiányában maradéktalanul nem zárhatjuk ki azt, hogy esetleg India vagy más térség lehetett e kifinomult komplex technológia eredeti szülőföldje, mégis nagyobb a valószínűsége, hogy Kínából érkezett e rendszer a Selyemúton a Takla-makán homokdűnéi közé. A *know-how* tehát Kínából jött, ugyanakkor mindezt a helyi viszonyokhoz, a helyi nyersanyagokhoz adaptálták, arról nem is beszélve, hogy a táblák puha anyagába nyomott pecsétek korántsem csak Kínából, hanem messzi déli és nyugati tájakról, Indiából, Gandhárából és a Mediterráneumból érkezhettek ide.

7.1.5. Pecsétnyomatok a kharořthī dokumentumokon

A kharořthī írásos fatáblák és a nijai kancelláriai gyakorlat talán legkülönlegesebb elemei azok az agyag pecsétnyomatok, amelyek e táblák titkosítási és hitelesítési eljárásainak elengedhetetlen részeivé váltak. Ezért is rendkívül meglepő, hogy ezekről a pecsétekről az őket elsőként közlő Stein Aurél óta senki sem írt, pedig az ezekkel kapcsolatos részletek újabb

izgalmas bizonyítékait nyújtják a nijai közösség kulturális sokszínűségének (vö.: *AKh.* 344–358, különösen: 354–357).⁶²²

A pecsétet technológiai értelemben három csoportra oszthatjuk.⁶²³ Az első csoportba azok a nyomatok sorolhatók, amelyek az ék és a négyszög alakú kettős táblák fedőlapjain kiképzett mélyedésbe kerültek. Ez utóbbiakat jól érzékelhetően olyan méretben (hosszban és szélességben) készítették el, hogy a dokumentumokat kiállító személy pecsétjének avagy pecsétjeinek lenyomatai kényelmesen elérhessenek a mélyedésbe nyomott agyagfelületen. A pecsétmélyedések minden esetben négyszög (négyzet vagy téglalap) alakúak,⁶²⁴ mélységük 0,3–2,5 cm között változik. Méretüket alapvetően annak a (fedő)táblának az alapméretei (azaz hossza, szélessége, vastagsága, illetve a pecsétmélyedést tartalmazó résznek a tábla síkjából való kiemelkedése) határozza meg.

Leginkább a kharoṣṭhī írásos fatáblák két csoportja, az ék és a négyszög alakú kettős példányok esetében találkozhatunk ezekkel a pecsétnyomatokkal. A viszonylag keskeny ék alakú kettős táblánál a fedőlapon mindössze egy pecsétmélyedés kiképzésére állt rendelkezésre elegendő hely, ezért nem meglepő módon ezeken a táblákon kivétel nélkül csupán egy nyomat látható.

Ezzel szemben a négyszög alakú táblák egy részénél már volt annyi hely a fedőtábla középső részén, hogy akár „dupla méretű” pecsétmélyedést is kialakíthattak rajta. Ezekre a táblákra értelemszerűen már nem egy, hanem két pecsétnyomat került.⁶²⁵ Ez persze nem jelentette azt, hogy törvényszerűen két pecsét jelent meg a négyszög alakú táblákon, hiszen számos példánk van arra nézvést is, hogy csupán egyetlen pecsét számára képeztek ki helyet egy-egy négyszög alakú kettős táblán.

Míg azonban az ék alakú pecsételnél a pecsétet mindig a tábla hosszanti síkjára merőlegesen nyomták a mélyedést kitöltő agyagba, addig a négyszögletes táblák esetében ezeket hol a tábla hosszanti síkjával megegyezően, hol pedig arra merőlegesen nyomták az agyagba [III/2: 882. kép]. Úgy tűnik, ebben nem feltétlenül találhatunk rendszert.

A pecsételt puha agyag egyébként a táblák legérzékenyebb része volt. Az idő múlásával ezek a kis agyagpecsétetek alaposan kiszáradtak, berepedeztek és összetöredeztek.

⁶²² Jelen fejezetben – terjedelmi okokból – csupán egy áttekintést adok a táblákon található pecsétnyomatokról. A teljes anyagot a közeljövőben egy hosszabb angol nyelvű tanulmányban szándékozom közzétenni.

⁶²³ Vannak jelek arra is, hogy esetleg a bőrdokumentumok egy-egy darabját is pecsétetekkel láthatták el. Némelyiken ugyanis ovális foltok ismerhetők fel, amelyeket Stein pecsétetek lenyomatának tart (pl.: No. 272 – *AKh.* 346 [III/2: 174–175. kép]).

⁶²⁴ Ez annak ellenére is így van, hogy maguk a pecsételők – az esetek egy jelentős részében – valószínűleg ovális alakúak voltak. Ovális pecsétmélyedést azonban eddig egyetlenegy esetben sem sikerült dokumentálni.

⁶²⁵ Egyetlen példánk van olyan esetre, amikor három pecsétnyomat is került egy fedőtáblára (*Ser.* 230; No. 582 [III/2: 770. kép]).

Számos közülük ki is potyogott a pecsétmélyedésekből. Ezt a folyamatot csupán az agyagréteg alatt húzódó zsinegek késleltethették, ezek adtak ugyanis némi tartást az agyagból készült részleteknek [III/2: 862. kép]. Amennyiben azonban a táblákat felvágták, a korábban megfeszített zsinegek lazulásával az agyagpecsétek is támaszukat veszítették és azok még könnyebben kieshettek.⁶²⁶ A táblák döntő többsége esetében nem meglepő tehát, hogy pecsétjeik nélkül találtak rájuk a régészek. Nem eldönthető kérdés azonban, hogy ezek valójában mikor veszíthették el pecsétjeiket: még a telep fénykorában, avagy a Nija feladását követő hosszú periódusban. Ezek után tulajdonképpen egészen meglepő, hogy ilyen nagy számban kerültek elő még viszonylagos épségben lévő pecsétekkel rendelkező táblák a lelőhelyen. Különösen érdekesek azok a darabok, amelyek felvágatlanok, azaz teljesen intaktak voltak. Annak eldöntése, hogy miért nem vágták föl annak idején őket, roppant nehéz. Nem értek célba? Elegendő volt a szóbeli üzenet, nem kellett feltörni hozzá a dokumentumot? A bennük lévő információ elavulttá vált? Nem tudjuk. Azonban túl sok felvágatlan tábla került elő a lelőhelyen ahhoz, hogy ezt csupán véletlennek vagy esetlegességnek foghassuk fel.⁶²⁷ Stein szerint ennek oka az lehetett, hogy a felvágatlan táblák bizossíthatták a táblákra írt szöveg hitelességét; ezért ha egy szerződés érvényét veszítette, felnyitatlanul is a szemetesben végezhetette (AKh. 354). Érdeemes lenne egyenként végiggondolni a lehetőségeket.⁶²⁸

A pecsétek második csoportját azok az apró függőpecsétek képezték, amelyek közül csupán két példányt ismerünk (AKh. 350). A kettő közül az egyik *in situ* került elő és azt bizonyította, hogy ezek a pecsétek az ék alakú táblák tartozékai voltak. Ezekkel az apró, érme méretű agyagepecsétekkel a táblákat rögzítő zsinegeket ott rögzítették, ahol átbújtatták őket a táblák csúcsain lévő lyukakon keresztül [III/2: 157–159., 877–879. kép].⁶²⁹ Ezek igazán érzékeny részei voltak a tábláknak, innen végképp nagyon könnyedén leeshettek, leszakadhattak, így nem véletlen, hogy ennyire kevés került belőlük elő.⁶³⁰

A megfigyelhető darabok alapján ezek apró pecsétek voltak, amelyek előállításához nem volt elegendő egyetlen pecsétnyomó, az apró agyagdarabot, amiből ezek készültek,

⁶²⁶ Van azonban jel a pecsétek ismételt elhelyezésére is (Ser. 229).

⁶²⁷ A táblákat tartalmilag nem rokonítja semmi. Tematikailag különböző táblák is felvágatlanul maradhattak.

⁶²⁸ A szakirodalomban sehol sem talákoztam komoly kísérlettel a probléma megoldására vonatkozóan.

⁶²⁹ Stein azt sem tartja lehetetlennek, hogy ezeket a pecséteket azután helyezték a dokumentumra, miután azt már (legalább egyszer) felnyitották; szerinte e pecsétek célja az volt, hogy biztosítsa a kapcsolatot a felvágott dokumentum két táblája között (AKh. 350).

⁶³⁰ Persze annak a lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy e pecsét típus használata nem volt általános, és csupán ezért nem találtak az ásatók több példányt a lelőhelyen. Ugyanakkor jobb minőségű, finomabb agyagból készültek (AKh. 356).

ugyanis neki kellett „támasztani” valaminek, bele kellett préselni valamibe, így nem lehetetlen az sem, hogy egy speciális(abb) eszköz segítségével állíthatták elő ezeket.

A harmadik csoportba véleményem szerint azok a pecsétek sorolhatók, amelyeket nem közvetlenül a táblához vagy a kettős táblákat rögzítő zsinegekhez erősítettek, hanem egy önálló pecséttartó tokban helyeztek el [III/2: 866–876. kép]. E pecséttartó tokok felhasználásának mikéntjével kapcsolatban sem Stein Aurél, sem más nem talált még megnyugtató választ. Az én elgondolásom szerint ezeket a tárgyakat azokban az esetekben használhatták, amikor a hivatalnokok által küldött dokumentumra magára valamilyen okból nem lehetett rányomni egy pecsétet; vagy azért, mert erre nem volt megfelelő hely (például a takhtī vagy a téglalap alakú táblák esetében), vagy azért, mert utólag kellett egy plusz pecséttel igazolni a dokumentum hitelességét. Ezeket a lehetőségeket alátámasztani látszik az is, hogy e tokokat vagy az aljukon, vagy az oldalukon átfúrták és eredetileg zsineget vezethettek át rajtuk. Így nem tudok másra gondolni, minthogy e zsinegek segítségével tudták ezeket valahova felerősíteni és rögzíteni. Ugyanakkor azt sem tartom lehetetlennek, hogy ezeket a pecséteket olyan esetekben használták fel, amikor az ügyben eljáró küldönc kezébe nem adtak írott dokumentumot, tehát szóban kellett elmondania az általa közvetített parancsot, kérést, utasítást – ellenben valamilyen módon igazolnia kellett magát és mondandója hitelességét. A lelőhelyről számos ilyen üres pecséttartó tokot ismerünk, de csupán egy olyan volt ezek között, amelyben az eredeti agyagpecsét különösebb sérülések nélkül túlélte az évszázadokat.⁶³¹ Ugyanakkor fennmaradt egy ilyen pecséttartó tok „fedlapja” is, amelynek egyértelműen a pecsét megóvása volt a feladata (s amely megint csak az agyagpecsétek sérülékenységeire hívhatja fel a figyelmünket).

A dokumentumokban gyakorta feltűnik egyébként a ’pecsét’ szó *maṃtra/muṃtra/mutra/mudra* formában.⁶³² Sajnos azonban nincs arra adatunk, hogy vajon az említett pecsétípusok mindegyikére ezt a kifejezést használták-e. A *kilamudra* ’lepecsételték’ kifejezés mindenesetre arra mutat, hogy alapvetően a mélyedésbe nyomott pecsétekre érthették az említett kifejezést. Az No. 604. dokumentumban szerepel egy részlet a dokumentum pecsétjének feltöréséről is.

⁶³¹ Sajnos hasonló esetre nem találtam analógiát sem a környékről, sem máshonnan Euráziából.

⁶³² Pecsétek a következő dokumentumokban tűnnek fel: No. 247, 318, 326, 328, 330, 331, 348, 380, 383, 419, 421, 425, 436, 489, 568, 569, 570, 574, 575, 576, 577, 582, 584, 588, 591, 592, 593, 604, 676.

Ami magukat a pecsétlőket illeti, megállapíthatjuk, hogy többnyire más-más típusokat használtak az eltérő formájú dokumentumok lezárására. Az ék alakú táblák esetében a pecsétlő minden esetben ovális alakú volt; jelenlegi ismereteink szerint négyzet alakú pecséttel nem pecsételtek le ék alakú táblákat. Ugyanakkor a négyszög alakú táblák esetében egyaránt használtak ovális és négyzet alakú pecsétnyomot hagyó eszközöket is.

A pecsétnyomatok (azaz a pecsétlők) változatos képi világának teljes feldolgozása szétfeszítené e dolgozat kereteit ezért itt most csupán a legeklestársabb példákat emelem ki:

A pecsétképek döntő többsége a klasszikus görög-római kultúra mintakincséből eredeztethető (AKh. 354). Sok ezer kilométerre Athéntól a leggyakoribb nijai pecsétkép Pallasz Athénét ábrázolja. Így kétségkívül Pallasz Athéné figyelhető meg az No. 47. [III/2: 3. kép], 235. [III/2: 73., 75–76. kép], 310. [III/2: 257., 259–260. kép], 331. [III/2: 323–324. kép], 360. [III/2: 405–406. kép], 520. [III/2: 625–626. kép] stb. dokumentumokon. A pecsétkép többnyire nagyon hasonló (sőt több esetben ugyanazzal a pecsétlővel állíthatták elő a lenyomatot). Az ovális alakú cameót általában mélyen benyomták az agyagba, többszörös ('bélfetes') szegély (*intaglio*) keretezi. Belül finoman metszett kecses női alak áll kontraposztban. Az alak *himation*ot visel, és további jól érzékelhető attribútumokkal sisakkal, pajzzsal van felruházva (AKh. 354, 389).⁶³³

Ugyancsak gyakori pecsétminta egy meztelen vagy csupán *khlamüszt* (köpenyt) viselő szárnyas (néha szárny nélküli) férfi figura, ugyancsak ovális, többszörös *intaglió*val keretelt mezőben. Stein Erósznak vagy Héraklész ábrázolásának tartja ezeket az alakokat (AKh. 355). Ilyen pecsétkép látható a No. 7. [III/2: 2. kép], a No. 70. [III/2: 8. kép] vagy a No. 124. [III/2: 13. kép] dokumentumon (vö.: AKh. 386, 390, 393).⁶³⁴

Nem lehetetlen azonban, hogy a fenti ábrázolások nem Erószot vagy Héraklést ábrázolták, hanem az úgynevezett Genius populi Romanit. Van ugyanis olyan pecsétnyomat (a No. 439. dokumentumon), amelyen minden kétséget kizáróan ez utóbbi alak jelenik meg. A kontraposztban álló szárnyas, meztelen férfialak súlyát a jobb lábára helyezi [III/2: 575., 882. kép (N. XIII. ii. 10)]. Bal karja kinyújtva, jobb karja könyökben behajlítva, vaskos pálcát tart. A szakáll nélküli fejet jobb profilból ábrázolták, a haja a homlokára fésülve. Jobbra tőle egy apró alak, bal karja alatt pedig egy kérdőjeles objektum, talán egy sisak tollforgója.

⁶³³ A pecséteken időnként egy-egy rövid felirat is megjelenik, ezek azonban nem görögök, hanem kharoshtī írással írt jelek (javarészt olvashatatlanok méretük és állapotuk miatt (AKh. 355).

⁶³⁴ A No. 373. dokumentumon egy hasonló alak látható, de valószínűleg ebben az esetben egy számolyon ülve ábrázolták [III/2: 435–436. kép].

Ugyanilyen alak jelenik meg a No. 430. (N. xiii. i. 1), vagy az No. 435. dokumentumon is (N. xiii. ii. 6 [III/2: 572–573. kép]).⁶³⁵

A fenti teljes alakos képek mellett számos olyan pecsétnyomatot is sikerült dokumentálni, amelyen csupán egy fej vagy egy arc látható.

Így például a No. 244., négyszög alakú kettős tábla fedőlapján [III/2: 103–105., 881. kép] (N. xv. 38)] egy durván megformált (egyértelműen nyugati, vagy belső- avagy nyugat-ázsiai típusú) férfifej látható profilból, sörényszerű hajjal, erős pofacsontokkal, bajusszal (AKh. 356, 401).⁶³⁶ A kép szinte megegyezik a No. 265. (N. xv. 71.) ék alakú tábla függőpecsétjének képével [vö.: III/2: 881. kép].⁶³⁷

Került elő azonban olyan férfifej ábrázolás is a pecsétképek között, amely nem nyugati, sokkal inkább déli, indiai jellegzetességeket vonultat föl. A No. 322. négyszög alakú tábla két pecsétnyomata közül a bal oldali egy indiai vonásokkal rendelkező férfifejet mutat, aki ugyancsak indiai módra viseli fejtetőjén kontyba összefogott haját.⁶³⁸ Érdekes mód ugyanazon tábla másik pecsétje egy jobb profilból ábrázolt hosszú hajú női büsztöt ábrázol, a nő jobb kezében virág vagy tükör (?), a pecsétképen ábrázolt nő feltehetően tiarát visel [III/2: 295–296., 298–299. kép]. Ez a kép tehát ismét csak nyugati vonásokat mutat (AKh. 356; Ser. 231).

Van olyan dokumentum is, a No. 328. (N. xv. 163) [III/2: 315–316. kép], amelyen mindjárt két különleges férfifej is látható egy-egy pecsétképben (a jobb oldalin szakállt vélek felfedezni).

Különösen izgalmasak azok az esetek, amikor két – egymástól alapvetően eltérő jelegű pecsétnyomat kerül egymás mellé. A No. 332. [III/2: 329–330., 881. kép – N. xv. 167] négyszög alakú tábla kettős pecsétjének jobb oldali képe Stein szerint egy nőt ábrázol, aki virágot tart a kezében, feje tetején konty látható, megnyúlt hosszú fül (benne fülbevaló(?)), a nyak alatt szövetdarab (ruha részlete?) (AKh. 356). Összességében a kép indiai jelleget mutat, a mellette lévő pecséten azonban egy kínai felirat látható.

⁶³⁵ Különleges pecsétkép található a No. 593. dokumentumon is [III/2: 774. kép]. A jobb oldali ovális pecsétképben emberi alak látható, kör alakú dicsfénnel a feje körül, ruhája a mellkason keresztben fut keresztül. A jobb karjában kést (?) tart. A bal kar kinyújtva és könyökben behajlítva, a bal kézben pedig dupla válltáska (?) A jobb combján feltehetően egy kard lóg függőszíjon. Stein szerint egyértelmű római vonásokat mutat (Ser. 262).

⁶³⁶ Stein szerint Mauesz szaka király pecsétképeire hasonlít (AKh. 356).

⁶³⁷ Lásd még: No. 578 [III/2: 768. kép]. A másik fennmaradt függőpecséten egészen más ábra: egy hátrafelé forduló hosszú lábú, hosszúnyakú szárnyas élőlény (griff?) látható [III/2: 877–878. kép] (AKh. 356).

⁶³⁸ A férfifej a kusán királyok érmeképeire emlékeztet (Ser. 231).

Kínai felirat önmagában is előfordul a pecsétnyomatok között, így például a No. 571. négyszög alakú táblán No. 571 [III/2: 766. kép]. A szögletes pecsétfelirat jelentése: *Shanshan jun yin* azaz 'Shanshan parancsnokának pecsétje' (Ser. 239, 260).⁶³⁹

A klasszikus nyugati, indiai⁶⁴⁰ és kínai pecsétek mellett vannak olyan jellegű pecsétképek, amelyeket nehéz egyetlen kultúrához, civilizációhoz kapcsolni. Ilyen a No. 421. [III/2: 556–558. kép] egyik pecsétképe, melyen egy kiterjesztett szárnyú madár repül (AKh. 356), vagy a No. 348. négyszög alakú tábla ugyancsak egyedi pecsétképe, amely egy speciális mértani formát ábrázol. A középpontjában egy négyzet látható. A négyzet mindegyik sarkából egy-egy félholdban végződő vonal indul ki. A félholdak közepébe egy pontot helyeztek. A vonalak közötti térben egy-egy harangminta figyelhető meg [III/2: 375–377. kép] (AKh. 407).

*

A pecsétképek vázlatos áttekintése tulajdonképpen megerősíti a Nijáról (és a Shanshan Királyságról) alkotott eddigi képünket. E nyomatok is – csakúgy mint a többi régészeti lelet – egy multikulturális világról vallanak, ahol a nyugati görög-római, a déli indiai, a keleti kínai és a helyi belső-ázsiai jegyek együttélésével, sőt maximális keveredésével számolhatunk. E tény azonban sajnos nem segít nekünk megérteni, hogy vajon mi volt e pecsétek mögöttes jelentéstartama, vagy hogy miért e pecséteket használták ezen a településen, s hogy mit jelenthetett mondjuk Pallasz Athéné képmása egy helyi hivatalnok számára, itt a Takla-makán peremén. Csupán esztétikai kérdés lett volna, hogy ki milyen pecsétlőt használ? Etnikai hovatartozást jelölt volna? Ne adj' Isten több pecsétlőt is használt egy-egy hivatalnok? Más-más alkalomból más-más pecsétlőt használtak? Nem tudjuk. Az azonban nyilvánvaló, hogy a pecsétlők használóiik identitásának, esetleg hivatali tisztségének meghatározására szolgáltak ebben a kifinomult, számos kulturális forrásból táplálkozó kancelláriai gyakorlatban.

⁶³⁹ Az N. XXIV. komplexumból tehát magának a Shanshan Királyság kínai katonai parancsnokának pecsétjével ellátott dokumentum is előkerült, amely az említett komplexum jelentőségét ismét alátámasztja. A dokumentumban egyébként egy föld adásvételéről esik szó (vö.: Ser. 230, 232).

⁶⁴⁰ Ha kétségeink lennének a fent említett egynémely pecsétnyomat indiai jellegéről, akkor érdemes idevonni a No. 583. táblát, amelyen egy indiai elefánt alakja látható [Ser. 231; III/2: 882. kép – N. XXIV. viii. 86].

7.2. A kínai dokumentumok⁶⁴¹

A 20. századi régészeti feltárások során egyértelművé vált, hogy a Shanshan Királyságban alapvetően két kancelláriai gyakorlat működött párhuzamosan. A kharoṣṭhī írásbeliség mellett ugyanis a kínai dokumentumok komoly jelenlétével számolhatunk. Ez pedig egy olyan újabb különlegesség, amely valóban egyedivé teszi ezt a hatalmi formációt. Viszonylag ritka eset ugyanis, hogy egy államon belül két olyan – közel egyenértékű – írásbeliség működjön, amely nemcsak különböző nyelveket, de különböző írástípusokat is használ. Természetesen roppant nehéz – ha nem lehetetlen – megítélni, hogy a Shanshan Királyság területén valóban egyenértékű volt-e az említett két gyakorlat.

A rendelkezésünkre álló adatok inkább azt mutatják, hogy lokális hangsúly-eltolódásokkal kell számolnunk a két írott forráscsoport gyakoriságát – és ebből következően használatuk egykori intenzitását – illetően. Míg a Shanshan Királyság keleti, Kínához közelebb eső területein, így a királyság fővárosában, Loulanban is inkább a kínai dokumentumok túlsúlya figyelhető meg, addig nyugat felé haladva a kínai források száma a kharoṣṭhī írásos emlékek javára csökken. A királyság legnyugatibb területének számító Nijában már egyértelműen a kharoṣṭhī írásbeliség fölénye figyelhető meg. Ennek oka nem kis részben az itt élő kínaiak korlátozott számában, illetve a kínai befolyás viszonylagos gyengeségében keresendő (RHIE 1999, 335; HANSEN 2004, 289).

Ennek sajnos megvan az a következménye is, hogy bár Nija esetében a lelőhelyen előkerült kínai dokumentumok is fontos forrásoknak számítanak (így például az N. xv. 326-os, datált kínai tábla nagyban segített meghatározni a település abszolút kronológiáját – lásd fentebb (AKh. 370; BROUGH 1965, 599–601; RHIE 1999, 339; HANSEN 2004, 288) [III/2: 983–984. kép]), olyan részletes, kifinomult képet nem képesek nyújtani, mint amelyet a kharoṣṭhī dokumentumok elemzése során kaphatunk.⁶⁴²

⁶⁴¹ Nem lévén sinológus, a kínai dokumentumok minden részletre kiterjedő elemzését sajnos nem végezhettem el; de a mikrotörténeti vizsgálatok alapjainak megteremtéséhez elengedhetetlenül fontosnak tartottam, hogy legalább egy rövid, összefoglaló képet nyújtsak a Nijában előkerült kínai írásos emlékekről is.

⁶⁴² Mikrotörténeti elemzésünk során tehát ez utóbbiakra tudunk elsősorban támaszkodni.

A kínai dokumentumok előkerülésének története voltaképpen megegyezik a lelőhely kutatásának és a kharoṣṭhī dokumentumok előkerülésének történetével. Nijában Stein és a nyomában megforduló kínai és japán régészek egyaránt találtak kínai nyelvű okmányokat. Ezek a dokumentumok kivétel nélkül más régészeti leletekkel és kharoṣṭhī dokumentumokkal vegyesen kerültek elő. Nem volt tehát olyan jól meghatározható pontja a lelőhelynek, ahol csak és kizárólag kínai iratokat találtak volna. (Úgy tűnik tehát, hogy nem létezett „kínai ház” vagy „kínai negyed” a településen, ami viszont egybecseng a többi adatunkkal.) Ez persze nem jelenti azt, hogy „mindenhonnan” kerültek volna elő kínai források. A kharoṣṭhī leletek dokumentálása során megfigyelt jelenség, miszerint az építmények többségében találtak kharoṣṭhī írásos okmányt, a kínai források esetében nem igazolható. Az utóbbiak döntő része lényegében egy-két komplexumból került elő.

A legjelentősebb gyűjtemény az N. V. – buddhista komplexumnak meghatározott – épületegyüttesből látott napvilágot: az N. xv. jelű szemétkupacból és a helyiséget borító homokból (*AKh.* 358). Stein itt egyenként emelte ki itt a fára és bőrre írt kharoṣṭhī és kínai dokumentumokat [III/2: 903–996. kép], amelyek száma végül meghaladta a 250-et (vö.: YALDIZ 1987, 165; TUCKER 2003, 177). De kínai táblák kerültek elő például az N. XIV. komplexum ii. számú helyiségéből is [III/1: 127. kép]. Ez utóbbiak kis cédulaszerű falapok voltak (N. XIV. iii. 1–13 [III/2: 885–902. kép]. A több mint egy tucatnyi itt talált dokumentum közül 11 táblán voltak kínai írásjegyek (ebből kettő nagyon töredékes állapotban volt), a többi viszont üres volt.

Ezek az üres táblák nyilvánvalóan felvetik a kérdést, hogy vajon itt helyben is készültek-e kínai okmányok avagy csupán messzi vidékekről – esetleg Loulanból – kerülhettek a kínai feliratos táblák ide, a Nija-folyó mellé? Az üres táblák jelenléte azonban inkább az előbbi lehetőséget támasztja alá. Hasonló üres táblák (amelyeket formájuk és méretük alapján valóbankevésbé lehet összekapcsolni a kharoṣṭhī írásbeliséggel) másutt is előkerültek a lelőhelyen, így például az N. IV. komplexum N. x. számú helyiségében (N. x. 9. c – *AKh.* 335–336).⁶⁴³

⁶⁴³ De az ásatások során leletek egy olyan kisméretű fadóbozt is (N. XIII. i. 003), amelyet az ásató kínai táblácskák tárolódobozának tartott.

A Shanshan Királyság területéről ismert kínai dokumentumok – hasonlóan a kharoṣṭhī iratokhoz – ugyancsak több helyen, több sinológus szakértő kiadásában, részletekben jelentek meg.

Az első Stein-expedíció kínai anyagát a korszak meghatározó sinológusa (nemkülönbén Stein jóbarátja), Édouard Chavannes adta ki az *Ancient Khotan* kötetében függelékként (*Chinese Documents from the Sites of Dandān-Uiliq, Niya and Endere*; vö.: CHAVANNES 1907). A második, 1906–1908 között lezajlott expedíció kínai anyagának kiadásával Chavannes már nem várta meg Stein monumentális könyvének, a *Serindián*ak a kiadását, hanem önálló kötetben már 1913-ban megjelentette azt *Les documents chinois découverts par Aurel Stein dans les Sables du Turkestan oriental* címmel (vö.: CHAVANNES 1913).

Chavannes 1918-ban bekövetkezett halála megakadályozta a neves francia sinológust, hogy Stein harmadik belső-ázsiai expedíciójának kínai anyagait is ő adja ki. Ez a feladat végül Chavannes talán legtehetségesebb tanítványára, Henri Masperóra hárult. A terjedelmes anyagot fordító és kiadó Maspero kötetének megjelenését már maga Stein Aurél sem érte meg, a *Les documents chinois de la troisième expédition de Sir Aurel Stein en Asie Centrale* című mű ugyanis csak 1953-ban jelenhetett meg Londonban (vö.: MASPERO 1953). Mint tudjuk, nemcsak Stein talált kínai dokumentumokat a Shanshan Királyság területén. A Hedin-vezette expedíciók loulani kínai anyagát végül Conrady adta ki 1920-ban (CONRADY 1920). E munkájában Conrady 35 papírra írt és 120 fára feljegyzett kínai dokumentumot közölt német nyelven (vö.: HANSEN 2004, 308, 4. jegyzet).

Az azóta eltelt időszakban előkerült források egy részét kínai tudósok, így Lin Meicun, Wang Binghua és mások szórványosan közölték ugyan, a 80-as évektől feltárt írott emlékek jelentős része azonban máig közöletlen.

Sem a Shanshan Királyság, sem Nija kínai dokumentumainak teljes katalógusa nem készült még el tehát, így nem meglepő módon erről a forráscsoportról szólva is elmondhatjuk, hogy számos kérdés megoldatlan még vele kapcsolatban. Ezek közé tartozik az előkerült dokumentumok pontos számának kérdése. A legutóbbi összefoglalás szerint összesen 576 kínai dokumentum került elő csak Loulanban; ebből 412 fára írt, 164 pedig papírra jegyzett „okirat” volt. Ezek közül Rhie szerint 155-re lelt Stein Aurél 1901-ben: összesen 125 fára írt dokumentumot és 35 papírra írt szöveget talált ebben az évben. Ezzel az adattal viszont nem

csak az a probléma, hogy ha 125-öt és 35-öt összeadunk, akkor az valójában 160 (és nem 155), hanem az is, hogy Stein 1901-ben nem járt Loulanban – így itt valószínűleg a Nijában, Enderében és más lelőhelyeken fellelt kínai táblákra gondolhatott a szerző. Rhie szerint Stein 1906-ban már 219 db kínai dokumentumot talált, ebből 173 fára, 46 pedig papírra írott volt. 44 dokumentumot talált az Ōtani expedíció (azaz Tachibana) 1909–1910-ben; ezek közül 5 volt fára és 39 papírra jegyzett. 1914-ben Stein 93 darabra lelt (ebből 51 volt fadokumentum, 42 pedig papírdokumentum).⁶⁴⁴

Az 1980-as kínai expedíció Loulanban újabb 63 fára és 2 papírra írott dokumentumot tárt fel (RHIE 1999, 333, 19. jegyzet). Lin Meicun viszont összesen 728 dokumentumot vesz számításba a Shanshan Királyság területéről, ebből – véleménye szerint – 670 került elő Loulanban és csupán 58 db Nijában.

Talán nincs messze az igazságtól, ha a Shanshan Királyság területén előkerült kínai dokumentumok teljes számát 1000 körülire vagy valamivel többre becsüljük. Úgy tűnik azonban, hogy ennek csupán egy töredéke származhat Nijából.

Rhie összesen 52 olyan kínai dokumentumot rendezett listába, amelyeken pontos datálás található. Ezek a Wei- (220–265), a Nyugati-Jin- (265–317) és a korábbi Liang-dinasztia (313 vagy 324–376) periódusára datálhatóak. Rhie szerint a legkorábbi 252-re, a legkésőbbi 330-ra keltezhető (vö.: RHIE 1999, 334).

Ami a dokumentumok technikai részleteit illeti, megállapíthatjuk, hogy ugyanúgy nyárfából készültek, s zömük, mint a kharoštī dokumentumok esetében (AKh. 358); méreteiket tekintve viszonylag szűk tartományon belül mozogtak: míg hosszuk átlagosan 7–27 cm között volt, addig szélességük sohasem haladta meg az 1–2,5 cm-ert.⁶⁴⁵ A gondosan fűrészelt és csiszolt fatáblácskákat gyakran csak az egyik, de időről-időre mindkét végén élesen levágva hegyesre formálták. Az is sokszor előfordul, hogy a táblák egyik végét bevagdalták (pl.: III/2: 887–888. kép). A bevágások rendszere részben jelezhetette az olvasó számára, hogy hogyan kell tartania a dokumentumot, hiszen a táblákat függőlegesen tartva általában a bevágás került alulra. A kis fatáblákra egyébként többnyire tökéletesen olvasható fekete tusfestéssel írtak.⁶⁴⁶

Kínában a korai Han-korszaktól kezdődően mindennapos dolog volt bambusz- és falapokra tussal írni. Az írnokok általában bambusznyelű ecsetet használtak, a pamacsot pedig

⁶⁴⁴ A listák a korábbi katalógizálatlan és feldolgozatlan dokumentumokat és a legújabb kínai–japán ásatások során előkerült (szintén kiadatlan) dokumentumokat nem tartalmazzák (vö.: RHIE 1999, 334, 19. jegyzet).

⁶⁴⁵ A kínai táblák formája és mérete a Kínában szélesebb körben elterjedt bambuszlapon emlékeztet (AKh. 359).

⁶⁴⁶ Vannak természetesen kopottabb, töredékesebb darabok is [III/2: 901., 903. kép].

emlőállatok kemény szőrszálaiból alakították ki. Ugyanakkor Belső-Ázsiában azonban még egy ideig fából készült *stylus* használtak (AKh. 360). Az íráshoz (festéshez) használt tus alapanyaga a lámpakorom, a halcsontból nyert enyv és porrá tört szantálfa vagy más egyéb összetevő volt. Ezeket az anyagokat összegyúrták, majd e kis pogácsákból [vö.: III/2: 857. kép] letörve, hozzájuk vizet keverve finom kőlaphoz dörzsölték, és így állt rendelkezésre a jól kezelhető folyékony tus (MCCAUSLAND 2008, 199–200).⁶⁴⁷

Az írnokok általában csak a táblák egyik oldalára írtak, de előfordult olyan eset is, amikor több oldalon is megjelent a szöveg [pl.: III/2: 885–886. kép]. A szavak, mondatok általában egyetlen függőleges oszlopban kerültek a táblácskákra, de van példánk két oszlopba rendezett felíratra is (pl.: III/2: 1004. kép). A táblák egy része át volt fúrva, így akár egy madzagra is fel lehetett fűzni az összetartozó kis táblákat (AKh. 360 – pl.: III/2: 897–898. kép). Egyébiránt a táblák döntő többségének vége és széle is letörött vagy megsérült.⁶⁴⁸

A kharoštī táblákhoz hasonlatos, kettős, pecséttartós stb. Han-kori kínai táblák, amelyek – mint fentebb kiderült – a kharoštī kancellária működtetőinek mintául szolgáltak – érdekes módon – sem Nijában, sem pedig a Shanshan Királyság más lelőhelyein nem kerültek elő. Ezek csupán – mint ahogyan szó volt már róla –, jóval messzebb, a Dunhuang melletti kínai *limes* Han-kori rétegeiből kerültek elő.⁶⁴⁹

Ami a táblák tartalmát illeti, a dokumentumok többsége hivatalos irat (MASPERO 1953, 52–60: No. 721–950. dokumentumok). Zömük – különösen a Loulanban előkerültek – a kínai katonai és közigazgatási jelenlét (gyakorlatilag a *tuntien*-rendszer) különböző aspektusaira világítanak rá (No. 753, 760–761, 774, 882; vö.: HANSEN 2004, 289).⁶⁵⁰ A datálható dokumentumok közel 2/3-a Kr. u. 265 és 274 közé tehető, ami arra mutathat, hogy ekkoriban lehetett a legintenzívebb a kapcsolat Kína központi területeivel, illetve ekkoriban lehetett talán a legerősebb a kínai kontrol a Shanshan Királyság felett (AKh. 371; RHIE 1999, 335).⁶⁵¹

⁶⁴⁷ A kharoštī és kínai dokumentumokon megfigyelhető tinta minősége és a tintaréteg vastagsága komoly különbségeket mutat a kínai darabok javára (AKh. 347).

⁶⁴⁸ Kínaiul természetesen nemcsak fatáblára, de más nyersanyagokra, így pl. selyemre is írtak Nijában [III/2: 1027]; ezek a példák azonban szórványosak.

⁶⁴⁹ Azt, hogy ennek kronológiai avagy földrajzi okai voltak-e, nem tudjuk megállapítani.

⁶⁵⁰ Vannak közöttük csapatmozgásokra vonatkozó leírások, de az erősítésre és utánpótlásra vonatkozó igények is. De olyan – a nagypolitikára vonatkozó – információk is, amelyek a kínaiak Tárím-medencei pozíciószerezéseire, hatalmi politikájára is utalnak, pl.: „Shanshan, Karasahr, Kucsá, Kászar és Khotan királyai – akiket korábban ideiglenesen nevezett ki a Jin-ház a Palota őrzőjének és főparancsnoknak – fel lettek ruházva a „Nagyúr” címmel, akik ily módon fenntartják a Jin-házat a Jinnel szövetségben” (AKh. 371; ZÜRCHER 2007, 339, 179. jegyzet).

⁶⁵¹ A legkorábbi (No. 783) 263-ra datálható, a legkésőbbi (No. 886) pedig 330-ra (MASPERO 1953). Ezek az évszámok egyébként összhangban vannak a Shanshan Királyság abszolút kronológiájával is.

Néhány kínai dokumentum egyébként utazási engedélyre vagy még inkább útlevelelre hasonlít, amely azt tanúsítja, hogy miként kívánták a kínaiak ellenőrzés alatt tartani a kereskedőket és idegen utazókat a Selyemút mentén (AKh. 371).⁶⁵² Ezek a dokumentumok megerősítik, hogy Kína a Takla-makán déli útvonalának keleti szegmensét – legalábbis egyes periódusokban – megpróbálta erős irányítás alatt tartani.

Az anyag továbbá magánleveleket is tartalmaz (köztük olyan aggódó katonák leveleit, akik azon szorongtak, hogy otthon maradt testvéreiknek nincs mit enniük). E dokumentumok egyébként azt sugallják, hogy a katonák feleségükkel és gyermekeikkel együtt költöztek be a távoli Tárím-medencébe, ahol voltaképpen egy kis saját világot hoztak létre, igencsak messze kínai otthonuktól (HANSEN 2004, 289).

Nijában kerültek azonban elő egészen más jellegű dokumentumok is. Az N. XIV. komplexumban fellelt kis cédulák például Stein szerint eredetileg minden bizonnyal ajándékokhoz erősített címkék lehettek. Miután a címkék a helyi uralkodócsaládra vonatkozó megjegyzéseket tartalmaznak, Stein nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy e kis táblák a királyi családnak küldött kínai udvari ajándékok feliratai lehettek. Érdekes mód ezek a címkék a dokumentumokat vizsgáló Chavannes szerint paleográfiai szempontból sokkal közelebb álltak a dunhuangi *limes* mentén felfedezett, és a kései Han-korszakra datálható kínai dokumentumok írásjegyeihez, mint azokhoz a Jin-dinasztia kori dokumentumokhoz, amelyek például az N. V. komplexumból kerültek elő (vö.: CHAVANNES 1905, Pl. I–XIX). Ez utóbbiak között egyébként több hivatalos üzenet töredékét is megtalálták (vö. pl.: N. xv. 93. a, b. – AKh. 537).

A nijai lelőhelyen fellelt kínai források döntő többsége tehát a Nyugati-Jin-dinasztia uralma alatt keletkezett, leginkább Kr. u. 266 és 270 között (HIGHAM 2004, 309). Tudomásunk szerint Nijában még ekkor sem állomásoztak kínai csapatok, a kharoṣṭhī dokumentumok tanúsága szerint a kínaiak csupán kereskedőként és földtulajdonosként tűntek itt fel (ATWOOD 1991, 190–191).⁶⁵³ Az előbbieik szerepét jól jelzi például az a – másutt e dolgozatban már említett – kharoṣṭhī dokumentum is (No. 35), amely egy selyemmel kapcsolatos vita részleteit tárja fel. A dokumentum szerint a nijai hivatalnokok elhalasztották

⁶⁵² Ezekben például pontos személyleírást adtak az utazókról az utazási engedély zavartalan használata érdekében. Pl.: „I akit *Numak* is hívnak, 56 éves, középmagas, haja és szakállja őszülő” (N. xv. 08, 192 – vö.: AKh. 372).

⁶⁵³ A Nijában előkerült kínai dokumentumok tehát leginkább az ő tevékenységükkel hozhatók összefüggésbe. A helyi uralkodók ezeken felül kínai nyelvű levelezést is folytathattak a távoli kínai közigazgatással és a császári udvarral, akiktől gyakran kínai címkével ellátott ajándékokat kaphattak (köztük olyan kínai feliratos *jin*-selyem ruhadarabokat, amilyeneket például az M3. és M8. sírokban sikerült fellelni [vö.: No. 149, 353]).

a döntést a kényes ügyben, amíg meg nem érkeztek a várt kínai kereskedők (*cinasthanade*), akikkel meg kívánták konzultálni a dolgot (No. 35). Ezek szerint e kereskedők tehát nem éltek folyamatosan a településen, csak időnként keresték fel azt (HANSEN 2004, 289). Ez újabb világot vet a helyi közösség belső viszonyaira, de mindez már inkább a mikrotörténeti elemzés tárgyköréhez tartozik.

8. Egy nijai hivatalnok, *Soṃjaka cojhbo* életvilága (Egy mikrotörténeti esettanulmány)

A nijai kharoṣṭhī dokumentumok több mint egyhatedében (összesen 145 dokumentumban) említenek egy *Soṃjaka* nevű előkelőt, aki – az említett számadatból is jól érzékelhetően – fontos szereplője volt Caḍota város társadalmának a 3. század második felében. Ez a fejezet az ő életvilágát mutatja be.

*

Soṃjaka valamikor a 3. század első vagy második harmadában születhetett a Shanshan Királyság területén, valószínűleg Caḍotában.⁶⁵⁴ A *Soṃjaka* név indiai eredetű (csakúgy mint a dokumentumokban ugyancsak feltűnő *Piteya*, *Samghila* vagy *Kuṣanasena* stb.),⁶⁵⁵ azt azonban, hogy e név viselője maga is indiai eredetű (avagy nyelvű) volt-e, nem tudjuk megállapítani.⁶⁵⁶

Miután a *Soṃjaka* név mindig önmagában (illetve a *cojhbo* tisztségnévvel együtt) áll, ezért nem tudjuk, hogy volt-e másik neve,⁶⁵⁷ ugyanakkor a dokumentumok alapján időről-időre különféle hangzatos (többnyire indiai eredetű) jelzővel/jelzőkkel ruházták fel.⁶⁵⁸ Így vele kapcsolatban előfordul a *priyadarśanaśa* 'kedves tekintetű' (No. 246, 373, 585), a *priyabhṛatu* 'kedves testvér' (No. 261, No. 338), a *bhaṭaraśaśa* 'mester' (No. 370), a *pratyācāhadevataśa* 'egy isteni személyiség maga' (No. 307) vagy a *priyadevamañnuśaśa* 'az isteneknek és embereknek kedves' (No. 317) jelző is.

⁶⁵⁴ A dokumentumok átolvasását követően nagyon valószínűtlennek tartom, hogy az összes *Soṃjakára* való utalás ne egyetlen emberre vonatkozzék, persze maradéktalanul nem zárhatjuk ki azt sem, hogy több ilyen nevű ember is élhetett Caḍotában. Van példa ugyanis arra is, hogy két ugyanolyan nevű személy (feltehetően apa és fia) is megjelenik a dokumentumokban, ezekben az esetekben azonban jelezték, hogy az idősebből avagy a fiatalabból van-e szó. Így például a No. 204-ben említik *jeṭha tamjakát*, azaz az „idősebb Tamjakát”, vagy az No. 449-ben az idősebb *Puṃṇaśenát* azaz *jeṭha puṃṇaśenát*. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a kharoṣṭhī írás természetesen nem különbözteti meg a nagy- és kisbetűket.)

⁶⁵⁵ A dokumentumokban jelentős csoportot képeznek az indiai eredetű személynevek, de előfordulnak feltehetően iráni nevek is (pl.: *Paśaspa*, *Cinaphara* stb.), valamint olyanok, amelyekkel kapcsolatban sem indiai, sem iráni eredetet nem feltételezhetünk. Ezek minden bizonnyal a helyi alaplakosság (tohár?) nyelvéből származnak (pl.: *Lpipeya*, *Opgeya* stb.) (vö.: *AKh.* 366).

⁶⁵⁶ A személynéavadást a Shanshan Királyságban – csakúgy mint más kultúrákban – divathullámok is befolyásolhatták, ezért nagyon óvatossá kell lennünk, amennyiben egy név alapján szeretnénk meghatározni az illető etnikumát.

⁶⁵⁷ Úgy mint például *Moḡata Cimolának* vagy *Moḡeya Močhának* (No. 715).

⁶⁵⁸ A nijai kancelláriai gyakorlatban bevett szokás volt, hogy a neveket rövidítették: így lett *Opge* az *Opgeyából* (vö.: No. 31, 764 stb.) vagy *Lpipe* a *Lpipeyából* (vö.: No. 17, 36 stb.). A dokumentumok átolvasása során viszont nem találkoztam *Soṃjaka* nevének rövidítésével, az ő nevét minden esetben teljes hosszában kiírták.

Gyakoribbak azok az esetek ugyanakkor, amikor ezek a jelzők nem önmagukban állnak, hanem a név előtt szinte barokkosan halmozzák őket pl: *priyadarśanaśa priyadevamaṇuśaśa priyabhṛatu* 'kedves tekintetű, az isteneknek és embereknek kedves, kedves testvér' (No. 271, 305, 314, 317, 392); *priyadevamaṇuśaśa devamaṇuśa-saṃpūjitaśa priyadarśanaśa* 'az isteneknek és embereknek kedves, az emberek és istenek által szeretett, kedves tekintetű' stb. (No. 585).

Megállapíthatjuk, hogy ezek egyike sem olyan, amelyet egyedi jelzőnek tarthatunk, azaz kizárólag csak Somjakát jellemezték volna ezzel. Több személyt is ugyanezekkel ruházták fel Caḍotában vagy a Shanshan Királyság más városaiban.⁶⁵⁹

Érdekes ugyanakkor, hogy Somjaka csupán 16 dokumentumban kapott különféle jelzőket, az összes többiben pusztán *Somjaka cojhbónak* nevezik őt. Ez az őt említő 145 db dokumentum alig valamivel több mint 10%-a. Az érintett dokumentumok áttekintéséből kiderül ugyanakkor, hogy többnyire azokban a levelekben/dokumentumokban hízelegnek neki ily módon, amelyeket a társadalmi hierarchiában vagy a közigazgatási struktúrában alatta állóktól kapott. Azokban az esetekben, amikor egy rangban felette álló személy vagy maga a király utasítja valamire, esetleg vele azonos „szinten” álló személlyel váltott levelet, akkor többnyire csupán a neve és a hivatali címe (*cojhbo*) jelenik meg a táblákon vagy a bőrre írt dokumentumokon.

A jelzők tehát a dokumentumok többségében nem jelennek meg, ami azt jelenti, hogy jóval több olyan levél, irat stb. maradt fenn, amelyet az uralkodó írt neki (ezeket tulajdonképpen leiratoknak tarthatjuk) avagy a társadalmi-hivatali hierarchiában Somjaka fölött álló vagy vele azonos státusú személy.⁶⁶⁰

Ami azonban szinte egyetlen esetben sem hiányzik Somjaka neve mellől, az tisztségének vagy hivatalának neve: a *cojhbo*. Ebben a dokumentumok rendkívül következetesek.

Somjaka tehát egyike volt a számos nijai *cojhbónak*: Caḍotából ugyanis egy egész sor *cojhbót* ismerünk (pl.: Tamjaka, Yitaka, Ṣamaśena, Bhimaya stb.).⁶⁶¹ A *cojhbo* cím

⁶⁵⁹ A gazdag jelzők egyébiránt az indiai hivatalos megszólítási hagyomány egyértelmű jelenlétét mutatják. Úgy tűnik, hogy Caḍotában (illetve a Shanshan Királyságban) nemcsak a királyoknak jártak ki ezek az indiai (felthetően gandhári) eredetű túlradó jelzők, de bizonyos esetekben az államapparátus más tagjainak is. Nem ritka, hogy ezek a formulák, azaz „kancelláriai panelek” az adott levél terjedelmének akár harmadát-felét is kitöltik.

⁶⁶⁰ A neki vagy általa írt levelek, utasítások mellett néhány olyan dokumentum is előkerült Nijában, amelyben csupán megemlítik a nevét (pl. olyan listák, ahol számos olyan személy szerepel, akiknek bizonyos juttatás jár stb. (pl.: No. 93, 118).

⁶⁶¹ Legalább 40 különböző személy viselte ezt a címet (nyilvánvalóan nem egy időben, hiszen a dokumentumok legalább 100 éves időtartamot fednek le (BURROW 1937, 90–91; HANSEN 2004, 309, 14. jegyzet). Elsőként

(haszonlóan a gyakorta előforduló *soṭhaṃghā*hoz, vagy a *kālā*hoz) minden kétséget kizáróan nem indiai vagy kínai eredetű,⁶⁶² pontos származása azonban kérdéses, nem lehetetlen, hogy iráni területekről származott át ide (és eredeti formája *cozbo* lehetett).⁶⁶³ A *cojhbók* a Shanshan Királyság közigazgatásának meghatározó szereplői: alapvetően adminisztrátorok voltak, akik vitás jogi és más ügyekben döntöttek, felügyelték az adószedést, de katonai feladataik is lehettek (HANSEN 2004, 287).

Annak eldöntése azonban, hogy a *cojhbók* pontosan hol helyezkedtek el a hivatali-közigazgatási rangsorban, korántsem egyszerű. Nemcsak azért, mert számos közigazgatási szereplő és cím jelenik meg a dokumentumokban, amely funkciók, illetve a funkciókhoz rendelt feladatkörök nem mindig írhatók le teljes pontossággal vagy választhatók el élesen egymástól, de azért is, mert a *cojhbo* cím (csakúgy mint több másik is) nem egyetlen konkrét feladatkört takart. A *cojhbo* ugyanis feltehetően gyűjtőfogalom volt: alacsonyabb és magasabb rangú *cojhbók* is működtek Caḍotában. Úgy tűnik, hogy a *cojhbókat* „fokozatuktól” függetlenül mindenképpen közvetlenül irányíthatta a királyi udvar. Erre utal, hogy a Somjakának küldött utasítások döntő többsége a *cojhbo-somjakaṣa dadavo mahanuava maharaya lihati cojhbo-somjakaṣa maṃtra deti ...* azaz „Somjaka cojhbonak adandó, Őfelsége a nagykirály írja, Somjaka cojhbonak utasítást ad, hogy ...” passzussal kezdődik (vö. pl.: No. 9, 13, 17 stb.).

Voltak tehát közöttük egészen „alsó szinten” működő hivatalnokok, de kormányzó tábornoki funkciót ellátó személyek is. Ezt támaszthatja alá akár az is, hogy bár Somjaka az esetek többségében ugyan pusztán *cojhbóként* szerepel, néhány dokumentumban már *mahacojhbóként* (No. 259, 288, 307) vagy *mahācojhbo*ként (No. 585)⁶⁶⁴ azaz ’nagy *cojhbo*ként’ említik. Nem lehetetlen persze, hogy csupán hízelgésről van szó, de igazodva Atwood véleményéhez én is úgy gondolom, hogy idővel magasabb pozíciót is betölthettek a *cojhbo*k, így válhattak *mahācojhbo*vá.⁶⁶⁵ Még annak ellenére is így van ez, hogy *mahācojhbo*vá csak nagyon ritka esetekben emelkedett egy-egy *cojhbo*.⁶⁶⁶ A *cojhbo*k közötti

Christopher Atwood volt, aki összeállította a *cojhbo*k listáját és számba vette azokat a dokumentumokat, amelyekben előfordul a cím (ATWOOD 1991, 195–196).

⁶⁶² Ellentétben például a *divira* (’írnok’), a *cara/caraka* ’titkos ügynök’ avagy a *lekhaḥāraka* ’levélhordozó’ tisztségekkel, amelyek egyértelműen szanszkrit eredetűre mennek vissza és kétségtávolan indiai eredetűek.

⁶⁶³ Mivel a krórainai gandhāriban az iráni z-re nem volt megfelelő betű, ezért a kharoṣṭhī írásban j-t használtak egy mellékjellel, ezt a szövegek publikálói jh-val adták vissza (vö.: HANSEN 2004, 309, 14. jegyzet).

⁶⁶⁴ Előfordul a *mahaṃta-cojhbo* (No. 385) vagy a *mahata cojhbo* variáns is (No. 585).

⁶⁶⁵ Arra is van adatunk, hogy egy a *cojhbo*k alatt elhelyezkedő *soṭhaṃgā*ból idővel *cojhbo* váljék (vö.: Lpipeya pályáját – No. 133, 164).

⁶⁶⁶ Somjakán kívül a közel 40 *cojhbo*ból további öt személy viselte a ’nagy *cojhbo*’ címet: Yitaka, Lpipeya, Kranaya, Ṣamaṣena és Tamjaka (No. 161, 162, 390, 399, 541). További egy olyan tisztségnév volt, ahol a

különbségtételt bizonyíthatja a No. 120. dokumentum is, amelyben egy *jeṭha* azaz 'idősebb' *cojhbót* emlegetnek.⁶⁶⁷

Somjaka valóban kiemelkedhetett a *cojhbók* közül, hiszen nagyon sok és sokféle dokumentumban jelenik meg,⁶⁶⁸ de konkrétan megerősíti ezt néhány dokumentum tartalmilag is: *taṃ kala śodheṣyaṃdi avi ca śrūyādi yatha atra cojhbō-somjakena aṭhōvāe ajhate jaṃna suṭha abomata kareṃdi taha na laṃcaḡa kareṃdi ekisya etaṣa raja picavidemi na śarvajamṇasya rajakaryani kartavo idovadae na bhuya abomata kartavya yo maṃnuśa cojhbō-somjakena abomata kariśati se maṃnuśa iśa rayadvarammi viśajidavo iśemi nigraha labhiṣyati* „szintén értesültünk arról, hogy ott a szolgáló(?) előkelők nagyon nem engedelmeskednek Somjaka *cojhbónak*. Ezeknek erre nincs joguk, mivel a királyságot egyedül ennek az embernek a kezébe adtam és az állami ügyeket(?) nem viheti mindenki. Mostantól őt (mármint Somjakát) nem lehet figyelmen kívül hagyni. Azt, aki nem fogad szót Somjaka *cojhbónak*, a királyi udvarba kell küldeni és itt büntetést fog kapni” (No. 272, vö.: még BURROW 1940). Ez Enoki szerint alátámasztja, hogy egy időben maga *Somjaka cojhbō* volt megbízva a caḍotai körzet teljes adminisztratív vezetésével (ENOKI 1963, 143, 52. jegyzet; vö.: ATWOOD 1991, 195).

*

Annak eldöntése, hogy Somjaka pontosan milyen feladatkörrel és jogosítványokkal is rendelkezett, a számos dokumentum ellenére sem egyszerű feladat. A *cojhbō* ugyanis a kifinomult közigazgatási rendszer egyetlen eleme volt csupán. Úgy látom ráadásul, hogy a közigazgatás szereplőinél a feladatkörök nem mindig váltak el élesen egymástól (illetve, hogy mi nem tudjuk a rendelkezésünkre álló adatok alapján maradéktalanul elválasztani ezeket). Ennek persze az is oka lehet, hogy a közigazgatásnak feltehetően két dimenziója is volt: egy területi alapú és egy a földrajzi-közigazgatási kereteken túlmutató, inkább általános feladatkörökre koncentráló másik.⁶⁶⁹ A kettő közötti kapcsolódási pontokat, átfedést vagy

mahaṃta jelző előfordul. Az No. 703-ban Leśpaṃna *mahaṃta guśurát* említi meg, az No. 696-ban pedig Bhaṭṭiga *mahaṃda guśurát*.

⁶⁶⁷ Mukherjee szerint a *jeṭha cojhbō* egy *mahācojhbónak* alárendelt, 'beosztott' *cojhbō* lehetett (MUKHERJEE 1996, 48). Én magam úgy vélem, hogy ez az egyetlen említés nem elegendő annak eldöntéséhez, hogy a *cojhbók*, *mahācojhbók* és *jeṭha cojhbók* hogyan viszonyultak egymáshoz.

⁶⁶⁸ Összesen 145 dokumentumban szerepel a neve (ezek közül 101 volt ék, 28 négyszög, 1 téglalap, 1 *takhtī*, 1 pedig pálca alakú tábla, 13 dokumentum bőrre íródott) (AKh. 346).

⁶⁶⁹ A bürokrácia jól látható szintekből álló kifinomult rajzolata szoros kapcsolatokat mutat a párthus és kusán kori India hasonló rendszereivel (WOJTILLA 1973, 56–57).

átjárást nem mindig érzékeljük.⁶⁷⁰ Ráadásul a dokumentumok által lefedett több mint 100 éves periódus alatt minden bizonnyal változott, módosult a rendszer, új funkciók jelenhettek meg, feladatkörök bővíthettek, szűkülhettek, címek devalválódhattak.⁶⁷¹ Ezeknek a folyamatoknak pontos rekonstrukciója – amennyiben ezt valaha is meg lehet oldani a rendelkezésünkre álló forrásbázis segítségével – még várat magára.

Mindenesetre a dokumentumokban nyoma sincs tehát annak a nomád hagyományokra épülő rendszernek, amely a Jingjue Királyságra vonatkozó korábbi kínai forrásainkban megjelenik, így a két szárnyra való tagolódásnak stb.-nek (lásd fentebb). Ez a korábbi rendszer apránként egy jóval bonyolultabb és szervezettebb közigazgatási struktúrának adta át a helyét.

Ami a Shanshan Királyság területi felosztását illeti, úgy tűnik, hogy fénykorában egy sor *rāyaból* vagy *rāyasból* ('királyságból', 'tartományból') állhatott (ATWOOD 1991, 166). Ez a rendszer azonban nem egyszerre, a semmiből alakult ki, hanem apránként, az újabb és újabb területek megszállásának során. Az újonnan elfoglalt városok, 'királyságok' (kínai *guók*), *rājaként*/*rāyasként* integrálódtak a Loulanból irányított királyságba. Mint arról szó esett korábban, a 3. század közepétől a Shanshan Királyság kiterjesztette a fennhatóságát a Tárímedence déli szegélyén húzódó területekre Dunhuangtól Khotanig, bekebelezve a kisebb fejedelemségeket, így *Calmadānát* (Qimo/Csarcsan), *Sacāt* (Endere) vagy *Cađótát* (Jingjue/Nija) (AKh. 366–367; ATWOOD 1991, 166; HIGHAM 2004, 309). Az esetek egy részében Shanshan királya a kerületek élére saját maga állított vezetőt: egy úgynevezett *rājadarāgát* vagy *rājadareyát* (kb. „a király [felhatalmazásának] hordozója”).⁶⁷² Az utóbbi rangot adataink szerint egy ízben egy királyi herceg (*maharayaputra kāla*), név szerint *Pumnyabala* is viselte (lásd No. 622, 634).

A *rājákat* később további kisebb területi egységekre osztották fel: így léteztek *avánák* és *nagarák* is. Az *avana* eredetileg egy helyi piacot jelenthetett, de később szélesebb értelemben egy egész várost értettek alatta, a hozzá tartozó földekkel egyetemben.⁶⁷³ A

⁶⁷⁰ Ezért is fordulhatott elő, hogy a shanshan közigazgatással foglalkozó kutatók gyökeresen másképp látják az egyes hivatalnokok alá-fölérendeltségi viszonyait vagy feladatköreit (vö.: ATWOOD 1991; MUKHERJEE 1996; ZHANG GUANG-DA 1996, 288; HANSEN 2004).

⁶⁷¹ Ezekre számos példával rendelkezünk a steppéről vagy a Kárpát-medencéből is. Gondolhatunk például a késő avar korban a kagáni cím devalválódására vagy olyan új címek megjelenésére, mint a *tudun* vagy a *jugurru*.

⁶⁷² Ezt egy Loulanban előkerült kínai dokumentum is megerősíteni látszik, amelyben a „Loulan vidék kormányzójáról” esik szó (vö.: MUKHERJEE 1996, 48).

⁶⁷³ Az No. 422-ben például Ajiyama *avánát*, az No. 46-ban Peta *avánát*, az No. 254-ben Yave *avánát* említik meg (vö.: ATWOOD 1991, 166).

nagara ('körzet', 'kerület') vagy *mahamtanagara* ('nagy körzet') szót pedig időnként az *avāna* szinonímájaként használták (vö.: No. 55, 86, 155) (HIGHAM 2003, 83–84).⁶⁷⁴

Az *avānākon/nagarākon* belül további kisebb egységek is voltak. Így a *sata* vagy *sada* (azaz kb. 100 házhely) alkotta az *avāna* alapegységét,⁶⁷⁵ egy *sadavidával* vagy egy *karśenával* az élén (MUKHERJEE 1996, 48).⁶⁷⁶ A Nijában feltárt komplexumcsoportok egy része nyilvánvalóan ilyen *sadák*hoz tartozhatott. Úgy tűnik, hogy a különféle adókat (vaj, bor, gabonafélék, birkák, tevék, szőnyegek, nemez és más termékek) *satánként* vetették ki, az összegyűjtésükkel pedig az *apsuk* és a *ṣoṭhamgák* voltak megbízva (lásd még alább).⁶⁷⁷

A királyságot azonban az említett regionális vezetőkön túl számos további hivatalnok segítségével irányították. A dokumentumok alapján feladataiból következtethetően talán az *ogu* és a *kitsaitsa* ('kormányzó') lehetett eredetileg a legmagasabb (különösen Pepiya és Aṃgoka uralkodása alatt),⁶⁷⁸ a *caṃkura* ('védelemző') (mindkettő a jogszolgáltatásban vett részt) és a *cuṣalaina* is (vö. ATWOOD 1991, 164, 3. jegyzet). Ezek – hasonlóan a *rājadarāgák*hoz – közvetlenül az uralkodónak tartoztak felelősséggel.

Habár a *cojhbo* rangban eredetileg az előbbieket alatt helyezkedett el, később láthatóan igen sokat emelkedett és nagyon fontos és aktív szerepet töltött be a helyi adminisztrációban. A helyi ügyeket (beleértve a háztulajdonosok közötti viták elrendezését vagy a királyi dekrétumok helyi betartatását) a *cojhbo* irányította. A már szintén említett *ṣoṭhamgák* a *cojhbók* „alatt” állhattak, ők voltak megbízva a királyi birtokokról (lásd alább) szóló beszámolók elkészítésével, és az ő feladatuk volt összegyűjteni a bort és más árucikkeket, amelyet adóként befizettek.⁶⁷⁹

⁶⁷⁴ A helyzetet bonyolítja, hogy a *rāják* gyakran maguk sem voltak nagyobbak egy-egy városnál, illetve az azt körülvevő földeknél. A *rayákon* belül úgy tűnik voltak központi területek (*rajyade rajarajade*) és külső területek is (vö.: ATWOOD 1991, 166).

⁶⁷⁵ Ezeknek szintén saját nevük volt. Így például letezett *Koñita* vagy *Maṣḍhiḡa* nevű *sata/sada* is (*Peta-avānāban*) (vö.: No. 46).

⁶⁷⁶ Máshogy rekonstruálja a helyzetet Atwood (lásd: ATWOOD 1991, 179–180).

⁶⁷⁷ Hasonló szerkezetű felosztást olvashatunk Kauṭilya *Arthaśāstrájában*, mely nagy valószínűség szerint a Kr. u. 4. század indiai viszonyait (tehát a Nija fénykorával megközelítőleg egykorú Gupta-kort) írja le érzékeletesen: „Létesítsen [az uralkodó] falvakat (*grāma*), melyeknek határai egy vagy két *krōḡa*-t tesznek ki, s főként földművelő *Ēūdrák* a lakói, és ezekben legalább száz, de legfeljebb ötszáz család lakjék, akik kölcsönösen védelmezik egymást. [...] Létesítsen nyolcszáz falunként egy *khārvaṭika*-t (nyolcszáz falu megvédésére alkalmas, erősített várost), négyszáz falunként egy *drōṇamukha*-t (kerületi székhelyet), kétszáz falunként egy *khārvaṭika*-t (járási székhelyet), tíz falu összekapcsolása révén pedig egy *saṅgrahaṇa*-t (köz(ös)séget).” (Tóttösy Csaba fordítása: ÓKTCH 374–375).

⁶⁷⁸ Az Aṃgokát követő Mahiri király (lásd még alább) alatt a *kitsaitsa* helyett azonban már a *mahācojhbo* címet viselő Somjaka lesz a caḍotai hatalom legfőbb letéteményese. (Újabb példa a címek devalválódására.)

⁶⁷⁹ A *ṣoṭhamga* cím – csakúgy mint a *cojhbo* – nem pusztán egyetlen feladatkört fedhetett le, voltak előkelőbb és kevésbé előkelő *ṣoṭhamgák* is (ATWOOD 1991, 195).

A *vasuk* és az *ageták* voltak a helyi bírók, hozzájuk kisebb jelentőségű ügyek tartoztak. A *tomgák* szállítási hivatalnokok, a *simici mahatvák* pedig határfelügyelők voltak.⁶⁸⁰ A *divira* ('írnok'), a *lekhaharaga* vagy a *dutiyae* ('levélvivő', 'levélhordozó') azok közé az alacsonyabb funkciók közé tartoztak, amelyek talán a legsűrűbben fordulnak elő a dokumentumokban (ZHANG GUANG-DA 1996, 288; HIGHAM 2003, 83).

A közigazgatás szereplői között tehát voltak „polgári” hivatalnokok, írnokok, de katonai vezetők és tolmácsok is.⁶⁸¹ A dokumentumokban összefoglaló nevet is használtak a fenti hivatalokra, *mahatvanának* (No. 495, 580) 'előljáróknak' vagy 'magisztrátusoknak' nevezik őket.

*

A hivatalnoki kar pontos társadalmi összetételét nem ismerjük, egy azonban bizonyos: általában a szabad születésűek (*ajhade jamna*) közül kerülhettek ki. A dokumentumokból ugyanis egy hierarchizált társadalom képe bontakozik ki, amelyben szabadok, szolgák/'félrabszolgák' és rabszolgák foglalták el az egyes lépcsőket, a társadalom azonban nem volt teljesen zárt, úgy tűnik, hogy az egyes szintek között igenis volt átjárás (ATWOOD 1991, 175–182).

A társadalom alapvető bázisát a szabad jogállású férfiak jelentették. Ők különböző fogalkozásokat űzhettek és viszonylag tisztességes gazdasági háttérrel rendelkeztek.⁶⁸² Szabadon adhatták-vehették vagy akár el is zálogosíthatták például a földjeiket (lásd még alább). Nem sok kétségünk lehet afelől, hogy Somjaka is ilyen szabad születésű ember lehetett. A szabad születésűek legszegényebbjei voltak az egyszerű földművesek (*upajiva*), akik azonban még szegénységük ellenére is saját házzal és kis földdel is rendelkezhettek (pl.: No. 36. 587).

A nők helyzete azonban merőben más volt (AGRAWALA 1952, 327–341). Egy lány hajadon korában gyakorlatilag a szülei tulajdona volt. Férjhez menetelét követően

⁶⁸⁰ Az *ari* és a *vito* jelentését nem ismerjük. Burrow felveti, hogy az *ari* esetleg a szanszkrit *ārya* 'úr', 'előkelő' szóra mehet vissza (BURROW 1937, 76; vö.: HANSEN 2004, 310, 26. jegyzet).

⁶⁸¹ A soknyelvűség a térség általános vonása volt. Annyit biztosan állíthatunk, hogy indoeurópai nyelveket, így a tohárt és több iráni nyelvet biztosan beszéltek a térségben. Ha ehhez hozzáadjuk az itt nomadizáló – valószínűleg altáji vagy iráni nyelvet/nyelveket beszélő – csoportokat, a kínai nyelvű közösséget, az esetleg görögül vagy perzsául kommunikáló nyugatiakat, beláthatjuk, hogy több nyelv ismerete elengedhetetlen volt a kormányzáshoz (DI COSMO 2000, 395).

⁶⁸² Ezzel a társadalmi csoporttal mutat komoly rokonságot Indiában a *grhapati*, a „ház ura”, aki gyakorlatilag egy saját tulajdonnal rendelkező paraszt volt, s aki családtagjai személye felett is rendelkezett (WOJTILLA 1973, 55). Előfordul azonban olyan eset is, amikor a *grhapati* egyenlő a *grāmādhyakṣaval*, azaz a falu előljárójával (WOJTILLA 1973, 56).

majdhogynem árucikként tartozott a férjéhez (No. 573 – ATWOOD 1991, 171). Egy nő elcserélhető volt akár egy tevéért vagy egy szőnyegért is (No. 578).⁶⁸³ Egy rabszolga ára néha magasabb volt egy nő áránál. Mindazonáltal esetenként – és talán ez a legérdekesebb az egészben – a nők saját tulajdonnal (vagy szolgálkkal) is rendelkezhettek. Az egyik dokumentum (No. 677) egy parcellányi földről ír, amelynek tulajdonosa egy nő volt. Ilyen esetekben esetleg gazdag özvegyekről, vagy a királyi család nőtagjairól lehetett szó (vö.: ATWOOD 1991, 170–171).⁶⁸⁴

A társadalmi ranglétra alján a „félszabadok”, illetve a rabszolgák álltak (AGRAWALA 1953, 97–110). A „félszabadok” az őket foglalkoztató földtulajdonosok földjéhez kötődtek (egyfajta röghözkötéssel). Amennyiben sor került a föld eladására, a területhez tartozó „félszabadok” is az új tulajdonos felügyelete alá kerültek. A rabszolgáktól eltérően azonban rendelkeztek bizonyos jogokkal, így például munkájukért munkabért kaptak.⁶⁸⁵

A rabszolgák (*dajha*) nyilvánvalóan a társadalom legalsóbb rétegét képezték (ZHANG GUANG-DA 1996, 288). A rabszolgák jogállásáról a No. 590. számol be hideg pontossággal: eszerint egy Ramšotsa nevű írnok megszerezte egy nő tulajdonjogát, s így a jogot, hogy „megüthesse, hogy megköthözhesse, hogy elajándékozhasssa, hogy elcserélhesse, hogy elzálogosíthassa, és bármire, amit csak csinálni szeretne vele” (vö.: Atwood 1991, 184).⁶⁸⁶ A rabszolgák társadalmi-gazdasági helyzete olyannyira sérülékeny volt, hogy egy női rabszolga törvényesen nem rendelkezhetett saját gyereke adoptálásáról gazdája beleegyezése nélkül (No. 39). A rabszolgák ennek ellenére akár el is nyerhették szabadságukat, ha kiváltási díjat fizettek értük (No. 685). A rabszolgák státusából nemcsak kiemelkedni lehetett, de akár le is lehetett süllyedni ide. Vannak példáink arra is, hogy akár még egy szerzetesből is rabszolga válhatott (No. 152, No. 506).

A rabszolgák a „félszabadokhoz” hasonlóan a földhöz tartoztak. A röghöz kötött rabszolgák szökése ugyanakkor nem volt ritka. Ezt azonban a hivatalnokok természetesen próbálták megakadályozni. Az egyik dokumentum (No. 310) egy szabályos embervadászatról számol be. A királyi levél szerint két rabszolga Shanshan egy ismeretlen településéről

⁶⁸³ Ezért is érdekes, hogy még a (fiú)gyermek is magasabb társadalmi megbecsülést élveztek: így egy gyermeket örökbe fogadhatott bármely szabad, miután kifizette az úgynevezett „tejadót” (*kuṭhachhra*). Egy adoptált gyermeket nem lehetett azonban rabszolgává tenni, eladni vagy zálogba adni (No. 555, 564, 569, 771).

⁶⁸⁴ Így kerülhetett be az egyik dokumentumba Somjaka anyja is, aki hasonló státussal rendelkezhetett (lásd még alább).

⁶⁸⁵ A mezőgazdasági és más típusú munkák után fizetett bért általában a mezőgazdaság fő terményével, gabonával (*anna*) fizették ki.

⁶⁸⁶ A No. 144-ben Lpípeya arról informálja Somjakát, hogy volt neki egy Kacana nevű rabszolgája. Soána azonban megütötte a rabszolgát, ami miatt Kacana meghalt. Lpípeya kárpótlás megítélését kérte Somjakától megölt rabszolgája után.

Cađotába szökött. Három év alatt összesen három királyi levelet küldtek a két férfivel kapcsolatban. Az No. 310. dokumentum már a negyedik ilyen levél volt, amelyben a király utasítja Somjakát, hogy zárja le a hidat, mely Khotan felé vezet, nehogy a szökevények elnyerhessék szabadságukat (No. 310 – lásd még: ATWOOD 1991, 180).

A rabszolgák adásvételéről egy-két dokumentum is beszámol (vö.: HIGHAM 2003, 83–84),⁶⁸⁷ annyi ezekből nyilvánvaló, hogy akár a buddhista szerzeteseknek is lehettek rabszolgáik.

*

A finoman szőtt jogi-közigazgatási háló mellett a háttérben – csakúgy mint a Tárím-medencei oázisállamok döntő többségében – egy nyilvánvalóan arisztokratikus berendezkedésű társadalom húzódott. A király, a királyi család tagjai, a vezető hivatalnokok, valamint a kínai kormányzatot reprezentáló kínai hivatalnokok (akiknek a működéséről zömében a Loulanból előkerült kínai dokumentumok emlékeznek meg) képezték a társadalom legfelsőbb rétegét. Talán még ide sorolhatjuk a gazdag kereskedőket és a befolyásos buddhista szerzeteseket is. Nem tudjuk ugyan, hogy a közigazgatás vezetőit milyen módon választották ki (DI COSMO 2000, 395), de nagyon valószínű, hogy az előkelő nemzetségek tagjai közül kerülhettek ki. Ezt erősíthetik meg azok a jelek is, amelyek arra utalnak, hogy a tisztségek örökölhetőek voltak. Számos dokumentumot például Moğata írnok, Tamaspa írnok fia jegyzett le (pl. No.: 571, 579, 580–582, 586–587, 589–590). A No. 591-et ugyancsak egy írnok (Ramsonka) fia írta, akit Suğamťának hívtak. A No. 598. irat már egy egész dinasztiát jelez: szerepel a dokumentumban ugyanis Karamťsa, aki Moğ.ya írnok fia volt, aki pedig Mot.ğa *šoťhamğa* fia volt (tehát Karamťsa Mot.ğa *šoťhamğa* unokája lehetett).⁶⁸⁸ Miután a tisztségek örökölhetőek voltak (No. 385, 507 stb.), az uralkodó osztály családjai hatalmukat folyamatosan biztosítani tudták.

⁶⁸⁷ No. 324.: „A supik Calmadanába (Enderébe) jöttek, leigázták a királyságot és elhurcolták lakóit. Elragadtak egy embert, akit Samrpinának hívtak, Yonu (szanszkrit *yavana?*, ’görög’) *vasu* rabszolgáját és elküldék ajándékba Cinaşgaşinak (a ’kínai Şgaşinak’). Cinaşgaşi a férfiért cserébe két arany sztatért (*satera*) és két drachmát (*trakhma*) adott” (vö. THOMAS 1924; PADWA – SIMS-WILLIAMS 2004, 170). E dokumentum számos dologról árulkodik: 1. a soknemzetiségű (mutikulturális) lakosságról, 2. a rabszolgák adás-vételéről, 3. Krorainában használták a klasszikus görög értékmérőket így a sztatért és a drachmát stb. (THOMAS 1924; ATWOOD 1991, 190).

⁶⁸⁸ Itt tehát a *šoťhamğa* fia írnokként működött, de nem zárhatjuk ki, hogy az írnokból idővel *šoťhamğa* is válhatott. Egyébként nemcsak a magisztrátusok örökíthették fiaiknak a foglalkozásukat, de kézművesek stb. is, pl. a No. 715-ben egy nyílkészítő családról, apáról és fiáról esik szó.

A közigazgatás vezetői tehát nemcsak hivataluk, de társadalmi-vérségi kapcsolataik révén is kapcsolódhattak egymáshoz és részben az uralkodókhoz (akit indiai terminussal 'nagykirálynak', *maharayanak* hívtak). Nem lehetett ez másként Somjaka esetében sem, akinek apja jó eséllyel egy előkelő nemzetség tagja lehetett, és nagy valószínűség szerint ő öröközhette fiára a *cojhbo* hivatalát is.⁶⁸⁹

A shanshani uralkodók legitimációját alapvetően az egyenes ági leszármazás biztosíthatta. A királyság intézményét azonban – csakúgy mint Indiában – itt is isteni eredetűnek vélték (RANA 1984, 122).⁶⁹⁰ Erre utalnak azok a jelzők is, amelyekkel az uralkodókat ruházták fel: így pl.: 'öméltósága', 'őfelsége' (*mahanuava* – No. 1, 116, 169 stb.),⁶⁹¹ *rayatiraya* 'királyok királya' (pl.: No. 577, 579, 782 stb.), *devaputra* 'az ég fia' (No. 116, 169, 180 stb.). Fontos szerepe lehetett a királyi családnak is, így a királynénak⁶⁹² vagy a *kālā*knak (azaz 'hercegeknek'). A No. 307. dokumentumban Mahiri király fia, Kupšuda *kāla* küldött meglepően udvariaskodó levelet Somjakának az adók beszédésével kapcsolatban. A No. 331-ben egy másik *kāla*, Puṃñabala írt egy lány adoptálása körüli bonyodalmakról (de lásd még: No. 358). A király volt egyúttal a legfőbb jogforrás is: a dokumentumok döntő többségét az ő nevükben fogalmazták és írták meg. A hivatalnokok tehát az ő nevükben jártak el mind központi, mind pedig helyi szinten az adminisztratív, a jog- és pénzügyletekben. A királyi udvar neve egyébként a dokumentumokban *rayadvāra* (*rājadvāra*) (No. 3). A király itt látta el hivatali kötelességeit is: úgy mint a hivatalnokoknak írott utasítások kiadása, igazságszolgáltatás stb. A főváros és egyben a király székhelye a 3–4. század folyamán Loulan lehetett (ENOKI 1963, 137–139; MUKHERJEE 1996, 48).

A Stein által feltárt dokumentumokban összesen öt király neve jelenik meg: Aṃgoka, Mahiri (vagy Mayiri), Pepiya, Tajaka és Vašmana. Az azóta előkerült dokumentumokban újabb két uralkodó: Sulica és Toṃgraka nevét sikerült felismerni (KI III; ENOKI 1963, 148; ZHANG GUANG-DA 1996, 288).

A táblákat kiadó Rapson volt az első, aki megpróbálta kronológiai sorba tenni Shanshan királyait. Ebben elsősorban az segítette, hogy a nijai (shanshani) hivatalnokok a

⁶⁸⁹ Van ugyanakkor arra is példánk, hogy egy viszonylag magasabb hivatal viselő apa egyik-másik fia alacsonyabb tisztséget töltött be. Pl.: Lyipeya *šoṭhaṃga* egyik fia követ volt (No. 5), Moteḡa *šoṭhaṃga* fia, Moḡeya pedig 'csupán' írnok (No. 422), csakúgy mint Luthu *šoṭhaṃga* fia, Vugaca (No. 507). A legérdekesebb talán Kamjiya *cojhbo* esete, aki Karamtsa *kala* (azaz 'herceg') fia volt (No. 580). Somjaka esetében nincs jele annak, hogy korábban alacsonyabb hivatalt is betöltött volna.

⁶⁹⁰ Ezen az sem változtatott különösen, amikor a korábban független Jingjue Királyságot bekebelezte a Shanshan Királyság.

⁶⁹¹ Ez a királyok leggyakoribb, állandó jelzője. Jóformán alig-alig jegyezték le a *maharaya* 'király' szót a *mahanuava* nélkül.

⁶⁹² A királynék akár saját birtokokkal, falvakkal is rendelkezhetek (vö.: No. 193).

királyok neveiből és uralkodói éveiből határozták meg azt az érat, amelyben az adott dokumentumot keltezték. Pl.: *saṃvatsare 4 3 mahanuava-maharaya-jīṭughavaṣmana-devaputraṣa maṣe 4 2 divaṣe 10 4* „őfelsége a nagykirály *jīṭughā* Vaṣmana az ég fia hetedik évében, a 6. hónapban, a 14. napon” (No. 116).

Úgy tűnik, hogy az öt (+két) király uralkodása egy valamivel több mint 100 éves periódust fedhet le, a Kr. u. 3. század második harmadától a 4. század első-második harmadáig.

Az első – név szerint is ismert – uralkodó feltehetően Tajaka (No. 422) a dokumentumokban, őt Pepiya (No. 648, 655, 656), majd Aṃgoka/Aṃkvaḡa követte.⁶⁹³ Aṃgoka 17 uralkodási évében a korábban ismert címek (*mahanuava*, *devaputra* stb.) mellett egy új cím tűnik fel: a *jīṭughā/jīṭumgha* vagy *ciṭumgha/ciṭughī*. Nagyon úgy tűnik, hogy ez a kínai *shizhong* cím átírása, amelyet a kínai császár adományozott néhány nyugati ország uralkodójának (ATWOOD 1991, 164). Ettől az időponttól kezdve ez a shanshan királyok állandó címévé válik. A következő uralkodó: Mahiri/Mayiri már szinte mindegyik dokumentumban ezzel a címmel együtt jelent meg,⁶⁹⁴ csakúgy, mint Vaṣmana/Vāṣmana (No. 116, 204, 318, 343, 345, 496, 760, 767, 777)⁶⁹⁵ és Sulica (No. 783).⁶⁹⁶

A királyok relatív és abszolút kronológiájának megállapítása (vö.: ATWOOD 1991, 161) lehetőséget nyújt számunkra Soṃjaka életének datálására is, hiszen ha van olyan dokumentum, amelyben az aktuális király neve mellett Soṃjaka is megjelenik, akkor joggal gondolhatunk arra, hogy Soṃjaka az említett király hivatalnoka (bizalmasa?) lehetett.

Szerencsénkre több ilyen dokumentum is ránk maradt, ugyanis a Mahiri uralkodására datált dokumentumok egész sorában megjelenik Soṃjaka neve (No. 222, 415, 569, 573, 578, 582, 584, 637).⁶⁹⁷ Mahiri uralkodásának abszolút kronológiai viszonyítási pontját az N. xv. objektumból előkerült egyik kínai dokumentum teszi lehetővé, amely viszonylag pontosan a

⁶⁹³ Meglehetősen nagy a bizonytalanság a dokumentumokban az ő nevének írása kapcsán (az embernek az az érzése, mintha az írnokok bizonytalankodtak volna abban, hogy hogyan adják vissza a kharoṣṭhī írás betűivel ezt a semmiképp sem indiai nevet): aṃguṽa (No. 187), aṃgoṅka (No. 418, 574), aṃkvaḡa (No. 419, 579, 581, 586, 587), aṃgoka (No. 437, 506, 652, 654, 677), aṃguvaka (No. 571, 589, 590, 592), aṃḡoka (No. 572, 580, 582, 583), aṃgoṃka (No. 709), aṃgvaka (No. 715), akvaḡa (No. 782).

⁶⁹⁴ Az ő nevével kapcsolatban is nagy a bizonytalanság: mahiri (No. 436, 488, 500), mayiri (No. 169, 180, 222, 322, 575), mahiriya (No. 195, 415, 569, 573, 582, 584, 593), mairiya (No. 298), mairi (No. 331, 568, 570), mayiri (No. 425, 576, 577, 578, 588, 591, 600, 637), mahagiri (No. 489).

⁶⁹⁵ Ma Yung véleménye szerint a *Jinshu* által megemléltet Yüan Meng nem más, mint a kharoṣṭhī dokumentumokban szereplő Vasmana (idézi: RHIE 1999, 324, lásd még Enoki 1963, 148).

⁶⁹⁶ A legújabbban megtalált dokumentumokban szereplő Toṃgraka talán Sulicát követhette, de nagyon nagy a bizonytalanság vele kapcsolatban.

⁶⁹⁷ Különösen érdekes ebből a szempontból az No. 582-es dokumentum, amely eredetileg a Mahirit megelőző király, Aṃgoka uralkodására van keltezve, azonban a négyszög alakú kettős tábla fedőlapjára utólag egy kiegészítést írtak, ami viszont már Mahiri uralkodásának negyedik évére van datálva. Ebben a részletben tűnik fel Soṃjaka is.

Kr. u. 263 és 273 közé (feltehetően 269-re) datálható. A mellette előkerült, Mahirit említő dokumentumok is tehát körülbelül ekkorra datálhatók. E szerint nem férhet kétség ahhoz, hogy a 3. század második felében uralkodó Mahiri/Mayiri király egyik vezető cađotai hivatalnoka volt Somjaka.⁶⁹⁸

*

A fenti adatokból arra következtethetünk tehát, hogy Somjaka a cađotai közigazgatás legfelsőbb szintjeire is eljuthatott. Ha ez így van, akkor feltételeznünk kell, hogy valamelyik komolyabb, jobban konstruált cađotai házban lakhatott. Stein ásatásai és a kínai–japán feltárások megteremtették annak az elvi lehetőségét, hogy pontosan meghatározhassuk, hogy melyik házban is élt egykoron.

Stein Aurél szerint a No. 585. dokumentum alapján az N. XXIV. komplexum tulajdonosa maga Somjaka (esetleg örököse vagy alárendeltje) lehetett (Ser. 228). Azonban ha végignézzük az öt említő dokumentumokat, a kérdés jóval bonyolultabbnak tűnik.

Összesen 12 komplexumban került elő olyan fatábla vagy bórdokumentum, amelyen az ő neve jelenik meg: N. I., III–V., VII., X., XIII., XXII–XXIV., XXIX., XLV. A komplexumok többségében csupán egy-két (de maximum öt-hét) tábla került elő. Persze nem zárhatjuk ki maradéktalanul, hogy ezek egyike lehetett Somjaka szállása, de a formális logika alapján valószínűbbnek tűnik, hogy olyan komplexumban lakhatott, ahol nagyobb számban kerültek elő a nevét említő dokumentumok. Eszerint lakóhelyének leginkább az N. I., az N. V. vagy az N. XXIV. komplexum tartható. Míg az N. I.-ben ugyanis 25 db, addig az N. V.-ben már 73 db ilyen okirat került elő, de az N. XXIV.-ben is legalább 20 irattal számolhatunk. Ha csupán a számokat nézzük, akkor az N. V. komplexum a legvalószínűbb jelölt (AKh. 350–351). Ugyanakkor tudván, hogy az N. V. valószínűleg egy a buddhista közösséghez tartozó vallási komplexum lehetett (lásd fentebb), nem valószínű, hogy Somjaka itt lakott, az öt említő dokumentumok az N. V. szemétrakásába egy itt működő *scriptorium*ból kerülhettek. A rostán tehát az N. I. és N. XXIV. komplexum maradt fent. Mindkettő jól konstruált, jelentős méretekkal és részletekkel rendelkező ház volt, nyilvánvalóan magas társadalmi státusú személy lakhatta ezeket. Elvben tehát mindkettő lehetett Somjaka otthona is. Logikus lépésnek tűnik ezek után e házakban összevetni a neki küldött, illetve az általa írt dokumentumok arányát. Ésszerű felvetni ugyanis, hogy saját lakóházában elvben nagyobb

⁶⁹⁸ Somjaka már Mahiri első datált iratában is feltűnik, megkülönböztetett szerepében valószínűleg váltotta Luṭhu kitsaitsát (ATWOOD 1991, 164, 3. jegyzet).

arányban kellene megtalálnunk a neki küldött leveleket, parancsokat, mint az általa küldött hasonló dokumentumokat (hacsak nem másolgatták rendszerszerűen még egy (vagy több) példányban az elküldött leveleket – ezt egyébként nem zárhatjuk ki teljes mértékig, ugyanis van néhány másolásra utaló példánk is: pl. No. 12 és 43, No. 31 és 764). A helyzet azonban az, hogy a szóba jöhető építményekben körülbelül hasonló arányban kerültek elő neki küldött és általa jegyzet dokumentumok, így ez az előfeltevés nem segít nekünk.

Ugyanakkor azt is meg kell jegyezzük, hogy az N. I. komplexumból jóval több olyan dokumentum került elő, amelyben egy már többször is említett másik hivatalnokot: Lpípeyát említik. Ezért már maga Stein is felvetette, hogy az N. I. nagy valószínűség szerint inkább ez utóbbi személy háza lehetett. Így a legvalószínűbb kétség kívül az, hogy Somjaka az N. XXIV. komplexumban lakhatott.⁶⁹⁹

*

Cojhbónk itt a helyi előkelők kényelmes hétköznapi életét élhette. Gandhári stílusú faragott bútorok, kínai selymek vették körül, a helyi mezőgazdaság termékeit (pl. bárányhúst, köleskását, őszibarackot, bort fogyasztott). Mindezt annak ellenére bizton állíthatjuk, hogy egyik komplexumban sem került elő olyan lelet, amellyel kapcsolatban minden kétséget kizáróan megállapíthatnánk, hogy az esetleg az ő tulajdonát képezte volna.

Van azonban a régészeti leleteknek egy csoportja, amelyen elvben felfedezhetjük Somjaka keze nyomát. A *kharoṣṭhī* dokumentumok jelentős részét ugyanis lepecsételték annak idején (lásd fentebb). A pecsétek döntő többsége elpusztult ugyan, de még így is jónéhány pecsétlenyomatot sikerült épségben megtalálnia az ásatóknak. A 145 db Somjakát említő dokumentum egy részét kétségkívül ő hitelesítette és pecsételte le. Kis szerencsével tehát találni lehetett olyan dokumentumot, amelyen Somjaka pecsétje, azaz pecsétlőjének lenyomata látható.

S valóban az No. 582. dokumentum fedőlapján a pecsétek alatt szerepel egy felirat, miszerint Jeyabhatra *ogu* és egy ismeretlen nevű *caṃkura* mellett Somjaka pecsétje is a dokumentumra került. A négyszög alakú kettős táblán tényleg három pecsét látható, a kérdés persze az, hogy melyik lehetett Somjakáé. A legvalószínűbbnek a felirat elhelyezkedése

⁶⁹⁹ Stein az N. XXIV. komplexumban feltárt „titkos irattárat” Somjaka dokumentumdepójának tartotta (STEIN 1934, 73; STEIN 2008, 154–155).

alapján a jobb oldali, elmosódott, enyhén benyomott pecsét tűnik [III/2: 770., 882. kép (N. XXIV. viii. 85.)]. De bizonyosat ezek alapján nem mondhatunk.

Az No. 244. (egykor egyetlen pecsétet hordozó) dokumentumon ugyan *expressis verbis* szerepel a *cojhbo*, mint a dokumentumot záró pecsét tulajdonosa (*e[ša mu]tra cojhbo somjakasa* – „ez a pecsét Somjaka *cojhbo*é”), de sajnos a pecsét maga elveszett.

Szerencsére azonban végül sikerült két olyan dokumentumot is azonosítanom, ahol az idézet felirat is szerepelt, és az agyagpecsétek maguk is sértetlenek voltak. A No. 568. és 569. dokumentumok alapján (mindkettő az N. XXIV.-ből került elő) egyértelművé vált, hogy az No. 582. hármas pecsét sor jobb szélére is valóban Somjaka nyomta egykor oda a pecsétlőjét a rögzítőzsineget lezáró puha agyagba.

A pecsétkép nem illeszkedik a három nagyobb csoportba (lásd 7.1.5. fejezet): egyértelműen nem klasszikus görög-római kompozíció, de a kínai pecsétképekhez vagy a jól felismerhetően indiai jegyeket mutatókhoz sem lehet hasonlítani [III/2: 882. kép (XXIV. viii. 72)]. Úgy tűnik, inkább helyi (?) jellegzetességeket mutat. A kör alakú pecsétkép keretelt intagliós mezőben helyezkedik el. A középpontban emberi alak, frontálisan ábrázolva. Különösen túlhangsúlyozott fejjel, vállakkal és törzsszel, de csupán jelzésértékű, négy apró vonással megrajzolt lábakkal, amelyek nem kapcsolódnak szervesen a törzshöz. Stein szerint rövid fodros ing (?) látható rajta. Azonosíthatatlan tárgyak lehetnek mind a jobb, mind pedig a bal kezében, de az emberalak mellett is mindkét oldalon (Ser. 260). A pecsét mindenképpen egyedi alkotás.

*

Ismerjük tehát Somjaka pecsétjét, de vannak adataink a *cojhbo* családjáról is. A fiát Naṃdaṣenának nevezték és írnokként működött. Az egyik fennmaradt dokumentumot éppen ő írta meg apjának (No. 385). A levélben Naṃdaṣena több udvarias mondat után tiszteletteljesen számol be apjának az aktuális eseményekről. Nem ritka ez a fajta tiszteletadás a nijai levelekben: egy másik dokumentum (No. 187) révén ugyanis tudjuk, hogy a nijai családok nagyon autoriter módon működtek: az idősebb testvér megüthette a fiatalabbat, de az apa is megverhette saját fiát (AGRAWALA 1954a, 52–54; ATWOOD 1991, 170).

Somjaka anyjáról is említést tesznek az egyik dokumentumban. A No. 415. dokumentum szerint, amikor a khotaniak kifosztották Cađotát (politikátörténeti részlet – régészeti nyom nélkül!), három khotani egy Tsinae nevű nőt elhurcolt a városból, később a nőt Somjaka anyjának adták, egy Luṭhu nevű *kiṃtsayitsa* házába. Mindez Mahiri király

uralkodásának 7. évében történt. Úgy tűnik tehát, hogy fiához hasonlóan Somjaka anyja is jelentős helyet foglalhatott el a társadalmi ranglétrán.⁷⁰⁰

A dokumentumoknak köszönhetően Somjaka kortársai, alárendeltjei, munkatársai közül is számos személyt ismerünk, így meg lehet rajzolni a *cojhbo* társadalmi, ismerősi hálóját is. Pusztán e személyek számba vétele és Somjakához fűződő viszonyrendszerének bemutatása azonban szétfeszítené jelen dolgozat kereteit. Ezért itt csupán egyetlen személy különösen érdekes életútjára, mikrohistoriájára hívom fel a figyelmet. Lpipeya a Somjakát említő dokumentumok állandó szereplője volt, akinek gyors és fényes karrierje épp Somjaka működésével párhuzamosan bontakozott ki. Lpipeya először *klaseṃci* (állatfelügyelő) (No. 10, 52), majd *aḡeta* (adószállító) (No. 714), *vasu* (hivatalnok) (No. 32, 124), utána *ṣoṭhaṃga*, végül pedig maga is *cojhbo* lett.

Lpipeya karrierje azért is meglepő, mivel úgy tűnik Somjaka egyébként nem tűrte meg maga mellett a túlon túl erős alárendelteket.⁷⁰¹ Hiszen bár számos kormányzati szereplő tűnik fel mellette az okiratokban,⁷⁰² de ezek egyike sem szerepel túl sokat.⁷⁰³ Somjaka tehát kiemelkedő jogosítványokkal rendelkezhetett, ami javarészt annak volt köszönhető, hogy a loulani uralkodó azzal a feladattal bízta meg, hogy a távoli Caḍotában tegyen rendet és szüntesse meg a korrupciót (No. 272, 371, 396 – ATWOOD 1991, 176).

*

Somjaka vallási hovatartozását tekintve – úgy tűnik – nem kell sötétben tapogatóznunk: minden bizonnyal buddhista lehetett. Erre utalhat a No. 288. dokumentum következő részlete: „Az isteneknek és embereknek kedves mester lábainál, az emberek és istenek által megbecsült, a megtestesült bódhiszattva, a nagy *cojhbo* Somjaka, a *cojhbo* Yili és Namilḡaae figyelmet szentelnek, és az isteni testének egészséget küldenek, sokat, megszámlálhatatlant és így a mi vallomásunkat.”

A dicsérő szavak sorában a 'megtestesült bódhiszattva' kifejezés is megjelenik, ami egyértelmű jele a *cojhbo* buddhizmusának. Ráadásul a bódhiszattva emlegetése kétségtelenné teszi, hogy Somjaka a buddhizmus Mahāyāna irányzatához tartozhatott (HANSEN 2004, 305).

⁷⁰⁰ Egy másik előkelő, Lpipeya kapcsán az anyja nevét is feljegyezték (*Sarpina*), vö.: No. 164, 279.

⁷⁰¹ Az ő élettörténete és Somjakához fűződő – egyelőre sok kérdést felvető – kapcsolata mindenképpen további kutatásokat igényel.

⁷⁰² Így Takra például Somjaka segédkormányzója volt (No. 715 – Atwood 1991, 166, 5. jegyzet).

⁷⁰³ Nem úgy Šamasena, Yitaka vagy Kranaya esetében, akik többnyire saját alárendeltjeikkel dolgoztak huzamosabb ideig (ATWOOD 1991, 176).

Ezt a levél további részletei is megerősítik. A levél szerzői egy *śrāmaṇerát* (buddhista novícius) küldtek, hogy átadja a *cojhbónak* szánt jókívánságait (jó egészséget stb.), akitől cserébe egy ajándékot hoz majd el. Nem vitás, hogy Soṃjaka a helyi buddhista közösség világi tagja volt. Erre utal az is, hogy az őrá hivatkozó, őt említő levelek egy része az N. xv. objektumból, a buddhista szentélynek/buddhista közösségi helynek meghatározott N. V. komplexumból kerültek elő.

További dokumentumokból Soṃjaka buddhista közösségének struktúrája is megfogható. Így nemcsak a már említett *śrāmaṇerák* jelennek meg, de a *śramaṇák* azaz 'szerzetesek'⁷⁰⁴ avagy a *bhikṣu saṃgha* azaz a 'szerzetesek gyülekezete, közössége' is (ATWOOD 1991, 174).⁷⁰⁵

A nijai buddhista klérus tagjai azonban korántsem úgy viselkedtek, mint azt az átlagos buddhista szerzetesektől elvárnánk (RHIE 1999, 356). Az egyik legjellemzőbb eltérés például az indiai buddhista kolostori szabályoktól a szerzetesek házassága és a cölibátus teljes mellőzése volt. Bár a kínai buddhisták köréből jól ismertek olyan példák, amelyek a cölibátus szabályait megszegő szerzetesekre utaltak, a közösség Nijában alapvetően nem kínai volt.⁷⁰⁶ Ennek ellenére a nijai szerzeteseknek ugyancsak lehettek feleségeik és gyermekeik.⁷⁰⁷ Egy ízben (No. 418) az egyik szerzetes elvette például egy másik szerzetes leányát! Gyermekeiket gyakran örökbe is adták (No. 553), de ők maguk is fogadhattak örökbe (AGRAWALA 1953).

Ez utóbbi két lehetőségnek az öröklés szempontjából volt jelentősége, a *śramaṇák* ugyanis saját földekkel, ingatlanokkal, de ingóságokkal, állatokkal is rendelkezhetek (pl. No. 473). A földeket adhatták, vehették, elzálogosíthatták vagy akár bérbe is bocsáthatták (No. 473, 549, 582, 652, 655).⁷⁰⁸ A különbség egy szerzetes földjének vagy más tulajdonának eladásakor csupán annyi volt, hogy a tranzakció lebonyolításához nemcsak az adminisztráció, de a szerzetesek közösségének beleegyezésére is szükség volt. Az adásvételt ilyen esetekben is – mint az a világiak szerződéseiben is elmondható (lásd alább) – számos szemtanú kísérte (LIU 2010, 58). Egy esetben például a tanúk között nemcsak szerzetesek kaptak helyet, de egy szerzetes segédje is (lásd: No. 419). Közülük néhánynak nemcsak segédek, de

⁷⁰⁴ A *śramaṇa* első kínai előfordulására lásd: ZÜRCHER 2007, 29.

⁷⁰⁵ A buddhizmus keleti térnyerésével nemcsak egy új vallási irányzat, de egy új szociális-társadalmi szerveződési forma is elérte Kína határvidékét: a monasztikus közösség (*saṃgha*) (ZÜRCHER 2007, 1).

⁷⁰⁶ Egyébiránt a korszak talán legismertebb buddhista szerzetese, aki megszegte a cölibátus szabályait, Kumārajīva volt. A leírások szerint Yao Xing császár (394–416) tíz ágyasával halt és számos fiú apja lehetett (HANSEN 2004, 293).

⁷⁰⁷ Egy ízben Anaṃdaṣena szerzetes unokáiról is értesülhetünk (No. 345).

⁷⁰⁸ De a mezőgazdaság termékeit (gabonát, bort stb.) is ugyancsak kölcsönözhatték vagy kölcsönkérhatték (No. 500).

rabszolgáik is voltak, akiket egyébiránt szintúgy adhattak-vehettek (vö.: No. 506, 152).⁷⁰⁹ Sőt mi több, bizonyos esetekben maguk a szerzetesek is rabszolgákká válhattak (BOUCHER 2008, 65).

A szerzetesek közötti vitát általában a helyi közösségük oldotta meg. Bizonyos esetekben azonban az adminisztrációnak is joga volt nyomozni és döntést hozni (No. 506, No. 504) (MUKHERJEE 1996, 55).

Persze felmerül a kérdés, hogy akkor miben különböztek ezek a korai buddhista szerzetesek a világi hívektől, miért is hívják őket *śramaṇā*knak. Úgy tűnik, a magyarázat abban rejlik, hogy a Tárím-medencében, és így Cađotában is a buddhizmus épp Somjaka korában – vagy azt nem sokkal megelőzően – honosodott meg. A fiatal buddhista közösség éppen kialakulófélben volt, a világi és egyházi híveket csupán vékony határmezsgye választotta el egymástól. A *śramaṇā*k csak éppenhogy elkezdtek feladni világi(as) létformájukat. Életük számos szegmenségből inkább csak a buddhista szerzetesi lét irányába történő lépéseket és törekvéseket véljük felfedezni, mintsem egy teljesen kialakult monasztikus életmódot. Nyilvánvaló, hogy bizonyos alapszabályokat a közösség tagjaival inkább csak próbáltak betartatni. Nagyon érdekes ebből a szempontból az No. 489. dokumentum, amelyből némi képet alkothatunk a cađotai *saṃgha* szabályairól. A dokumentumból kiderül, hogy a buddhista szerzetesek és novíciusok számos ponton folyamatosan megsértik a – tegyük hozzá nem túl szigorú – szabályokat: így kiderül például, hogy számos panasz futott be a hatóságokhoz annak kapcsán, hogy a novíciusok nem tisztelik az idősebbeket (RHIE 1999, 359), illetve nem kellően aktívak a buddhista szertartásokon való részvételben stb. Az irat számba veszi azokat a büntetési tételeket is, amelyekkel bizonyos kihágások esetén a *śrāmaṇerā*kat és a *śramaṇā*kat sújtották. Így például a buddhista szertartásokról való távolmaradást selyemtekercs lerovásával büntették, csakúgy, mint amikor egy szerzetes „civil” ruhában jelent meg a szertartásokon.⁷¹⁰ Ha az egyik szerzetes megütött egy másikat (s persze ha az ütés nem volt erős), akkor már öt selyemtekercses büntetésre ítélték őt; míg ha erős ökölcsapást mért rá, a büntetése akár 15 tekercs selyem is lehetett (No.

⁷⁰⁹ Mindez nem példa nélküli. A dunhuangi szerzetesek egy időben hasonlóan kölcsönözhettek, rabszolgákat adhattak-vehettek és részt vettek a helyi közösség gazdasági életében (TROMBERT 1995 idézi: HANSEN 2004, 311, 32. jegyzet).

⁷¹⁰ Az egyik dokumentum (No. 606) megemlíti a szerzetesek sárga palástját (HANSEN 2004, 294). Úgy tűnik tehát, hogy a helyi buddhisták a ceremóniakon kívül nem hordták jellegzetes viseletüket. Ugyan rendkívül távoli analógia, de idekíváncsognak Könyves Kálmán törvényei, amelyek szintén rendelkeznek az egyháziak nem megfelelő ruhaviseletéről (70. §): „Senki, aki az egyházi rendbe tartozik, ne használjon világi ruhákat” (<http://www.angelfire.com/zine/pantagruel/KalmanI.htm#kilencedik8>). Úgy tűnik egy-egy egyház meghonosodásának relatíve korai periódusában időszaktól és kultúráktól függetlenül ez komoly problémának számított.

489 – vö.: RHIE 1999, 355–356; HANSEN 2004, 294).⁷¹¹ E szabályokat a dokumentum szerint maga az uralkodó hozta meg (aki ezek szerint jó eséllyel szintén buddhista lehetett, vö.: ATWOOD 1991, 173–174).

A fent említett – számunkra meglepő – tényezők (feleség, gyerekek, kereskedelmi ügyletekben való részvétel, birtoklás stb.) viszont érdekes módon nem szerepelnek az elítélendő cselekmények sorában, ami azt jelzi, hogy ezek a helyi buddhista szerzetesi norma részei lehettek. Olyannyira így volt ez, hogy az adásvételi szerződéseket gyakorta tehát a *vihárákban* kötötték a *bhikṣu saṃgha* jelenlétében, a szerzeteseket pedig tanúként tüntették fel a dokumentumokban (No. 419, 582 vö.: LITVINSKY – VOROBYOVA-DESYATOVSKAYA 1996, 435).⁷¹² A buddhista kolostor tehát nyilvánvalóan a helyi élet egyik fontos színtere lehetett – nemcsak vallási, hanem jogi, gazdasági, közigazgatási értelemben is. A nijai buddhista közösség mindenképpen Somjaka egyik fő „bázisa” lehetett.

*

A buddhizmus tehát egyértelműen megvetette már a lábát ekkortájt a területen, ami azonban nem jelenti azt, hogy nem maradtak fent jelei a korábbi vallási elképzeléseknek. Több dokumentum (No. 109, 195) említ például minden kétséget kizáróan nem buddhista vallási áldozatot, sajnos minden további részlet nélkül (ATWOOD 1991, 173, 9. jegyzet).⁷¹³ A kontextusról azonban nem sokat tudunk.

A No. 63. dokumentumban a fenséges király arra utasítja Somjakát, hogy vizsgálja ki azt az ügyet, amelyben Somjaka egyik beosztottjának, Lpípeyának három boszorkány (!) (*khakhorni stri*) ügyében kellett eljárnia. Egy nőt megöltek közülük, a másik kettőt viszont elengedték. Miután a nő Lpípeya tulajdonát képezte, ezért őt kártalanítani kellett (HANSEN 2004, 292).⁷¹⁴

A boszorkányokra vagy más vallási szertartásokra vonatkozó példák azonban szórványosnak minősíthetők, a dokumentumokból egy folyamatosan erősödő buddhista közösség képe rajzolódik ki. A fokozatos gyarapodást az olyan megbecsült buddhisták

⁷¹¹ A dokumentum persze arra is rámutat, hogy a selyem széles körben elterjedt árupénzként funkcionált Nijában.

⁷¹² Úgy tűnik, hogy a *śramaṇák* gyakorta kötöttek üzletet laikusokkal is, aminek megvolt az a következménye, hogy a szerzeteseknek bejárásuk volt a 'világi' hivatalokba is, ahol jogi ügyleteiket intézhették (vö.: No. 209, 415, 588, 589, 592 stb.) (HANSEN 2004, 295).

⁷¹³ *Horribile dictu* egy téhen feláldozásáról is megemlékeznek, amely arra mutat, hogy a település számos indiai vonása ellenére az indiai kultúrától gyökeresen különböző markereket is hordozott (ATWOOD 1991, 173).

⁷¹⁴ Boszorkányok további dokumentumokban is megjelennek (így pl.: No. 248).

közösségnek jutatott adományai is segítették, mint amilyen maga Somjaka is volt. Ezek között az adományok között gyakran voltak gabonafélék és más termények (vö.: No. 345., 703.), de előfordult az is, hogy marhát (No. 122.) vagy rabszolgát (No. 322.) adományoztak nekik.

Egyébként maga az ajándékozás a társadalmi kapcsolatok építésének is bevett formája volt a Shanshan Királyságban (RASCHKE 1978, 609; ATWOOD 1991, 175).⁷¹⁵ A No. 584., Somjaka pecsétje által hitelesített dokumentum egy bizonyos Ramsonkának ajándékozott négy birkát említ. A velük kapcsolatos vitát Jebhatra *gušura* és mások mellett épp Somjaka vizsgálta ki. Az ajándékozás gyakorlata az előkelők és uralkodók körében is jól ismert volt. A No. 243. dokumentumban például Cakvala saját apjának, Šamašena *cojhbónak* ajándékozott egy lovat. Cserébe két birkát és három *hasta varset* (?) kapott, amikor azonban Šamašena meghalt, Cakvala elvitte az általa adott lovat, ebből kerekedett a kivizsgálendő jogi ügy.

A No. 109-ben egy lista szerepel, amelyen olyan személyek nevei jelennek meg, akiknek drágaköveket küldtek. A No. 353-ban pedig egy Khotan királyának ajándékba küldött *cinavedáról* (kínai fejfedőről) esik szó.⁷¹⁶ A No. 380. és a No. 399. ugyancsak neki küldött tevéket említ (RASCHKE 1978, 690, 56. jegyzet).⁷¹⁷ A lelőhelyen előkerült kínai fatáblák egy része olyan ajándékokra utal, amelyeket a királyi család az alattvalóktól és a család más tagjaitól kapott (CHAVANNES 1913, nos. 940–947).

*

Ha végigtekintjük azokat a dokumentumokat, amelyekben Somjaka megjelenik, megállapíthatjuk, hogy tartalmi szempontból szinte az összes alapvető dokumentumtípusban találkozhatunk a nevével. Témájuk alapján a dokumentumokat a következő kategóriákba sorolhatjuk: 1.) hivatalos parancsok/utasítások, melyek többsége jogi kérdésekre vonatkozik; 2.) adásvételi és más szerződések; 3.) levelek, panaszok, jelentések; 4.) vallási témájú iratok és leiratok; 5.) olyan dokumentumok, melyek kisebb jelentőségű dolgokkal foglalkoznak: fizetési lajstromok, termények, adományok listája stb. (MUKHERJEE 1996, 45, lásd még: ZHANG GUANG-DA 1996, 288; STEIN 2007, 191).

⁷¹⁵ Az ajándékozás Nijában sohasem volt egyoldalú dolog. A dokumentumokban minden esetben feltüntették az ajándékért cserébe kapott vagy adott tárgyak ellenértékét is.

⁷¹⁶ A No. 660-ban megjelenik a *rayağa pağa* 'a királyi [selyem]tekercs' kifejezés is, amely az M3. vagy M8. sírokból előkerült és feltehetően a kínai császári udvarból küldött *jin*-selyemekre vonatkozhat.

⁷¹⁷ A kínai dokumentumok között Stein által 'ajándékcímkéknek' meghatározott darabok is előkerültek. Ezeket az alattvalóktól és más családok tagjaitól kapott ajándékokra erősíthették annak idején (CHAVANNES 1913, nos. 940–947).

A korpusz ugyanazon kategóriába sorolható darabjai jogértelmezésüket, joggyakorlatukat tekintve javarészt hasonlóak.⁷¹⁸ De vannak dokumentumok, amelyek egymástól eltérő tartományi jogot és családi jogot emlegetnek (No. 31, 764 – vö.: ATWOOD 1991, 167). Úgy tűnik, hogy a tartományok joggyakorlata között is lehettek apróbb különbségek. Ez arra mutat, hogy a Shanshan Királyság által fokozatosan létrehozott államalakulatban az „összeolvadást” követően is a helyi jogszokások továbbélésével számolhatunk. Úgy tűnik, hogy magának Cađótának is saját joggyakorlata lehetett.

A Cađótában előkerült dokumentumok többsége hivatalos parancs, utasítás, illetve adásvételi szerződés. Ezek többnyire ugyanazon formulával kezdődnek: „Amint ez a lepecsételt ék (tábla stb.) odaérkezik hozzád, gondosan vizsgálj ki az esetet.” Mindez arra mutat, hogy a helyiek ügyes-bajos dolgaikban a közigazgatás vezetőihez (így Mahiri uralkodása alatt többnyire Somjakához) fordulhattak. E vezetők vagy maguk jártak el az ügyek kivizsgálása során, vagy pedig utasították valamelyik „beosztottjukat” az aktuális ügy tanulmányozására és lehetőség szerinti megoldására (BURROW 1940). Az állam vezetői a jogbiztonságra láthatóan nagyon ügyeltek. Nem véletlen tehát, hogy egy jogi probléma megoldását gondos vizsgálatnak kellett megelőznie. E vizsgálatoknak fontos elemei voltak a szemtanúk eskü alatt tett tanúvallomásai is. Gyakran egyébként a vezető hivatalnokok maguk voltak a szemtanúk, vagy ők látták el a szerződések tanúként való hitelesítését is. Így például a No. 415. dokumentum esetében a szemtanú maga Somjaka volt.

Azon jogi esetek/percek esetében, amelyeket a hivatalnokok maguk nem tudtak maguk megoldani, kötelesek voltak a királyi válaszeleiratra hagyatkozni.

*

A jogi ügyletekben kiadott parancsok, utasítások nagyon széles körben foglalkoznak a városban élők ügyeivel: ellopott marhák, rabszolgák adásvétele, a király küldötteinek szállítása és ezek ellátására fordítható összegek, örökbefogadási procedúrák és a település lakói közötti összetűzések egyaránt előfordulnak ezekben.⁷¹⁹

⁷¹⁸ Törvénykönyv vagy akár csak törvénykönyv-részlet ugyan nem maradt fent, de az a gond és alaposág, amivel a dokumentumokat lezárták és lepecsételték, arra mutat, hogy a dokumentumok hitelességét bizonyító eszközök a dokumentumok értékét és a jogi fórumok előtti bizonyítás lehetőségét maximálisan biztosították (STEIN 1921, 227–228).

⁷¹⁹ Számos jel mutat arra, hogy az írásbeli utasítások és parancsok mellett szóban is számos instrukciót adtak a királyi udvarban és más hivatalokban a közigazgatási különböző szintjein dolgozó szereplőknek: *yatha isa rayadvarammi tuo cojhbó asiyađe anati giđeši tena vidhanena lpipeyaša stri patena stavidašo* – „Neked mint cojhbónak a királyi udvarban kapott szóbeli parancsnak megfelelően ebben az esetben kártérítést kell fizetned Lpipeyának a nő után” (No. 63).

Egy a Shanshan Királyság területén lejegyzett hivatalos parancs vagy utasítás többnyire a következő elemeket tartalmazza: 1.) az aktuális uralkodó uralkodási évét, 2.) azon (zömében jogi természetű) vita vagy probléma megtárgyalását, amelynek megoldása érdekében az utasítás megszületett, 3.) a megoldásra vonatkozó parancsot, 4.) és végül gyakran azon személy neve is megjelenik, akinek az utasítást eljuttatták (MUKHERJEE 1996, 59–60, 50a. jegyzet).⁷²⁰

Az adásvételi szerződések (pl. No. 571, No. 572, No. 590) ugyanakkor többnyire a következő elemekből épülnek fel: 1.) annak a személynek a neve, aki felelős a dokumentum megőrzéséért, 2.) a tranzakció időpontja (az aktuális uralkodó uralkodási évében kifejezve),⁷²¹ 3.) az eladó és a vásárló neve és foglalkozása/társadalomban betöltött helyzete, 4.) az adásvétel részletei, 5.) a szemtanúk nevei (akik többnyire állami hivatalnokok voltak), 6.) figyelmeztetések a jövőbeli viták elkerülése érdekében, és végül 7.) az írnok neve, aki lejegyzete a dokumentumot egy vagy akár több hivatalnok utasítására, illetve annak a neve, akinek a kérésére az egész irat megszületett.⁷²²

Ezek az adásvételi szerződések nemcsak önmagukban érdekesek, de ezek révén számos releváns információt nyerhetünk a Shanshan Királyság tulajdonviszonyaira vonatkozóan is. Így ezekből kiderül, hogy az adminisztráció a földeket (az adószedés alapján) királyi, illetve saját jogú területekre osztotta fel (No. 374). Úgy tűnik, hogy míg a *rājya* a király közvetlen tulajdonában lévő föld volt, addig a *kilme* a nemességnek adományozott hűbértartok vagy ingatlan lehetett. A szabad jogállásúak az államban saját földtulajdonnal rendelkezettek és ezeket a tulajdonokat jogukban állt eladni és megvenni. Kutatásunk tárgya, Somjaka maga is több ilyen ügyletben feltűnik nemcsak hivatalnokként, de érintettként is. Így az No. 222-ben egy *akri* (?) típusú földet vásárolt a *cojhbo* 10 *muli* (?) értékben Ramṣomṇkától és Suḡutától, amelyet „attól a naptól kezdve Somjakának joga van vetni, szántani, elcserélni és amit akar vele.”

Shanshan uralkodói – legalábbis a királyság történetének bizonyos szakaszaiban – mindenképpen elismerték a kínai császárság főségét (vö. ENOKI 1963). Így – legalábbis elméletben – a földek legvégső tulajdonosa a kínai uralkodó lehetett. A gyakorlatban persze

⁷²⁰ A Somjakának küldött levelek között vannak olyanok is, amelyek ügyek egész sorával foglalkoznak. A No. 248-ban szó esik például arról, hogy a király Khemából és Khotanból híreket vár, ezeket az információkat Somjaka majd rögvest küldje tovább az udvarba, de szó esik boszorkányok büntetéséről, szökött menekültekről és királyi tevékről is.

⁷²¹ Ez a legtöbbször kiegészül a hónap és a nap pontos meghatározásával is.

⁷²² A dokumentum továbbá tartalmazhat egy utóiratot, voltaképpen annak a nevét, aki felvágta az irat hitelességét bizonyító madzagokat, amelyekkel a két táblából álló okirat össze volt erősítve. Az összeerősítést megelőzte a hivatalos jóváhagyás, majd ezt követte az adminisztráció általi lepecsételés és végül az elhelyezés annál a személynél, aki meg lett bízva az okirat megőrzésével.

bár a kínai udvar kiküldött hivatalnokai révén képviseltette magát Shanshan fővárosában, Loulanban (vö.: ENOKI 1963, 137–139), e hivatalnokok szerepe azonban sokkal inkább a helyi kínai közösség életének irányítása volt, mintsem a kínai császár elméleti jogainak tényleges érvényesítése.⁷²³ Így azonban a földek „végső” tulajdonosa maga a loulani király volt. Azt, hogy nem csak elméletben létezett e „királyi tulajdonjog” rendkívül jól bizonyítják azok a területek is, melyeket a dokumentumok közvetlenül a király kizárólagos tulajdonaként aposztrofálnak. A No. 549. dokumentum például egy Tomgraka nevű helysége utal, úgy mint a „Nagykirály falujára” (*Maharayasa avāna*). Nagy valószínűség szerint e falvak területei voltak közvetlenül felelősek a királyi család ellátásáért.⁷²⁴ Ennek az adók beszédében is nyoma volt, hiszen az adminisztráció a földeket (az adószedés alapján) királyi, illetve saját jogú területekre osztotta fel (No. 374).⁷²⁵ A *kilmék* a központi, vagy a helyi hivatalnokoknak fizethettek adót, az *avānák* viszont közvetlenül a királynak adóztak.⁷²⁶ Az No. 272. dokumentumban a király arra utasítja Somjakát, hogy gyűjtse össze az összes idei és az összes tavalyi bort egy helyre, de ugyanígy járjon el a gabonaadóval is (No. 272). A No. 242. dokumentum szerint a *cojhbo* ezt a követelést továbbította beosztottjai felé. A körülményes behajtás ellenére az adóhátralék nagyon gyakori volt, Somjaka hivatali ideje alatt például a No. 275. dokumentum szerint Ajiyama-*avāna* már 20 éve nem fizetett adót.

*

A mezőgazdasági területeken a földeket két részre osztották: a jól művelhető (*miši*) földekre, illetve a sokkal nehezebben megművelhető (*akri*) földekre (vö. No. 187, 571, 579, 582, stb.). A fölművelés alapegységei a kis családi gazdaságok voltak. Egy ilyen gazdaság többnyire egy

⁷²³ Az indiai uralkodók földtulajdonjogáról lásd: GOPAL 1972, 153.

⁷²⁴ Indiából több adatunk is van a király közvetlen ellátásán dolgozó kézművesekről, munkásokról stb.-ről (GOPAL 1970, 766). Egyébként van adatunk a shanshan királyi család birtokában lévő állatokra vonatkozóan is (No. 383) (vö.: ENOKI 1963, 149).

⁷²⁵ A királyi adó neve *harga* volt (No. 696 – vö.: ENOKI 1963, 140).

⁷²⁶ A különböző árucikkek (így a földekre) vonatkozó adók különféle formában voltak kivetve (No. 42, No. 47, No. 60, No. 67, No. 151). Az adókat vámszedő állomásokon szedték be (No. 567). Minden városban volt egy hivatal (*nagara-dranga*) (vö. No. 317), amely felbecsülte/megállapította az állami forrásokat/jövedelmeket (*ayadvara* vagy *āyadvāra*). Maga a *dranga* nagyon jól ismert az indiai forrásokból és feliratos anyagból. A *mahā-dranga* vagy *mah-odraṅga* jelentése ’nagy *dranga* vagy *udraṅga*’ és nem jelent mást mint a királynak fizetett adót vagy az állandó földadót. A kifejezés a *Rājatarāṅgiṇī*-ben is sűrűn előfordul; itt azonban Stein Aurél szerint már vámszedő állomásként funkcionál (STEIN 1900). De jól jelzi a szó széles értelmezési lehetőségeit, hogy jónéhány szanszkrit szótárszerkesztő egy bizonyos várostípusra használja. Az *Vācaspati-kośā*-ban például egy *karvaṭa* városnál kisebb és egy *pattana* városnál nagyobb várost jelöl az *udraṅga* (SHASTRI 1975, 54–55).

gabonatermesztésre használt földterületből, illetve egy szőlőlugasból állt (No. 90, No. 187).⁷²⁷ A művelt földterületek mértékegysége a *kuṭhala* volt (No. 327). A jól látható határvonallal körülkerített földterület neve *kurora* volt (No. 678).⁷²⁸

A termőföld árát többnyire egy bizonyos egységben (*mulīban*) határozták meg (No. 571),⁷²⁹ amit azután a dokumentumokban gyakorta állatokra és árucikkekre konvertáltak át.⁷³⁰

A már említett éghajlati, természetföldrajzi sajátosságok miatt a legkevésbé sem meglepő, hogy a művelés alatt álló területek esetében a dokumentumok gyakran megemlékeznek az öntözővíz biztosításáról, az öntözőművekről is (pl.: No. 72, No. 703). Ez utóbbiak állami tulajdonban voltak, a közösségek (vö.: Indiát – GOPAL 1972, 147) és az egyének (családok) kötelezve voltak karbantartásukra (No. 368, 604, 722).⁷³¹

Érdekes módon a vízfelhasználás jogát is adták-vedték. Egy esetben például Lpīpeya (már *cojhbóként*) a királytól földet kapott, a szabad vízhasználat és a föld bevetésének joga viszont nem járt mindezzel. Lpīpeya a helyzetet úgy oldotta meg, hogy egyik ügynökével pénzt küldött, hogy vizet vegyen (kifizesse a vízjogot) és bevethesse a földet (No. 160).

*

A legalapvetőbb mezőgazdasági tevékenység tehát a gabona (leginkább a búza) termesztése volt (No. 72: [*ja*] *huma dvivara trevara utaḡa* [*pe*] *taḡa tasyeṣa pa - - ḡa* „a búzát kétszer és

⁷²⁷ A kínai dokumentumok között van olyan, amely arról ír, hogy a szőlőskertek önmagukban is eladható árucikkek voltak Nijában (LIU 2010, 59).

⁷²⁸ No. 678: „Cimaka Yapḡunak *kurora* földet adott el. A dokumentumot, amely tartalmazta az árat, ellopták. Mostantól Yapḡu fiai, Lampurta, Puṃṇadeva, Dhaṃṇila és Dhaṃṇapāla tulajdonosok lettek és elzalogosíthatják, eladhatják és elajándékozhatják...”.

⁷²⁹ Nem tudjuk pontosan mekkora volt, mennyit ért egy *muli*.

⁷³⁰ Ez utóbbi tényező (vagyis, hogy állatok és más, jól mozgatható árucikkek szolgáltak a földek értékének megállapításához használt viszonyítási pontnak) véleményem szerint a helyi alaplakosság korábbi, alapvetően nomád életmódjára utal, mely életmód fő értékmérője az állatállomány, így ez később a letelepedés folyamán is megmaradhatott egy mindenki által értett viszonyítási pontnak.

⁷³¹ Az öntözővíz fontosságára Kauṭilya *Arthaśāstrájában* is találhatunk remek példát: “Hasonlóképpen létesítsen öntözőművet [ti. a király] ottlévő (természetes) vagy odahozott vízzel.” (Wojtilla Gyula fordítása, ezúton köszönöm a szöveg fordításának rendelkezésemre bocsájtását). De az Indiában megforduló görög Megaszthenész leírásából nem csak az öntözőművekre vonatkozóan szerezhethünk adatokat, de arról is értesülünk, hogy külön hivatalnok (αγορνομοι) foglalkozott az öntözés kérdéseivel (Megasthenes, XXXIV, 1). Csandragupta egyik kormányzója Gīrnār közelében éppítetett az öntözéshez elengedhetetlen gátat. Ezt a gátat később kétszer is (Kr. u. 150-ben és 458-ban) is javították (FORBES 1967, 13). Forbes ma már klasszikusnak számító feldolgozása (*Irrigation and drainage* in FORBES 1967) szerint a budhizmus térnyerése különképpen hozzájárult az öntözőrendszerek fejlődéséhez (FORBES 1967, 14). Asóka feliratai számos helyi hatósági személyt említenek, akik feladata többek között az öntözőművekhez kapcsolódott, de szó esik ezekben csatornaépítőkről is (BÜHLER 466; lásd még: ÓKTCH 379–380). A korabeli Kínában is komoly hagyományai voltak az öntözésnek. Már a Zhou-dinasztia (Kr. e. 1122–249) idején komoly figyelmet fordítottak az öntözőművekre, s ez a Han-korban sem igen változott. Amint a kínai hatalom behatolt a Tárím-medencébe, úgy itt is komoly öntözőműrendszer kiépítésébe fogtak (FORBES 1967, 17).

háromszor locsolták meg”). De a szövegekben előfordul az árpa (No. 83) és a köles (No. 703) említése is (ATWOOD 1991, 168).

A gyümölcstermesztést nemcsak a régészeti leletek bizonyítják: a dokumentumok emlegetik a gránátalmát (*dhaḍīma* vagy *taḍīma*) (No. 207, 295, 617), a borsot (*marica*) a gyömbért (*śiṃgavera*) és a cardamomot (*susmela*) is (No. 702). A szőlőtermesztésre számos bizonyítékunk van a dokumentumok révén is: így tudjuk, hogy többféle bort is előállítottak Nijában (a leggyakoribb a *suki~sukha* bor volt).

Atwood szerint a gabonafélék alkothatták a helyiek fő táplálékát, de a húst is igen nagyra becsülték. A No. 514. szerint: „olvasztott vajás edények ezrei és olajjal teli edények százai sem érnek annyit, mint egy darab hús tizenhatod része” (ATWOOD 1991, 168).⁷³²

A forrásokból birka (*paśava*), szarvasmarha (*go*), ló (*aṇsa*) és teve (*uṭa*) tenyésztése igazolható. Az állatokat két területen: a feltehetően kerítéssel körbezárt *kabhodḥaṇṇmin*, illetve a nyílt legelőkön, a *laṭhanamin* tartották (vö. No. 392). A dokumentumok gyakorta számolnak be e háziállatok adás-vételéről is (ZHANG GUANG-DA 1996, 287).

*

Azt, hogy Somjaka bekapcsolódott-e valamilyen formában a Selyemúton zajló kereskedelembe, a rendelkezésre álló forrásaink alapján nem tudjuk eldönteni. Erre ugyanis semmilyen adat nem utal. Az azonban mindenképpen figyelemreméltó, hogy a jelentős méretű korpuszban csupán néhány dokumentumban találhatunk utalást a kereskedelem tényére, esetleg ennek lebonyolítóira, a kereskedőkre. A No. 35-ben kínai kereskedőkről esik szó, a No. 324-ban egy ugyancsak kínai kereskedő, *Cinaşgaşi* pedig aranysztatórokkal és drachmával fizetett egy emberért, akit azután egy Katge nevű embernek adott el.

Tulajdonképpen ennyi az, amit a *kharoṣṭhī* dokumentumokból a kereskedőkre vonatkozóan nyerhetünk. Nem véletlen tehát, hogy Atwood szerint a kereskedelem leginkább a fővárosra, Loulanra korlátozódhatott (ATWOOD 1991, 168). Több mint meglepő azonban, hogy a Selyemút oly fontos kereskedővárosának tartott Nijában ennyire nem volt meghatározó a kereskedők személye és a kereskedelem maga.

Mindez ugyancsak alátámaszthatja a képet, amelyet a dokumentumok összessége eddig is sugallt, tehát, hogy a caḍotai közösség alapvetően egy rurális társadalom volt. Az adót többnyire terményekben, borban vagy állatok formájában fizették. De gyakorta

⁷³² A vegetáriánus buddhista étrendtől ez a hozzáállás is igencsak távol áll.

olvashatunk a kézműves termékekben, így takarókban (*kojava*, *akişdha*) vagy nemezben (*namatae*) lerótt adókról is (No. 207, 714, 382). Ez azért is érdekes adat, mivel nemigen találunk említést professzionális kézművesekről sem az okiratokban, akik a gyakorta adóként beszédett kézművestermékeket előállították volna.⁷³³ Ez tehát azt a feltételezésünket erősítheti meg, hogy a termékeket otthon, házi körülmények között gyártották.

*

Sajnos nem tudjuk, hogy Soṃjaka mikor halt meg. A Mahirit követő Vaṣmana/Vāṣmana idejére datált dokumentumokban már nem tűnik fel a neve. Persze nem ez az egyetlen nyitva maradt kérdés vele kapcsolatban, de az ő életvilágának mégoly vázlatos feliskiccelése révén is talán érzékeltetni lehetett, hogy milyen lépések révén juthatunk el Caḍota egykori teljes mikrotörténetének felvázolásához. Nem véletlen tehát, hogy Atwood 1991-es szavai 20 év elteltével is maradéktalanul igazolhatók: „Anyone working in this field has a unique opportunity to write history from the bottom up.” (ATWOOD 1991, 193).

⁷³³ Csupán egyetlen esetben emlékeznek meg kézművesekről, a No. 578-ban a „hegyi emberek aranyműveseiről” esik szó, de ezek sem Caḍotában laktak (ATWOOD 1991, 167, 6. jegyzet).

9. Összefoglalás

(Élet és késő ókori, kora középkori Selyemúton)

Niját a szakirodalomban gyakorta nevezik a Selyemút Pompeiiének. Nem vitás, hogy akárcsak Pompeii esetében a nijai lelőhely is egy izgalmas terület sokszínű kultúrájának mementójává vált.

A régészeti és írott források részletes vizsgálata azonban lehetővé tette számomra, hogy Nija történetét, társadalmát, kultúráját ne egy színes, de statikus tablóként láthassam, hanem egy folyton változó komplex rendszerként, ahol magukat a folyamatokat is részben meg lehet figyelni.

A nijai társadalom folyamatos változásának egyik meghatározó eleme a nomád hagyományok fokozatos eltűnése. Erre több adatot is sikerült összegyűjteni. Így a Jingjue Királyságról elsőként nyilatkozó *Hanshuban* még egy nomád közigazgatási, katonai struktúra lenyomata, a két szárnyra tagolt 'államszervezet' figyelhető meg; az akár 200–300 évvel későbbi állapotokat tükröző kharoṣṭhī dokumentumokban viszont már egy teljesen más alapokon szerveződő, kifinomult közigazgatási struktúrát figyelhetünk meg. A *Hanshu* által közölt adat az összlakosság és a katonák arányára vonatkozóan szintén egy átalakulófélben lévő társadalom képét mutatja. Ugyanakkor a kharoṣṭhī dokumentumokban a földek értékét még hosszú-hosszú időn keresztül a velük egyenértékű marhák számában adták meg, amely a nomád értékrend lassú eltűnésére utal. Ez azonban csak egyetlen példa a dokumentumokból nyerhető finom folyamatokra; a teljes „folyamatábrát” csak a komplex mikrotörténeti elemzés elkészítését követően rajzolhatjuk majd meg.

Az írott forrásokból nyerhető képhez képest a régészeti leletanyag sokkal statikusabbnak tűnik. Vannak jelek persze épületek (így a *sztúpa*) átépítésére és bővítésére, a település használatának idején azonban az építési technológiák nemigen változtak, az előkerült régészeti leletanyag zöme pedig a település használatának széles időtartama alatt szinte bármilyen időszakra keltezhető. Nagy segítséget jelentettek a ¹⁴C-es vizsgálatok a település belső kronológiájának felvázolásához, ugyanakkor további vizsgálatok szükségeltetnek az egyes építmények kronológiájának és belső összefüggéseinek pontos feltárásához. Ez még akkor is szükséges lépés, ha tudjuk, hogy egyes épületek esetében nem zárható ki, hogy a komplexumokban előkerült dokumentumok révén nevesíteni tudjuk az építmények lakóit (tulajdonosait) is. Ez pedig segíthet a kronológiai rétegek szétválasztásában.

Nija fénykora egy geopolitikailag, történelmileg és kultúrtörténetileg is 'ideális' helyzet együttes következménye volt. Számos olyan tényezőnek kellett „együttállnia” mindehhez, amiről az akkortájt Nijában élő embereknek vajmi kevés fogalmuk lehetett. Kína korábban erős hatalma a 3–4. században formálissá vált a Tárím-medencében. A központi császári kormányzat képviselői (katonák és hivatalnokok) jelen voltak ugyan a területen, de a vidék viszonylag nagy önállósággal rendelkezhetett. Ennek biztos jele a Shanshan Királyság megerősödése, de az is, hogy bár Nija vezetői mind a Shanshan Királyság uralkodójától, mind a távoli kínai császártól függtek, valójában a település önálló politikát folytathatott, amely abban is manifesztálódott, hogy vezetői királynak hívhatták magukat. S bár Kína fennhatósága ebben a periódusban talán kevésbé volt tapintható, a korábbi Han-korszak során a térségben elindított változások, így például a katonai támaszpontok ellátására létrehozott *duntian*-rendszer gyümölcsei eddigre beértek, a kis szegényes oázistelepülésekből jól szervezett földműves közösségek, gazdag kommunák és városok jöttek létre.

Ráadásul ehhez a helyzethez az is hozzájárult, hogy bár a Han-dinasztia bukását követően Kína nem tudta maradéktalanul érvényesíteni akaratát, a városok virágzását más külső tényező sem akadályozta. A xiongnuk – bár még 311-ben is katonai akciót vezettek Luoyang ellen – a Kr. u. 3–4. századra már jelentősen meggyengültek, igazán komoly veszélyt többé nem jelentettek a Tárím-medence városaira; a xiongnukat felváltó (és majd a Takla-makán vidékét is magába olvasztó) következő nomád állam, a Zsuanzsuan Birodalom pedig majd csak a 4. század végén erősödik meg annyira, hogy befolyásolni tudja az itteni eseményeket.

Nyugatra a Kusán Birodalom hanyatlása végleg elhárította egy kusán annexió lehetőségét – amennyiben egyáltalán volt is valaha ilyen szándék –; ugyanakkor a kusánoknak köszönhetően kiteljesedő „gandhári reneszánsz” gazdag kulturális változásokat hozott az itt élő népek körében. Ezek a hatások tetten érhetőek nemcsak a gandhári prákrit nyelv és a kharoṣṭhī írás megjelenésében és széles körű elterjedésében, de a gandhári gréko-baktriai művészet belső-ázsiai meghonosodásában is, amelynek számos régészeti bizonyítéka került elő Nijában.

Mindezek a jelenségek természetesen nem választhatók el a buddhizmus térnyerésétől sem, amely egyrészt integrálta a szóban forgó kulturális folyamatokat, másrészt ezektől

függetlenül is Belső-Ázsia és a Távol-Kelet egyik meghatározó és máig ható történelmi, kultúrtörténeli, vallástörténeli irányává nőtte ki magát.

Az eredetileg tehát helyi nomád hagyományokkal rendelkező lakosság a nyugatról és keletről érkező betelepülők és az ezektől függetlenül is gyors iramban terjedő kulturális hatások révén egy olyan kultúrát volt képes itt létrehozni, amely plasztikus módon ötvözte a kínai és indiai közigazgatás és jogrendszer egyes elemeit a helyi szokásjoggal, a korabeli kínai és északnyugat-indiai eredetű írásbeliséget, és a számos kulturális forrásból táplálkozó agyagi és szellemi kultúrát, amelyben könnyedén megférhetett egymás mellett a kínai bronztükrök és a római üveggyöngy, a nomád kompozit reflexív és a vörös-tengeri korall, Avalókitsevara bódhiszattva és Pallasz Athéné.

Számunkra a multikulturalizmus ma természetes jelenség és állapot, de nem lehet kétségünk affelől, hogy a 3–4. századi nijai emberek számára is hasonlóan természetes volt egy más léptékű, de ugyancsak színes multikulturális világban élni. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a Nijában élő emberek bármennyire is gandhári stílusú faragványok és bútorok között laktak, kharoṣṭhī és kínai betűs iratokat olvastak és Pallasz Athéné képmását vésték pecsétjeikre, vajmi keveset tudtak akár Indiáról, akár Kínáról, vagy az athéni Akropoliszról. Életük kereteit egy szántókkal, gyümölcsösökkel tagolt, laza szerkezetű oázisváros határozta meg, ahol – miután a földművelés és az állattenyésztés biztosította számukra alapvetően a megélhetést – a csatornák és a gátak állapota sokkal meghatározóbb volt számukra, mint hogy mi is történik sok száz vagy ezer kilométerre tőlük a messzi kínai fővárosban avagy a kusánok „nyugati” városaiban. Amennyiben nem állt ugyanis rendelkezésre az öntözéshez elegendő víz, avagy a csatornákkal történt valami, a mezőgazdaság és a település léte kérdőjeleződött meg, és ez számukra mindennél fontosabb kérdés volt.

S látszólag hiába volt a Selyemúton zajló kereskedelem szempontjából a település rendkívül fontos, léte – úgy tűnik – korántsem a Selyemúttól függött. A régészeti leleteink és írott forrásaink tanulsága egyértelmű: önmagában az itt folyó kereskedelem – legyen az bármilyen intenzív és jelentős – nem lett volna képes megteremteni azokat az életfeltételeket, amelyek az itteni közösség túlélését biztosíthatták volna. Az a meggyőződésem, hogy ez tulajdonképpen a belső-ázsiai Selyemút majd’ minden településéről elmondható: tehát a Selyemút léte ugyan nagyon sokat hozzátehetett a hálózatába bekapcsolódott települések kultúrájának virágzásáért és gazdagodásáért, egyetlen egy dolgot azonban nem tehetett: az alapvető létfeltételeket nem volt képes megteremteni.

Ebből viszont az is következik, hogy igazi központok a Selyemúton csak azokon a helyeken jöhettek létre, ahol az egyéb létfeltételek is minden kétséget kizáróan adottak voltak, és önmagában a Selyemúton zajló kereskedelem kedvéért sehol sem jöhettek létre nagyobb települések és központok.

Mindez azonban a Selyemút helyi közösségekre gyakorolt hatásának átértékelésére kényszerít bennünket. Az a szakirodalomban gyakran olvasható megjegyzés, miszerint a Selyemút működtette és tartotta életben a részének tekinthető közösségeket, nem állja meg a helyét. Valószínűleg a Selyemúton zajló kereskedelemtől függetlenül is működő közösségek voltak csak képesek igazán bekapcsolódni az itt zajló életbe és voltak képesek „kiteljesedni” a Selyemút hatásainak köszönhetően. Ha bármilyen okból az alapvető létfeltételek nem voltak adottak, lehetett az adott terület stratégiai szempontból rendkívül fontos, ott mégsem jöhetett létre jelentős állomás. De a dolog fordítva is igaz: bármennyire is élénk volt a kereskedelem a 3–4. század folyamán a Selyemúton, és bármennyire is kifinomult hatalmi és közigazgatási struktúrával rendelkezett Nija, ez a két dolog együttesen sem volt képes megakadályozni a település felhagyását, melynek okai mindeképpen összetettek voltak: szerepet játszott benne a Nija-folyó vízhozamának csökkenése, és így a térség fokozatos kiszáradása is. Ez azonban nem magyaráz meg mindent, hiszen e hosszú folyamat állomásai a település déli irányban történő korábbi terjeszkedésével megfigyelhetőek. Nem vitás, hogy ha más okok nem készítettek volna az itt lakókat a település felhagyására, akkor a település déli irányban történő kiterjesztésével, átköltöztetésével ismét megoldhatták volna ezt a gondot. Így azonban más okokkal is számolnunk kell: a közigazgatás összeomlásával, háborús fenyegetéssel, járvánnyal. A pontos választ egyelőre nem ismerjük, de talán egyszer lesz megoldás erre a problémára is.

Mindezekből viszont az is következik, hogy belső-ázsiai „kereskedővárosokról” voltaképpen értelmetlen beszélni vagy írni, hiszen a valóság egészen más képet mutat: a Selyemút települései valójában alapvetően földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkozó központok voltak, amelyek a különböző tényezők szerencsés együttállásának köszönhetően a kereskedelembe is bekapcsolódhattak, de fennmaradásukat önmagában a kereskedelem nem biztosíthatta. Ezért bár e városok életében nagyon fontos volt a kereskedelem, kereskedővárosoknak hívni őket mindenképpen félrevezető.

*

E dolgozattal talán egy teljes mikrotörténeti elemzés alapjait sikerült megteremtenem. Új eredményeim segítségével talán új ösvényeken lehet elindulni a Selyemút komplex mechanizmusainak mind jobb megismerésére törekedve. A készülő teljes mikrotörténeti elemzés pedig ehhez adhat újabb muníciót.

*

Stein Aurél mindig is szabadkozott, amikor szívének kedves lelőhelyét a Vezúv által elpusztított nagyszerű római városhoz hasonlították. S bár csakúgyan szerényebb házak és szegényesebb leletek bontakoztak ki a magyar régész ásója nyomán Belső-Ázsia homokjából, mint annak idején a Nápolyi-öböl vulkáni tufájából és hamujából, az, amit ma a régészeti leletek és az írott források összessége alapján Nija-komplexumnak nevezhetünk, éppoly becses és minden korábbinál bonyolultabb, érzékletesebb és sokszínűbb tablóját nyújtja a 3–4. századi Selyemút hétköznapi életének, mint amilyet kétszáz évvel korábban elpusztult társa nyújt a korabeli római hétköznapiokról a messzi Földközi-tenger partján.

10. Bibliográfia

- ABAZOV 2008 = Abazov, R.: *The Palgreve Concise Historical Atlas of Central Asia*. New York – Houndmills 2008.
- ABDULLAEV 1995 = Abdullaev, K.: Armour of Ancient Bactria. In: *In the land of the Gryphons. Papers on Central Asian archaeology in antiquity*. Ed.: Invernizzi, A. Firenze 1995, 163–180.
- ADSHEAD 2000 = Adshead, S. A. M.: *China in World History*. New York 2000.³
- AGRAWAL 2004 = Agrawal, A.: Kashmir-Kanyakubja Struggle: The Rajatarangini and Beyond – A Tribute to Aurel Stein. In: *Abstracts of the International Conference, 6–7 March 2004. The South Asian Legacy of Sir Aurel Stein*. www.soas.ac.uk/ciaa/steinabstracts.htm [letöltve: 2004. március 27.]
- AGRAWALA 1952 = Agrawala, R. Ch.: Position of Women as depicted in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *Indian Historical Quarterly* 28 (1952), 327–341.
- AGRAWALA 1952a = Agrawala, R. Ch.: A Study of Weights and Measures as depicted in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *The Journal of the Bihar Research Society* 1952 (38), 359–368
- AGRAWALA 1953 = Agrawala, R. C.: Position of Slaves and Serfs as depicted in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *The Indian Historical Quarterly* 29 (1953), 97–110.
- AGRAWALA 1953a = Agrawala, R. C.: Form of Taxation as depicted in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *The Indian Historical Quarterly* 29 (1953), 340–353.
- AGRAWALA 1954a = Agrawala, R. C.: Some Family Letters in Kharoṣṭhī Script from Central Asia. *The Indian Historical Quarterly* 30 (1954), 50–56.
- AKh. = Stein, M. A.: *Ancient Khotan. Detailed report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan. Vol. I–II*. Oxford 1907.
- ALLSEN 1999 = Allsen, Th. T.: Mongols as vectors for cultural transmission. In: *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*. Ed.: Di Cosmo, N. – Frank, A. J. – Golden, P. B. Cambridge 1999, 135–154.
- AMSTER 2005 = *From Silk to Oil. Cross-Cultural Connections Along the Silk Roads*. Ed.: Amster, M. H. n. [New York] 2005.

- ATWOOD 1991 = Atwood, C.: Life in Third-fourth Century Cadh'ota: A survey of information gathered from the Prakrit documents found north of Minfeng (Niyä). *Central Asiatic Journal* 35 (1991), 161–199.
- BAILEY 1946 = Bailey, H. W.: Gāndhārī. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 11 (1943–1946), 764–797.
- BAILEY 1982 = Bailey, H. W.: *The Culture of the Sakas in Ancient Iranian Khotan*. New York 1982.
- BALÁZS 1976 = Balázs, É.: Kínai vásárok. In: *Gazdaság és társadalom a régi Kínában*. Válogatta, fordította, a jegyzeteket, a név- és tárgymutatót készítette: Ecsedy I. Budapest 1976, 105–116.
- BALÁZSI 1998 = Balázs J. A.: A szó elszáll, az írás megmarad... *Magyar Nyelv* 94 (1998), 176–187.
- BÁLINT 1997 = Bálint Cs.: A „Selyemút”. *História* 19 (1997: 4), 20–22.
- BALL 2000 = Ball, W.: *Rome in the East. The transformation of an empire*. London 2000.
- BANKS 2005 = Banks, E. P.: Remote Sensing and the Archaeology of the Silk Road. *Current Anthropology* 36 (1995), 250.
- BARTHOLD 1947 = Barthold, V.-V.: *La découverte de l'Asie. Histoire de l'orientalisme en Europe et en Russie*. Paris 1947.
- BAUMER 2003 = Baumer, Ch.: *Southern Silk Road. In the Footsteps of Sir Aurel Stein and Sven Hedin*. Bangkok 2003.
- BEAL 1958 = Si-yu-ki. *Buddhist Records of the Western World. Chinese Accounts of India. Vol. I–IV*. Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang by Beal, S. Calcutta 1958 [First edition: 1881].
- BENDA 2006 = Benda Gy.: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest 2006.
- BENDA – SZEKERES 2007 = *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Szerk.: Benda Gy. – Szekeres A. Budapest 2007.
- BENGSTON 1970 = Bengston, H.: *Introduction to Ancient History*. Berkeley – Los Angeles – London 1970.
- BERGMAN 1939 = Bergman, F.: *Archaeological researches in Sinkiang*. [Reports from the Scientific Expedition to the Northwestern provinces of China under the leadership of Dr. Sven Hedin. The Sino-Swedish Expedition Publication 7. Archaeology VII. 1.] Stockholm 1939.
- BERNHARD 1970 = Bernhard, F.: Gāndhārī and the Buddhist Mission in Central Asia. In: *Añjali. Papers on Indology and Buddhism. A Felicitation Volume Presented to Oliver*

- Hector de Alwis Wijesekera on His Sixtieth Birthday*. Ed.: Tilakasiri, J. Peradeniya 1970, 55–62.
- BLAIR BRYSAK 1997 = Blair Brysac, S.: Last of the “Foreign Devils”. *Archaeology* 50 (1997), 53–59.
- BLOCH 1996 = Bloch, M.: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Ford.: Babarczy E. – Kosáry D. – Pataki P. Budapest 1996.
- BÓDY 1999 = Bódy Zs.: A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. *Századvég* 15 (1999), 39–56.
- BOLGÁR 2010 = ~~Incidenstörténelem és mikrotörténelem~~ és mikrotörténelem. In: *Mikrotörténelem másodfokon*. Szerk.: Papp G. – Szijártó M. I. Budapest 2010, 49–81.
- BÓNA 1993 = Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- BOSWORTH 1977 = Bosworth, C. E.: *The medieval history of Iran, Afghanistan and Central Asia*. London 1977.
- BOUCHER 2008 = Boucher, D.: *Bodhisattvas of the Forest and the Formation of the Mahāyāna. A Study and Translation of the Rāṣṭrapālaparipṛcchā-sūtra*. Ann Arbor 2008.
- BOULNOIS 1972 = Boulnois, L.: *A selyemút*. Ford.: Litván Gy. Budapest 1972.
- BOYER 1905 = Boyer, A. M.: Le document N. XV. 137. *Journal Asiatique* Série 10, tome 5 (1905), 463–472.
- BOYER 1911 = Boyer, A. M.: Inscriptions de Miran. *Journal Asiatique* Série 10, tome 17 (1911), 413–430.
- BOYER – RAPSON – SENART 1918 = Boyer, A. M. – Rapson, E. J. – Senart, E.: Une tablette kharoṣṭhī-sanskrite de la collection de Sir Aurel Stein (N. XXIV; viii, 9). *Journal Asiatique* Série 11, tome 12 (1918), 319–327.
- BÖHNER 1996 = Böhner, J.: *Säkulare Klimaschwankungen und rezente Klimatrends Zentral- und Hochasiens*. [Göttinger Geographischen Abhandlungen Heft 101.] Göttingen 1996.
- BREGEL 2003 = Bregel, J.: *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden – Boston 2003.
- BRENTJES 1984 = Brentjes, B.: Die „baktrischen Bronzen“ – ein „Brückenpfeiler“ zwischen Ost- und Westasien? In: *Kulturhistorische Probleme Südasiens und Zentralasiens*. Hrsg.: Brentjes, B. – Peuke, H.-J. Halle 1984, 51–71.
- BROUGH 1961 = Brough, J.: A Kharoṣṭhī Inscription from China. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 24 (1961), 517–530.

- BROUGH 1962 = *The Gāndhārī Dharmapada*. Ed. with and introduction and commentary: Brough, J. London – New York – Toronto 1962.
- BROUGH 1965 = Brough, J.: Comments on the third-century Shan-shan and the history of Buddhism. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965), 582–612.
- BROUGH 1970 = Brough, J.: Supplementary Notes on Third-Century Shan-shan. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 33 (1970), 39–45.
- BROUGH 1970a = Brough, J.: Nugae Indo-Sericae. In: *W. B. Henning Memorial Volume*. Ed.: Boyce, M. – Gershevitch, I. London 1970, 81–88.
- BRUNELLE 2002 = Brunelle, G. K.: *Marco Polo and the Discovery of the World*. John Larner. New Haven: Yale University Press, 1999. 250 pp. *The Sixteenth Century Journal* 33 (2002), 612–613. [LARNER 1999 recenziója]
- BRZEZINSKI – MIELCZAREK 2002 = Brzezinski, R. – Mielczarek, M.: *The Sarmatians 600 BC – AD 450*. Oxford – New York 2002.
- BUELL 2003 = Buell, P. D.: Age of Mongolian Empire: A Bibliographical Essay. *The Silk Road Newsletter* 1: 1 (2003): <http://www.silk-road.com/newsletter/volumeonenumberone/welcome.html> [letöltés időpontja: 2009. május 25.]
- BURROW 1934 = Burrow, T.: Iranian Words in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 7 (1934), 509–516.
- BURROW 1935 = Burrow, T.: Iranian Words in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan–II. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 7 (1935), 779–790.
- BURROW 1935a = Burrow, T.: Tokharian Elements in Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *Journal of the Royal Asiatic Society* 1935, 667–675.
- BURROW 1936 = Burrow, T.: The Dialectical Position of the Niya Prakrit. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 8 (1935–1937), 419–435.
- BURROW 1937 = Burrow, T.: *The Language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan*. Cambridge 1937.
- BURROW 1937a = Burrow, T.: Further Kharoṣṭhi Documents from Niya. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 9 (1937), 111–123.
- BURROW 1940 = Burrow, T.: *A Translation of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan*. London 1940.

- BÜHLER 1896 = Bühler, G.: *Indische Palaeographie von circa 350 A. Chr. – Circa 1300 P. Chr.* [Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde. I. Band. 11. Heft.] Strassburg 1896.
- BÜHLER 1904 = Bühler, G.: *Indian Paleography*. Edited as an Appendix to *The Indian Antiquary*, Vol. XXXIII, 1904, by J. F. Fleet. Bombay 1904. [BÜHLER 1904 angol fordítása.]
- CARR 1995 = Carr, E. H.: *Mi a történelem?* Ford.: Bérczes T. Budapest 1995.
- CHAUDHURI 1985 = Chaudhuri, K. N.: *Trade and Civilization in the Indian Ocean. An Economic History from the Rise of Islam to 1750*. Cambridge 1985.
- CHAVANNES 1903 = Chavannes, É.: *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux*. Paris 1903.
- CHAVANNES 1905 = Chavannes, É.: Les livres chinois avant l'invention du papier. *Journal Asiatique* 10. Série, 5. Tome (1905), 5–75.
- CHAVANNES 1907 = Chavannes, É.: Chinese Documents from the Sites of Dandān-Uiliq, Niya and Endere. In: *AKh.* 521–547.
- CHAVANNES 1913 = Chavannes, É.: *Les documents chinois découverts par Aurel Stein dans les Sables du Turkestan oriental*. Paris 1913.
- CHAVANNES 1928 = Chavannes, É.: Chinese inscriptions and Records. In: *Ser. III.* 1329–1339.
- CHEEMA 2007 = Cheema, I. K.: The Historical Origins and Development of Gandhara Art. *International Journal of Buddhist Thought & Culture* 8 (2007), 75–91.
- CHENG 2010 = Cheng, X.: Historical records and research on ancient Chinese wine culture before the two Song dynasties [abstract]. In: *Wine in Chinese Culture. Historical, Literary, Social and Global Perspectives*. Ed.: Kupfer, P. Berlin 2010, 156–162.
- CHENGZI et al. 2007 = Chengzi, X. – Chunxiang, L. – Yinqiu, C. – Quanchao, Z. – Hui, Z. – Hong, Z.: Mitochondrial DNA Analysis of Ancient Jingjue Kingdom of Xinjiang [kínaiul, angol nyelvű absztrakttal]. *The Western Regions Studies* 2 (2007), 70–76.
- CHINA 2003 = The Age of the Bamboo Slip. www.china.org.cn/english/2003/Jun/66332.htm. [letöltés ideje: 2005. 01. 12.].
- CONINGHAM 2001 = Coningham, R.: The archaeology of Buddhism. In: *Archaeology and world religions*. Ed.: Insoll, T. London 2001, 61–94.
- CONRADY 1920 = Conrady, A.: *Die chinesischen Handschriften- und sonstigen Kleinfunde Sven Hedins in Lou-lan*. Stockholm 1920.

- CUI et al. 2009 = Cui, Y. – Gao, Sh. – Xie, Ch. – Zhang, Q. – Wang, H. – Zhu, H. – Zhu, H.: Analysis of the matrilinear genetic structure of population in the early Iron age from Tarim Basin, Xinjiang, China. *Chinese Science Bulletin* 54 (2009), 3916–3923.
- CZOGH 1999 = Czogh G.: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti szempontból. *Századvég* 15 (1999), 17–38.
- CZOGH – SONKOLY é. n. = *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: Czogh, G. – Sonkoly G. Debrecen é. n.
- DABBS 1963 = Dabbs, J. A.: *History of the Discovery and Exploration of Chinese Turkestan*. The Hague 1963.
- DANI 1986 = Dani, A. H.: *Indian Palaeography*. Delhi 1986.²
- DANI 1987 = Dani, A. H.: Kharoshthī Inscriptions from the Sacred Rock of Hunza. In: *India and the Ancient World. History, Trade and Culture before A. D. 650*. Ed.: G. Pollet. Leuven 1987, 33–46.
- DEBAINE-FRANCFORT – IDRIS – BINGHUA 1994 = Debaine-Francfort, C. – Idriss, A. – Binghua, W.: Agriculture irriguée et art bouddhique ancien coeur du Taklamakan (Karadong, Xinjiang, IIe–IVe siècles). Premiers résultats de l’expédition franco-chinoise de la Keriya. *Arts Asiatiques* 49 (2004), 34–52.
- DEMBSKI 1996 = Dembski, G.: Der Handel auf der Weihrauchstraße. In: *Weichrauch und Seide. Alte Kulturen an der Seidenstraße*. Hrsg.: Seipel, W. Milano – Wien 1996, 49–52.
- DEMIÉVILLE 1972 = Demiéville, P.: Előszó. In: Boulnois, L.: *A selyemút*. Ford.: Litván Gy. Budapest 1972, 5–6.
- DI COSMO 1994 = Di Cosmo, N.: Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History. *The Journal of Asian Studies* 53/4 (1994), 1092–1126.
- DI COSMO 2000 = Di Cosmo, N.: Ancient City-States of the Tarim Basin. In: *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*. Ed.: Hansen, M. H. Copenhagen 2000, 393–408.
- DIEN 2004 = Dien, A. E.: Palmyra as a Caravan City. *The Silk Road Newsletter* 2: 1 (2004), 21–28.
- DIEN 2007 = Dien, A. E.: *Six dynasties civilization*. New Haven 2007.
- DINWIDDIE 1996 = Dinwiddie, D.: Chinese archaeology round-up. *Minerva* 7/6 (1996), 3–4.
- DOMRÖS – PENG 1988 = Domrös, M. – Peng G.: *The Climate of China*. Berlin – Heidelberg – New York – London – Paris – Tokyo 1988.
- DUNFU 2006 = DUNFU, W.: *Footprints of Foreign Explorers on the Silk Road*. Beijing 2006.

- ECSEDY 1976 = Ecsedy I.: Az ázsiai termelési mód vitájának egy újabb összefoglalásáról. *Magyar Filozófiai Szemle* 20 (1976), 891–896.
- ECSEDY 1979 = Ecsedy I.: Kereskedelem és háború a türk–kínai kapcsolatokban. In: Ecsedy I.: *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Budapest 1979, 78–164.
- ECSEDY 1979a = Ecsedy I.: Selyemvaluta és mandarintekintély (A kínai külkereskedelem az első évezredben). In: *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Budapest 1979, 36–52.
- ECSEDY 1979b = Ecsedy I.: Archaikus piacok a régi Kínában. In: *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Budapest 1979, 217–233.
- ECSEDY 1987 = Ecsedy I.: *A kínai állam kezdetei*. Budapest 1987.
- EDMONDS 2008 = Edmonds, R.: Hegységek. In: *Hetven csoda Kínából*. Szerk.: Fenby, J. Budapest 2008, 25–28.
- ELISSEEFF 2000a = Elisseeff, V.: Approaches Old and New to the Silk Roads. In: *The Silk Roads. Highways of Culture and Commerce*. Ed.: Elisseeff, V. Paris 2000, 1–26.
- ELISSEEFF 2000b = Elisseeff, V.: International Seminars and Colloquiums Held during the UNESCO Silk Roads Expeditions. In: *The Silk Roads. Highways of Culture and Commerce*. Ed.: Elisseeff, V. Paris 2000, 329–332.
- ENOKI 1963 = Enoki, K.: The Location of the Capital of Lou-lan and the Date of the Kharoṣṭhī Inscriptions. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 22 (1963), 125–171.
- ENOKI – KOSHELENKO – HAIDARY 1996 = Enoki, K. – Koshelenko, G. A. – Haidary, Z.: The Yüeh-chih and their migrations. In: *History of civilizations of Central Asia. Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250*. Ed.: Harmatta, J. Paris 1996, 171–189.
- ERDÉLYI 1995 = Erdélyi I.: Stein Aurél régészeti munkásságáról. *Keletkutatás* 1995 ősz, 107–110.
- ERDÉLYI 1999 = *Sir Aurel Stein Bibliography 1885–1943*. Ed.: Erdélyi, I. Bloomington 1999.
- FALCONER 1998 = Falconer, J.: The Photographs from Stein’s Fourth Expedition: A Footnote. *The British Library Journal* 24 (1998), 75–77.
- FALCONER 2010 = Falconer, J.: Perspectives on Photography’s Contribution to Archaeology in Central Asia. In: *Conservation of Ancient Sites on the Silk Road. Proceedings from the Second International Conference on the Conservation of Grotto Sites, August 25–30 2004*. Ed.: Agnew, N. Los Angeles 2010, 107–116.
- FALK 1993 = Falk, H.: *Schrift im alten Indien: Ein Forschungsbericht mit Anmerkungen*. Tübingen 1993.

- FELFÖLDI 2004 = Felföldi Sz.: Stein Aurél és a belső-ázsiai kharoṣṭhī dokumentumok. Sir Aurel Stein and the Inner Asian Kharoṣṭhī Documents. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica* 28 (2004), 19–41.
- FELFÖLDI 2005 = Felföldi Sz.: Fára, papírra, selyemre és bőrre írt kharoṣṭhī dokumentumok Belső-Ázsiából. In: *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére.* Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2005, 131–144.
- FELFÖLDI 2007 = Felföldi Sz.: Előszó. In: Stein A.: *Homokba temetett városok. Régészeti és földrajzi utazás Indiából Kelet-Turkesztánba 1900–1901-ben.* Ford.: Halász Gy. A szöveget gond. és szerk.: Felföldi Sz. Budapest 2007, 5–13.
- FELFÖLDI 2007a = Felföldi, Sz.: Eli Franco: *The Spitzer Manuscript. The Oldest Philosophical Manuscript in Sanskrit. Volume I–II.* Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse Denkschriften, 323. Band. Beiträge zur Kultur- und Geistesgeschichte Asiens Nr. 43. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 2004. Vol. I: pp. vii–xii, 1–352; Vol. II: pp. 353–510. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 60/3 (2007), 354–355. [recenzió]
- FELFÖLDI 2008 = Felföldi Sz.: Előszó a második kiadáshoz. In: Stein A.: *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban.* Ford.: Halász Gy. A szöveget gond. és szerk.: Felföldi Sz. Budapest 2008, 5–9.
- FELFÖLDI 2008a = Felföldi Sz.: „Fapadossal” a Selyemútra. Thomas O. Höllmann: *A Selyemút.* Corvina Tudástár. Budapest 2006. *Aetas* 23 (2008/1), 143–146. [HÖLLMANN 2004 és HÖLLMANN 2006 recenziója]
- FELFÖLDI 2008b = Felföldi Sz.: Susan Whitfield, *Stein Aurél, a selyemút felfedezője.* Aranyzarvas Könyvkiadó, Nyíregyháza, é. n. [2006], 143 oldal, 3500 Ft. *Ókor* 7/3 (2008), 119–121. [WHITFIELD 2004 és WHITFIELD 2006 recenziója]
- FELFÖLDI 2009 = Felföldi Sz.: Egy új szemléletű Selyemút-történet alapvonalaihoz. *Ókor* 8/2 (2009), 29–35.
- FELFÖLDI 2011 = Felföldi Sz.: Stein Aurél „ismeretlen” negyedik expedíciója a Selyemút vidékén. In: *A segítő kéznek ez a mesterfogása. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia.* Összeállította: Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, Lilium Aurum Kiadó (Vámbéry Tanulmányok) Dunaszerdahely 2011, 427–439.
- FENG 2004 = Feng, Zh.: The Evolution of Textiles Along the Silk Road. In: *China. Dawn of a Golden Age, 200–750 AD.* Ed.: Watt, J. C. Y. – Jiayao, A. – Howard, A. F. – Marshak, B. I. – Bai, S. – Feng, Zh. New York – New Haven – London 2004, 67–77.

- FENG 2010 = Feng, Zh.: Woven Color in China. The Five Colors in Chinese Culture and Polychrome Woven Textiles. *Textile Society of America Symposium Proceedings* 63 (2010), 1–11.
- FENG – ZHIYONG 2000 = *Legacy of the Desert King. Textiles and Treasures Excavated on the Silk Road*. Ed. by Feng, Zh. – Zhiyong, Y. Hong Kong 2000.
- FERGUSON 1978 = Ferguson, J.: China and Rome. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neuen Forschung II*. Neunter Band (2. Halbband). Hrsg.: Temporini, H. – Haase, W. Berlin – New York 1978, 581–603.
- FILLIOZAT 1958 = Filliozat, J.: L’agalloche et les manuscrits sur bois dans l’Inde et le pays de civilization indienne. *Journal Asiatique* 246 (1958), 85–93.
- FINOT 1928 = Finot, L.: Emile Senart. *Bulletin de l’Ecole Française d’Extrême-Orient* 28 (1928), 13.
- FLEMING 1936 = Fleming, P.: *News from Tartary. A Journey from Peking to Kashmir*. London 1936.
- FLORUS = Florus, P. A.: *Róma háborúi*. Ford., utószó, jegyz.: Havas L. Budapest 1979.
- FOLTZ 1999 = Foltz, R. C.: *Religions of the Silk Road. Overland trade and cultural exchange from antiquity to the fifteenth century*. New York 1999.
- FORBES 1965 = Forbes, R. J.: *Studies in Ancient Technology. Vol. II*. Leiden 1965.
- FORBES 1966 = Forbes, R. J.: *Studies in Ancient Technology. Vol. V*. Leiden 1966.
- FORTSON 2010 = Fortson, B. W.: *Indo-European Language and Culture. An Introduction*. Chichester 2010.
- FOUCHER 1905 = Foucher, A.: *L’art gréco-bouddhique du Gandhâra. Étude sur les origines de l’influence classique dans l’art bouddhique de l’Inde et de l’Extrême-Orient. I–II*. Paris 1905.
- FRANKE 1906 = Franke, O.: Zum Manuskript Dutreuil de Rhins. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländische Gesellschaft* 60 (1906), 477–511.
- FRANKE 1913 = Franke, O.: *Kêng Tschì T’u. Ackerbau und Seidengewinnung in China*. Abhandlungen des Hamburgischen Kolonialinstituts Band XI. Reihe B. Völkerkunde, Kulturgeschichte und Sprachen Band 8. Hamburg 1913.
- FRASER 2005 = Fraser, S. E.: Early Buddhist Art of China and Central Asia. By Marilyn Rhie. Handbook of Oriental Studies, section 4, China, no. 12. Pt. 2, 2 vols. Leiden: Brill, 1999–2002. 1,200 pp. *The Journal of Asian Studies* 64 (2005), 458–460. [RHIE 1999–2002 recenziója]

- FRYE 1996 = Frye, R. N.: *The Heritage of Central Asia. From Antiquity to the Turkish Expansion*. Princeton 1996.
- FUXI – BRILL – SHOUYUN 2009 = Fuxi, G. – Brill, R. H. – Shouyun, T.: *Ancient Glass Research along the Silk Road*. Singapore 2009.
- GALAMBOS – KŌICHI 2012 = Galambos, I. – Kōichi, K.: Japanese exploration of Central Asia. The Ōtani expeditions and their British connections. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 75 (2012), 113–134.
- GETTENS – STOUT 1966 = Gettens, R. J. – Stout, G. L.: *Painting materials. A short Encyclopaedia*. New York 1966.
- GHIRSHMAN 1946 = Ghirshman, R.: *Bégram. Recherches archéologiques et historiques sur les Kouchans*. Le Caire 1946.
- GIBB 1923 = Gibb, H. A. R.: *The Arab conquests in Central Asia*. London 1923.
- GINZBURG 1991 = Ginzburg, C.: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Ford.: Galamb Gy. J. Budapest 1991.
- GINZBURG – PONI 1991 = Ginzburg, C. – Poni, C.: The name and the game. Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace. In: *Microhistory and the lost peoples of Europe*. Baltimore – London 1991, 1–10.
- GLASS 2000 = Glass, A.: *A Preliminary Study of Kharoṣṭhī Manuscript Paleography*. [MA thesis – University of Washington] Seattle 2000.
- GLOVER 2000 = Glover, I. C.: The Southern Silk Road. Archaeological Evidence of Early Trade between India and Southeast Asia. In: *The Silk Roads. Highways of Culture and Commerce*. Ed.: Elisseeff, V. Paris 2000, 93–121.
- GOOD 1995 = Good, I.: On the question of silk in pre-Han Eurasia. *Antiquity* 96 (1995), 959–968.
- GOOD 2001 = Good, I.: Archaeological Textiles: A Review of Current Research. *Annual Review of Anthropology* 30 (2001), 209–226.
- GOPAL 1970 = Gopal, L.: Economic self-sufficiency of ancient Indian villages. *The Journal of the Ganganatha Jha Research Institute* 26 (1970), 763–768.
- GOPAL 1972 = Gopal, L.: Proprietary rights of the village community in northern India. In: *S.K.De Memorial Volume*. Ed.: Hazra, R.C. – Banerji, S.C. Calcutta 1972, 145–155.
- GOSCH 1994 = Gosch, S.: Cross-Cultural Trade as a Framework for Teaching World History: Concepts and Applications. *The History Teacher* 27/4 (1994), 425–431.

- GRATZL 2006 = *Stationen an der Seidenstraße. Berge, Wüsten und Oasen. Ausstellungskatalog*. Red.: Gratzl, K. Graz 2006.
- GRENARD 1898 = Dutreuil de Rhins, J. L.: *Mission scientifique dans la Haute-Asie 1890–1895. Vol. II*. Ed.: Grenard, F. Paris 1898.
- GRENET 2003 = Grenet, F.: The Pre-Islamic Civilization of the Sogdians (seventh century BCE to eighth century CE): A Bibliographic Essay (studies since 1986). *The Silk Road Newsletter* 1: 2 (2003), 28–36.
- GRENIER – LEPETIT 2007 = A kísérletezés szerepe a történettudományban C.-E. Labrousse kapcsán. In: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Szerk.: Benda Gy. – Szekeres A. Budapest 2007, 193–221
- GROUSSET 1970 = Grousset, R.: *The Rise and Splendour of the Chinese Empire*. Berkeley – Los Angeles – London 1970.
- GRÜNWEDEL 1901 = Grünwedel, A.: *Buddhist Art in India*. Transl. by Gibson, A. C. Revised and enlarged by Burgess, J. London 1901.
- GRÜNWEDEL 1906 = Grünwedel, A.: Bericht über die archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902–1903. *Abhandlungen der Philosophisch-Philologischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften XXIV*. Bd. I. Abt. München 1906.
- GRÜNWEDEL 1912 = Grünwedel, A.: *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkistan*. Berlin 1912.
- GRÜNWEDEL 1920 = Grünwedel, A.: *Alt-Kutscha*. Berlin 1920.
- GUADALUPI 2007 = Guadalupi, G.: *Kína felfedezése. A nyugati világ és a Mennyei Birodalom találkozása*. Ford.: Iváncsics I. – Babits P. Pécs 2007.²
- GUNAWARDANA 2003 = Gunawardana, R. A. L. H.: Seaways to Sileadiba: Changing Patterns of Navigation in the Indian Ocean and their Impact on Precolonial Sri Lanka. In: *Sri Lanka and the Silk Road of the Sea*. Ed.: Bandarnayake, S. – Dewaraja, L. – Silva, R. – Wimalarante, K. D. G. Colombo, 2003, 17–35.
- GYÁNI 2006 = Gyáni G.: A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk.: Bódy Zs. – Ö. Kovács J. Budapest 2006, 11–53.
- H. BOROS 1970 = H. Boros V.: *Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról 1866–1891*. Budapest 1970.
- HALÁSZ 1923 = Halász Gy.: Stein Aurél. In: Stein A.: *Indiából Kínába. Harmadik utam Belső-Ázsiába 1913–1916*. Budapest 1923, 5–16.

- HALÁSZ 1986 = Halász Z.: *Romvárosok a sivatagban. Stein Aurél belső-ázsiai utazásai.* Budapest 1986².
- HAMAR 2004 = Hamar I.: *A kínai buddhizmus története.* Budapest 2004.
- HANSEN 1998 = Hansen, V.: Introduction: Turfan as a Silk Road Community. *Asia Major* 11/2 (1998). 1–11.
- HANSEN 2004 = Hansen, V.: Religious Life in a Silk Road Community: Niya During the Third and Fourth Centuries. In: *Religion and Chinese Society. Vol. 1. Ancient and Medieval China.* Ed.: Lagerwey, J. Hongkong 2004, 279–315.
- HARMATTA 1965 = Harmatta J.: Az ókori selyemkereskedelem történetéből. *Antik Tanulmányok* 12 (1965), 205–230.
- HARMATTA 1967 = Harmatta, J.: The Oldest Brāhmī Inscription in Innermost Asia. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 20 (1967), 1–32.
- HAROLD 2007 = Harold, F.: On Ancient Tracks in Eastern Anatolia. *The Silk Road* 5/1 (2007), 59–65.
- HARTMANN 1908 = Hartmann, M.: *Chinesisch-Turkestan. Geschichte, Verwaltung, Geistesleben und Wirtschaft.* Halle 1908.
- HAUSSIG 1992 = Haussig, H. W.: *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit.* Darmstadt 1992.
- HAW 2006 = Haw, S. G.: *Marco Polo's China. A Venetian in the Realm of Khubilai Khan.* New York 2006.
- HEDIN 1899 = Hedin, S.: *Through Asia. Vol. I–II.* New York – London 1899.
- HEDIN 1902 = Hedin, S.: *Ázsia sivatagjain keresztül.* Ford.: Thirring G. Budapest é. n. [1902.] [HEDIN 1899 magyar fordítása]
- HEDIN 1903 = Hedin, S.: *Central Asia and Tibet: Towards the Holy City of Lassa. Vol. I–II.* London – New York 1903.
- HEDIN 1904–1907 = Hedin, S.: *Scientific Results of a Journey in Central Asia, 1899–1902. Vol. I–VI [text]; Vol. VII–VIII [maps].* Stockholm 1904–1907.
- HEDIN 1906 = Hedin, S.: *Ázsia szívében. I–II.* Ford.: Thirring G. Budapest 1906. [HEDIN 1903 magyar fordítása.]
- HENNING 1948 = Henning, W. B.: The Date of the Sogdian Ancient Letters. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12 (1948), 601–615.
- HERRMANN 1910 = Herrmann, A.: *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien.* Göttingen 1910.

- HERRMANN 1931 = Herrmann, A.: *Lou-lan. China, Indien und Rom im Lichte der Ausgrabungen am Lobnor*. Leipzig 1931.
- HERRMANN 2003 = Herrmann, A.: *An Historical Atlas of China*. New ed.: Ginzburg, N. Chicago 1966.
- HIGHAM 2003 = Higham, Ch. F. W.: The Origins of the Civilization of Angkor. *Proceedings of the British Academy* 121 (2003), 41–90.
- HIGHAM 2004 = Higham, Ch. F. W.: *Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations*. New York 2004.
- HINÜBER 1990 = Hinüber, O. von: *Der Beginn der Schrift und frühe Schriftlichkeit in Indien*. Wiesbaden 1990.
- HIRTH 1885 = Hirth, F.: *China and the Roman Orient. Researches into their ancient and medieval relations as presented in old Chinese records*. Leipsic – Munich – Shanghai – Hongkong 1885.
- HITCH 1988 = Hitch, D. A.: Penalty Clauses in Tumshuqese, Khotanese and the Shanshan Prakrit. *Studia Iranica* 18 (1988), 147–152.
- HITCH 1988a = Hitch, D.: Kushan Tarim Domination. *Central Asiatic Journal* 32 (1988), 170–192.
- HOERNLE 1891a = Hoernle, A. F. R.: A note on the date of the Bower manuscript. *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 60 (1891), 80–96.
- HOERNLE 1891b = Hoernle, A. F. R.: The first instalment of the Bower manuscript. *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 60 (1891), 136–196.
- HOERNLE 1899 = Hoernle, A. F. R.: A Collection of Antiquities from Central Asia. Part 1. *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 68 (1899) Extra No. 1.
- HOPKIRK 1980 = Hopkirk, P.: *Foreign Devils on the Silk Road. The Search for the Lost Cities and Treasures of Chinese Central Asia*. London 1980.
- HOPKIRK 1992 = Hopkirk, P.: *The Great Game. The Struggle for Empire in Central Asia*. New York – Tokyo – London 1992.
- HORVÁTH 1977 = *Görög istenek Indiában. Gandhára művészete*. Budapest 1977.
- HOU HAN-SHU = *The Western Regions according to the Hou Hanshu. The Xiyu juan. “Chapter on the Western Regions” from Hou Hanshu 88*. Second Edition (Extensively revised with additional notes and appendices). Transl.: Hill, J. E. 2003 [http://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/hou_han_shu.html]
- HÖLLMANN 2004 = Höllmann, T. O.: *Die Seidenstrasse*. München 2004.

- HÖLLMANN 2006 = Höllmann, T. O.: *A Selyemút*. Ford.: Uray-Kőhalmi K. Budapest 2006.
[HÖLLMANN 2004 magyar fordítása]
- HUANG 2010 = Huang, H.-T.: The origin of alcoholic fermentations in Ancient China. In:
Wine in Chinese Culture. Historical, Literary, Social and Global Perspectives. Ed.:
Kupfer, P. Berlin 2010, 41–56.
- HULSEWÉ 1961 = Hulsewé, A. F. P.: Han measures. *T'oung Pao* 49: 3 (1961), 206–207.
- HULSEWÉ 1979 = Hulsewé, A. F. P.: *China in Central Asia. The Early Stage, 125 B.C.–23.
A.D.* Leiden 1979.
- HUNTINGTON 1907 = Huntington, E.: *The Pulse of Asia. A Journey in Central Asia.
Illustrating the Geographic Basis of History*. Boston – New York 1907.
- IA. = Stein, Sir A.: *Innermost Asia. Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su
and Eastern Īrān. Vol. I–IV*. Oxford 1928.
- IDP 1998 = The Stein Collection in the British Library. *IDP News. Newsletter of The
International Project* 12 (1998), 1.
- IDP 2002 = Gandhari woodslips. *IDP News. Newsletter of The International Project* 21
(2002), 8.
- INDIAN ARCHAEOLOGY 1955–1956 = *Indian Archaeology. A review*. 1955–1956. Ed.: A.
Ghosh. New Delhi 1956.
- ISHJAMTS 1996 = Ishjamts, N.: Nomads in eastern Central Asia. In: *History of civilizations of
Central Asia. Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C.
to A. D. 250*. Ed.: Harmatta, J. Paris 1996, 151–169.
- JACKSON 1998 = Jackson, P.: Marco Polo and his ‘Travels’. *Bulletin of the School of Oriental
and African Studies* 61 (1998), 82–101.
- JACQ-HERGOUALC’H 2001 = Jacq-Hergoualc’h, M.: *The Malay Peninsula. Crossroads of the
Maritime Silk-Road (100 BC–1300 AD)*. Leiden – Boston 2001.
- JÄKEL 2005 = Jäkel, D.: Ferdinand von Richthofen und seine Reisen in China.
Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 2005, 43–62.
- JOHNSON 1867 = Johnson, W. H.: Report on his Journey to Ilchí, the Capital of Khotan, in
Chinese Tartary. *Journal of the Royal Geographical Society of London* 37 (1867), 1–47.
- JOYCE 1911 = Joyce, T. A.: Note on a Number of Fire-Sticks from ruined Sites on the South
and East of the Takla-makan Desert, collected by Dr. M. A. Stein. *Man* 11 (1911),
34–36.

- JULIANO – LERNER 2001 = Juliano, A. L. – Lerner, J. A.: The Silk Road in Gansu and Ningxia. In: Juliano, A. L. – Lerner, J. A.: *Monks and Merchants. Silk Road Treasures from Northwest China, Gansu and Ningxia, 4th–7th*. New York 2001, 21–36.
- KÁDÁR 1967 = Kádár, Z.: Serica. Le rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l'Empire romain, d'après les documents écrits. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 3 (1967) 89–98.
- KAUZ 2006–2007 = Kauz, R.: Trade and Commerce on the Silk Road after the End of Mongol Rule in China, Seen from Chinese Texts. *The Silk Road* 4/2 (2006–2007), 54–59.
- KELECSÉNYI 2002 = Kelecsényi, Á.: Sir Aurel Stein and the Library of the Hungarian Academy of Sciences. In: *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Compiled by Falconer, J. – Kárteszi, Á. – Kelecsényi, Á. – Russell-Smith, L. Ed.: Apor, É. – Wang, H. Budapest 2002, 13–32.
- KELECSÉNYI 2007 = Kelecsényi Á.: *A Selyemút rejtett kincsei. Stein Aurél és az Ezer Buddha barlangtemplomok*. Budapest 2007.
- KI I = *Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part I. Text of Inscriptions discovered at the Niya Site 1901*. Transcr. and ed. by Boyer, A. M. – Rapson, E. J. – Senart, E. Oxford 1920.
- KI II = *Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part II. Text of Inscriptions discovered at the Niya, Endere and Lou-lan Sites 1906–1907*. Transcr. and ed. by Boyer, A. M. – Rapson, E. J. – Senart, E. Oxford 1927.
- KI III = *Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part III. Text of Inscriptions discovered at the Niya and Lou-lan Sites 1913–1914*. Transcr. and ed. by Rapson, E. J. – Noble, P. S. Oxford 1929.
- KOJIMA 2005 = Kojima Y. = *Sichou zhi lu: Niya yizhi zhi mei*. Urumqi 2005.
- KONOW 1932 = Konow, S.: Where was the Saka language reduced to writing? *Acta Orientalia Havniae* 10 (1932), 67–80.
- KOVALEV 2000–2001 = Kovalev, R. K.: The Infrastructure of the Northern Part of the "Fur Road" between the Middle Volga and the East during the Middle Ages. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11 (2000–2001), 25–64.
- KOZLOW 1925 = Kozlow, P. K.: *Mongolei, Amdo und die Tote Stadt Chara-Choto. Die Expedition der Russischen Geografischen Gesellschaft 1907–1909*. Berlin 1925.

- KRÄMER 1977 = Krämer, W.: *A világ csodái. Földünk korai felfedezései*. Ford.: Auer K. Budapest 1977.
- KREITNER 1882 = Kreitner G.: *Gróf Széchenyi Béla keleti utazása India, Japan, China, Tibet és Birma országokban*. Budapest 1882.
- KUBASSEK 1987 = Kubassek J.: Stein Aurél levelei Cholnoky Jenő hagyatékában. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 4 (1987), 69–72.
- KUBASSEK 1990 = Kubassek J.: Stein Aurél levelei Londonban. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 8 (1990), 68–72.
- KUMAR 2007 = Kumar, B. B.: India and Central Asia. Links and Interactions. In: *India and Central Asia. Classical to Contemporary Periods*. Ed.: Roy, J. N. – Kumar, B. B. Delhi 2007, 3–33.
- KUMAR 2008 = Kumar, R.: *Encyclopaedia of Untouchables Ancient, Medieval and Modern*. Delhi 2008.
- KUPFER 2010 = „Magnificent wine of grapes”: New perspectives of China’s wine culture in the past and the present. In: *Wine in Chinese Culture. Historical, Literary, Social and Global Perspectives*. Ed.: Kupfer, P. Berlin 2010, 3–26.
- KUZMINA 2008 = Kuzmina, E. E.: *The Prehistory of the Silk Road*. Philadelphia 2008.
- LAMBAUER 2006 = Lambauer, H.: Marco Polo und «Le Livre des Merveilles». *Stationen an der Seidenstraße. Berge, Wüsten und Oasen. Ausstellungskatalog*. Red.: Gratzl, K. Graz 2006, 29–30.
- LANGER 2011 = Langer, F.: Karaván a halottak birodalmába. *Geo* 2011 szeptember, 22–43.
- LANSDELL 1893 = Lansdell, H.: *Chinese Central Asia. A ride to little Tibet. Vol. II*. London 1893
- LAUFER 1919 = Laufer, B.: *Sino-Iranica. Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran*. Chicago 1919.
- LARNER 1999 = Larner, J.: *Marco Polo and the Discovery of the World*. New Haven 1999.
- LAUFER 1930 = Laufer, B.: The early history of felt. *American Anthropologist* 32: 1 (1930), 1–18.
- LE COQ 1913 = Le Coq, A.: *Chotscho*. Berlin 1913.
- LE COQ 1922–1926 = Le Coq, A. von: *Die buddhistische Spätantike in Mittelasien. Vol. I–V*. Berlin 1922–1926.
- LE COQ 1926 = Le Coq, A. von: *Auf Hellas Spuren in Ostturkistan*. Leipzig 1926.
- LE COQ 1928 = Le Coq, A. von: *Von Land und Leuten in Ostturkistan*. Leipzig 1928.

- LE GOFF 2007 = Le Goff, J.: A mentalitástörténet. In: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Szerk.: Benda Gy. – Szekeres A. Budapest 2007, 419–430.
- LE ROY LADURIE 1997 = Le Roy Ladurie, E.: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Ford.: Jászay G. Budapest 1997.
- LÉVI 1904 = Lévi, S.: Notes chinoises sur l’Inde IV. Le pays de Kharoṣṭra et l’écriture Kharoṣṭrī. *Bulletin de l’Ecole Française d’Extrême-Orient* 4 (1904), 543–579.
- LIGETI 1940 = Ligeti L.: *Az ismeretlen Belső-Ázsia*. Budapest 1940.
- LIN 1996 = Lin, M.: Kharoṣṭhī Bibliography: The Collections from China (1897–1993). *Central Asiatic Journal* 40 (1996), 212–214.
- LITVINSKIJ 1995 = *Vostočnyj Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov’e. Hozajstvo, material’naja kul’tura*. Pod red.: Litvinskij, B. A. Moskva 1995.
- LITVINSKY – VOROBYOVA-DESYATOVSKAYA 1996 = Litvinsky, B. A. – Vorobyova-Desyatovskaya, M. I.: Religions and religious movements – II. In: *History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*. Ed.: Litvinsky, B. A. Paris 1996, 421–448.
- LIU 1999 = Liu, X.: *Ancient India and Ancient China. Trade and Religious Exchanges. AD 1–600*. Oxford 1999.²
- LIU 2010 = Liu, X.: *The Silk Road in World History*. Oxford 2010.
- LÓCZY 1886 = Lóczy L.: *A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*. Budapest 1886.
- LOEWE 1969 = Loewe, M.: Chinese Relations with Central Asia. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 32 (1969), 91–103.
- LOEWE 1983 = Loewe, M.: The Former Han Dynasty. In: *The Cambridge History of China. Vol. I, The Ch’in and Han Empires, 221 B.C. – A.D. 220*,. Ed.: Twitchett, D. – Fairbank, J. K. Cambridge 1983, 163–169.
- LOKUBANDARA 2003 = Lokubandara, W. J. M.: Sri Lanka’s Role in the Maritime Silk Route. In: *Sri Lanka and the Silk Road of the Sea*. Ed.: Bandarnayake, S. – Dewaraja, L. – Silva, R. – Wimalarante, K. D. G. Colombo, 2003, 13–15.
- LÜDERS 1936 = Lüders, H.: *Textilien im alten Turkestan*. [Aus den Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften. JHRANG 1939. Phil.-Hist. Klasse. Nr. 3.] Berlin 1936.

- MAIR 2008 = Mair, V. H.: A Tarim-medence múmiái. In: *Hetven csoda Kínából*. Szerk.: Fenby, J. Budapest 2008, 84–86.
- MAIR 2010 = Mair, V. H.: The Mummies of East Central Asia. *Expedition magazine* 52/3 – The Silk Road issue (2010), 23–32.
- MAJI – KRITHIKA – VASULU 2008 = Maji, S. – Krithika, S. – Vasulu, T. S.: Distribution of Mitochondrial DNA Macrohaplogroup N in India with Special Reference to Haplogroup R and its Sub-Haplogroup U. *International Journal of Human Genetics* 8 (2008), 85–96.
- MAKRA 2000 = Makra L.: *Barangolások Kínában*. [Változó világ 37.] Budapest 2000.
- MAKRA et al. 2000 = Makra L. – Borbély-Kiss I. – Koltay E. – Sümeghy Z.: Sivatagi só. Porszenyeződés. *Élet és Tudomány* 55: 39 (2000), 1235–1237.
- MAKRA – GÁL 1996 = Makra L. – Gál A.: *A varázslatos Kína*. H. n. [Szeged – Szerencs] 1996.
- MARCO POLO = *Marco Polo utazásai*. Ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Vajda E. Budapest 1984.²
- MARSHAK 2002 = Marshak, B. I.: Central Asia from the Third to the Seventh Century. In: *Nomads, Traders and Holy Men Along China's Silk Road*. Ed.: Juliano, A. L. – Lerner, J. A. Turnhout 2002, 11–22.
- MARSHAK 2003 = Marshak, B. I.: The Archaeology of Sogdiana. *The Silk Road Newsletter* 1: 2 (2003), 3–8.
- MARSHALL 1960 = Marshall, Sir J.: *The Buddhist art of Gandhāra. The story of the early school: Its birth, growth and decline*. Cambridge 1960.
- MASPERO 1953 = Maspero, H.: *Les documents chinois de la troisième expédition de Sir Aurel Stein en Asie Centrale*. London 1953.
- MASPERO 1978 = Maspero, H.: *Az ókori Kína*. Budapest 1978.
- MATTHEWS 1984 = Matthews, J. F.: The Tax Law of Palmyra: Evidence for Economic History in a City of the Roman East. *The Journal of Roman Studies* 74 (1984), 157–180.
- MCCAUSLAND 2008 = McCausland, Sh.: Kalligráfia. In: *Hetven csoda Kínából*. Szerk.: Fenby, J. Budapest 2008, 198–201.
- MEDICK 1994 = Medick, H.: Mikro-Historie. In: *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion*. Hrsg.: Schulze, W. Göttingen 1994, 40–53.
- MEDICK 1996 = Medick, H.: *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen 1996.
- MEYER – BLAIR BRYSAK 2001 = Meyer, K. E. – Blair Brysak, S.: *Tournament of Shadows. The Great Game and the Race for Empire in Central Asia*. London 2001.

- MICHAELSON 2004 = Michaelson, C.: Jade and the Silk Road: Trade and Tribute in the First Millenium. *The Silk Road. Trade, Travel, War and Faith*. Ed.: Whifield, S. – Sims-Williams, U. Chicago 2004, 43–49.
- MIKLÓS 1959 = Miklós P.: *A tunhuangi Ezer Buddha Barlangtemplomok*. Budapest 1959.
- MIZUNO 2007 = Mizuno, S.: Populus euphratica in Niya site. Scientific assessment of deterioration and aspects in humane studies. Sustainable humanosphere. *Bulletin of Research Institute for Sustainable Humanosphere Kyoto University* 3 (2007), 44.
- MILLWARD 2005 = Millward, J. A.: Uygur Art Music and the Ambiguities of Chinese Silk Roadism in Xinjiang. *The Silk Road* 3/1 (2005), 9–15.
- MIRSKY 1977 = Mirsky, J.: *Sir Aurel Stein. Archaeological Explorer*. Chicago – London 1977.
- MUKHERJEE, B. N.: Kharoshṭī Inscriptons and the Kingdom of Shan-shan. In: *India in Early Central Asia. A Survey of Indian Scripts, Languages and Literatures in Central Asia of the First Millenium A.D.* New Delhi 1996, 38–62.
- MULLINS 2009 = Mullins, W. G.: *Felt*. Oxford 2009.
- MÜLLER 1984 = Müller, W.: Die Seidenstrasse in der literarischen Überlieferung des Altertums. In: *Kulturhistorische Probleme Südasiens und Zentralasiens*. Hrsg.: Brentjes, B. – Peuke, H.-J. Halle 1984, 139–141.
- MYRDAL 1979 = Myrdal, J.: *The silk road. A journey from the High Pamirs and Ili through Sinkiang and Kansu*. New York 1979.
- NAG 1960 = Nag, K.: *Greater India*. Bombay 1960.
- NAYMARK 2003 = Naymark, A.: Returning to Varakhsha. *The Silk Road Newsletter* 1: 2 (2003), 9–22.
- NEELIS 2012 = Neelis, J.: Overland Shortcuts for the Transmission of Buddhism. In: *Highways, Byways, and Road Systems in the Pre-Modern World*. Ed.: Alcock, S. E. – Bodel, J. – Talbert, R. J. Oxford 2012, 12–32.
- NOBLE 1931 = Noble, P. S.: A Kharoṣṭhī Inscription from Endere. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 6 (1931), 445–455.
- NYIKIFOROV 1977 = Nyikiforov, V. N.: *A Kelet és a világtörténelem*. Budapest 1977.
- OLESEN 2003 = Olesen, R. L.: Welcome to the First Issue! *The Silk Road Newsletter* 1: 1 (2003): <http://www.silk-road.com/newsletter/volumeonenumoneone/welcome.html> [letöltés időpontja: 2009. május 25.]
- ÓKTCH = *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Szerk.: Harmatta J. Budapest 1989.³

- PADWA 2004 = Padwa, M.: Archaeological GIS and Oasis Geography in the Tarim Basin. *The Silk Road* 2/2 (2004), 26–29.
- PADWA – SIMS-WILLIAMS 2004 = Padwa, M. – Sims-Williams, U.: Kroraina: Settlements in the Desert. In: *The Silk Road. Trade, Travel, War and Faith*. Ed.: Whitfield, S. – Sims-Williams, U. Chicago 2004, 169–186.
- PANDEY 1952 = Pandey, R. B.: *Indian Palaeography. I*. Banaras 1952.
- PAPP 2010 = Papp G.: Hogyan számoljunk le falubeli ellenfeleinkkel? Mikrotörténelem – összehasonlítás – analógia. In: *Mikrotörténelem másodfokon*. Szerk.: Papp G. – Szijártó M. I. Budapest 2010, 92–115.
- PARZINGER 2008 = Parzinger, H.: The 'Silk Roads' Concept Reconsidered: About Transfers, Transportation and Transcontinental Interactions in Prehistory. *The Silk Road* 5/2 (2008), 7–15.
- PECK 1911 = Peck, H. T.: *A History of Classical Philology from the Seventh Century BC to the Twentieth Century AD*. New York 1911.
- PEDRIALI 2005 = Pedriali, F. G.: Under the Rule of the Great Khan: On Marco Polo, Italo Calvino and the Description of the World. *MLN* 120 (2005), 161–172.
- PETRIE 1904 = Petrie, F.: *Methods and Aims in Archaeology*. London 1904.
- PETRIE 1918 = Petrie, W. M. F.: *Eastern exploration. Past and future. Lectures of the Royal-Institution 2*. London 1918.
- PHUOC 2010 = Phuoc, L. H.: *Buddhist Architecture*. London 2010.
- PICKWORTH 2003 = Pickworth, D.: Sheba@Saba-Trading.com: A Yemeni Trading Link Three Thousand Years Old. *The Silk Road Newsletter* 1: 1 (2003): <http://www.silk-road.com/newsletter/volumeonenumberone/welcome.html> [letöltés időpontja: 2009. május 25.]
- PULLEYBLANK 1968 = Pulleyblank, E. G.: Chinese evidence for the date of Kaniška. In: *Papers on the Date of Kaniska. Submitted to the Conference on the Date of Kaniska. London, 20–22 April*. Ed.: Basham, A. L. Leiden 1968, 247–258.
- PURI 1987 = Puri, B. N.: *Buddhism in Central Asia*. Delhi 1987.
- PURI 1996 = Puri, B. N.: The Sakas and Indo-Parthians. In: *History of civilizations of Central Asia. Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250*. Ed.: Harmatta, J. Paris 1996, 191–207.

- PURI 1996a = Puri, B. N.: The Kushans. In: *History of civilizations of Central Asia. Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250*. Ed.: Harmatta, J. Paris 1996, 247–263.
- QIURONG 2001 = Qiurong, R.: „A tentative exploration of the settlement pattern at Niya.” XY 1999: 2, 48–57. *China Archaeology and Art Digest* 4: 2–3 (2001), 240.
- RANA 1984 = Rana, R. S.: Nature of state and king’s duty in ancient India. In: *Kulturhistorische Probleme Südasiens und Zentralasiens*. Hrsg.: Brentjes, B. – Peuke, H.-J. Halle 1984, 121–128.
- RAPSON 1905 = Specimens of the Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Dr. Stein at Niya in Chinese Turkestan. Tentative Transcriptions and Translations by Rapson, E. J. *Proceedings of the XIVth Congress of Orientalists*. London 1905, 5–18.
- RAPSON 1905a = Rapson, E. J.: On the Alphabet of the Kharoṣṭhī Documents. *Actes du XIVe Congrès des Orientalistes* 1 (1905), 210–221.
- RAPSON 1928 = Rapson, E. J.: *Abstract of Lecture on the Kharoṣṭhī Inscriptions discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. International Congress of Orientalists. Oxford: August 1928*. Cambridge 1928.
- RASCHKE 1978 = Raschke, M. G.: New Studies in Roman Commerce with the East. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neuen Forschung II*. Neunter Band (2. Halbband). Hrsg.: Temporini, H. – Haase, W. Berlin – New York 1978, 604–1378.
- RÁSONYI 1960 = Rásonyi L.: *Stein Aurél és hagyatéka. Az MTA könyvtárának kiadványai*. Budapest 1960.
- RÁSONYI 1962 = Rásonyi, L.: Sir Aurel Stein. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 14 (1962), 241–252. [RÁSONYI 1960 angol fordítása]
- RAVENSTEIN 1905 = Ravenstein, E. G.: Ferdinand Freiherr von Richthofen. *The Geographical Journal* 26 (1905), 679–682.
- REID 1994 = Reid, S.: *La Route de la soie et des épices. Inventions et commerce*. Trad.: Le Goyat, A. H. n. [Paris] 1994.
- REN – YANG – BAO 1985 = *An Outline of China’s Physical Geography*. Comp.: Ren M. – Yang R. – Bao H. Transl.: Zhao T. – Hu G. Beijing 1985.
- RENFREW – BAHN 1999 = Renfrew, C. – Bahn, P.: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Budapest 1999.

- RHIE 1999 = Rhie, M. M.: *Early Buddhist Art of China and Central Asia. Volume One. Later Han, Three Kingdoms and Western China in China and Bactria to Shan-shan in Central Asia*. Leiden – Boston – Köln 1999.
- RIBOUD 1991 = Riboud, K.: Deux documents écrits sur soie datant de la dynastie Han. In: *Histoire et cultes de l'Asie Centrale préislamique. Sources écrites et documents archéologiques*. Sous la direction de P. Bernard et F. Grenet. Paris 1991, 289–294.
- RICCA 2006 = Ricca, S.: Palmyra. In: *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia*. Ed.: Dumper, M. – Stanley, B. E. Santa Barbara – Denver – Oxford 2006, 293–297.
- RICHTHOFEN 1877 = Richthofen, F. von: Über die zentralasiatischen Seidenstrassen bis zum 2. Jh. n. Ch. *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 4 (1877), 96–122.
- RICHTHOFEN 1877a = Richthofen, F. von: *China. Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien. I*. Berlin 1877.
- ROST 1992 = Rost, K. T.: *Geomorphologische Höhenstufen im Qinling Shan (VR China) unter besonderer Berücksichtigung der jungpleistozänen Vergletscherungen*. Göttinger Geographische Abhandlungen Heft 97. Göttingen 1992.
- ROST 1998 = Rost, K. T.: *Geomorphologische und paläoklimatische Untersuchungen in zentralchinesischen Gebirgen und Gebirgsvorländern*. Göttinger Geographischen Abhandlungen Heft 105. Göttingen 1998.
- ROSTOV – GUANYAN 1983 = Rostov, Ch. I. – Guanyan, J.: *Chinese Carpets*. New York 1983.
- SAID 1978 = Said, E. W.: *Orientalism*. New York 1978.
- SAID 2000 = Said, E. W.: *Orientalismus*. Ford.: Péri B. Budapest 2000.
- SALÁT 1999 = SALÁT G.: *Kínai országismeret: földrajz, történelem 1911-ig, nyelv*. Budapest 1999.
- SALOMON 1997 = Salomon, R.: A Preliminary Survey of Some Early Buddhist Manuscripts Recently Acquired by the British Library. *Journal of the American Oriental Society* 117 (1997), 353–358.
- SALOMON 1998 = Salomon, R.: *Indian Epigraphy*. New York – Oxford 1998.
- SALOMON 1999 = Salomon, R.: *Ancient Buddhist Scrolls from Gandhāra: The British Library Kharoṣṭhī Fragments*. Seattle – London 1999.
- SAMAD 2011 = Samad, R.-U.: *The Grandeur of Gandhara. The Ancient Buddhist Civilization of the Swat, Peshawar, Kabul and Indus Valleys*. New York 2011.

- SCHAFER 1963 = Schafer, E. H.: *The Golden Peaches of Samarkand. A Study of T'ang Exotics*, Berkeley – London 1963.
- SCHLUMBOHM 2000 = Schlumbohm, J.: Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas* 2000/4, 4–19.
- SENART 1898 = Senart, E.: Le manuscrit Kharoṣṭhī du Dhammapada; les fragments Dutreuil de Rhins. *Journal Asiatique* Série 9, tome 12 (1898), 193–308; 545–548.
- Ser. = Stein, A.: *Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China. Vol. I–V*. Oxford 1921.
- SHASTRI 1975 = Shastri, A. M.: *India as Seen in The Kuṭṭanī-Mata of Dāmodaragupta*. Delhi – Varanasi – Patna 1975.
- SHUQING 1962 = Shuqing, Sh.: Tan Xinjiang Minfeng Niya yizhi. *Wenwu* 7–8 (1962), 20–27.
- SIMS-WILLIAMS 2000a = Sims-Williams, U.: Forgeries from Chinese Turkestan in the British Library's Hoernle and Stein Collections. *Bulletin of the Asia Institute*. New Series 14 (2000), 122–123.
- SIMS-WILLIAMS et al. 2004 = Sims-Williams, U. – Wang, H. – Padwa, M. – Braghin, C. – Baumer, Ch.: Khotan: A Kingdom of Remarkable Diversity. In: *The Silk Road. Trade, Travel, War and Faith*. Ed.: Whitfield, S. – Sims-Williams, U. Chicago 2004, 133–168.
- SINOR 1969 = Sinor, D.: *Inner Asia. History – Civilization – Languages. A Syllabus*. Bloomington 1969.
- SINOR 1970 = Central Eurasia. In: *Orientalism and History*. Ed.: Sinor, D. Bloomington 1970, 93–119.
- SINOR 1975 = Sinor, D.: *What is Inner Asia? Teaching Aids for the Study of Inner Asia 1*. Bloomington 1975.
- SINOR 1995 = Sinor, D.: Languages and Cultural Interchange along the Silk Roads. *Diogenes* No. 171, Vol. 43/3 (1995), 1–13.
- SIRCAR 1965 = Sircar, D. C.: *Indian Epigraphy*. Delhi 1965.
- SKJÆRVØ 2004 = Skjærvø, P. O.: Iranians, Indians, Chinese and Tibetans: The Rulers and Ruled of Khotan in the First Millenium. In: *The Silk Road. Trade, Travel, War and Faith*. Ed.: Whitfield, S. – Sims-Williams, U. Chicago 2004, 34–42.
- SMITH 2003 = Smith, J. M. Jr.: The Mongols and the Silk Road. *The Silk Road Newsletter* 1: 1 (2003): <http://www.silk-road.com/newsletter/volumeonenumone/welcome.html> [letöltés időpontja: 2009. május 25.]
- SOUCEK 2000 = Soucek, S.: *A History of Inner Asia*. Cambridge 2000.

- STAVISKIJ 1995 = Staviskij, B. J.: Central Asian Mesopotamia and the Roman World. Evidence of contacts. In: *In the Land of the Gryphons. Papers on Central Asian Archaeology in Antiquity*. Ed.: Internizzi, A. Firenze 1995, 191–202.
- STEIN 1892 = *Kalhaṇa's Rājatarāṅgiṇī or Chronicle of the Kings of Kashmir. Vol. I. Sanskrit text, with Critical notes*. Ed.: Stein, M. A. Bombay 1892.
- STEIN 1900 = *Kalhaṇa's Rājatarāṅgiṇī or Chronicle of the Kings of Kashmir. Vol. II. Translation*. Ed.: Stein, M. A. Bombay 1900.
- STEIN 1901 = Stein, M. A.: *Preliminary Report on a Journey of Archaeological and Topographical Exploration in Chinese Turkestan*. London 1901.
- STEIN 1901a = Stein, M. A.: Archaeological Work about Khotan. *The Journal of the Royal Asiatic Society* 1901, 295–300.
- STEIN 1901b = Stein, M. A.: Archaeological Discoveries in the Neighbourhood of the Niya River. *The Journal of the Royal Asiatic Society* 1901, 569–572.
- STEIN 1903 = Stein, M. A.: *Sand-buried Ruins of Khotan. Personal Narrative of a Journey of Archaeological and geographical exploration in Chinese Turkestan*. London 1903.
- STEIN 1904 = Stein, M. A.: A Journey of Geographical and Archaeological Exploration in Chinese Turkestan. *Annual Report of the Smithsonian Institute for 1903*. Washington 1904, 747–774.
- STEIN 1907 = Lásd AKh.
- STEIN 1907a = Stein Aurél levele Lóczy Lajoshoz. *Földrajzi Közlemények* 35 (1907), 277–279.
- STEIN 1908 = STEIN A.: *Homokba temetett városok. Régészeti és földrajzi utazás Indiából Kelet-Turkesztánba 1900–1901-ben*. Ford.: Halász Gy. Budapest é. n. [1908.] [STEIN 1903 magyar fordítása]
- STEIN 1908a = Stein Aurél k. tag újabb levelei. *Akadémiai Értesítő* 19 (1908), 92–95.
- STEIN 1909 = Stein, M. A.: Explorations in Central Asia, 1906–8. *The Geographical Journal* 34 (1909), 5–36, 241–264.
- STEIN 1911 = Stein A.: Belső-Ázsia általános kiszáradásának kérdése. *Földrajzi Közlemények* 39 (1911), 60–67.
- STEIN 1912 = Stein, M. A.: *Ruins of Desert Cathay. Personal Narrative of Explorations in Central Asia and Westernmost China. Vol. I–II*. London 1912.
- STEIN 1913 = Stein A.: *Romvárosok Ázsia sivataqjaiban*. Ford.: Halász Gy. Budapest 1913. [STEIN 1912 magyar fordítása]

- STEIN 1916 = Stein, Sir A.: A Third Journey of Exploration in Central Asia, 1913–16. *The Geographical Journal* 48 (1916), 97–130; 193–225.
- STEIN 1921 = Lásd Ser.
- STEIN 1921a = *The Thousand Buddhas. Ancient Buddhist Paintings from the Cave-Temples of Tun-huang on the Western Frontier of China*. Recov. and descr. by Stein, A. with an introductory essay by Binyon, L. London 1921.
- STEIN 1923 = Stein A.: *Indiából Kínába. Harmadik utam Belső-Ázsiába 1913–1916*. Ford.: Halász Gy. Budapest 1923. [STEIN 1916 magyar fordítása]
- STEIN 1925 = Stein A.: *Legbelsőbb Ázsia: földrajzának hatása a történetben*. Budapest 1925.
- STEIN 1928 = Lásd IA.
- STEIN 1930 = Stein, Sir A.: *An Archaeological Tour in Waziristān and Northern Balūchistān. An Archaeological Tour in Upper Swāt and Adjacent Hill Tracks*. Memoirs of the Archaeological Survey of India 37. Calcutta 1930.
- STEIN 1931 = Stein, Sir A.: *An Archaeological Tour in Gedrosia*. Memoirs of the Archaeological Survey of India 37. Calcutta 1931.
- STEIN 1931a = Stein, A.: Into Chinese Turkestan. Sir Aurel Stein's expedition. Obstruction from Nanking. *The Times* 1931 July 16, 13–14.
- STEIN 1933 = Stein, Sir A.: *On Ancient Central-Asian Tracks. Brief Narrative of three Expeditions in Innermost Asia and North-Western China*. London 1933.
- STEIN 1934 = Stein A.: *Ősi ösvényeken Ázsiában. Három kutató utam Ázsia szívében és Kína északnyugati tájain*. Ford.: Halász Gy. Budapest 1934. [STEIN 1933 magyar fordítása]
- STEIN 1938 = Sir Stein, A.: Desiccation in Asia. A Geographical Question in the Light of History. *The Hungarian Quarterly* 4 (1938), 642–654.
- STEIN 1939 = Stein, A.: *Archaeological Exploration in Central Asia*. Reprint from *Revealing India's Past* 1939.
- STEIN 1940 = Stein, Sir A.: *Old Routes of Western Īrān*. London 1940.
- STEIN 1994 = Stein, Sir A.: *Old Routes of Western Īrān*. Budapest 1994². [STEIN 1940 változatlan, reprint utánnyomása]
- STEIN 2007 = Stein A.: *Homokba temetett városok. Régészeti és földrajzi utazás Indiából Kelet-Turkesztánba 1900–1901-ben*. Ford.: Halász Gy. A szöveget gond. és szerk.: Felföldi Sz. Budapest 2007. [STEIN 1908 felújított, kiegészített kiadása]
- STEIN 2008 = Stein A.: *Romvárosok Ázsia sivataqjaiban*. Ford.: Halász Gy. A szöveget gond. és szerk.: Felföldi Sz. Budapest 2008. [STEIN 1913 felújított, kiegészített kiadása]

- STEIN 2010 = Stein A.: *Indiából Kínába – Nagy Sándor nyomában Indiába*. Ford.: Halász Gy. A szöveget gond. és szerk.: Felföldi Sz. Budapest 2010. [STEIN 1923 felújított, kiegészített kiadása]
- STEIN 2012 = Stein A.: *Ősi ösvényeken Ázsiában. Három kutatóutam Ázsia szívében és Kína északnyugati tájain*. Ford.: Halász Gy. A szöveget gond. és szerk.: Felföldi Sz. Budapest 2012. [STEIN 1934 felújított, kiegészített kiadása]
- STEWART 1959 = Stewart, G. R.: *Pickett's Charge. A microhistory of the final attack at Gettysburg, July 3, 1863*. Boston 1959.
- SZEKERES 1999 = Szekeres A.: Mikrotörténelem és általános történeti tudás. *Századvég* 15 (1999), 3–16.
- SZEKERES 2005 = Szekeres A.: Van-e még mikrotörténelem? A Quaderni storici három évfolyamáról (2001–2003). *Korall* 19–20 (2005), 224–234.
- SZIJÁRTÓ 2006 = Szijártó M. I.: A mikrotörténelem. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk.: Bódy Zs. – Ö. Kovács J. Budapest 2006, 494–513.
- SZIJÁRTÓ 2010a = Szijártó M. I.: Előszó. In: *Mikrotörténelem másodfokon*. Szerk.: Papp G. – Szijártó M. I. Budapest 2010, 7–18.
- SZIJÁRTÓ 2010b = Szijártó M. I.: Barátok, apácák, mikrotörténelem. In: *Mikrotörténelem másodfokon*. Szerk.: Papp G. – Szijártó M. I. Budapest 2010, 19–41.
- SZÖRÉNYI 1986 = Szörényi L.: Stein Aurél. In: Stein A.: *Ázsia halott szívében. Válogatott írások*. Válogatta, szerkesztette, a szöveget gondozta és az utószót írta: Szörényi L. Budapest 1986, 438–455.
- TEGGART 1969 = Teggart, F. J.: *Rome and China. A Study of Correlations in Historical Events*. Berkeley 1969.
- TERRIEN DE LA COUPERIE 1886–1887 = Terrien de La Couperie, A. É.: Did Cyrus Introduce Writing to India? *Babylonian and Oriental Record* 1 (1886–1887), 58–64.
- THOMAS 1921 = Thomas, F. W.: *Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part I. Text of Inscriptions discovered at the Niya Site 1901*. Transcr. and ed. by Boyer, A. M. – Rapson, E. J. – Senart, E. Oxford 1920. (review). *The Journal of the Royal Asiatic Society* 53 (1921), 277–281.
- THOMAS 1924 = Thomas, F. W.: Drakhme and Stater in Khotan. *Journal of the Royal Asiatic Society* 1924, 671–672.

- THOMAS 1934 = Thomas, F. W.: Some Notes on the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan [1–9]. *Acta Orientalia Havniae* 12 (1934), 37–70.
- THOMAS 1935 = Thomas, F. W.: Some Notes on the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan [10–20]. *Acta Orientalia Havniae* 13 (1935), 44–80.
- THOMAS 1944 = Thomas, F. W.: The early Population of Lou-lan–San-san. *The Journal of the Greater India Society* 11 (1944), 45–84.
- THOMAS 1946 = Thomas, F. W.: Some Notes on Central-Asian Kharoṣṭhī Documents. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 11 (1943–1946), 512–549.
- THORLEY 1971 = Thorley, J.: The Silk Trade between China and the Roman Empire at its Height, 'Circa' A.D. 90–130. *Greece and Rome* 18/1 (1971), 71–80.
- TÓTH 1995 = Tóth Á.: Mi a történelemelmélet? [Recenzió CARR 1995-ről.] *Aetas* 1995/1–2, 300–309.
- TÓTH 2006 = Tóth I.: Törvényörök a Kr. e. 5. századi Athénban. Szélgjegyzet az ephialtési reformok történetéhez. *Aetas* 2006/3–4, 19–31.
- TROMBERT 1995 = Trombert, E.: *Le crédit à Dunhuang: vie materielle et société en Chine médiévale*. Paris 1995.
- TRYJARSKI 1995 = Tryjarski, E.: The Geographic and Linguistic Status of the Silk Roads. *Diogenes* No. 171, Vol. 43/3 (1995), 15–24.
- TSIEN 1962 = Tsien, T. H.: *Written on Bamboo and Silk*. Chicago 1962.
- TSIEN 1985 = Needham, J.: *Science and Civilisation in China. Vol. 5. Chemistry and chemical technology. Part 1: Paper and printing* by Tsien, T. H. Cambridge 1985.
- TSIEN 2011 = Tsien, T. H.: *Collected Writings on Chinese Culture*. Hong Kong 2011.
- TUCKER 2003 = Tucker, J.: *The Silk Road. Art and History*. London 2003.
- TWITCHETT 1966 = Twitchett, D.: The T'ang Market System. *Asia Major* 12/2 (1966), 202–248.
- VAINKER 2004 = Vainker, Sh.: *Chinese Silk. A Cultural History*. New Brunswick – New Jersey 2004.
- VAINKER 2008 = Vainker, Sh.: Selyem. In: *Hetven csoda Kínából*. Szerk.: Fenby, J. Budapest 2008, 231–235.
- VAISSIÈRE 2005 = Vaissière, É. de la: *Sogdian Traders. A History*. Transl. by J. Ward. Leiden – Boston 2005.
- VARRON 1938 = Varron, A.: The Early History of Silk. *Ciba Review* 11 (1938), 350–380.
- VÁSÁRY 2003 = Vásáry I.: *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest 2003².

- W. SALGÓ 1996 = W. Salgó Á.: A Vörös-tenger körülhajózása Alexandriától Indiáig. *Aetas* 1996/4, 97–110.
- WAGNER 1996 = Wagner, D. B.: *Iron and steel in Ancient China*. Leiden 1996.
- WAGNER et al. 2007 = Wagner, von M. – Flitsch, M. – Winterstein, C. – Lehmann, H. – Heußner, K.-U. – Xiaoyan, R. – Yongming, X. – Linhai, C. – Wulf-Rheidt, U. – Tarasov, P. – Dwyer, A.: Traditionelles Bauen und Wohnen der Salar in Northwest-China. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 39 (2007), 127–234.
- WALKER 1995 = Walker, A.: *Aurel Stein. Pioneer of the Silk Road*. London 1995.
- WANG 1991 = Wang Z.: T'ang Maritime Trade Administration. *Asia Major* 4/1 (1991), 7–38.
- WANG 1996 = Wang, H.: Stein Day. *IDP News. Newsletter of The International Project* 5 (1996), 6.
- WANG 1998 = Wang, J.: Photographs in the British Library of Documents and Manuscripts from Sir Aurel Stein's Fourth Central Asian Expedition. *The British Library Journal* 24 (1998), 23–74.
- WANG 2004 = Wang, H.: How Much for a Camel? A New Understanding of Money on the Silk Road before AD 800. In: *The Silk Road. Trade, Travel, War and Faith*. Ed.: Whitfield, S. – Sims-Williams, U. Chicago 2004, 24–33.
- WANG – DONG 1994 = Wang Y. – Dong G.: Sand Sea History of the Taklimakan for the Past 30,000 Years. *Geografiska Annaler, Series A, Physical Geography* 76 (1994), 131–141.
- WASHINGTON et al. 2003 = Washington, R. – Todd, M. – Middleton, N. J. – Goudie, A. S.: Dust-Storm Source Areas Determined by the Total Ozone Monitoring Spectrometer and Surface Observations. *Annales of the Association of American Geographers* 93 (2003), 297–313.
- WATT et al. 2004 = *China. Dawn of a Golden Age, 200–750 AD*. Ed.: Watt, J. C. Y. – Jiayao A. – Howard, A. F. – Marshak, B. I. – Bai, S. – Feng Zh. New York – New Haven – London 2004.
- WATTERS 1879–1880 = Watters, T.: Fa-hsien and his English translators. *The China Review* 8 (1879–1880), 107–116, 132–139, 217–229, 277–283, 323–341.
- WAUGH 2000 = Waugh, D. C.: The Challenges of Learning About the Silk Road: A Review Article. *Reecas Newsletter* Spring 2000, 5–7.
- WAUGH 2007 = Waugh, D. C.: Richthofen's 'Silk Roads': Toward the Archaeology of a Concept. *The Silk Road* 5/1 (2007), 1–10.

- WHITAKER et al. 1972 = Whitaker, D. P. – Rinn-Sup Sh. – Barth, H. A. – Heimann, J. M. – MacDonald, J. E. – Martindale, K. W. – Weaver, J. O.: *Area Handbook for the People's Republic of China*. Washington, D. C. 1972.
- WHITFIELD 1999 = Whitfield, S.: *Life Along the Silk Road*. Berkeley – Los Angeles 1999.
- WHITFIELD 2004 = Whitfield, S.: *Aurel Stein on the Silk Road*. London 2004.
- WHITFIELD 2004a = Whitfield, S.: Introduction: A Part of All Our Histories. In: *The Silk Road. Trade, Travel, War and Faith*. Ed.: Whitfield, S. – Sims-Williams, U. Chicago 2004, 13–18.
- WHITFIELD 2006 = Whitfield, S.: *Stein Aurél, a Selyemút felfedezője*. Ford.: Nagy E. – Bihari G. Nyíregyháza é. n. [2006] [WHITFIELD 2004 magyar fordítása]
- WHITFIELD 2010 = Whitfield, S.: A Place of Safekeeping? The Vicissitudes of the Bezeklik Murals. In: *Conservation of Ancient Sites on the Silk Road. Proceedings from the Second International Conference on the Conservation of Grotto Sites, August 25–30 2004*. Ed.: Agnew, N. Los Angeles 2010, 95–106.
- WHITFIELD – SIMS-WILLIAMS 2004 = *The Silk Road. Trade, Travel, War and Faith*. Ed.: Whitfield, S. – Sims-Williams, U. Chicago 2004.
- WOJTILLA 1973 = Wojtilla GY.: Két tisztségnév a Daśakumāracaritában. *Antik Tanulmányok* 20 (1973), 54–57.
- WOJTILLA 1993 = Wojtilla Gy.: Két nemzet büszkesége: Stein Aurél emlékezete. *Magyar Tudomány* 38 (1993), 1505–1510.
- WOJTILLA 2003 = Wojtilla Gy.: Stein Aurél kasmíri szanszkrit kutatásai. *Magyar Tudomány* 47 (2003), 217–222.
- WOOD 1995 = Wood, F.: *Did Marco Polo go to China?* London 1995.
- WOOD 2004 = Wood, F.: *The Silk Road. Two Thousand Years in the Heart of Asia*. Berkeley – Los Angeles – London 2004.
- WOOD 2008 = Wood, F.: Sivatagok. In: *Hetven csoda Kínából*. Szerk.: Fenby, J. Budapest 2008, 39–42.
- WOOD 2008a = Wood, F.: A Selyemút. In: *Hetven csoda Kínából*. Szerk.: Fenby, J. Budapest 2008, 43–47.
- WOTTE 1971 = Wotte, H.: *Unter Reitern und Ruinen. Die Reisen des Zentralasienforschers Pjotr Koslow*. Leipzig 1971.
- XIAOAN 1999 = Xiaoan, D.: Women in Turfan during the Sixth to Eighth Centuries: A Look at their Activities Outside the Home. *The Journal of Asian Studies* 58/1 (1999), 85–103.

- XINJIANG 1998 = Xinjiang, R.: Count Otani's Central Asian Expeditions. *IDP Newsletter* 1998 spring, 1–4.
- XINJIANG 2009 = Xinjiang, R.: Further Remarks on Sogdians in the Western Regions. In: *Exegisti monumenta. Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*. Ed.: Sundermann, W. – Hintze, A. – de Blois, F. Wiesbaden 2009, 399–416.
- YALDIZ 1987 = Yaldiz, M.: *Archäologie und Kunstgeschichte Chinesisch-Zentralasiens (Xinjiang)*. Leiden 1987.
- YAMASHITA 2002 = Yamashita, M.: *Marco Polo*. Ford.: Farkas E. Budapest 2002.
- YANG 1991 = Yang X.: *Geomorphologische Untersuchungen in Trockenräumen NW-Chinas unter besonderer Berücksichtigung von Badanjilin und Takelamagan*. [Göttinger Geographischen Abhandlungen Heft 96.] Göttingen 1991.
- YANG 2004 = Yang, X.: *Chinese Archaeology in the twentieth century. Vol. 2. Major Archaeological Discoveries in twentieth-century China*. New Haven – London 2004.
- YONENOBU – ITOH 2000 = Yonenobu, H. – Itoh, T.: ^{14}C dating of the Niya site in the Tarim Basin. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B* 172 (2000), 741–744.
- YONG – YUTANG 1996 = Yong, M. – Yutang, S.: The Western Regions under the Hsiung-nu and the Han. In: *History of civilizations of Central Asia. Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250*. Ed.: Harmatta, J. Paris 1996, 227–246.
- YONG – BINGHUA 1996 = Yong, M. – Binghua, W.: The culture of the Xinjiang region. In: *History of civilizations of Central Asia. Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250*. Ed.: Harmatta, J. Paris 1996, 209–225.
- YOSHIDA 1894 = Yoshida, T.: *Entwicklung des Seidenhandels und der Seidenindustrie vom Althertum bis zum Ausgang des Mittelalters*. Heidelberg 1894.
- YOUNG 2001 = Young, G. K.: *Rome's Eastern Trade. International Commerce and Imperial Policy 31 B.C. – A.D. 305*. London – New York 2001.
- ZEMON DAVIS 1999 = Zemon Davis, N.: *Martin Guerre visszatérése*. Ford.: Lafferton E. – Sebők M. Budapest 1999.
- ZHANG 1996 = Zhang G.: The city-states of the Tarim Basin. In: *History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*. Ed.: Litvinsky, B. A. Paris 1996, 281–301.
- ZHANG 2005 = Zhang, Y.: *Story of the Silk Road*. Transl. by Jia Z. Beijing 2005.
- ZHAO 1986 = Zhao S.: *Physical Geography of China*. Beijing – New York – Chichester – Brisbane – Toronto – Singapore 1986.

- ZONGLEI – TIENAN 2001 = Zonglei, W. – Tienan, Zh.: „Brief report on the 1996 excavation of the FA, FB, FC and FD loci at site 93A35 at Niya.” XJ 1999: 2, 33–44. *China Archaeology and Art Digest* 4: 2–3 (2001), 243.
- ZÜRCHER 2000 = Zürcher, E.: Han Buddhism and the Western Region. In: *Thought and Law in Qin and Han China. Studies Dedicated to Anthony Hulsewé on the Occasion of His Eightieth Birthday*. Ed.: Idema, W. L. – Zürcher, E. Leiden 1990, 158–182.
- ZÜRCHER 2007 = Zürcher, E.: *The Buddhist Conquest of China. The Spread and Adaptation of Buddhism in Early Medieval China*. Third Edition with a Foreword by Teiser, S. F. Leiden 2007.